

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**НАРИСИ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В ДОБУ НЕПУ
(1921-1928 рр.)**

Колективна монографія в 2-х частинах
Частина 1

Київ – 2010

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 445 с.

Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в радянській Україні в роки нової економічної політики. Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства.

Для широкого кола читачів.

Відповідальний редактор – д.і.н. С. В. *Кульчицький*

Авторський колектив: д.і.н. *Ю. П. Волосник*, к.і.н. *В. В. Головка*, д.і.н. *М. С. Дорошко*, к.і.н. *Т. М. Євсєєва*, к.і.н. *Г. Г. Єфіменко*, д.і.н. *О. А. Коляструк*, д.і.н. *С. В. Кульчицький*, д.і.н. *С. Р. Лях*, д.і.н. *В. І. Марочко*, д.і.н. *О. М. Мовчан*, к.і.н. *В. І. Прилуцький*, д.і.н. *О. Л. Рябченко*, д.і.н. *Л. Д. Якубова*.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 5 від 28 травня 2009 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

ЗМІСТ

Розділ I.

Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя (*Ольга Коляструк*)

1. Необхідність і мотивація вивчення повсякдення	5
2. Зміст понять «повсякденність», «повсякденне життя», «історія повсякденності»	8
3. Внутрішньодисциплінарні методологічні проблеми	17
4. Проблеми міждисциплінарного запозичення	22
5. Проблеми мікро- і макрорівнів в історії	35
6. Повсякдення непу: методологія, методи, прийоми	38

Розділ II.

Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки (*Володимир Головка*)

1. Еволюційне древо «історії повсякденності»	47
2. Соціальне конструювання реальності і історія повсякденності	48
3. Соціологічні визначення «історії повсякденності»	51
4. Французькі підходи до «історії повсякденності»: школа «Анналів»	52
5. Німецькі підходи до «історії повсякденності»	55
6. Історія повсякденності в контексті дискусій про кризу історичної науки	57
7. Історіографічні погляди на «історію повсякденності»	59

Розділ III.

Влада і суспільство в добу нової економічної політики (*Станіслав Кульчицький*)

1. Початок комуністичної революції	67
2. Перехід до нової економічної політики	70
3. Неп як державний капіталізм	80
4. Організація державної влади в роки непу	87
5. Кінець непу	90

Розділ IV.

Між революцією і колективізацією: селянський ренесанс

1. Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення (<i>Василь Марочко</i>)	95
2. Село: відоме і невідоме (<i>Сергій Лях</i>)	109
3. Селянин як власник і трудівник (<i>Сергій Лях</i>)	125
4. Селянин як економіст (<i>Сергій Лях</i>)	138
5. Селянин як комунар (<i>Сергій Лях</i>)	150
6. Селянин у колі сім'ї (<i>Сергій Лях</i>)	156
7. Селянин як політик (<i>Сергій Лях</i>)	159
8. Селянин як філософ (<i>Сергій Лях</i>)	182
9. Повсякденні турботи селянського двору (<i>Василь Марочко</i>)	196

Розділ V.

Життя робітників (*Ольга Мовчан*)

1. Працевлаштування	231
2. Соціальне страхування	251
3. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування	271
4. Медичне обслуговування	288
5. Джерела існування	300
6. Товаропостачання й споживання	312

Розділ VI.

Будні компартійного функціонера пореволюційної доби

(*Микола Дорошко, Сергій Лях*)

1. Соціальний тип номенклатури	346
2. Політична діяльність як служба	356
3. Пільги та привілеї номенклатури	371
4. Контроль за номенклатурою	404

Розділ I.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ

1. Необхідність і мотивація вивчення повсякдення

Однією з помітних тенденцій сучасної української історичної науки є звернення уваги дослідників до історії повсякденного життя суспільства. Йдеться не лише про опис повсякдення, а й про розкриття його структури і смислів, проведення аналізу буденності як чинної складової історичного минулого.

Ще донедавна до повсякденного життя суспільства історики не мали такої цікавості, вважаючи його за маловартісну сферу, оскільки в ній зазвичай не відбувалось нічого надзвичайного, виключного, особливого. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних з дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Ця сторона життя суспільства протікала поза громадськими й державними інститутами, вона була непублічною, отже й не осмислювалась як вартісна, нею можна було знехтувати як малою величиною, що істотно не позначається на дії соціальних інститутів і механізмів їх суспільної взаємодії.

У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважалась за нижчу реальність. Вона тлумачилась лише як тло або ж зовнішня поверхня, за якою криється певна глибина, або ж завіса з фетишистських форм, за якою лежить справжня реальність (економічні зв'язки і стосунки в марксизмі, "воно" у фрейдизмі, визначальні для людської поведінки і світосприйняття стійкі структури у структурному функціоналізмі). Дослідники зупинялись лише на характеристиці окремих сторін чи проявів повсякдення, та й то з огляду на їх важливість для вивчення більш глибинного і вартісного уваги шару соціальної реальності.

Можна додати, що крім зневаження повсякденність потерпала ще й від звинувачень у нівелюванні особистості. Відомий радянський антикознавець Г. Кнабе відзначав, що повсякденність через її зрозумілість, непомітність, навіть банальність і посередність традиційні історики відносили до так званої закритої сфери, протиставляючи відкритій — теренам високої культури¹. Повсякденність трактувалась класичною

філософською традицією Заходу як анонімно-усереднений модус соціальності, як несправжня сфера людського буття. Тому тема повсякденності посіла периферійне місце в системі класичного філософського знання, набула в ньому маргінального характеру. Відповідно, в усіх гуманітарних науках не було сформовано зацікавленості до буденного, в тому числі й в історії.

Але цілком очевидно, що хоч буденність і протистоїть офіційній історії та політиці, вона не є позаісторичною. Адже кожна людина (пересічний громадянин чи політичний діяч) відбувається у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, намірами, талантами. У повсякденному житті в такий спосіб відбувається апробація і адаптація політичних ідей і програм, планів і проєктів, задумів і мрій. З огляду на це, повсякденність — дійсно "смисловий універсум" (за А. Шюцом), крізь який можна зрозуміти людину, її суть та історію. Зацікавленість реаліями щоденного життя суспільства зумовлена тим, що повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. На тлі повсякденності відбуваються політичні події, розгортаються особисті долі людей, реалізуються суспільні проєкти. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як "природна", "самоочевидна умова людської діяльності"².

Суспільство — це багатомірна, динамічна в просторі і часі система, що водночас виявляє себе у різних рівнях і площинах. Якщо брати "вертикальний" зріз суспільного буття, то в ньому обов'язкові як мінімум три рівні: макро, мета і мікро, — хоча насправді їх набагато більше. "Горизонтальних", змістових вимірів також безліч: економіка, політика, родина, етнос, соціальні стосунки, культурні інститути тощо. Втім, у реальному житті все переплетене, не розкладається по полицях і нішах; у разі вивчення окремих інститутів суспільного життя історик вдається до умовної автономізації предметної галузі, оскільки категоричне виокремлення призведе до схематизації у відтворенні, втраті справжнього наповнення.

Повсякденність не тільки багатолика. Вона є тією сферою життя суспільства, що акумулює в різний спосіб різні сфери людського буття. До неї цілком можна застосувати таку ознаку, як голографічність³. Будь-який елемент суспільної системи знаходить у ній своє певне відображення. Проаналізувавши різні сторони повсякденного життя суспільства, вдумливий історик здатний з'ясувати його стан у різних "горизонтальних" формах і на різних "вертикальних" рівнях. У одиничних проявах повсякдення фокусується і відбивається строката сукупність суспільних стосунків, існуючих у суспільстві у певний час.

Сфера повсякденності — сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом⁴. Повсякденність виступає невід'ємною часткою нашого чуттєвого і раціонального досвіду, накопичувачем і транслятором актуальних для нас значень. Вона присутня тут і зараз, хоча ми її не помічаємо (як не бачимо повітря, що нас оточує, яким ми дихаємо і яке забезпечує режими функціонування підсистем нашого організму) і забезпечує культурно-історичний розвиток людини у просторі і часі⁵.

Завдяки своїй стабільності, консервативності повсякденність набуває значення самостійної і самодостатньої сфери людського суспільства. Крім того, мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Без вивчення механізмів щоденного буття людини неможливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство — це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з врахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

Як показують дослідження у галузі соціальної психології, люди у своєму повсякденному житті створюють теорії, які допомагають їм зрозуміти себе, довколишній світ⁶. Ці теорії або "схеми" утворюють у процесі конструювання людиною реальності за посередництвом здорового глузду, який у самому загальному вигляді являє принцип пізнання, заснований на життєвому досвіді. Сформовані у процесі такого пізнання "схеми" відображають необхідність повторюваних у життєвій практиці зв'язків між предметами, процесами і явищами (закономірності). Неодноразово апробовані "схеми" — уявлення поступово закріплюються у свідомості не тільки як знання, але й як віра у незмінність виявлених зв'язків. Історичні закономірності реалізуються не автоматично. У складному і суперечливому русі історії перетинаються чи зіштовхуються різні процеси, в яких людина може бути пасивним агентом, і такі, де її активність проявляється найбільш прямо і безпосередньо. Для розуміння цих останніх (їх іноді визначають як суб'єктивний аспект історичного процесу) необхідне вивчення не тільки суспільно-історичних передумов тієї або іншої

ситуації, але й специфіки самого діяча — людини. Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам не обійтися без психологічних передумов їх поведінки. Під дією виключно складних соціально-історичних процесів складаються специфічні форми історичної і соціальної поведінки, епохальні і соціальні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені, високі і негідні вчинки. Виникають такі регулятори поведінки, як сором, страх, честь. До свідомості людини долучаються такі складні сімейні, релігійні, загальнокультурні, етичні норми, на фоні яких складається психологія групової поведінки.

Отже, звернення до історії повсякденності цілком виправдане й необхідне на сучасному етапі розвитку історичної науки.

2. Зміст понять "повсякденність", "повсякденне життя", "історія повсякденності"

З останньої третини ХХ ст. повсякденність набула статусу об'єкту вивчення в історії, соціології, філософії, культурології тощо, втім на сьогодні в гуманітаристиці не існує єдиної концепції повсякденності. Це складно зробити, оскільки щоденність важко піддається формалізації. Вона не має спеціальних (лише їй притаманних) суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-філософських інститутів, що могли б бути виокремлені (автономізовані) при її дослідженні, радше вона постає як забезпечувальна мережа подієвої історії, являє собою перетин різних діяльностей і практик окремої людини і суспільства в цілому.

Отже, одна з проблем у "науковій території" повсякденності — сама дефініція. Очевидно, як пише П. Берк, проблеми дефініції постають через те, що історики вступають на незнані раніше терени⁷. Ця "дуже дивна", за висловом О. Золотухіної-Аболіної⁸, повсякденна сфера, що безпосередньо оточує людину, виявляє її культурну заданість і наповненість, була практично відсутня як предмет самостійного дослідження в історії наукової думки впритул до ХХ ст. і лише нині входить у стадію апології і постає як тема наукового дослідження, потребуючи історико-філософської емансипації⁹.

Повсякденність — це життя в цілому, усі життєві реалії, це буденне, природне середовище, актуальне "тепер" і "тут" буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів. Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є висхідним пунктом осмислення історії та культури повсякденності¹⁰.

На сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Її предметність видається samozрозумілою; більшість авторів, котрі пишуть про повсякдення, не пояснюють свого об'єкту дослідження, ототожнюючи

її зі звичайним щоденним життям, способом / трибом життя, з тим, що роблять зазвичай люди, з побутом, з приватним життям, неофіційною / непублічною сферою буття тощо, тобто йдеться про різні сторони "життєвого світу" людини. Свого часу Ю. Лотман зауважив, що повсякденне побутове докільля подібне до повітря: людина помічає його тільки тоді, коли воно псується або його бракує. За його визначенням, повсякденність — це "звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка"¹¹. В своєму відомому дослідженні про побут російського дворянства він пише: "Історія проходить через Будні людини, через її приватне життя. Не титули, ордени або царські милості, а "самостояння людини" перетворюють її на історичну особу"¹².

Не зайве розпочати з визначення семантики слова "повсякденність" і близьких до нього за змістом слів.

У академічному "Словнику української мови" (т. 6) слово "повсякденність" означене як абстрактний іменник, що окреслює "те, що буває кожного дня, щодня. Як варіанти поняття пропонується також "щоденність", "повсякдення", "повсякдень"¹³. Епітет "повсякденний" тлумачиться так: "який є, буває, має місце, відбувається і т. ін. кожного дня, щоденний. <...> Звичайний, звичний, буденний. <...> Постійний". Відповідно, "звичайний" тлумачиться як такий, що нічим не виділяється серед інших, нічим не примітний. Замість нього можна також прислужитися словами "нормальний, правильний, рядовий, простий, пересічний, прозаїчний, абиякий, ординарний, узуальний, обичайний, розхожи, <...> звиклий, звісний, привичний, свійський, навиклий"¹⁴. У С. Караванського додано ще: "одноманітний, непоказний <...> загальноприйнятий, загальновідомий, типовий"¹⁵. У "Словнику української мови" Б. Грінченка (т. 3) знаходимо такі роз'яснення: "Повсякденщина — обыденность. Повсякденний — ежедневный. Повсякденно — ежедневно"¹⁶.

С. Караванський у своєму "Практичному словнику синонімів української мови" до слова "повсякденний" пропонує синонім "щоденний" і вважає доцільним такі вживання: (*одяг*) буденний, звичайний; (*кнопіт*) злободенний, побутовий; (*догляд*) постійний, повсякчасний¹⁷. Припустиме вживання також "побутовий" (*потреби*). До слова "щодня" упорядник запропонував як синоніми слова "щоденно", "щоднини", "кожного дня", "щодень", а також "день-у-день" або "день-при-дні", "день-денно"¹⁸.

В іншому академічному словнику синонімів знаходимо окрім запропонованих С. Караванським також такі вирази, що стосуються справ кожного дня: "поточний, поденний, будній, буденний, життєвий, життєвий (*рідше*), житейський (*книжн.*), житечний (*діал.*)"¹⁹.

"Буденність" — це усе звичайне, повсякденне, нічим не привабливе, нецікаве, життєва одноманітність²⁰. У підсиленому значенні вживається "буденщина", рідше у розмовній практиці трапляється "щоденщина" або "проза" (часто зі сл. *життєва, життя*), у цьому ж розумінні, але рідше — "прозаїчність", "прозаїзм". До синонімічного цього ж ряду слова "будні" пояснено: "одноманітне, безрадісне існування". Епітет "буденний" пропонується тлумачити у трьох позиціях: 1) про день — на відміну від святкового або вихідного = будній, робочий; 2) про одяг — призначений для постійного використання, ужитку = будній, повсякденний, розхожий; 3) позбавлений виразності, оригінальності, нічим не привабливий, нецікавий = прозаїчний, непоетичний, або навіть приземлений, безкрилий (про інтереси, думки)²¹.

До слова "буденщина" знаходимо такі поняття, як "усе звичайне, повсякденне, посереднє, нічим не примітне", а "будень" — це "не святковий, робочий, будній день". У переносному значенні буденний розуміється як позбавлений радості, яскравості; одноманітний, сірий²².

Самоочевидність повсякденності засвідчують такі слова як: *весь час, звичайний, звичайно, банально, щораз, постійно, завжди, постійно, типовість, нормально, ритуал, часто, одноманітність, природний, неминучий, необхідний, життя як життя*.

У тлумачному словнику В. Даля, що відбивав лексику розмовної і літературної мов першої половини ХІХ ст., повсякденне (щоденне, побутове, з дня на день) означає постійне, з дня в день повторюване²³. В. Даль також фіксує "нині", як новий відтінок смислу: "буденний" як "звичний". А "звичний" раніше відносився до іншої семантичної групи і означав: засвоєний, прийнятий, звичайний, простий, рядовий, пересічний, що буває переважно всюди і поруч (на протигагу виключному, особливому, видатному). Близькі за змістом іменники фіксують тісний зв'язок зі звичаєм, з тим, що загальноновизнано.

У словнику С. Ожегова, що відбиває реалії радянського часу (перше видання 1949 р., останні авторські зміни внесені до 4-го видання 1960 р.), слова "повсякденний" і "звичайний" зближуються²⁴. Семантика слова "повсякденний" у російській мові містить два відтінки сенсу: зовнішньо-часовий (той, що проходить з дня в день, завжди, постійно, не припиняється). В свою чергу "звичайний" і "постійний" розкриває смисл слова "звичний", котре оточене спорідненими: "буденний" (зрозумілий без пояснень, пересічний), той, що нічим не виділяється. Зберігається також початковий зміст: "встановлений звичаєм", узвичаєний, відповідний звичаю. У С. Ожегова вперше у якості синоніма "повсякденності" з'являється слово "побут", сенс якого розкривається як "загальний життєвий уклад, повсякденне життя". Взятє у контексті календарного

часу, повсякденне, звичне, звичайне життя — це життя буденне, не святкове. Тут повсякденність як будні протиставлена святковим, вихідним дням. Наприкінці 50-х рр. розуміння "повсякденного" як "буденного", "звичного" остаточно закріпилося.

Сучасні російські словники залишають це коло визначень: "повсякденний", "побут", "буденний", "будні"²⁵. Словник літературної мови дає більший набір синонімів, розкриваючи психологічний, емоційний фон повсякденного життя. Так, "будні" означає "1) робочі дні; 2) повсякденне, звичайне життя, одноманітне, безрадісне життя"²⁶. У першому виданні цього словника набір уточнюючих, емоційно насичених епітетів більш багатий: "буденний" — безпросвітний, сірий, неприглядний, скучний²⁷.

Очевидно, близьку по характеру еволюцію пройшло слово "повсякденний" в інших європейських мовах. У всякому разі це підтверджується стосовно німецької мови. Історичні модифікації семантичного поля "Alltag" простежені Х. Турном²⁸. Спроба розібратися з поняттям "повсякденність" була здійснена у низці статей спеціального випуску західнонімецького журналу "Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie". Польський соціолог Ян Щепаньски додає до характеристики повсякденного життя домінуючі для неї емоції — нудьгу і смуток, породжувані рутинним повторенням формул поведінки і подій повсякденності, а також відмічає, що специфіка повсякденного знання полягає в його інтуїтності, ірраціональності і спрощеності²⁹.

Категоріальне оформлення поняття у науковому середовищі не є завершеним і однозначним. У світовій науці продовжують безконфліктно співіснувати два розуміння антропології повсякденності — і як реконструюючий ментальний макроконтекст подієвої історії, і як реалізація прийомів мікроісторичного аналізу умов життя і побуту, структури харчування, особливостей сімейного побуту і сексуальної культури³⁰. Справді, хоча зацікавленість повсякденням засвідчили за останні десятиліття історики, філософи, соціологи, культурологи, антропологи, лінгвісти, етнологи, історичні психологи, поняття не набуло чіткої наукової визначеності. Певною мірою це пояснюється тим, що термін як категорія запозичений з буденної мови, де слово знаходилось у практичному вжитку і в живій мові було органічним і зрозумілим, охоплювало чимало реалій, часто не пов'язаних між собою. В науковій лексиці не вдалося досягти необхідної логічної впорядкованості і системності³¹.

Далось взнаки й те, що кожна з наукових дисциплін, котра цікавиться щоденністю, має свій погляд на цей феномен і визначає його з врахуванням власної спеціальної зацікавленості. Усталення поняття ускладнюється тим, що ним означається самоочевидна, зрозуміла, нічим не прикметна сфера, яка важко піддається формалізації. Люди живуть у

повсякденному світі і вважають, що знають його і можуть судити про нього. "Знайоме, саме тому, що воно знайоме, залишається непізнаним" (Гегель). Коли ми говоримо про повсякденність, то маємо на увазі щось звичне, рутинне, нормальне, тотожне собі у різні моменти часу. Повсякденність постає як видиме, але непомітне. "Вона здається нам цілком ясною, зрозумілою, але як тільки ми намагаємось операціоналізувати поняття, то воно стає недоступним, складним для інтеграції"³².

Повсякденність не потребує від людини розв'язування "гамлетівських" питань, не змушує її до зосередження на раціональному усвідомленні своїх дій та вчинків, вона не вимагає суворого контролю емоцій і почувань, розмислу над їх проявами. Повсякденність — це наче іманентна даність, в яку людина занурена і сприймає її як очевидність у всьому розмаїтті і неподільній сукупності. Як резюмує Н. Козлова, "повсякденні практики ніколи не виступають у формі проектів, програм, доктрин соціальних змін. Повсякденні практики не втілюються в жодному офіційному інституті, вони утворюють своєрідні "вільні зони", захищені або такі, що захищаються від тиску соціальних явищ"³³.

Серед аспектів повсякдення історики розглядають приватне життя людей, дозвілля, домашній побут і побутування соціальних груп, сімейні і трудові відносини, історію матеріального і культурного середовища, де відбувається задоволення потреб. Це сфера історії, яку безпосередньо переживають всі і кожен, повсякчас і щомиті³⁴.

М. Бойченко у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику "Історична наука" пропонує таке визначення "*Повсякденності історичної*": "це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність — царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини"³⁵.

Відома сучасна російська дослідниця приватного і повсякденного життя Н. Пушкарьова визначає повсякденність як реальність, що інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний життєвий світ³⁶. На думку М. Жулевої, повсякденність охоплює все те, з чого складається життя людини: її становище, потреби та можливості їх вдоволення. До повсякдення вона зараховує також взаємовідносини, вчинки, ідеали, звичаї і традиції, ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікації. Поняття і явище повсякденність стосується також "ментальних стереотипів": думок, переживань, ідеалів, норм, звичок тощо³⁷.

Головним призначенням повсякденності, на думку вітчизняного культуролога Я. Куденко, є турбота про збереження органічного тіла людини і створення йому фізичного і психологічного комфорту, що визначає утилітарно-прагматичний характер даного феномена. Таким чином, повсякденність — це сфера діяльності, що визначається основним смислом і спрямованістю на "проживання життя"³⁸. Російська дослідниця В. Антипіна теж розглядає повсякденність як комплекс прагматичних зусиль індивіда, спрямованих на задоволення біологічних, соціальних і духовних потреб і зміну зовнішніх умов існування людини³⁹.

Втім цілком очевидно, що зводити світ повсякденності суто до утилітарності, до однозначної спрямованості лише на певну практичну мету є неправомірним. Повсякденність у певному позитивному або негативному плані виходить за межі вузько буденної практики, більше того — насичена багатьма утилітарно непотрібними моментами⁴⁰. Саме у повсякденності відбувається синтез "мислительних" і "матеріальних" структур⁴¹.

Філософи у повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний і аксіологічний. У повсякденності людина стикається з явищами, процесами, подіями, справами, котрі відбуваються щодня і повторюються з дня на день ("щодня одне й те саме"). Це онтологічна сторона повсякденності. Інша — суб'єктивна, психологічна і аксіологічна її сторона фіксує емоційну реакцію на це повторення та його оцінку. Для історика повсякденності важливі обидві: перша необхідна для цілісного уявлення умов протікання щоденного існування людини, друга — для з'ясування її почування. Філософи пропонують виокремити два плани використання поняття "повсякденність" як категорії з певним смислом. Перший пов'язаний зі спрямуванням уваги на "змістові" обставини спільного життя людей, їх взаємодію, що усвідомлюються ними як природний стан, як власна, приватна сфера життя, сфера буднів пересічної людини. Другий план значень стосується методичної "самоорганізації" реальності, способів, процедур, за допомогою яких осмислюється і демонструється поведінка, пояснюється собі та іншим, виражається у придатних формах. Іншими словами, це аспекти спілкування і "спільного проживання" повсякденного життя, в яких зафіксовані обов'язкові символічні способи розуміння себе та інших⁴², вони реконструюються, і, що суттєво, фіксуються у процесі життя. Важливо підкреслити, що повсякденність не може виникнути й існувати без людини. З одного боку, людина перебуває в матеріальному світі, серед реальних, незалежних від неї існуючих речей і предметів, а з іншого — створює "світ повсякденності", формує його, сприймаючи і рефлексуючи його просторовий і часовий аспекти. Характеристики повсякденності не є константними, вони

відносні і динамічні; структура і механізми людської свідомості обумовлені і детерміновані конкретно-історичною обстановкою. Повсякденність, таким чином, не є пасивним, раз і назавжди заданим середовищем, вона конструктивна і креативна. "Людина у будь-який момент її повсякденного життя знаходиться в біографічно детермінованій ситуації, тобто у визначеному нею самою фізичному і соціокультурному середовищі. У такому середовищі вона має свою позицію. Це не тільки позиція у фізичному просторі і зовнішньому часі, не тільки статус і роль в межах соціальної системи, а також і моральна й ідеологічна позиція"⁴³.

Реальність повсякденності існує як звичний, знайомий, обжитий світ, повторюваний з дня на день у діях, думках, подіях. Феноменологи розуміють її існування як процес постійного відтворення, конструювання життєвої реальності в діях, думках, вчинках людини, у процесі взаємодії з іншими людьми.

При всіх відмінностях у підходах до повсякденності, в вітчизняній і зарубіжній науці виділяють наступні групи, що стосуються даної проблематики: 1) макро- і мікросередовище (природа, країна, місто / село, помешкання); 2) людське тіло і турботи про його біологічні і соціокультурні функції, серед них ключовими умовно можна виділити особистісно-визначальні і соціально-значимі моменти в житті людини (народження, створення сім'ї, її розвиток, сімейні стосунки, смерть, міжособистісні відносини в різних мікросоціальних групах (територіальних, професійних, конфесійних тощо); 3) дозволя (ігри, розваги, громадські і сімейні свята і обряди) тощо⁴⁴.

Отже, повсякденна історія не постає як автономна сфера, відокремлена від суспільства. Вона пов'язана з формами організації навколишнього простору і створенням ідеальних канонів поведінки людини, відповідних часу і обставинам. Кожна історична епоха створює свою конфігурацію взаємодії суспільства, а оскільки суспільство не є монолітним, й повсякденність не може постати як довершена цілісність. Реальне буття пронизане людською тілесністю, поведінкою, побутовою сферою. Людина будує своє реальне життя, "вписуючи" своє тіло в пануючі норми і правила, прагнучи відповідати ідеальним приписам. Кожна історична епоха формує свої канони, свою символіку правил людської поведінки. Підкреслюючи ці символічні принципи заборонами і дозволами, встановлюється межа між нормою і патологією людського існування⁴⁵. Процес зміни повсякденності завдяки динаміці економічного і соціального життя, його темп і інтенсивність у різних соціальних спільнотах і історичних епохах не однаковий. Повсякденність у різні історичні епохи відрізнялась не тільки рівнем розвитку матеріальної культури, техніки, технології, але і суб'єктивним відчуттям часу. Вільне чи невільне

ігнорування даного принципу призводить до серйозних помилок в інтерпретації фактів або до некоректного порівняння.

Повсякденність є продуктом тривалого історичного розвитку, вона складається природним шляхом відбору найбільш прийнятних норм, правил, звичок, традицій та предметно-речового забезпечення. Навіть за найрадикальніших суспільно-політичних (революція, війна) чи природних катаклізмів (повінь, землетрус) повсякдення не може кардинально змінитися за короткий час. Повсякденність має виражений інерційний характер, найменше вона підвладна корекції згори, розпорядчим директивам і наказам.

Усталена, нормативна повсякденність у переломні чи кризові часи набуває ознак екстраординарності й екстремальності. Характер повсякденності залежить від історично опанованого людиною простору, рівня її потреб і можливостей; він визначається культурними обмеженнями певної соціальної верстви, культурними практиками тієї чи іншої епохи.

Звернення істориків до відтворення повсякденного життя не є модою чи виявом "популяризації" історії. Проблематика повсякденності для них постала через неповноту і недостатність існуючих відтворень минулого у варіантах інституційованої чи подієвої історії. За висловом Н. Еліаса, історія повсякденності набуває сенсу тільки тоді, коли виникає "супротивник", у бік якого і спрямоване вістря повсякденності⁴⁶. Вона народилась як реакція на певний стан соціальної історії, як прагнення переосмислити деякі її концепції, завдання і методи⁴⁷. Це був протест проти "професорської" історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях — тільки як розвитку економічних і соціальних процесів. "Іншими словами, коли ми хочемо переглянути ту чи іншу концепцію, — пише російський дослідник М. Кром, — або навіть реформувати цілий напрям історичних досліджень (військову, політичну, економічну історію тощо), ми можемо вдатися до "оповсякденювання" (за висловом Б. Вальденфельса)"⁴⁸. Безпосереднім поштовхом підвищеної цікавості до історії повсякденності стало руйнування віри в суспільний прогрес, що загостило увагу дослідників до буденного життя "маленької особи", причому до людини не тільки не успішної, але й "ображеної і знедоленої"⁴⁹.

При всій "академічності" наукових суперечок про поняття "повсякденність" ніхто не наважиться заперечувати, що нині в системі знань про минуле існує напрям, представники якого сполучають елементи матеріальної і духовної культури, вивчаючи житло, одяг, сім'ю, дозвілля, харчування, народження, смерть. Це історія маленьких життєвих світів, своєрідна альтернатива дослідженням, зосередженим на глобальних політичних подіях, суспільних структурах і процесах. Це не безладне

нагромадження локальних побутових картинок. Це напрям, зосереджений на виявленні об'єктивних культурно-психологічних характеристик зовнішніх сторін людського життя. Ментальні установки особи, її поведінкові стереотипи значною мірою складаються під впливом повсякденності⁵⁰.

У вітчизняній історіографії системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності вперше здійснив О. Удод⁵¹. На підставі аналізу існуючих в сучасній гуманітаристиці категоріальних визначень повсякденності він дійшов висновку, що ні українська, ні західна історіографія на початок ХХІ ст. не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії. Відповідно, її межі предмету дослідження залишаються розмитими.

Історія повсякденності акцентує свою увагу не на інституційно-подієвій історії, а на її локальній (у часі і просторі) конкретиці, її об'єктом є подробиці чи навіть так звані дрібниці життя. Її прерогативою є фактографія і конечна конкретика. Видається, що той пласт реальності, що відображається поняттям "повсякденність", цілком належить до "мікроісторії", оскільки йдеться — поруч з іншими аспектами — про найдрібніші прояви життя людей. Таке зарахування історії повсякденності до "мікрорівня" історії є логічним і правомірним, оскільки справді її об'єктами традиційно є не глобальні історичні процеси і явища, а "малі" їх прояви. Серед методів історичного дослідження історія повсякденності послуговується передусім нарративом, а не узагальненням й аналітичністю. Втім такий погляд є не зовсім точним⁵².

Разом з тим, хоча повсякденність — це переважно сфера "мікрорівня" історії, вона ним не обмежена, тому предметне вивчення повсякденного життя суспільства — це лише один з можливих "ракурсів" його аналізу, важливий і необхідний для отримання цілісного уявлення про минуле, але не єдиний і жодною мірою не визначальний. Вивчення повсякденних суспільних реалій дозволяє подолати умоглядні схеми інституціоналізованої і макро-подієвої історії. Виокремлення сфери повсякденності дозволяє історикам сполучити у один предмет дослідження такі розрізнені сторони життєдіяльності як побут, відпочинок, праця, дозвілля тощо. Хоча історик повсякденності тяжіє до відтворення минулого у всій його повноті і конкретиці, це не означає, що задля історичної правдивості дослідник має розщеплювати минувшину на дрібні й точні деталі і фрагменти. Конкретика, подробиці — не ціль, а засіб пізнання цілого через промовисту дрібницю, штрих.

Отже, можна дійти висновку, що повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати "технологією життя" або "рівнем життя" (інструментарій і способи

забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти й одягти, де жити, чим пересуватись, чим послуговуватись у праці, навчанні і дозвіллі, як дбати про здоров'я), та "аксіологією життя" або "стилем життя" (сенсово-смісловне наповнення, система життєвих орієнтирів: як і заради чого жити — цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки).

До класичної тріади повсякденності відносять харчування, одяг, житло, що становлять її матеріальний бік. Дослідники дотримуються думки про те, що онтологічна вкоріненість людини у те, що і як вона їсть, як одягається і де живе, визначає і способи її дій, і стереотипи мислення, і, насамкінець, структуру соціальної реальності. У цьому сенсі життя виявляється в черговий раз багатшим за теорію, випереджає можливі інтерпретації, виказуючи прагнення сполучити зміни економічних реалій і спосіб існування людини через посередництво повсякденних практик⁵³.

У матеріально-речовій стороні повсякденності дослідники виділяють три види простору, в яких перебуває людина: фізичний, перцептуальний (доступний безпосередньому сприйняттю) і концептуальний (історико-культурний)⁵⁴. Знаходячись в залежності від матеріально-речового оточення конкретного часу, людина, разом з тим, має можливість впливати на нього, вносячи у повсякденність певні інновації, які об'єктивуються у знову створених матеріальних об'єктах, в свою чергу, сприяють виникненню нової системи зв'язків і стосунків. "Створена людиною реальність починає формувати людину, — відзначала Н. Козлова. — Вона диктує людям, представленим наступними поколіннями, свої правила. Складається нова тілесність і нова ментальність, нові способи життя у масовому масштабі"⁵⁵. Як пише О. Генісаретський, "повсякденність може бути розпізнана як місце утворення смислів і відкриття правил, а не тільки їх втілення; як місце, де різні типи раціональності сплавляються між собою"⁵⁶. Структури повсякденності становлять каркас, стрижень людського буття.

3. Внутрішньодисциплінарні методологічні проблеми

Науково-теоретичне обґрунтування історії повсякденності як новітнього напрямку в сучасній українській історіографії ще не завершилось, відповідно, оформлення її методологічного забезпечення також перебуває у процесі становлення.

Необхідність критичного осмислення проблем методології історії повсякденності є цілком очевидною. На нашу думку, можна виокремити два її блоки: внутрішній і міждисциплінарний. Передусім, слід відповісти на питання, якою має бути *історична* методологія історії повсякденності.

З історіографічного аналізу випливає, що як науковий напрям історія повсякденності відноситься до постмодерністських і є своєрідним виявом синтезу позитивізму і неокантіанства. Висхідним принципом історичного аналізу й синтезу в історії повсякденності є методологічний плюралізм. Поляризація теоретико-методологічних поглядів і підходів, а отже, й конкретно-історичних концепцій, їх протиставлення аж до взаємозаперечення і взаємної неприйнятності призвела до розриву єдності корінної суті історичного пізнання. Разом з тим утвердження плюралістичного підходу до пояснення історії не означає повернення до методологічного еkleктизму, йдеться про новий рівень історичного пояснення: "... завданням істориків, як і інших суспільствознавців, є на підставі ґрунтового аналізу виділити з сукупності філософсько-історичних теорій і підходів все те, що дозволяє поглибити вивчення і світового в вітчизняного історичного процесу. Потрібен синтез ідей і методів, а не механічне відкидання одних з них (...) і заміна їх іншими"⁵⁷. У будь-якій науковій теорії, заснованій на аналізі і узагальненні історичної дійсності, слід вишукувати раціональне зерно. Подолання ідейно-теоретичної конфронтації між різними напрямками історичної думки триває і ґрунтується на вираховуванні провідних тенденцій сучасної історичної науки і соціокультурних реалій, в яких це відбувається. Спонукаючи до обговорення широкого кола актуальних проблем історичного пізнання з позицій методологічного плюралізму, різні теоретико-методологічні підходи та дослідницькі методики виконують стимулюючу роль у складному і важкому процесі самовизначення історичної науки в умовах історіографічної революції останніх десятиліть⁵⁸.

Характерною ознакою становлення історії повсякденності є відмова від необхідності вироблення єдиної універсальної теорії і абсолютної моделі реконструювання повсякденного життя, розширення методів історичного дослідження за рахунок запозичення з інших гуманітарних і соціальних дисциплін. Л. Репіна вказує на інтегративну тенденцію як провідну в сучасній історіографії і вбачає її прояв у закликах до подолання антитези структурного і антропологічного підходів, мікро- і макроісторії, системного і динамічного бачення історичного процесу тощо⁵⁹.

Проблема полягає ще й у тому, що статус історії повсякденності у родині історичних наукових дисциплін не усталився. Так, в одних випадках вивчення повсякденності розглядається, як методичний прийом для отримання повноти інформації про минуле, в інших — визнається за самостійний напрям дослідження. До сьогодні не подолана певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Більшість дослідників визнають, що історія повсякденності

завдячує своєю появою історико-антропологічному лону, вона, по суті, є його відбрунькуванням, втім трапляються, з одного боку, їх протиставлення, а з іншого, пряме ототожнення і паралелізм. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки, як історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія знизу, історія ментальностей, усна історія тощо.

Досягти спільного знаменника у виробленні теоретико-методологічних засад важко, оскільки у кожній з національних шкіл, що пристали на визнання повсякденності як об'єкту історичного аналізу, предметні окреслення й методологія історії повсякденності мають свої особливості. Вони зумовлені низкою чинників: загальним розвитком тієї чи іншої національної історіографії, станом її сучасного розвитку; наявністю науководослідних традицій, шкіл і центрів; загальним рівнем розвитку суспільства і станом його світоглядних, громадянських і гуманітарних, запитів; забезпеченістю науково-інтелектуальними силами; наявністю особистості, здатної на роль лідера, засновника, організатора, натхненника (такими були, наприклад, Ф. Бродель, Ю. Лотман, А. Гуревич тощо). Виникненню нових історичних досліджень водночас сприяють кілька моментів, їх нелегко відокремити один від одного і визначити міру впливу кожного. Для деяких істориків стимулом стала "зміна досвіду", накопиченого сучасниками, але вирішальну роль відіграла "зміна методу"⁶⁰.

Тому не випадково, що у сучасних працях українських істориків про повсякденне життя можна зустріти різноманітні теоретико-методологічні підходи та дослідницькі методики, спектр яких коливається від реанімації людинознавчих традицій вітчизняної історичної школи XIX ст. до запозичення досвіду європейських соціальних істориків останньої третини XX ст., коли внаслідок антропологічного повороту й відбулося перенесення акцентів з вивчення глобальних структур та подієвої історії на рівень повсякденності. Очевидно, лише за умов досягнення балансу інновацій і традицій можливий дальший розвиток історії повсякденності.

У методологічному відношенні вітчизняним дослідникам повсякденності доводиться одночасно розв'язувати кілька проблем. Передусім слід подолати наслідки абсолютизації формаційного підходу, коли такі важливі аспекти функціонування суспільства, як спосіб життя, ментальність, норми поведінки, відкидалися, переосмислити суть історичних процесів, характер і спрямованість еволюції держави, суспільства. Належить здійснити перехід до неупередженої методології вивчення минулого, критично опанувавши уроки, досвід, арсенал методів і прийомів європейської історіографії, набуті впродовж XX ст. Історична реконструкція минулого лише на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів є далеко не

вичерпною і не досконалою. Виявилось, що так зване звичайне, повсякденне життя, "непримітна і неприваблива протилежність високих форм людського самовираження"⁶¹, є не просто зворотним боком, фоновим забезпеченням "великої історії" чи "історії великих", а самостійним і необхідним чинником історичного процесу.

Написання з новітніх позицій історії України в умовах незалежності змусило вітчизняних істориків знову віддати перевагу політичній історії, історії еліт, ідей, ідеологій, суспільних інституцій, нації тощо. Невизначне у цьому сенсі щодення не надавалось до наукової затребуваності, отже, пересічність повсякденності залишалась і надалі поза дослідницьким інтересом і аналізом. У ході вироблення сучасної концепції вітчизняної історії у контексті світової треба визначитися з системою наукових напрямів, що забезпечать не тільки адекватне відтворення минулого, а й його розуміння. Реабілітація буденності і визнання її фундаментального характеру особливо актуальні саме зараз, коли стають очевидними прорахунки проекту модернізації радянського соціуму⁶². Як теорія прогресивного розвитку суспільства через державні або соціальні структури модернізаційна схема не надавала належної ролі "простій людині" з притаманною їй картиною світу, стереотипами сприйняття і повсякденною життєдіяльністю, зумовленою її ментальністю. Вона втрачала право історичної ініціативи і розумілася як пасивний об'єкт цілеспрямованої перетворювальної діяльності держави і суспільства, а не активний суб'єкт історії.

Історія повсякденності в жодному разі не означає лише описового відтворення повсякденних реалій суспільного буття. Йдеться не про "розфарбовування" соціальної історії — надання їй конкретності в дрібницях і деталях, — а про осмислення буденного рівня життя суспільства в його історії. Перед істориком повсякденності постало питання не просто описати побут, звички, норми суспільства, а й з'ясувати їх чинність у складанні історії. У "великій" подієвій історії поза аналізом опинилось побутування простих пересічних людей. Історик повсякденності належить звернути свою увагу на цей пласт історичного минулого і врахувати його в загальному аналізі. Хоча досягти необхідної повноти відтворення історії колишніх епох шляхом елементарного збільшення кількості сюжетних оповідей про "малих" людей не випадає.

Історик повсякденності на своєму дослідницькому шляху проходить звичні етапи (окреслення об'єкту вивчення, постановка мети, збір документів, їх аналіз, історичний синтез-опис), спирається на загальні історичні методи, послуговується науковими принципами, вдається до загальнозживаних методик і прийомів наукової праці. І традиційний історик, і історик повсякденності мають об'єктом свого наукового

дослідження людську історію. Але для першого ключем прочитання є велика подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), поза його увагою залишаються її буденні / побутові деталі, суб'єктивні / особистісні барвники. Вони, зазвичай, вважали, що ці аспекти історії — справа етнографів. Останніх не цікавила якраз подієва історія. Вони приглядалися до побуту і буденних звичок суспільства, його окремих груп, вивчаючи типові сторони побутового життя і матеріальні форми існування людини у комплексі з вивченням традиційно-побутових компонентів культури (звичаїв, традицій, вірувань, мистецтва, обрядів, свят). Іншими словами, в центрі уваги етнографів — ставлення людей до оточуючих їх речових атрибутів повсякденності і до тієї сторони духовного життя народу в цілому, котра повторюється, є традиційною, елементи якої відзначені широким побутованням, розповсюдженістю. Казуальне і випадкове, зазвичай, виходить за межі їх розгляду⁶³.

Історика повсякденності — на відміну від істориків у чистому вигляді — цікавить все: і історія побуту, і подієва історія (вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей), і історія казусів, і історія ментальностей і ментальних стереотипів, тобто історична психологія, а разом з нею — історія особистих переживань людини. Іншими словами, підходи історика повсякденності інтегративні.

Традиційний історик, відтворюючи минуле, спирається на історичні джерелами, передусім, писемні документи. Історик повсякденності слідує цим же шляхом. Тільки його арсенал джерел значно розширюється і за рахунок власне історичних документів (неофіційних особових письмових і усних свідчень, зображально-візуальних) та неісторичних (літературних, лінгвістичних, культурологічних тощо).

Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні такі тенденції: а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо) і показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування; д) тяжіння до синтезованого розкриття повсякденності з опертям на семіотичне, естетичне, культурологічне вивчення повсякденності.

Можна відзначити кілька істотних ознак сучасного стану дослідження повсякденності. По-перше, повсякденність вийшла з-за лаштунків "великої" історії, як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, подолала комплекс другорядності й малозначущості. По-друге, вона розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична проблема, зі своїми методологічними підходами і

своїм інструментарієм, які дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя постає як особливий просторово-часовий континуум, наповнений речами і подіями. По-третє, історія повсякденності затребувала до своєї методології та інструментарію полідисциплінарні запозичення, покінчивши з "анклавністю" вузькоспеціалізованої історії, сприяючи інтеграційним процесам в історичній науці в цілому. У такий спосіб історія повсякденності надала шанс подолати звичку істориків до широких теоретичних узагальнень, в яких нівелювалась асинхронність, соціальна суперечливість і різномірність картини світу.

4. Проблеми міждисциплінарного запозичення

На сучасному етапі історична наука помітно збагатилась методами з інших дисциплін. Історики науки пов'язують цю тенденцію міждисциплінарності з важливими наслідками докорінної зміни соціальних функцій історії у розв'язанні проблем, посталих перед сучасною людською цивілізацією. По-перше, статус історії серед інших наук останнім часом помітно зріс у зв'язку з світовою демократизацією та глобалізацією, вона стала більш затребуваною у справах наукового прогнозування майбутнього, методик транзитології та інтеграції тощо. По-друге, це усвідомлення самими істориками, з одного боку, недосконалості так званих "чистих" історичних теорій і моделей, а з іншого, недостатності макроісторичних підходів до минулого, коли реальна історія людей залишалась ненаписаною і тому невідомою, натомість мікроісторичні дослідження підказували запозичення з інших наукових систем. Так, усі спроби представити історію у достатньо суворій формі, з відведенням "ніш" кожній галузі історичного знання, не мали успіху. Відтак, оновлення історичного знання, накреслене "анналістами" М. Блоком і Л. Февром, було спрямоване на подолання роз'єднаності суспільних наук, на об'єднання всіх галузей історичного пізнання навколо спільної мети. Звідси — підвищений інтерес до загальних питань і проблем, що виникають на "стику" історії та інших наукових дисциплін⁶⁴. Саме з двох засадничих принципів школи "Анналів" вибудувалась вся подальша система: це переконання у тому, що об'єкти історичного дослідження конструюються самими істориками, а метою історичного опису має бути "тотальна історія", що означало необхідність прямої співпраці з іншими гуманітарними і соціальними науками⁶⁵.

Основу міждисциплінарності складає єдине групування універсальних концепцій різних наук, в чиїх межах можуть і мають бути проінтегровані

ті або інші події та явища. Внаслідок тривалих дебатів з теоретико-методологічних проблем поступово стало реальним взаємне збагачення методами, здавалось би, абсолютно різних дисциплін. У цьому разі міждисциплінарні зв'язки постають як спосіб активного міжнаукового діалогу, взаємодія активних дисциплін, що пройшли тривалий шлях самостійного розвитку з притаманною їм динамічністю і особливостями, як безпрецедентний за своєю активністю спосіб впливу на об'єкт дослідження. Постійні і послідовні контакти історії з соціальними і гуманітарними дисциплінами модифікують обличчя історії, дають їй можливість потрапити в раніше закриті для неї зони знання, використати нові методи, експериментувати з історичним матеріалом. Завдяки такому синтезу історія відповідає своєму часу⁶⁶.

Внаслідок тривалих дебатів з теоретико-методологічних проблем поступово стало реальним взаємне збагачення методами, здавалось би, абсолютно різних дисциплін. У цьому разі міждисциплінарні зв'язки постають як спосіб активного міжнаукового діалогу, взаємодія активних дисциплін, що пройшли тривалий шлях самостійного розвитку з притаманною їм динамічністю і особливостями, як безпрецедентний за своєю активністю спосіб впливу на об'єкт дослідження.

В сучасній історичній літературі термін "міждисциплінарність" вживається не тільки для означення простого запозичення методів інших дисциплін (соціології, демографії, антропології, лінгвістики, культурології тощо), але й в інтеграції на рівні конструювання міждисциплінарних об'єктів, які можна визначити, як дещо онтологічно самостійне, як якусь існуючу реальність, незалежну від дослідження. Через свій полідисциплінарний характер історія природним чином використовує досягнення інших дисциплін і запозичує їх теоретичні схеми, моделі, категорії, поняття. Сучасна епоха постмодерну завдала нищівного удару по замкнутості і самодостатності окремих наук, зробила міждисциплінарність справді реальною. Відтепер історичне знання визначається не одним науковим напрямом, а системою або сукупністю соціальних наук, об'єктом яких є минула реальність.

Взагалі тенденція інтеграції історії з іншими науковими дисциплінами — одна з найбільш характерних змін в історичній науці за останні десятиліття. Історія використовує методи різних наук не механічно, а видозмінюючи і пристосовуючи до розв'язання своїх завдань. В ідеалі історик повинен не тільки оволодіти теоріями інших наук, але й, відштовхуючись від них, створити нові, чи у крайньому разі, модифікувати теорії, орієнтовані на аналіз сучасного⁶⁷. Процес міждисциплінарного впливу надто складний і характеризується високим ступенем варіативності, яка залежить від цілого комплексу чинників (не тільки ступеню розробки теми / проблеми, рівня методології, достатності джерельної бази та ін.).

Міждисциплінарність означає не просто запозичення методів з інших дисциплін, але й конструювання міждисциплінарних об'єктів. Історичні знання у такому разі визначаються не одним науковим напрямком, а системою або сукупністю соціально-гуманітарних наук, об'єктом яких є минула реальність. Екстраполяція методів не є механічною, історик має не тільки оволодіти теоріями інших наук, а й, відштовхуючись від них, створити нові, або, в крайньому разі, модифікувати теорії, орієнтовані на аналіз минулого. Відповідно, міждисциплінарні контакти ніколи не є односпрямованими, йдеться про взаємодію і взаємозбагачення. Отже, міждисциплінарні контакти — це не довільна примха дослідника. Будь-яка потреба міждисциплінарного запозичення має бути вмотивованою і зваженою.

Полідисциплінарні дослідження можливі за кількох обов'язкових умов: 1) визначення об'єкта історичного дослідження і його первісного стану (збір, обробка інформації, виявлення проблемних сторін об'єкта); 2) збереження специфічних якостей і характеристик об'єкта на всіх рівнях теоретичного абстрагування; 3) розробка методичної схеми аналізу, в якій сума окремих досліджень була б необхідною і достатньою для розв'язання проблеми в цілому⁶⁸. Лише дотримання цих умов дозволяє реалізувати інтегративну функцію історичної науки.

Систематизація та інтеграція всієї сукупності знань, отриманих у ході міждисциплінарного дослідження, повинні відбуватися в межах теорії, через яку вони переломлюються. У наш час відсутність конкретних праць з питань міждисциплінарності в історичних дослідженнях, особливо вітчизняних, вимагає від дослідника обережності і меншої категоричності.

Не дивлячись на недоліки і вади міждисциплінарності (еклектичність, відсутність цілісного підходу до історичних явищ, порушення стрункості викладу, невизначеність предмету вивчення та ін.), внесок такого дослідження полягає не тільки у зведенні різних методів і концепцій до спільного знаменника, але й у виробленні сучасних теоретичних пояснюючих моделей для аналізу минулих суспільств.

Звернення ж Л. Февра "Історики, будьте географами! Будьте правознавцями, соціологами, психологами!"⁶⁹ передусім адресоване історикам повсякденності. Кожна наукова галузь аналізує повсякдення зі своїх власних позицій, по-різному об'єктивує її прочитання, а комплексне її розуміння і відтворення можливе в разі взаємного діалогу.

Зауважимо на найбільш частих і продуктивних методах вивчення повсякденності. Серед лідерів — соціологія, етнологія, антропологія, філософія, культурологія, лінгвістика, психологія тощо.

Гуманітарії різних наукових галузей ставлять до повсякдення свої запитання і добирають необхідних джерел та інструментів для її пізнання і прочитання. Етнограф передусім цікавить матеріально-побутова сторона

життя, тобто предметно-речове оточення людини щодень (власне, побут), до кола його зацікавленості потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Головна відмінність між етнографічними дослідженнями побуту і вивченням повсякденності істориками лежить в розумінні значимості історії і місця, яке їй відводиться на сторінках етнографічних праць і праць істориків повсякденності. Не секрет, що політико-подієва історія — вкрай рідкісна "гостя" у традиційних етнографічних дослідженнях побуту. Рухливий, мінливий час, точніше — часи, вплив чисельних несподіваних подій на зміни в приватному, побутовому житті — предмет, що цікавить як раз історика повсякденності, що прагне показати розмаїття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій. Які з них, з яких причин і ким виявились "поміченими", оскільки потягли за собою зміни в устрої життя людей різних соціальних страт, а які з них — попри всі ідеологічні намагання — виявились "прохідними". Саме у повсякденності зріють думки і почуття, формуються задуми, поривання і прагнення — зважитися на незвичний вчинок чи бути конформним, спробувати нове чи ухилитися від нього. Ситуації, що породжують експериментування, з'являються саме в буденності. Антрополога повсякденності цікавить, як саме це відбувається.

Етнографічне відтворення побуту і етнографічний його опис, що включає у кращому разі опис не тільки матеріального середовища перебування людини, але й елементи її духовної культури (обряди, ритуали, свята, фольклор) зрідка приділяє увагу *переживанням окремих* людей, особливо якщо такі не характеризують найбільш поширений або типовий варіант емоційних реакцій. Вказування на ту чи іншу емоційну реакцію можуть бути присутніми (або наведеними у вигляді цитати) в дослідженні етнографа в ілюстративному плані (що посилює якийсь висновок), але майже ніколи не є предметом спеціального аналізу: чому можлива така девіація. Чи мала вона шанс на перетворення на "виключне нормальне" і потім на поширене. Рефлексивність — риса антропології. У центрі уваги антрополога повсякденності завжди не тільки і не просто побут, а життєві проблеми та їх осмислення тими, хто живе поруч чи жив до нас, залишившись найчастіше безіменним в історії. Суперечності і сумніви, способи їх розв'язання, спроби сказати своє слово або заявити про свою несхожість, опосередковані тривіальністю життя (від ландшафту до розпорядку дня, від моделі стосунків з родичами до уявлень про припустиме або виключне у сексуальній сфері) — все це визначає коло інтересів саме історика повсякденності. Історія повсякденності у вивченні ментальних мікропроцесів є формою історіоризації колективного позасвідомого⁷⁰.

Антрополога повсякденності цікавить "етнографія побуту" не тільки основних класів (робітники, селяни, підприємці тощо), але й доволі малих

соціальних груп, в тому числі й переживання самих дискредитованих з них, тих, чиє невдоволення "розхитало корабель історії". "Різні види діяльності і ті, хто ними займаються, мають свої історії. Ці історії, у свою чергу, можуть бути, ймовірно, більш цікавими, ніж обмежені звіти про політичні події минулого. Вони можуть сприяти розумінню самого себе"⁷¹.

Антропологи повсякденності (на відміну від етнографів) не відсторонюються від спеціального вивчення повсякденності носіїв відхиленої (девіантної) свідомості і поведінки, чий побут етнографи (як побут нетиповий) вкрай рідко роблять предметом свого особливого дослідження. Тут, щоправда, криється велика небезпека, невидима пастка для історика повсякденності, готового почасти віднести виключне, одичне — майже до типового, до проявів "типовості" звичного. У більшості ж праць з історії повсякденності автори твердять, що вони прагнуть відтворити як раз не виключне, а, як вони висловлюються, "сіру буденність"⁷².

Етнограф — терплячий шукач "дрібниць", ретельний і прискіпливий їх аналітик. Антропология повсякденності має на меті "не розглядання дрібниць, а розглядання в подробицях"⁷³, оскільки має на меті не стільки опис матеріального предмету, а подробиці ставлення до нього людей, можливих колізій, що могли виникнути внаслідок його існування. Одна побутова деталь може надатися історичу-"повсякденнику" типізувати біографічне і відчуті в історії повсякденності те, що виражало на той момент "дух часу", співвіднести приватне існування людини з ходом історичних подій.

Якщо етнограф-традиціоналіст прагне якомога більш точно описати повторювані, стійкі деталі побутового життя у певному мікросередовищі, то антрополог повсякденності ставить завдання не просто фіксацію виявленого, але й розуміння механізму появи новацій у вкорінених і звичних структурах, з'ясування рушійних сил у процесах зближення нового і традиційних норм соціальної дії, деякі з яких виявляються виключно стійкими.

Етнографія побуту не включає у себе вивчення індивідуального переосмислення устояних понять. Між тим, вивчення культури повсякденності дозволяє не тільки робити це, але й ув'язувати осмислення повсякденного з політичною культурою особистості⁷⁴. Включаючи у своє поле вивчення окремої людини та її соціальної мікрогрупи, антропология повсякденності дозволяє з'ясувати, наскільки індивідуальне сприйняття (одна з сторін духовного життя людини) впливає на це індивідуальне буденне життя, в тому числі й на життя у відповідній політичній системі.

Історик повсякденності, не упускаючи з виду звичаєво-правових настанов, змушений брати до уваги групові та індивідуальні реакції окремих індивідів на норми і закони, перепроверити чинність різних

настанов, визначаючи, яких з них дотримувались, а які залишались тільки на папері.

За усталеною традицією у етнографічних дослідженнях "побут", "побутова сфера" з очевидністю протиставляється (разом з дозвіллям, вільним часом і т.п.) "праці", сфері виробничій, хоча поняття "виробничого побуту" (тобто умов праці) в принципі мало місце у працях дослідників радянського часу. Однак саме історики повсякденності зробили вивчення щоденних обставин праці, мотивації діяльності, взаємин працівників між собою та їхніх взаємодій (в тому числі конфліктних) з представниками адміністрації темою "нової робітничої історії" і нової історії праці.

Матеріально-предметна сторона повсякденності значною мірою детермінувала людське життя і спричинила великий вплив на внутрішній світ суб'єкта. Якщо підвищена цікавість спостерігача до матеріально-побутової сторони не містить спроби пояснити мотиви побутової поведінки, виходячи з їхнього власного розуміння довколишнього світу, то за такого розуміння повсякденності можна впасти в "побутовий детермінізм", який може бути не менш небезпечним за будь-який інший вид детермінізму — класовий, економічний тощо.

Знання деталей побуту є лише попередньою, хоч і необхідною умовою дослідження. З опису таких деталей розпочинає свою розповідь вчений-етнограф. Історик виходить з розуміння того, що для самих мешканців побут звичним і природним: він є тлом, на якому реалізуються життєві плани, складаються стосунки між людьми. І тому головним для дослідника має бути наступний крок — осягнення повсякденних турбот, тривог, надій людей досліджуваної епохи. Необхідно побачити їх світ "зсередини", зрозуміти смисл або смисли, що його наповнювали.

Подробиці важливі не самі по собі: деталі одягу, особливості поведінки дозволяють автору розшифрувати скритий за ними культурний код і тим самим зрозуміти суспільну позицію даної людини. При цьому абсолютно змінюється кут зору: це вже не погляд стороннього спостерігача, а спроба тлумачення побутової поведінки з огляду на норми і цінності досліджуваної культури. Такий підхід "повертає" людям минулого свободу самовираження, а епосі — чималу частку загадковості, роблячи її цікавою для дослідника.

З вивчення повсякденності неминуче витікає висновок про те, що речі так само "винаходять" людину, як і людина їх, тобто простір організованих речей і правил користування цими речами створює, в свою чергу, простір думки, її направленість і структурованість. Отож, відносини з матеріальним світом, світом речей, значно складніші, ніж декларувалось у відомій формулі: "буття визначає свідомість". Прагнучи адекватно відобразити зв'язки і опосередкованості людини і речі, філософ І. Ільїн,

зокрема, писав: "Людина не тільки живе "річчю", тобто плодами і доходами її, але живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї; вона об'єктивує себе в ній, художньо ототожнюється з нею, вдосконалює її своєю працею й утриманням на її користь; і вдосконалює себе нею; вона живає в ній енергію тіла, душі і духу"⁷⁵.

Просте, звичайне життя людей, їх звички, щоденна поведінка, речі, які їх оточують і якими вони користуються, їх побут, тобто життя в реально-практичних формах має прямий стосунок до історії культури. Воно визначається тим, що побут може мати знаково-символічний сенс. Історія побуту показує з усією очевидністю зв'язок багатьох форм побуту (від уявлень про честь і етикет до моди, деталей костюму і щоденної поведінки, ужиткових речей) зі світом ідей, інтелектуальними, моральними, релігійними та іншими цінностями. Побут як втілювач (носій) складних соціальних ідей і стосунків, побут у символічному ключі є частиною культури⁷⁶.

Аналогічну думку розвиває Г. Кнабе. Тема однієї з його статей — побутова річ. Учений звертає увагу на її біфункціональність. Річ утилітарна, вона задовольняє матеріально-тілесні, "життєві" потреби, має відповідні технічні і утилітарні характеристики, з одного боку, а, з іншого боку, духовна, належить до світу духовних цінностей, які мають ідеологічне і соціально-психологічне вимірювання. Надутилітарний "решток" речі, її здатність виражати "суспільні норми" робить її "знаком", а надбудований над утилітарним суспільно-історичний сенс речі — семіотичним⁷⁷. Семіотика повсякденності виникла в межах семіотики культури і семіотики історії у другій половині 80-х–90-і рр. ХХ ст. Ідеї семіотики культури беруть початок від праць де Соссюра, Р. Якобсона, М. Бахтіна. Прямую постановку проблем семіотики побуту, повсякденності можна знайти у порівняно невеликої кількості авторів. Це Р. Барт, Ю. Лотман, Г. Кнабе.

Побутові речі, костюм, тіло, побутова поведінка цікавлять семіотику історії і семіотику культури головним чином з огляду їх значення, семантику. Саме через сенс перерахованих феноменів можна проникнути у повсякденну психологію людей, дійти до самих інтимних і не завжди явних механізмів свідомості. В статті "Знак і його якість" Г. Кнабе називає головною особливістю культурно-історичного дослідження "реконструкцію внутрішнього світу і емоціонально-психічного складу історичної людини". Для цього знаки (речі, вчинки) мають бути вибудовані в систему певного тексту, повинні являти собою осмислену послідовність.

Громадське життя пов'язане з побутом, тому що втілене в людях, і лише у діяльності людей реалізуються корінні його процеси — виробництво, соціальні стосунки, культура. Люди мешкають у будинках, оточені речами, що їх продовжують і виражають, послуговуються так чи інакше винайденими знаряддями праці, керуються звичками і нормами.

Відповідно, і беруть участь у житті суспільства, рухаючись не біологічним інстинктом, а повсякденними людськими потребами — зокрема, і не обхідністю полегшити життєдіяльність свою та своїх близьких, прив'язаністю до свого способу життя, до речей, що його утворюють, цінностями, прагненнями захистити і покращити цей свій світ, ненавистю до його ворогів. "Саме в духовних і економічних стосунках повсякденного життя відкриваються сили, що лежать в основі історичних рухів; ці останні, чи то війна, дипломатія або внутрішній розвиток державного устрою — лише наслідок, кінцевий результат змін, що протікають у глибинах повсякденного"⁷⁸.

За своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. Побут, у свою чергу, невід'ємний від соціально-політичних і ідеологічних процесів, тому що вся семантика щоденних форм життя, побутових речей, матеріально-просторового середовища, їх стилю і моди, засновується, позитивно чи негативно, на суспільному досвіді. Отже, цілісність вивчення суто побутового кола неминуче й обов'язково буде розірвана, бо у процесі дослідження матеріально-побутових атрибутів існування дослідника зацікавить внутрішній бік людських дій і стереотипів поведінки, за якими криються певні психологічні мотиви і особисті переживання людини у повсякденному житті. Відповідно, ці аспекти стосуються соціальної психології, зачіпають проблеми менталітету, що є прерогативою культурології.

Поняття "ментальність" від самого початку і до цього часу залишається досить невизначеним, так само як немає чіткого розмежування історії повсякденності і історії ментальностей. Від самого початку не було узгодженості і між фундаторами школи "Анналів": М. Блок розумів ментальність як групову, колективну свідомість, а Л. Февр — як переломлення колективного в індивідуальному⁷⁹. Природно, що по мірі розвитку, розширення кола її прихильників і кількості досліджень поняття "ментальність" уточнювалось і збагачувалось. На сьогодні більшість повсякденників вважають за обов'язкове вивчення ментальних характеристик. Так, за Ф. Граусом, "менталітет — це "загальний тонус" тривалих форм поведінки і суджень індивідуумів у межах груп", "сума механізмів реакцій і базових уявлень, характерних для обмежених груп..."⁸⁰.

Таким чином, історія ментальностей використовує поняття "ментальність" (і "ментальності" — в множині) при дослідженні конкретно-історичних форм і змісту духовного життя тієї чи іншої епохи європейської історії. При цьому історика цікавлять не спеціалізовані форми духовного життя, суспільної свідомості, такі, як наука, релігія, мистецтво, але масовидні, що забезпечують течію повсякденного життя.

Краще визначення характерних рис історії ментальності було дано в середині 80-х рр. англійським істориком Пітером Берком і французьким анналістом Ж. Ле Гоффом. За П. Берком це: 1) "переважний інтерес до колективних психологічних установок; 2) увага до невисловленого і неусвідомленого, до практичного розуму і повсякденного мислення; 3) інтерес до стійких форм мислення (а не стільки до його змісту) — до метафор, категорій, символів"⁸¹.... Анналісти вживають також поняття "колективна психологія". Ці установки, уявлення, психологія визначають всі форми життєвиявлення, в тому числі і повсякденне життя людей тієї чи іншої історичної епохи. У цьому зв'язку смислове наповнення поняття "повсякденність" свідомо чи інтуїтивно визначаються обраним ракурсом бачення реальності і цілком може включати як не тільки її "матеріально-тілесний" аспект, а й установки свідомості, обумовлені предметно-речовою стороною людського буття⁸².

До числа базових атрибутів повсякденності відносять час і простір, які пов'язують її з "великою" історією (політичною, економічною, соціальною), утворюючи тим самим діалектичний зв'язок між мікро- і макроісторією. У свою чергу, темпорально-просторові характеристики повсякденності з онтологічного і, особливо, з аксіологічного боку є динамічними; структура і механізми людської свідомості обумовлені і детерміновані конкретно-історичною обстановкою. Відповідно, вченими вони розглядаються з максимально можливих поглядів спостереження, у різних ракурсах для того, щоб відновити всі доступні аспекти їх життєдіяльності, зрозуміти їх вчинки, події їхнього життя в його складності, у переплетенні найрізноманітніших обставин і спонукальних причин. Отже, при реконструюванні повсякденності не обійдеться без філософського аналізу, оскільки "не враховуючи повною мірою ціннісні орієнтації і критерії, якими вільно чи невільно послуговуються люди, ... ми не можемо претендувати на розуміння їх поведінки і, відповідно, на наукове пояснення історичного процесу"⁸³. Кінцева мета історика — розкрити об'єктивні закони історичного розвитку, а для цього подивитись на минуле ззовні, відволіктися від живої строкатості його повсякденної течії, роздивитись за нею глибинні процеси і їх піддати раціональному аналізу. Якщо філософія допомагає історії у визначенні її світоглядних, методологічних і теоретичних аспектів, то соціологія разом з економікою дають можливість орієнтуватися в закономірностях розвитку суспільства і змінах ролі людини в соціальних і економічних процесах. Політологія сприяє виходу на рівень аналізу політичних об'єктів.

Одна з найпоширеніших рис історіографії останніх двадцяти років — цікавість до аналізу мови: письмової і усної, символів і жестів, мови репрезентації, мови джерел, мови істориків і навіть мови мовчання.

"Лінгвістичний поворот", або ширше, вивчення всіх форм опосередкування між істориками та їх уявними об'єктами дослідження, зачепило всі галузі "нової історії". Лінгвістичний поворот пов'язаний головним чином з постструктуралістською думкою та іменами Мішеля Фуко і Жака Дерріда⁸⁴.

Адже мова — не тільки система комунікації: це також система зберігання й організації інформації. Це свого роду фільтр, що відповідним чином організовує інформацію, яка надходить, і, разом з тим, об'єднує всіх тих, хто сприймає її однаково. Іншими словами: мова — це не тільки система комунікації між людьми, це взагалі система комунікації між людиною і довколишньою дійсністю⁸⁵.

Таким чином, велику роль в історії повсякденності відіграють контакти з мовознавством. Роль мови не обмежується тим, що вона обслуговує ситуації взаємодії людей "тут-і-зараз" і "обличчям-до-обличчя". Вона здатна також поєднувати різні зони реальності буденного життя і навіть виходити за його межі. Вона може інтегрувати досвід переживань, пов'язаних з іншими, трансцендентними світами, і "вживляти" цей досвід в "тканину" повсякденності⁸⁶. Мова є не лише засобом спілкування, але й інструментом, за допомогою якого відбувається накопичення і передача різної інформації в оточуючому світі, в тому числі так званого "соціального запасу знань". Загальна причетність членів одного соціуму дозволяє встановити певні правила взаємодії між ними. Для істориків повсякдення справді "немає дійсності поза мовою". Н. Козлова підкреслює: "Будучи соціальним явищем, мова дає способи приговорювання світу. Соціальний світ говорить мовою, він створюється (відтворюється) в мові. Мова і суспільство надають нам сценарії почуттів, сценарії того, як хотіти, думати і говорити. Мова, вживана у повсякденному житті, надає людині необхідні об'єктивації і встановлює порядок, в рамках якого набувають сенсу і значення як самі ці об'єктивації, так і повсякденне життя людини. Ми потрапляємо у світ повсякденних типізацій, які дозволяють людям розуміти один одного"⁸⁷. Слово не існує абстрактно, хоча є абстракцією. Воно — носій інформації про життя в широкому розумінні. В. Волошинов висловлювався стосовно практичності мови: "Слово виникає у позасловесній життєвій ситуації і зберігає з нею тісний зв'язок. Більш того, слово безпосередньо поповнюється самим життям і не може бути відірваним від нього без того, щоб не втратити свого сенсу... Життєвий смисл і значення висловлювань (якими б вони не були) не співпадають з суто словесним складом вислову. Сказані слова просякнуті тим, що малося на увазі і що не було сказане. Те, що називається "розумінням" і "оцінкою" висловлення (згодою або незгодою), завжди захоплює разом із словом і позасловесну життєву ситуацію. Життя, таким чином, не впливає на висловлювання зовні: воно пронизує його зсередини"⁸⁸.

Слова — це містки, ланки у людських стосунках у всіх галузях, вони адаптують людину в реальності. Коли слова перестають забезпечувати розуміння світу, повсякденність лякає, тому що стає чужою. Дослідники підкреслюють, що в конструюванні повсякденного світу не можна не зважати на мовленнєву культуру різних соціальних верств і груп. Лексичний арсенал відкриває досліднику повсякденності не тільки інформативний пласт, а й звичаєвий та ментальний. Мовна субреальність (наприклад, субреальність ідеологічної мови) впливає на повсякденну поведінку людини, визначає її дії. Мова перетворює її на реальність повсякденного життя. Мова втілює начала об'єктивності⁸⁹. Мова є інструментом для сприймання і переживання політичних і економічних процесів.

Обов'язковим для історика повсякденності є текстологічний аналіз. Ключовим моментом сучасної джерелознавчої парадигми методології історії є розуміння джерела як продукту цілеспрямованої людської діяльності, явища культури. Це орієнтує, в свою чергу, на системне вивчення джерел, на звернення до всього об'єму витворів культури, що відобразили в собі соціальні, психоісторичні, еколого-географічні, комунікаційно-інформаційні, управлінські та інші аспекти розвитку суспільства і особистості, влади і права, моралі, мотивів і стереотипів людської поведінки⁹⁰. Історику належить вчитуватися в тексти, використовувати нові засоби, щоб розкрити те, що криється за прямими висловлюваннями, і розшифрувати прихований смисл, аналізувати правила і способи прочитання історичного тексту тієї аудиторії, якій він призначався, і багато іншого⁹¹.

Етнометодологи звертають увагу на те, що комунікація між людьми містить більш суттєву інформацію, ніж та, яка виражена вербально, що існує неявне, фонове знання, смисли, що припускаються і мовчазно приймаються учасниками взаємодії, які об'єднують їх. Етнометодологія розуміє мову повсякденного доволі широко, включаючи до неї не тільки вербальне мовлення, а й мову жестів, виразних рухів, ритуал і навіть мовчання. Тлумачена з таких позицій мова повсякденного спілкування виявляється фундаментальною скарбницею соціальних змістів і значень, задаючи горизонт осмислення світу, в тому числі й наукового осягнення реальності.

Головний принцип герменевтики, на якому ґрунтується тлумачення текстів або подій, полягає у тому, що слово або жест вбудовуються в контекст. Текст, як скріплена безліччю зв'язків сукупність слів і думок, має приховані, невидимі змісти, їх розкриття можливе при врахуванні контексту. Рівень нашого розуміння тексту залежить від того, як глибоко ми змогли ці зв'язки вловити. М. Бахтін писав: "Навіть минулі, тобто народжені в діалозі минулих віків, сенси ніколи не можуть бути стабільними (раз і назавжди завершеними, закінченими) — вони завжди будуть змінюватися (оновлюватися) в процесі наступного, майбутнього

розвитку діалогу"⁹². У тому і цінність історичного джерела, що воно є свідомством свого часу, відновлює пробіли (особливо легітимізовані владою) в колективній пам'яті, забуті смисли. Історик вступає у діалог з джерелом, в процесі якого виникають нові, оновлюються старі, воскресають забуті смисли"⁹³. "Вся історія полягає у тому, що різні культурні явища безперестанно перекладаються іншими, початково їм невідомими культурними мовами, часто з переосмисленням їх смислу"⁹⁴.

У розпорядженні істориків є класичний інструментарій. Це набір понять, різні техніки дослідження, методи виміру тощо. Є й інший, не менш важливий, але який рідше підлягає обговоренню. Це форми аргументації, манера висловлюватися, використовувати цитати, вживати метафори, словом, йдеться про спосіб написання історії. Для традиційного історика виклад скидався на звіт про проведену дослідницьку роботу, підтверджений документами й супроводжуваний таблицями, картами, схемами, діаграмами. Манера писання передбачала обов'язкову об'єктивність повідомлення чи висновку, принаймні, гранично наближеного до істини. При цьому, як зауважує Ж. Ревель, не бралось до уваги, що відібраний матеріал уже диктував форму подання, передбачав спосіб тлумачення і манеру розповіді"⁹⁵. Для історика повсякденності проблема взаємозв'язку змісту досліджуваного і форми його презентації формулюється з особливою гостротою і прямою. Спосіб викладу залежить від практики історичного дослідження.

Історикі потрібно бачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. Тут йому випадає звертатися до методів історичної антропології. "Антропологізм", на відміну від традиційної історії з її увагою до політичного фактору, соціальних структур, де проста людина з її картиною світу, стереотипом мислення та ментальністю повсякденного життя була присутньою лише як пасивний об'єкт дослідження діяльності суспільства, орієнтований на вивчення уявлень звичайної людини про життя"⁹⁶. Антропологія має відтворити картину світу різних епох і культурних традицій, реконструювати суб'єктивну реальність, що була змістом усвідомлення людини даної епохи та культури, визначала стиль і характер ставлення людей до життя, їх світогляд.

Для реконструктивної діяльності істориків повсякденності необхідна візуальна компетентність, оскільки без "бачення" повсякденних реалій у конкретиці, в деталях, образах, в динаміці змін не можна перейти до осмислення цієї сфери, її ролі у житті суспільства. Візуальна "архівация" минулого за допомогою фотографування і кінозйомки особлива — ці свідчення (майбутні документи) виникали у безпосередній гушавині подій, як правило, не для науки, не для музею, вони — оригінальні артефакти свого часу. Вони мають прислужитися не тільки і не стільки

для вивчення людини взагалі, а для дослідження конкретного способу існування цієї людини (як людини радянської епохи), сукупності ритуалів і повсякденних практик, сформованих даною спільнотою людей. При їх використанні дослідник виходить з того, що радянський соціалізм — це щось набагато більше, ніж політичний режим, ніж ідеологія, це спосіб думок, спосіб поведінки, побутові звички і умови повсякденного життя.

На думку дослідника М. Дінгеса, основним у вивченні історії повсякденності стають стилі життя і стилі поведінки різних соціальних верств⁹⁷. Такий "дрейф" предметного кола зі сфери соціального світу в галузь соціокультурних і культурних явищ зумовлений збільшенням питомої ваги культурної складової в історії⁹⁸. Новий підхід дозволяє одночасно розглядати і локальні співтовариства, й історичний процес в цілому, оскільки їх головною характеристикою стає зміна стилів життя, а не суто соціально-економічні зміни.

Включення естетичного до контексту повсякденності учені розглядають як початок інтеграції естетики в загальний для гуманітарних наук другої половини ХХ ст. процес осягання нової реальності — реальності повсякденного життя. В межах естетики і мистецтвознавства, це осягнення, однак, мало понад вікову традицію. Традицію, в якій естетичне в повсякденному було представлене і могло бути представлене тільки мистецтвом, а серед видів мистецтва — тими, що естетично організують предметно-просторове середовище існування людини, а саме — архітектурою і прикладним мистецтвом, у ХХ ст. — дизайном. Для осмислення естетичних проявів повсякденності важливим є ще одне поняття — стиль. Стиль — закон форми, її логіка, закономірність зовнішнього оформлення речі, явища, процесу. Завдяки закономірному, часто логічно продуманому зв'язку елементів стилю, навіть за однією збереженою деталлю ми можемо відтворити ціле, з першого погляду на предмет або людину визначити її приналежність до тієї чи іншої культури.

Форма і стиль — поняття, в яких зафіксована передусім матеріально-предметна, побутова, онтологічна, формальна сторона естетичного. Але в цьому зовнішньо-формальному завжди відчувається внутрішньо-смісловне, духовне, психологічне.

У процесі вивчення поведінкових моделей важливо побачити культурні смисли цієї історичної епохи. Процес вивчення складний, оскільки повсякденність включає в себе кілька різночасних пластів, кожен з яких змінюється з різною швидкістю. Поведінка виступає всього лиш однієї зі сторін багатогранної повсякденної історії, але без розгляду її норм, неможливо скласти повне уявлення про минуле⁹⁹.

У фокусі уваги естетики повсякденності як зовнішньо-подієві, предметні, так і духовні, ментальні прояви повсякденного життя. Зверта-

ючись до речей і подій, естетика повсякденності цікавиться тим, як в них втілені ті або інші ментальні установки, ціннісні орієнтації. Звертаючись до духовного рівня повсякденного життя, вона акцентує увагу на особливостях форм втілення. Естетика повсякденності — це світ виразних форм буденного життя, це картина буденної свідомості і характер її втілення у речах і вчинках людей.

Такий підхід, що спрямований на розуміння побутової культури "зсереди", історик повсякденності запозичує з семіотики і він перегукується з трактуванням повсякденності у феноменологічній традиції: зрозуміти людину минулого, а через неї — довколишній світ¹⁰⁰. Культуру в широкому семіотичному смислі розуміють як систему стосунків, встановлених між людьми і світом. Ця система регламентує поведінку людини: вона визначає, як їй належить діяти у різних ситуаціях. Водночас ця система стосунків визначає те, як людина моделює світ і саму себе. Культурно-семіотичний підхід до історії передбачає апеляцію до внутрішньої точки зору самих учасників історичного процесу: значущим визнається те, що є вартісним на їх погляд. Йдеться, таким чином, про реконструкцію тих суб'єктивних мотивів, що є безпосереднім імпульсом для тих або інших дій, що так або інакше визначають перебіг подій¹⁰¹. Такий підхід передбачає, в свою чергу, реконструкцію системи уявлень, що зумовлюють як сприйняття тих або інших подій, так і реакцію на ці події. В семіотичній перспективі історичний процес може бути представленим, як процес комунікації, коли нова інформація, що постійно надходить, зумовлює ту або іншу відповідну реакцію з боку суспільного адресата (соціуму). В даному разі принципово неважливо, хто є адресантом, відправником повідомлення. Ним може бути та або інша особа, що належить до даного соціуму (історичний діяч), — тоді історичний процес постає як комунікація між соціумом і індивідом; в іншому разі може йтися про реакції на події, зумовлені зовнішніми силами. Таким чином, історичний процес можна представити як комунікацію між соціумом і індивідом, соціумом і Богом, соціумом і долею тощо; у всіх цих випадках важливо, як осмислюються відповідні події, яке значення їм надається у системі суспільної свідомості.

5. Проблеми мікро- і макрорівнів в історії

Історія повсякденності не обмежується констатацією. Для неї істотним є виявити складну еволюцію і логіку розвитку внутрішнього світу людини — цього вмістилища людської специфіки, активності, індивідуальності і мотивації діяльності, розглянути можливості, рушійні сили і тенденції самовдосконалення (чи, навпаки, руйнації) людини, а також

характер утвореного нею буття. Оскільки діючі в історії особистості мають свої власні почуття, емоції, прагнення та пристрасті¹⁰², історик-дослідник повсякденності неминуче вступає в емоційні стосунки з об'єктом дослідження, оцінює його через власну систему аксіологічних (ціннісних) установок.

Хоча, звичайно, спосіб повсякденного життя, його структура багато в чому визначаються індивідуальністю кожної людини, але матеріальні, соціальні параметри життя об'єктивно задають певну "матрицю" повсякденності: селянин прив'язаний до річного циклу природи, робітник біля верстата — до режиму роботи фабрики; мешканець великого міста має широкий вибір в організації свого вільного часу, мешканець села у цьому гранично обмежений, і т.д. По суті, у кожен історичну епоху, в кожній країні, для кожної людини існують межі індивідуалізації повсякденного життя. Відмінності в структурі повсякденності всередині кожної з соціальних категорій визначаються індивідуальною реалізацією можливостей, що існують у доволі жорстких рамках "свободи вибору", притаманних кожній з соціальних груп¹⁰³.

Отже, при вивченні повсякденності необхідно сполучати методи мікро- і макрорівнів історичного дослідження. Наприклад, соціальна стратифікація, передусім, аналіз соціальної структури, дає загальну типологію соціальних категорій і загальний "макроорієнтир" у пізнанні типів повсякденного життя конкретного суспільства в конкретну епоху. Немалу роль у макропізнанні відіграє історична демографія: статеві-віковий склад населення являє ще один зріз повсякденності: для дітей, молоді, зрілих людей і старих, чоловіків і жінок притаманні різні способи життя, структура інтересів, занять тощо.

Реконструкція повсякденного життя ставить низку методологічних проблем, котрі пов'язані зі складностями узагальнення і оцінювання різноманітних і нерідко взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякдення. Дослідницький процес має обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язків. Тому при вивченні повсякденності необхідне безумовне поєднання методів мікро- і макрорівнів історичного дослідження, оскільки суспільне життя і буденне повсякдення утворюють дві неподільні сторони єдиного цілого.

За оцінкою російської дослідниці Н. Пушкарьової, мікроісторичний підхід до повсякденності, по-перше, дозволяє взяти до уваги множинність приватних доль. Історія повсякденності стала завдяки цьому реконструкцією життя непримітних людей, яке не менш вартісне для дослідника минулого, ніж життя великих людей. По-друге, йшлося про апробацію методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, описуваний

підхід визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме мікроісторики скерували свої дослідження на способи життя й екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду. Звичайно, й історики броделівської школи звертались до цих сюжетів, але саме мікроісторики, що вивчали історію повсякденності ХХ ст., були зацікавлені аналізом швидше перехідних і переломних епох, ніж періодів відносної стабільності і стагнації¹⁰⁴.

Проблеми "макрорівня" (зміна соціально-економічних, політичних, духовних умов життя суспільства) мають цілий ряд "виходів" на проблеми повсякденності. Наприклад, зміна структури власності, матеріальних умов життя, поширення технічних засобів різного порядку (засоби транспорту, зв'язку, побутових приладів тощо) докорінно піддають змінам ті чи інші сторони повсякденності. Такі суспільні категорії, як економіка, політика, ідеологія, законодавство, існували і діяли лише опосередковано, "просіваючись" крізь призму життєвого досвіду людей, викликали певні відповідні реакції та дії¹⁰⁵.

Отже, при відтворенні історії повсякденності категорично неприпустиме обмеження лише мікроісторичним інструментарієм. Нерідко макроісторія може сказати про суть повсякденного життя набагато більше і об'єктивніше, ніж самі наочні і "живі" замальовки, тому що останні є ілюстрацією, можуть репрезентувати і відображати одиничне, почасти — унікальне, але не загальне. Регулятором діяльності людини у повсякденному житті є буденна свідомість. Яку б сторону цього життя ми не взяли, можливість її існування і функціонування виявиться забезпеченою тими ментальними структурами, психологічними механізмами, ціннісно-орієнтаційними установками, котрі складають у сукупності феномен буденної свідомості. Буденне знання програє науковому як судження — знанню, упередженість — істині, практичне знання — теоретичному. На тлі наукового знання буденне виглядає як несистемне, суперечливе, поверхнєве, нерозвинуте, неповне, занурене у забобони. "Традиційна філософія критикувала світ повсякденності як несправжній, що складається з напівправди і обману, як світ суджень, де володарює не розум, а воля, керована пристрастями і хвилинними інтересами"¹⁰⁶. Буденна свідомість — не тільки ґрунт, на якому зросли всі пізніші форми раціональності, але й основа їх постійної, безперервної взаємодії, зокрема, через природну мову, що є одним з модусів повсякденного життя і бере участь у створенні спеціалізованих картин світу.

Часто при описуванні внутрішнього, духовно-інтелектуального плану повсякденності звертаються до поняття "здоровий глузд". Здоровий глузд є акумулятор сукупного досвіду суспільства, соціальної групи. У ньому

зібраний, сконцентрований безпосередній практичний досвід повсякденного життя. Це скарбниця, резервуар загальноновизнаних, загальноновживаних установок, норм, правил, стандартів, стереотипів, цінностей мислення і поведінки. Значна частина установок, способі думання і інших складових здорового глузду має неусвідомлений характер. Здоровий глузд є опорою для людей у розв'язанні різних життєвих, переважно практичних проблем. Буденний здоровий глузд на відміну від наукового конкретно-ситуативний. Здоровий глузд внутрішньо суперечливий, містить багато строго не сформульованих принципів.

6. Повсякдення непу: методологія, методи, прийоми

Проблематику повсякдення ранньої радянської доби ще донедавна вітчизняні історики залишали поза полем дослідницької уваги. Звичайне життя суспільства в роки непу, що непомітно тривало з дня в день, не було об'єктивованим, вважалось тільки фоном справжньої, подієвої історії, її маловартісною і незначущою, другорядною стороною. Це не означає, що описи про повсякденне життя зовсім не потрапляли на сторінки історичних досліджень. Історики почасти вдавались до розповідей про буденне як до фонових ілюстрацій великих подій, процесів і явищ. Прийом контрастного протиставлення державно-політичного життя, як значущого і визначального в історії, звичайному, буденному побутуванню пересічних, безіменних, невідомих людей дозволяв підсилити пріоритетні концептуальні засади і відтінити магістральні висновки. В економічній історії проблеми повсякдення зазвичай поглинались питаннями виробничої сфери. Навіть соціальна історія, захоплена загальними показниками (динаміки заробітної платні, розширення житлової площі, кількості вироблених на душу населення продуктів і товарів широкого вжитку, відкритих шкіл, клубів, театрів і стадіонів, витрат соціального страхування, санаторно-оздоровчого забезпечення тощо), губила буденне життя суспільства з поля зору. Культурологи також не зосереджувались на повсякденності через її профанність, вважаючи, що культурно-духовне життя вичерпується філософськими, релігійними, політичними, етико-естетичними доктринами. Філософи, хоч і піддавали аналізу масову свідомість (а радянські — крізь відому наріжну "буттєвизначальну" формулу), абстраговувались від конкретики щодення.

Разом з тим, у вчених нагромаджувались знання про повсякденне життя людей. У звичні схеми подієвої історії ці відомості не вписувались, хоча їх чинність була дедалі очевиднішою. Повсякденне життя суспільства початку 1920-х рр. набуло ознак екстремальності, на ньому позначались суспільний безлад, повоєнна розруха, голод. Щоденність

нерідко рясніла проблемами, суперечливими явищами, відзначалась нестабільністю і невизначеністю. Давалися взнаки суспільно-політичні, економічні експерименти держави, стихійні лиха, кримінальні рецидиви. Для пересічної більшості суспільства повсякдення було голодним, злиденним, безпритульним, а нерідко й злочинним та аморальним.

Натомість наприкінці непу побутування більшості працюючих стало уніфіковано-примітивним, духовно-вихолощеним, позбавленим традиційних норм і звичок, а для окремих верств, навпаки — по-міщанськи ситим і байдужим. З огляду на це для історичної оповіді про реконструктивну добу повсякдення непу виглядало малопринциповим. Щоденні реалії не тільки не відповідали ідеологічним гаслам більшовиків, а й суперечили прогнозованим наслідкам впроваджуваних соціально-культурних заходів, нерідко перекреслювали сподівані результати.

На сучасному етапі вже ні в кого не викликає сумнівів, що адекватне розуміння непівського періоду в історії країни неможливе без врахування реалій повсякденної історії. Реконструкція реалій повсякденного життя в УСРР у перше десятиліття радянської влади потребує новітнього інструментарію, незаідеологізованої методології, широкого комплексу джерел і нетрадиційних запитань історика до них. Таке відтворення є вкрай непростим завданням і вимагає копіткої дослідницької праці, воно можливе за кількох необхідних умов: чіткого розуміння самого предмету відтворення; бездоганного знання і володіння корпусом різноманітних наративних джерел; обраних методів і прийомів історичного пошуку; від готовності та відповідальності дослідника узагальнювати отримані результати.

У житті суспільства 1920-х рр. неподільно переплелися різні повсякденні практики, і, головне, на організації життєвого світу позначилися різні ціннісні орієнтири, традиційно перевірені й стихійно-випадкові. Прищеплення інновацій у повсякденні ускладнювалось не тільки ментальною консервативністю, а й швидкоплинними змінами суспільного життя, його різкими відмінностями для різних верств. "Потрапляючи в нові обставини, змінюючись, люди несли в собі соціально-антропологічні риси того ладу, страти, групи, в якій вони народились, як стартову позицію, як успадкований капітал, як ставку у соціальних взаєминах"¹⁰⁷. Під час реконструкції щоденних реалій життя у 1920-і рр. врахування перетину нормативної і екстремальної повсякденності обов'язкове.

Відтворення повсякденного життя вітчизняного суспільства в роки непу може здійснюватися з різних вихідних позицій: загальносуспільної, етнонаціональних, окремих соціальних верств, статево-вікових і професійно-фахових груп, провінції і центру, міста і села тощо.

Природно, що параметри і характер повсякденного життя в столиці і великому промисловому центрі відрізнялись від аналогічних явищ у

середніх і дрібних містах, селах. Вона відрізнялась не тільки розмірами фізичного, перцептуального і концептуального просторів, але була зумовлена різним характером стратифікаційної структури, котра у великому місті була складнішою і різноманітнішою.

За всієї різноманітності структур і форм повсякденності при її відтворенні не можна їх абсолютизувати і вибудовувати уявлення про щоденні реалії на підставі окремих її проявів. Так, наприклад, девіантні сторони повсякденності 1920-х рр. не розкривають і тим більше не вичерпують історію повсякдення. А. Сенявський цілком справедливо розкритикував у цьому сенсі книгу Н. Лебіної "Повсякденне життя радянського міста: Норми і аномалії. 1920–1930-і рр.", розгледівши в ній спробу "відобразити життя міста через концепцію девіантної поведінки, звести все розмаїття міського життя до соціально ущербних, маргінальних і патологічних проявів". Справді, не дивлячись на заголовок, власне "нормальне" випало з поля зору авторки. "...Природно, проблема "девіантності" не повинна випадати з предмету аналізу, однак адекватно відбивати її місце, її "реальну вагу" у повсякденному житті, водночас розуміючи і враховуючи умовність, відносність і історичність соціальної нормативності, втім як і критеріального поля наших оцінок"¹⁰⁸.

Для селянина, наприклад, був характерний традиціоналізм, недовірливість до всіляких перемін, гарних чи поганих, і тверде переконання у тому, що минуле краще за сучасне. Переселяючись до міста, селянин занурювався в інше повсякдення, у той же час змінював його, привносячи в нього риси свого світу.

Історики повсякденності інтегрують різні види позанаукового соціального знання, проливаючи світло на всі ці уламки і фрагменти, банальності і вульгарності, котрі і складають сенс існування. З'ясовується, між тим, що в новому матеріалі і новою мовою виражена стара ідея: маси справді є рушійною силою історії, але мотивує їх діяльність зовсім не правильна теорія. Навпаки, звичайний досвід — ось локомотив людської історії. Це — галузь, де факти, повторюючись, перетворюються в структури, де виникає сподівання на новацію і водночас забезпечується стабільність соціального функціонування¹⁰⁹.

¹ Кнабе Г. С. История. Быт. Античность// Быт и история античности. — Москва, 1988. — С. 17.

² Козлова Н. Н. Повседневность// Современная западная философия: Словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: 1998. — С. 318; Козлова Н. Н. Повседневность// Новая философская энциклопедия: В 4 т. — Москва, 2001. — Т. 3. — С. 254–255.

³ Сенявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макро-исторических исследований// История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества (Материалы международной Интернет-конференции, прошедшей 20.03-14.05.2001 на информационно-образовательном портале www.auditium.ru/)/ Под общ. ред. В. В. Керова. — М.: Московский общественный научный фонд, 2001. — С. 26.

⁴ Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность: философские загадки. — К., 2006. — С. 8, 12, 15.

⁵ Волохов С. П. Естественная речь и мир повседневности: нахождение смысловых границ// Естественная письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты. Ч. II: Теория и практика современной письменной речи: Материалы конференции/ Под ред. Н. Д. Голева. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. — С. 169–177.

⁶ Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. — СПб., 2002. — С. 81–86.

⁷ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє// Нові перспективи історіописання/ За ред. Пітера Берка. — К., 2004. — С. 17.

⁸ Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность: философские загадки. — К., 2006. — 196 с.

⁹ Лосев И. Апология обыденности, или Реквием по утопии// Императивы человечности. — К., 1987. — С. 53

¹⁰ Георгиева Т. С. Культура повседневности: В 3-х кн. — Кн. 1. — Москва, 2005. — С. 17, 18.

¹¹ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства XVIII — начала XIX века. — СПб., 1994. — С. 10.

¹² Там само. — С. 3.

¹³ Словник української мови. — Т. VI. П-Поїти. — К., 1975. — 832 С. — С. 695.

¹⁴ Словник синонімів української мови: В 2 т./ А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. — Т. 1. — К., 1999. — С. 590–591.

¹⁵ Караванський Святослав. Практичний словник синонімів української мови. — Друге видання. Доповнене й опрацьоване. — К., 2000. — С. 33, 137.

¹⁶ Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4 томах. — Т. 3/ НАН України. Інститут української мови. — К., 1996. — С. 228.

¹⁷ Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. — С. 303.

¹⁸ Там само. — С. 474, 84.

¹⁹ Словник синонімів української мови: В 2 т./ А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. — Т. 2. — К., 2000. — 960 С. — С. 932.

²⁰ Словник синонімів української мови: В 2 т./ А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. — Т. 1. — К., 1999. — 1040 С. — С. 98.

-
- ²¹ Словник синонімів української мови... — Т. 1. — С. 98.
- ²² Словник української мови. — Т. I. А-В. — К., 1970.— С. 246–247.
- ²³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 3. — Москва, 1989. — С. 147.
- ²⁴ Ожегов С. И. Словарь русского языка. — 8-е изд. — Москва, 1970. — С. 59, 62, 429, 519, 681.
- ²⁵ Лопатин В. В., Лопатина Л. Е. Малый толковый словарь русского языка. — Москва, 1990. — С. 41, 318, 386.
- ²⁶ Словарь современного русского литературного языка: В 20 т. — Т. 1.— Москва, 1991. — С. 798.
- ²⁷ Словарь современного русского литературного языка. — Т. 1. — Москва, 1950. — С. 669.
- ²⁸ Thurn H. P. Der Mensch im Alltag: Grundrisse einer Anthropologie des Alltagslebens. — Stuttgart, 1980.— S. 4–12.
- ²⁹ Sczepanski J. Reflexion über das Alltägliche// Kölner Ztschr. für Soziologie u. Sozialpsychologie. Sonderheft. N 20. — 1979. —S. 316–319.
- ³⁰ Пушкарева Н. Л. Современное состояние и предмет антропологии повседневности// www.etno-institute.co.u/Zbornik/zbornik_22/puskareva.pdf. С. 89–90.
- ³¹ Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. — СПб.: 2002. — С. 90.
- ³² Ионин Л. Г. Социология культуры. — Москва, 1996. — С. 123.
- ³³ Козлова Н. Н. Социология повседневности: переоценка ценностей// Общественные науки и современность. — 1992. — № 3. — С. 48.
- ³⁴ Ястребицкая А. Л. Повседневность и материальная культура средневековья// Одиссей: Человек в истории. 1991. — Москва, 1991. — Вып. 3. — С. 98.
- ³⁵ Исторична наука: Термінологічний і понятійний довідник. — К., 2002. — С. 291–292.
- ³⁶ Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения повседневности// Этнографическое обозрение. — 2004. — № 1. — С. 14.
- ³⁷ Жулева М. С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929–1941 гг.: Автореф. дис... к.и.н. — Курган, 2004. — С. 5.
- ³⁸ Куденко Я. Н. Повседневность как реалья культурной действительности: Дис. ... канд. философ. н. — Х., 1998. — С. 161.
- ³⁹ Антипина В. А. Повседневная жизнь советских писателей. 1930–1950-е гг. — Москва, 2005. — С. 8.
- ⁴⁰ Анчел Е. Этнос и история. — Москва, 1988. — С. 91–108.
- ⁴¹ Кнабе Г. С. Диалектика повседневности// Вопросы философии. — 1989. — № 5. — С. 29.

⁴² Худенко А. В. Повседневность в лабиринте рациональности// Социологические исследования. — 1993. — № 4. — С. 68.

⁴³ Шюц А. Структура повседневного мышления// Социологические исследования. — 1988. — № 2. — С. 43.

⁴⁴ Старцев А. В. Грани повседневности// Города Сибири. — Алтайск, 2004. — Вып. 2. История повседневности. — С. 4.

⁴⁵ Бабаева А. В. Роль междисциплинарных исследований в изучении проблем повседневности// Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию проф. М. С. Кагана: матер. междунар. науч. конф.; 18 мая 2001 г., Санкт-Петербург. — Серия "Symposium". — Вып. № 1 2. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С.177.

⁴⁶ Цит. за: Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования// История повседневности: Сб. науч. раб. — СПб: Изд-во Европ. ун-та в СПб; Алетейя, 2003. — С. 12. (Ellias N. Zum Begriff des Alltags// Materialien zur Soziologie des Alltags/ Hg. von K. Hammerich. M. Klein. Opladen, 1978. S. 22–29)/

⁴⁷ Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального// Одиссей. Человек в истории. 1996. — Москва, 1996. — С. 176–181.

⁴⁸ Кром М. М. Историческая антропология. — СПб., 2000. — С. 12.

⁴⁹ Курьянович А. В. История повседневности как характерная черта мировой исторической науки во второй половине XX в.// Теоретико-методологические проблемы исторического познания: Материалы к междунар. науч. конф./ Под ред. В. Н. Сидорцова, В. С. Кошелева, Я. С. Яскевич: В 2 т. — Мн.: 2000. — Т. 1. — С. 147.

⁵⁰ Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. — СПб.: "Дмитрий Булавин", 2006. — С. 12–13.

⁵¹ Удод О. А. Про історію повсякденності// Борисфен. — 2000. — № 4. — С. 9–10; його ж. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства// Історія в школах України. — 2005. — № 4. — С. 40–45.

⁵² Про співвідношення мікроісторії й історії повсякденності див.: Медик Ханс. Микроистория// Thesis. — 1994. — Вып. 4; Medick Н. Mikro-Historie. Ludtke А. Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, historische Anthropologie// Geschichte. Ein Grundkurs. Reinbek, 1998.

⁵³ Щербаков В. П. Homo soveticus в сетях повседневности// Человек постсоветского пространства: Сборник материалов конференции. — Вып. 3/ Под ред. В. В. Парцвания. — СПб., 2005. — С. 472–473.

⁵⁴ Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. — СПб.: 2002. — С. 115–116.

⁵⁵ Козлова Н. Н. Социально-историческая антропология. — Москва, 1998. — С. 99.

⁵⁶ Генисаретский О. Еще раз о средовом проектировании и проектности культуры (заметки по ходу дела)// anthropology.ru

⁵⁷ Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах// Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С. 5.

⁵⁸ Барг И. А. Индивид — общество — история// Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — С. 45.

⁵⁹ Репина Л. П. Социальная история на пороге XX века: от междисциплинарного анализа к новому историческому синтезу// Социальная история. Проблемы синтеза. — Москва, 1994. — С. 3.

⁶⁰ Медик Ханс. Микроистория// Thesis. — 1994. — Вып. 4. — С. 195.

⁶¹ Кнабе Г. С. Диалектика повседневности// Вопросы философии. — 1989. — № 5. — С. 27.

⁶² Щербаков В. П. Homo soveticus в сетях повседневности// Человек постсоветского пространства: Сборник материалов конференции. — Вып. 3./ Под ред. В. В. Парцвания. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2005. — С. 471.

⁶³ Пушкарева Н. Л. "История повседневности" и "история частной жизни": содержание и соотношение понятий// Социальная история. Ежегодник, 2004. — Москва, 2005. — С. 96.

⁶⁴ Павленко Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій// Нові перспективи історіописання/ За ред. Пітера Берка. — К., 2004. — С. 371.

⁶⁵ Олабарри И. "Новая" новая история: структура большой длительности// Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 2. — Харьков, 2004. — 230 С. — С. 176–207. — С. 180–181. <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/olab_novist.php>

⁶⁶ Савельева И. Москва, Полетаев А. В. История как теоретическое знание// Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — Москва, 2000. — Вып. 3. — С. 32.

⁶⁷ Савельева И. Москва, Полетаев А. В. Микроистория и микроанализ// Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. — Москва, 1999. — С. 92–93.

⁶⁸ Методологические проблемы истории. Учеб. пособие/ Под общ. ред. проф. В. Н. Сидорцова. — Мн., 2006. — С. 156.

⁶⁹ Февр Л. Бои за историю. — Москва, 1991. — С. 37.

⁷⁰ Пушкарева Н. Л. Современное состояние и предмет антропологии повседневности// С. 91.

⁷¹ Stearns P. The Other Side of Western Civilization (Introduction). — V.2. — New York, 1976. — P. 5.

⁷² Дэвис М. Развитие советского общества в 20-е годы и проблема альтернативы// Россия в XX веке. Историки спорят. — Москва, 1994. — С. 314.

⁷³ Медик Х. Микроистория// Thesis: теория и история социальных институтов и систем. — Т. II. — Москва, 1994. — № 4. — С. 202.

-
- ⁷⁴ Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х. — Москва, 1993. — С. 60–61.
- ⁷⁵ Ильин И. А. Путь к очевидности. — Москва, 1993. — С. 279.
- ⁷⁶ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре... — СПб., 1994. — С. 10–11.
- ⁷⁷ Кнабе Г. С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. — Москва, 1993. — С.90.
- ⁷⁸ Ауэрбах Э. Мимесис. — Москва, 1976. — С. 53.
- ⁷⁹ Історія європейської ментальності/ За ред. П. Дінцельбахера/ Пер. з нім. В. Кам'янець. — Львів, 2004. — С. 9–14.
- ⁸⁰ История ментальностей//Историческая атропология. — М., 1996.— С. 91.
- ⁸¹ Там само. — С. 56.
- ⁸² Старцев А. В. Грани повседневности// Города Сибири. — Алтайск, 2004. — Вып. 2. История повседневности. — С. 5.
- ⁸³ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — Москва, 1972. — С. 8.
- ⁸⁴ Олабарри И. "Новая" новая история: структура большой длительности// Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 2. —Харьков, 2004. — 230 С. — С. 176–207. — С. 189.// http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/olab_novist.php
- ⁸⁵ Успенский Б. А. Семиотика истории. Семиотика культуры. — М., 1995. — С. 101.
- ⁸⁶ Чулкина Н. Л. Мир повседневности в языковом сознании русских: Лингвокультурологическое описание. — изд. 2-е. — Москва, 2007. — С. 29.
- ⁸⁷ Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории. — Москва, 2005. — С. 41.
- ⁸⁸ Волошинов К. Слово в жизни и слово в поэзии// Из истории советской эстетической мысли. 1917–1932. — Москва, 1980. — С. 385–387.
- ⁸⁹ Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории. — Москва, 2005. — С. 42.
- ⁹⁰ Удод О. А. Психоісторичний підхід до історичних джерел// Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — 2000. — Вип. 8. — С. 33.
- ⁹¹ Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории// Одиссей. Человек в истории. 1996. — Москва, 1996. — С. 117.
- ⁹² Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук// Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — Москва, 1986. — С. 387.
- ⁹³ Михайлюк О. В. Исторический источник: информация и смысл// Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — 2000. — Вип. 8. — С. 54.
- ⁹⁴ Михайлов А. В. Надо учиться обратному переводу// Одиссей. Человек в истории. 1989. — Москва, 1990. — С. 58.

⁹⁵ Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального// Одиссей. Человек в истории. 1996. — Москва, 1996.

⁹⁶ Курьянович А. В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы// История в XXI в. — С. 36.

⁹⁷ Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию "стиля жизни" к культурной истории повседневности// Одиссей. Человек в истории. 2000: История в сослагательном наклонении? — Москва, 2000.

⁹⁸ Топычканов А. В. Социальное и культурное "измерение" повседневности в немецкоязычной историографии// Обсерватория культуры. — 2007. — № 2. — С. 18.

⁹⁹ Бабаева А. В. Роль междисциплинарных исследований в изучении проблем повседневности// Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию проф. М. С. Кагана : матер. междунар. науч. конф.; 18 мая 2001 г., Санкт-Петербург. — Серия "Symposium". — Вып. № 12. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С.178.

¹⁰⁰ Медушевская О. Москва, Румянцева М. Ф. Методология истории. — Москва, 1997. — С. 20.

¹⁰¹ Успенский Б. А. История и семиотика. Восприятие времени как семиотическая проблема// Труды по знаковым системам, XXII. — Тарту, 1988. — С. 66–84; Труды по знаковым системам, XXIII. — Тарту, 1989. — С. 18–38.

¹⁰² Удод О. А. Про психоаналітичний підхід до історії// Борисфен. — 2000. — № 3. — С. 12–13.

¹⁰³ Сенявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований// История в XXI в. — С. 28.

¹⁰⁴ Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения повседневности// Этнографическое обозрение. — 2004. — № 1. — С. 13.

¹⁰⁵ Журавлев С. В. "Маленькие" люди и "Большая" история. Иностранцы московского электрозавода в советском обществе 1920–1930-х гг. — Москва, 2000.

¹⁰⁶ Марков Б. В. Понятие повседневности в философии и антропологии// Научная рациональность и структуры повседневности. — СПб., 1999. — С. 14.

¹⁰⁷ Козлова Н. Н., Смирнова Н. М. Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация// Социологические исследования. — 1995. — № 11. — С. 17–18.

¹⁰⁸ Сенявський А. С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований// История в XXI веке. — Москва, 2001. — С. 29.

¹⁰⁹ Козлова Н. Н. Социология повседневности: переоценка ценностей// Общественные науки и современность. — 1992. — № 3. — С. 47–56. — С. 53.

Розділ II.

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ІСТОРІОГРАФІЯ І МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗВ'ЯЗКИ

На початку 1980-х років німецький соціолог Норберт Еліас, описуючи відносно новий на той час історіографічний напрямок — історію повсякденності, — зауважив, що ця царина "поки що ані риба, ані м'ясо". За минулі більш ніж 25 років, незважаючи на великий потік наукової літератури, історики так і не досягли консенсусу щодо визначення даного підходу. Тим більше це дивно, з огляду на те, що в суміжній суспільствознавчій дисципліні — соціології, — яка, власне, й дала початковий імпульс для "історії повсякденності", подібний консенсус існує. Таким чином, при історіографічному розгляді "історії повсякденності" необхідно прослідкувати "міграцію" в історичну площину даної проблематики з інших суспільствознавчих дисциплін та розглянути як змінювалося визначення її ґносеологічного простору.

1. Еволюційне древо "історії повсякденності"

Оскільки на сьогоднішній день немає чіткого розуміння, що таке "історія повсякденності", яке розділяла б більшість істориків, то й погляди на витоки цього напрямку суттєво різняться, як і думки щодо датування його виникнення. У наявній науковій літературі можна виділити декілька поглядів на походження та розвиток історії повсякденності.

За одним поглядом, визначальний вплив на виникнення "історії повсякденності" як окремого напрямку справили філософія та соціологія. Відповідно, датування початку історії повсякденності є досить стриманим: в філософії — 1920–1930-ті роки, в соціології — 1960–1970-ті роки. В рамках цього погляду активізація уваги істориків до проблематики повсякденності відбувається в 1970-х роках, коли в дискусіях про шляхи виходу історичної науки з кризи дослідники розпочали більш уважно знайомитися з доробком суміжних наук. Пріоритет при цьому надають школі "Анналів", в той же час вказують на те, що швидко історія повсякденності стала значимою ділянкою досліджень в німецькій, італійській, американській історіографіях.

За другим поглядом — історія повсякденності є ділянкою, що зазвичай вивчалася істориками, принаймні з часу становлення історіографії як окремої науки (фактично, вона постає разом з позитивізмом). Так, частина дослідників початок історії повсякденності ведуть з середини 19 століття: її піонерами автоматично стають Е. Віолле-ле-Дюк, Е. Фукс, П. Гіро, А. Бокуе, Г. Хартман, Є. Терещенко, М. Костомаров, І. Забелін, С. Єшев-

ський тощо¹. Як видно, до цього переліку фундаторів потрапили ті дослідники, які в центр свого наукового пошуку ставили народ, його звичаї та побут. Спадкоємцями цього підходу знову ж таки вважають істориків школи "Анналів", яка забезпечила тяглість "повсякденної історії" до початку 1980-х років, коли вона як *deus ex machine* стала популярною серед західноєвропейських дослідників.

Таким чином, за першим (лінійним) підходом "історія повсякденності" є привнесена ззовні в історичну науку. Тоді як прихильники другого (дискретного) підходу вважають її результатом внутрішнього розвитку історіографії. Подібна суперечливість є незвичною для історичної науки — залучення з суміжних суспільствознавчих дисциплін, як правило, очевидні.

2. Соціальне конструювання реальності і історія повсякденності

Так чи інакше, теоретичними "батьками" історії повсякденності вважаються Едмунд Гуссерль та Альфред Шюц — фундатори феноменологічної філософії та соціології. Перший поставив перед гуманітаріями вимогу більше уваги приділяти осягненню "життєвого світу" — "царини людської буденності" на противагу спекулятивним абстракціям. Другий поставив під сумнів об'єктивність світу людського життя і особливий наголос робив на тому, що він є результатом "світу людської безпосередності" (під цим А. Шюц розумів фантазії, устремління, сумніви, емоційні реакції на конкретні події тощо). Відповідно, філософ вважав, що треба вивчати як ця "людська безпосередність" створює світ начебто об'єктивності ("світ перед-данності"). Особливу увагу він приділяв повсякденному мисленню. Зокрема, Шюц зауважував: "З самого початку повсякденність постає перед нами як смисловий універсум, сукупність значень, які ми маємо інтерпретувати для того, щоб отримати опору в цьому світі, укласти угоду з ним"².

Найбільший вклад на соціологічній ниві в розробку проблеми "повсякденності" внесли учні Альфреда Шюца — Пітер Бергер та Томас Лукман, які висунули теорію "соціального конструювання реальності" в рамках "соціології знання". Оскільки в історичній літературі цій ключовій концепції приділяється небагато уваги, якщо взагалі приділяється, зупинимось на ній детальніше.

Рух думки П. Бергера і Т. Лукмана можна представити наступним логічним ланцюжком:

(1) суб'єктивна реальність → (2) інтерсуб'єктивна реальність (повсякденність) → (3) конструювання інтерсуб'єктивної реальності (повсякденності) → (4) повсякденне знання як основа інтерсуб'єктивної реальності.

Прокоментую перелічені ланки. Суб'єктивна реальність (1) — це весь спектр світосприйняття людини — від снів та фантазій до теоретичних абстракцій. Інтерсуб'єктивну реальність (2) людина розділяє з іншими людьми. Бергер та Лукман писали: "Серед великої кількості реальностей існує одна, яка представляє собою реальність *par excellence*. Це — реальність повсякденного життя. Її привілейоване положення дає їй право називатися найвищою реальністю. Напруга свідомості найвища в повсякденному житті, тобто останнє накладається на свідомість найсильніше, стійкіше і найглибше... Я сприймаю повсякденне життя в стані притомності. Цей притомний стан існування в реальності повсякденного життя і його сприйняття приймається мною як нормальне та самоочевидне, тобто становить мою природну установку"³. Визначальною рисою повсякденного життя насамперед є те, що для індивіда воно проходить "тут-і-зараз" — "навколо "тут" мого тіла та "зараз" мого теперішнього часу".

Втім, розуміння "тут" і "зараз" можуть масштабуватися залежно від світогляду індивіда та норм соціуму. Тут переходимо до наступного елемента — "конструювання повсякденності (3)". Людина народжується вже в організований до неї повсякденний світ, який можна розділити на два сектори: неproblemатичний та problemатичний. Перший сектор — це самоочевидний, рутинний порядок життя (статичний), тоді як другий — пов'язаний з незвичними моментами — проблемами (динамічний). Як правило, в реальності повсякденного життя індивід намагається інтегрувати problemатичний сектор в той, який не є problemатичним. Точніше, життя є безперервним процесом виникнення problemатизованих ситуацій та їх трансформації в неproblemатизоване знання і т.д.⁴ При цьому проблеми можуть бути як індивідуалізовані, так і соціальні.

Двосекторний підхід може бути плідним для вивчення суспільств на зламних етапах (наприклад, революції, реформи тощо). Окремо, постають проблеми: визначення індивідами сфер problemатизації та шляхи депroblemатизації в повсякденному житті, конфлікти між реальностями (наприклад, прихильників та супротивників колективізації сільського господарства в Україні кінця 1920 — початку 1930-х років) і їх вирішення (прямі репресії, терор голодом).

Повернемося до викладу концепції П. Бергера та Т. Лукмана. Крім ситуації "тут-і-зараз" для повсякденного життя характерна й ситуація "обличчям-до-обличчям", тобто безпосередній контакт між індивідами, хоча і не виключає опосередкованість комунікації — при цьому посилюється її анонімність. Акцентування уваги саме на вивченні комунікації "обличчям-до-обличчям" може дати надзвичайно цікаву картину перехідних етапів суспільств, особливо в частині відмінності взаємодії суб'єктів між собою в problemатичних і неproblemатичних секторах (так "закляті вороги" в пер-

шому секторі можуть бути гарними сусідами в другому). Крім того, ситуація "обличчя-до-обличчя" спонукає до особливої уваги до соціальних ролей, типологізації індивідуумів, функціонування соціальних стереотипів і т.д.

Конструювання повсякденності відбувається через об'єктивізацію життя в речах та символах (насамперед, мові). "Загальні об'єктивізації повсякденного життя підтримуються головним чином за допомогою лінгвістичних означень. Крім того, повсякденне життя — це життя, яке я розділяю з іншими за посередництвом мови"⁵. Дослідники виділяють такі прояви та функції мови:

- підкоряє індивіда, змушуючи його об'єктивізуватися за певними стандартами;

- надає можливість безперервної об'єктивізації життєвого досвіду;

- дозволяє типізувати переживання та досвід в категоріях, завдяки яким вони стають доступними іншим індивідам;

- сполучає різноманітні зони реальності повсякденного життя та інтегрує їх в єдине смислове ціле;

- є каналом виходу в інші реальності (наприклад, наука, релігія, мистецтво чи-то "світле майбутнє");

- при цьому "мова може не тільки конструювати вкрай абстраговані від повсякденного досвіду символи, але й "перетворювати" їх в об'єктивно існуючі елементи повсякденного життя"⁶.

Нарешті, мова є резервуаром запасів соціального знання, який надає людині певну сукупність типізацій інших людей, подій, досвіду, природних та соціальних явищ. При цьому знання індивіда про оточуючий світ розподілені нерівномірно: "Хоча соціальний запас знання представляє повсякденний світ як інтегрований, окремі частини якого розрізняються у відповідності з зонами, які є знайомими і віддаленими, в цілому цей світ залишається непрозорим. Іншими словами, реальність повсякденного життя завжди опиняється добре зрозумілою зоною, за межами якої — темне тло"⁷.

На основі соціального знання і формується суспільство як об'єктивна та суб'єктивна реальність. В першому випадку, П. Бергер та Т. Лукман акцентують увагу на інституалізації та легітимізації соціальних відносин, в другому — на соціалізації та ідентифікації (ідентичностях). На їх думку, саме "повсякденне знання, а не "ідеї", мають бути головним фокусом соціології знання. Це саме те "знання", що представляє собою фабрику значень, без якого не може існувати жодне суспільство"⁸.

Хоча соціологи розробляли свою концепцію під завдання дослідження сучасного їм суспільства, вони в повній мірі були свідомі того, що надзвичайно важливим є діалог з історичною наукою, без якого соціологія знання, на їх думку, втратить об'єкт свого дослідження. Однак подальший

розвиток показав, що хоча соціологи, а разом з ними філософи і культурологи, й намагалися знаходити точки дотику і налагодити діалог з історіографією, історики, досліджуючи історії повсякденності, надавали перевагу монологу.

3. Соціологічні визначення "історії повсякденності"

Насамперед, згадаю основоположників соціології буденного життя Г. Гарфінкель та А. Сікуреля (1960-ті роки). Її предмет вони визначили як "пошук методів, якими користується людина в суспільстві для здійснення буденних дій". Зокрема, це передбачає дослідження соціальних правил та стереотипів, самого процесу їх формування, трактування символічних систем тощо.

За наступні 20 років у соціології активізувалися дослідження різних аспектів повсякденного життя. Однак досить повільно розроблялося питання природи самої повсякденності. З метою дати узагальнену картину трактувань повсякденності скористуємося доробком німецького соціолога Норберта Еліаса. На початку 1980-х років він виокремив вісім значень поняття "повсякденність" разом з протилежними його значеннями (див. Таб. 1).

Таблиця 1

Значення та антизначення поняття "повсякденність" (за Норбертом Еліасом)⁹

Повсякденність	Не-Повсякденність
1. Повсякденність	Святковий день
2. Повсякденність = Рутинність	Незвичайні, нерутинізовані суспільні області
3. Повсякденність = Робочий день (особливо робітників)	Область життя буржуазії, людей, які живуть від прибутку, тобто не працюють
4. Повсякденність = Життя народних мас	Життя викопоставлених осіб і володарів (королів, принців і принцес, президентів, членів уряду, керівників партій, членів парламентів)
5. Повсякденність = Подієві області буденного життя	Все те, що традиційне політичне описання історії розглядає як єдино важливу і "велику подію"
6. Повсякденність = Приватне життя (сім'я, любов, діти)	Суспільне або професійне життя
7. Повсякденність = Сфера нормальних, нерелекторних, правдивих переживань і думок	Сфера рефлекторних, штучних, наукових переживань і думок
8. Повсякденність (свідомість повсякденності) = Втілення ідеологічних, наївних, непродуманих і фальшивих переживань і думок	Справжня та правдива свідомість

Різноплановість тлумачень поняття "повсякденність", а тим більше певна суперечність між ними, з одного боку робить досить важким пошук загального знаменника для цих визначень. Втім, якщо відійти від самої повсякденності і поглянути, яка проблематика в цій царині досліджується соціологами, то можна визначити три головні проблеми.

По-перше, це звичайна мова, мова, яка використовується людьми в повсякденному житті, її правила та норми.

По-друге, норми оперування з речами, точніше, матеріальним світом, який оточує людину.

По-третє, порядок міжособистісної комунікації — від звичаїв до офіційно задекларованих норм поведінки та відхилень від них.

Власне, ця "трійця повсякденності" — мова, речі, стосунки — і є тим компромісом, який спостерігається в соціології. Зовсім інша справа в історичній науці. Тлумачення, точніше, образи "історії повсякденності" суттєво різняться залежно від часу та "національності" історіографічної школи. В сучасній історичній науці, згадуючи про історію повсякденності насамперед виділяють французький та німецькі підходи.

4. Французькі підходи до "історії повсякденності": школа "Анналів"

Історіографи, говорячи про становлення і розвиток "історії повсякденності" обов'язкового згадують французьку школу "Анналів". Посилаючись на декларації засновників цього напрямку Марка Блока та Люс'єна Февра щодо необхідності антропологізації історичних досліджень, їх автоматично відносять до істориків повсякденності (принаймні родоначальників історії повсякденності¹⁰). А оскільки ця проблема в такому вузькому сенсі не ставала в центрі вказаних дослідників, то така чітка їх ідентифікація тільки ускладнює окреслення царини "історії повсякденності". Тим більше, що більшість напрямів " нової історичної науки", що виникли в 1970–1980-х роках можуть занести М. Блока та Л. Февра в число своїх засновників. Скоріше, варто стверджувати, що видатні вчені добилися парадигмального зсуву в історіографії в цілому — до гуманістичної історичної науки, і не треба їх зайвий раз згадувати всує.

Дещо простіше ситуація з спадкоємцем М. Блока та Л. Февра — Фернаном Броделем. Він широко використовував поняття "повсякденності", зокрема воно з'явилося в назві першого тому найвідомішої праці французького історика: "Матеріальна цивілізація. Економіка і капіталізм. XV–XVIII" — "Структури повсякденності: можливе і неможливе". Однак,

головну увагу зосередив на речовому світі і частково на людських стосунках, тобто лише на двох елементах з обумовленої мною вище "трійці повсякденності" (мова, речі, стосунки). Ф. Бродель зазначав: "Матеріальне життя — це люди і речі, речі і люди. Дослідити речі — їжу, житло, одяг, предмети розкошу, засоби, гроші, плани селищ та міст — словом все, що слугувало людині — це єдиний спосіб відчутти її повсякденне існування"¹¹. В цілому, значення великої роботи Броделя не тільки у власне дослідженнях певних аспектів історії повсякденності, а й у наданні останній історичного забарвлення. З цього приводу Жак Ле Гофф зауважив, що саме "Матеріальна культура і капіталізм" збалансувала матеріальну інертність та соціальну динаміку, підкоривши матеріальну культуру "власне історичному явищу — капіталізму"¹².

Більш чітке тлумачення свого розуміння поняття "повсякденність" Бродель дав в невеликій, але надзвичайно важливій в творчості дослідника розвідці "Динаміка капіталізму": "Висхідним моментом для мене була повсякденність — той бік життя, в якому ми опинилися залученими, навіть не даючи собі ради, — звичка, або навіть рутинна, ці тисячі дій, що протікають і закінчуються начебто самі собою, виконання яких не вимагає ні від кого рішення та які відбуваються, по правді кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості. Я вважаю, що людство більш ніж на половину занурене в такого роду повсякденність. Незчисленні дії, які передалися в спадок, накопившись без усього порядку. Вони, повторюючись до безмежності, перед тим, як ми прийшли в цей світ, допомагають нам жити — і одночасно підкоряють нас, багато вирішуючи за нас протягом нашого існування. Тут ми маємо справу з мотивами, імпульсами, стереотипами, прийомами і способами дії, а також різноманітними типами зобов'язань, що спонукають діяти, які інколи, причому частіше, ніж це можна передбачити, беруть свій початок в найдавніші часи"¹³.

Втім, найбільш вдалим, на мою думку, підходом до висвітлення історії повсякденності в творчості Ф. Броделя стала його праця (на жаль, не закінчена) "Що таке Франція? " (1986). З запланованих чотирьох частин дослідник встиг підготувати лише дві — "Простір та історія"¹⁴ і "Люди та речі"¹⁵ (за задумом, мали бути ще підготовлені частини "Держава, культура, суспільство" та "Франція поза Францією"). Особлива важливість наукового досвіду цієї праці з огляду сучасних потреб української історіографії є те, що в ній показано можливість застосування методології, виробленої в попередніх працях (насамперед, в "Матеріальній цивілізації"), до вивчення національної історії повсякденності окремо узятій країни.

Мається на увазі методологія розподілення цілісного тла історії на три рівні — подієвий, соціально-економічний та природний. В тій же "Матеріальній цивілізації" через великі хронологічні рамки (чотири століття) та географічне охоплення (фактично, вся ойкумена) історія повсякденності була представлена, як мозаїчне панно. Тоді як в праці "Що таке Франція?", самий національний контекст створював органічну основу для історичного синтезу. Бродель писав, що нація — "складне переплетіння реальності та живих істот, переплетіння, про яке хронологічна історія, що розповідає про те, що відбувалося день за днем, тиждень за тижнем, рік за роком, дає лише віддалене уявлення... Між тим, дорослим людям необхідна інша історія, яка оперує відрізками значно більшої протяжності і яка відкриває погляду найбільш неймовірні комбінації і сплани, найбільш вражаючі повторення подій, що вже були, пласти часу, наповнені величезного змісту, фантастичну масу, яка містить вічно живий і за великим рахунком не зрозумілий свідомості спадок, який глибинна історія оголяє подібно тому, як в недалекому минулому психоаналіз оголив нам потоки людського підсвідомого"¹⁶. Фактично, в цій праці між поняттям Франція і історією повсякденності ставився знак рівняння.

Втім, варто відмітити, що у вказаній праці теоретизування зведене до мінімуму, точніше теоретичний доробок автора інсталюється в розуміння читача по факту ознайомлення з текстом. Крім того, успішність цього проекту обумовлена й тим, що Бродель виступив не тільки як історик, який має певну дистанцію з досліджуваним об'єктом, але й як соціолог та географ — сучасник. Фактично, він описує історію тієї повсякденності, в якій він живе сам. З іншого боку, дослідник синхронізував свій час і час своїх предків — в тексті автор-історик та, скажімо, французькі селяни Лангедоку 17 чи 19 століття, живуть в одному часово-просторовому континуумі, є сучасниками.

В "Що таке Франція?" дослідник зводить історію повсякденності головним чином до висвітлення еволюції (чи, навпаки, висвітлює незмінність) порядку речей (хай, наприклад, це тип черепиці на дахах будинків в різних французьких регіонах). Крім того, для Броделя історія повсякденності й те, як люди змінюють (чи знову ж таки не змінюють) порядок поведінки з цими речами. Судячи з назв тих частин, що не побачили світ, Бродель також планував розкрити повсякденність соціальних відносин та діяльності суспільних і державних інститутів. В той же час, звертає на себе увагу, що він, як і у попередніх роботах, майже не торкався проблематики символічного (передусім, мовного) простору повсякденності.

Більш уважними для цієї проблематики були представники молодшої генерації школи "Анналів", один з найбільш помітних з них Жак Ле Гофф. Його дослідницька програма була спрямована на зближення історії та етнології (принаймні в 1970–1980-х роках). Остання, на думку французького вченого, має "звільнити" історію від "події" і допомагає реалізувати ідеал "не-подієвої історії". Відповідно, "в зверненні до повсякденної людини історична етнологія природно приводить до вивчення ментальностей, що розглядаються як "те, що змінюється в найменшій мірі" в ході історичної еволюції. Таким чином, як тільки прощупуєш суспільну психологію і колективну поведінку, в серцевині індустріальних суспільств знаходиш архаїку. Ментальні "ножиці" примушують історика ставати етнологом"¹⁷. Відповідно, на думку Ж. Ле Гоффа, в фокусі історика центральне місце замість класів, груп, категорій і т.д. мають зайняти інші соціальні структури:

- сім'я та інші близькі до неї інститути;
- статі;
- вікові групи;
- сільські спільноти.

Крім того, союз етнології та історії відкриває, на думку французького вченого, нові перспективи дослідженням повсякденності. Особливо цікавими він вважає:

- акцент на технічних аспектах, і не тільки в контексті історії техніки, але й історії матеріалів (особливо, недорогоцінних);
- виявлення тілесності в історії (в тому числі, продовольча історія);
- житло та одяг;
- традиції¹⁸.

В цілому, необхідно зауважити, що дослідження історії повсякденності в школі "Анналів" органічно витікали з установок її отців-засновників. При цьому, історія повсякденності не виступала як окрема теорія, радше її реконструкція ставала стратегічною метою дослідження.

5. Німецькі підходи до "історії повсякденності"

Кардинально відмінним від школи "Анналів" є місце історії повсякденності в німецькій історіографічній традиції. Втім, варто було б сказати, що праці окремих німецьких істориків в повній мірі відповідали духові їх французьких колег, а деяких можна було б віднести й до попередників історії повсякденності, наприклад, Карла Лампрехта. Однак, в якості окремого напряму досліджень "історія повсякденності" виникає в Німеччині в 1970-х роках (при цьому, деякі дослідники вважають, що

самий термін "історія повсякденності" — Alltagsgeschichte — був виокремлений саме німецькими вченими). В цьому випадку, особливо показовим є те, що увага до повсякденності спостерігалася не у медієвістів та істориків ранньомодерного періоду (як це було в школі "Анналів"), а, насамперед, у дослідників ХХ століття — точніше, періоду становлення та володарювання націонал-соціалістичного режиму.

Імпульсом до таких досліджень стало жагуче бажання істориків (в першу чергу, західнонімецьких) зрозуміти, з одного боку, як німецьке суспільство кінця 1920–1930-х років підтримало націонал-соціалістів, а з іншого, показати спротив, хай внутрішній, владі Третього Рейху. Це не означає, що досліджувалася виключно вказана тематика, але саме вона давала етичний поштовх і відповідала суспільному запиту на дослідження подібного гатунку. Втім, деякі дослідники трактують мотивацію німецьких дослідників до вивчення історії повсякденності в більш широкому контексті. Зокрема, український дослідник О. Удод зауважує: "Були, звичайно, не тільки академічні, а й соціально-політичні причини, що сприяли бурхливому розвитку історії повсякденності, наприклад, у Німеччині. Саме в цей час наступила зневіра в надіях на швидкі й корінні зміни в економіці та суспільному житті, стали очевидними сумніви в безмежне процвітання "індустріального суспільства". Виникли сумніви і в творчій силі глобальних рухів, починає зароджуватися антиглобалізм. Розробку стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки "малих альтернатив", нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини. На цій основі й виникла "історія повсякденності", що трактується інколи як новий, "альтернативний" культурний рух, подібний до екологічного чи, наприклад, жіночого й інколи називається "альтернативною історіографією"¹⁹.

Фактично, в Німеччині історія повсякденності виступала як необхідна складова політичної, військової, соціально-економічної історії, які законірно змушували істориків досліджувати політику гітлерівського режиму, так би мовити "історію зверху". До речі, ще однією особливістю німецького тлумачення "історії повсякденності" — про це принаймні стверджують Н. Вамбольдт та М. Шубіна²⁰, є її ототожнення з "історією знизу" (Geschichte von unten). Щодо проблеми співвідношення цих двох понять, то до неї звернемося дещо нижче.

Позитивно на розвиток напрямку "історія повсякденності" вплинула традиційна для німецької історіографії увага до теоретичних аспектів і постійний діалог з соціологічною наукою. Вже на рубежі 1970–1980-х років з'явилося декілька серйозних теоретико-методологічних розвідок, а в 1984 році відбулася теоретична дискусія з історії повсякденності.

Подальший розвиток даного напрямку зіткнувся з суттєвими проблемами. В найбільш загальному основний зміст труднощів добре сформулював російський дослідник С. Кім: "Безмірне розширення предмета дослідження та методів його аналізу вилилося в "постмодерністський хаос" історіописання"²¹. Були проблеми й іншого порядку — в методологічній та методичній площині. Наприклад, проблема репрезентативності результатів мікроісторичних досліджень.

Крім того, історикам повсякденності в Німеччині прийшлося також захищати свій предмет дослідження в методологічних дискусіях, зокрема, з так званими структурними істориками (розподіл на структурну та повсякденні складові відбувся в результаті подальшого розвитку нової соціальної історії). Нарешті, можна була почути й сумніви щодо пізнавального потенціалу історії повсякденності. Ось як оцінював істориків повсякденності німецький дослідник Юрген Кокка: "Їх схильність до мікроісторичних деталей, їх, як правило, теоретично бідна, але забарвлена симпатією до простих людей, пристрасть до реконструкції минулого (коли за допомогою споминів, якщо вони досяжні, відкриваються і розкриваються темні ніші), безперечно, важливі, але часто непродуктивні, збивають з толку і створюють перешкоди для пізнання історичного процесу"²².

6. Історія повсякденності в контексті дискусій про кризу історичної науки

Безперечно, французька та німецька історіографії зробили великий внесок в історію повсякденності, однак за найбільш поширеною версією її виокремлення в окремих напрям наукових досліджень пов'язане з пошуками виходу з кризи історичної науки. Відповідні дискусії відбувалися в більшості західних національних історіографіях. При цьому можна виділити два етапи відношення до вивчення повсякденності — максималістський та стриманий.

Етап максималізму, навіть, ейфорії щодо дослідницьких можливостей даного підходу розпочинається в 1970-х років. Тогочасну історіографічну ситуацію французький дослідник П'єр Нора описував так: "Ми живемо в добу вибуху зацікавленості в Історії. Постановка нових проблем, запліднених залученням ідей з суміжних дисциплін, а також розповідження по всьому світові історичної свідомості, тривалий час обмеженої межами Європи, неймовірно збагатили перелік питань, які історики адресують минулому. Присвячені до недавнього часу розповіді про події, які вражали сучасників, біографіям великих людей, політичним

долям народів, історія як дисципліна змінила свої методи, структури і цілі... Аналіз економіки і суспільства сьогодні розширився за рахунок дослідження матеріальної культури, цивілізацій і менталітету. Політична історія впритул підійшла до вивчення механізмів влади. Використання кількісних методів передбачає більш надійну основу для розвитку демографічних, економічних і культурологічних досліджень. Текст як такий вже не править бал: ненаписані свідчення — археологічні знахідки, образні уявлення, усні традиції — розширюють межі історії. Людина як ціле — її тіло, її їжа, її мова, її уявлення, її технічні знаряддя і способи мислення, що змінюються більш менш швидко, — увесь цей раніше невикористаний матеріал хлібом історика. В той же час прискорення історичного процесу привернуло увагу до протилежного явища, обумовивши більш глибоке вивчення постійного і незмінного в історії суспільства"²³.

Результатом такого зрушення стало виникнення цілого кластеру напрямів, які в тій чи іншій мірі відштовхувалися від думки, що центральне місце в історичних дослідженнях має зайняти висвітлення буденності. Це і мікроісторія, і історія знизу, і тотальна історія, і історія приватного життя тощо. На думку дослідників, особливо позитивним має бути залучення дослідницьких методів з інших наукових дисциплін.

Однак з середини 1980-х років на місце оптимізму приходять стриманість, а подекуди й розчарування "новими історичними науками". Тогочасну ситуації французькі історики школи "Анналів" оцінювали як "загальну кризу соціальних наук, що зачіпає й історію. Корені кризи... — в утраті довіри до деяких методологічних підходів, які ще недавно були широко визнаними в соціальних дослідженнях. Серед таких підходів... марксизм, структуралізм і кліометрія. Всі вони... перестали нині виконувати свою структуруючу та інтегруючу роль. Це штовхнуло соціальні науки — і насамперед соціологію, економіку, антропологію — в стан кризи. Історія... зачеплена цією кризою в найменшій мірі і лише настільки, наскільки вона позначився на суміжних науках... Мову слід вести лише про певний "критичний поворот", "перелом", "переломний етап""²⁴.

Вже через декілька років, на початку 1990-х, історики заговорили про глибоку і системну кризу саме історичної науки. Знову головним предметом обговорення стала проблема історичного синтезу, іншими словами, як органічно змалювати минуле, без перекосів в жодну з ділянок людського життя (політику, економіку, культуру, повсякденність), в жодну з соціальних страт (еліти, "мовчазна більшість", маргінальні групи), в жоден географічний регіон (запобігання європоцентризму) тощо. Втім, на матеріалах дискусій 1990-х років чітко видно, що проблематика "історії

повсякденності" міцно зайняла своє місце в історичній науці. Адже проблема історичного синтезу в першу чергу формулюється як необхідність інтеграції макро- і мікропоглядів на минуле. В цьому плані, симптоматичним був красномовний заголовок статті відомого мікро-історика Чарльза Тіллі "Мікро, Макро чи Мігрень?"²⁵.

7. Історіографічні погляди на "історію повсякденності"

Аналіз наявної наукової літератури, присвяченої "історії повсякденності", свідчить: мало того, що дослідники мають великі проблеми з визначенням предмету цього напрямку, так для них досить важко окреслити його межі. Тут має місце ситуація — скільки дослідників, стільки й суджень — в гіршому розумінні цієї тези.

Одні історики максимально розширяють межі історії повсякденності, представляючи її фактично заміником історії як такої. Другі намагаються звести її до мікроісторії — опису унікальних, не уніфікованих аспектів минулого. Інші історики вбачають лише в тій чи іншій мірі спільність між історією повсякденності та мікроісторією. Так російська дослідниця Л. Репіна пише: "В останні десятиліття минулого століття методологічні пошуки світової історіографії все більше концентрувалися в напрямі мікроісторії..." При цьому ключовою методологічною проблемою історичних досліджень, на її думку є співвідношення і сумісність мікро- та макроісторії²⁶. Фактично, в цій історіографічній оцінці історія повсякденності виступає як один з напрямів мікроісторії.

Відкритим залишається питання співвідношення між історією повсякденності та історією побуту, історії приватного життя, історії низу та історії низу. Цей різнобій посилюється, коли прихильники вказаних напрямів намагаються сформулювати свою дослідницьку ідентичність відштовхуючись від історії повсякденності.

В українській історіографії (та й в суміжних дисциплінах — соціології чи філософії) "повсякденність" не постає як певний методологічний напрям досліджень. Огляди історичної літератури з історії української повсякденності рясніють насамперед назвами робіт, підготовлених закордонними істориками. Найбільш поширеними сюжетами є буденність селян та радянська історія 1920–1930-х років²⁷.

Щодо власне українських вчених, то необхідно зауважити, що є окремі роботи, де автори чітко усвідомлюють цей напрям і рефлексують над ним, фактично, тільки розпочинається мова про більші амбіції, комплексні узагальнення тощо.

Одним з найбільш повних і цікавих роздумів щодо методологічних, світоглядних і, навіть, методичних аспектів історії повсякденності є доробок, на якому варто зупинитися детальніше, історіографа Олександра Удода. На його думку, активізація досліджень в даному напрямку актуальна, принаймні в трьох аспектах.

По-перше, в науковій площині актуальність історії повсякденності обумовлена тим, що її можна використати в якості засобу подолання відставання вітчизняної історіографії від закордонної, а з іншого боку, і ця думка заслуговує на особливу увагу, інструментом інкорпорації в сучасну історичну науку доробку істориків України 19 — початку 20 століття, тобто так звану народознавчу школу української історіографії. Дійсно, таке переформатування потенційно здатне представити вітчизняну дорадянську історіографічну традицію в доволі модерному світлі (однак, це тільки більше підкреслює проблему з інкорпорацією радянського історіографічного спадку). До речі, дослідник досить чутко прислухається до традиції, намагаючись максимально використати її в сучасності. На приклад, слухним є його підхід шукати історію повсякденності в тих роботах вітчизняних істориків, де не використовується самий цей термін, але витримана дослідницька спрямованість на буденне життя.

По-друге, в гносеологічній площині, і це є логічним продовженням останньої тези, актуальність історії повсякденності, на думку О. Удода, пов'язана з необхідністю деполітизації та гуманізації історії, в тому числі у царині історичної освіти. Дослідник доводить це досить показовими прикладами сучасної навчальної літератури²⁸.

По-третє, практична цінність історії повсякденності полягає в тому, що відповідна наукова переорієнтація неодмінно, за твердженням дослідника, приведе у перспективі до зміни ціннісних орієнтирів філософії політики, а врешті решт і суспільних політичних практик.

О. Удод підсумовує свої теоретичні викладки таким чином: "використання в сучасній методології історії України такого актуального підходу, як історія повсякденності, допоможе швидше вивести науку зі стану методологічної кризи, перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну"²⁹.

Аналізуючи саму природу "історії повсякденності" вказаний дослідник особливу увагу акцентує на тому, що ця ділянка історичного знання концентрується на суб'єктивній стороні історії. При цьому він вводить суб'єктивність і в дослідницькій процес: об'єкт дослідження виступає співавтором — має місце "діалог дослідника і досліджуваного не тільки в сенсі прямого діалогу з людиною, що дає інтерв'ю, а й діалогу з документами"³⁰.

В той же час, О. Удод відмовляється, як це не дивно, сформулювати чітке визначення предмету історії повсякденності. Тут він йде від зворотної логіки: оскільки історик не може охопити в своєму дослідженні всю цілісність соціального буття, відповідно він сам конструює об'єкт дослідження. Далі дослідник несподівано дає наступне формулювання: "позаекономічну і позаполітичну історію можна вважати історією повсякденності". Однак наступне твердження вносить ще більший дисонанс: "Але постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами унеможливають окреслити чіткі межі предмета дослідження. Очевидно, що, зважаючи на суб'єктивізм творчості історика, мабуть і не варто прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності"³¹. Отже, читач разом з дослідником опиняється в досить невизначеному просторі.

До цього сюжету звернемося докладно нижче. Поки ж відмітимо, що фактично, історик зафіксував нездатність історичної науки окреслити гносеологічне поле історії повсякденності.

В той же час спостерігається цікаве, втім, досить природне для сучасного гуманітарного українського простору, явище. З одного боку, майже немає продуктивного діалогу по проблемам повсякденності між українськими істориками та їх колегами з царини соціології чи то філософії. Скоріше, імпульси виникають внаслідок ознайомлення з дослідженнями закордонних істориків. З іншого боку, до українських соціології та філософії проблематика повсякденності потрапляє з історіографії (знову ж таки закордонної).

Візьмемо, для прикладу, одну з небагатьох філософських розвідок щодо проблематики буденності статтю Сергія Пролеєва "Повсякденність і денонсація ідеї культури". Тут в поглядах на повсякденність проглядається і вплив броделівських ідей дослідження соціальних структур (тривалостей): "Саме повсякденне існування становить альтернативу буттю в обширі людської сутності, буттю-досягненню. Його сенс — у відтворенні буття, що раніше вже було; у здійсненні можливостей наявного стану"; і відгомін ейфорії щодо синтезуючого потенціалу концепту "повсякденність" та критики надмірної уваги до "високої культури" в 1970-х роках: "повсякденність виявляється реальністю, яка поєднує всезагальне і унікальне, універсальний та екзистенційний вимір буття. І саме через це відбувається денонсація культури як універсального пояснювального засобу гуманітарної свідомості"; і дискусії 1990-х років щодо "реабілітації" подієвої історії: "повсякденність, за своїм сенсом, є подією, яка повинна невинно та безперервно подовжуватися. Тобто вона повсякчас вимагає живого життя, тут-і-тепер-існування, щоб взагалі бути"³².

Питання, чи можливо втілити цей ідеал в історичних дослідженнях, залишається відкритим. В той же час, періоди радикальних соціальних трансформацій, якими багата історія України, наприклад, 20 століття. Саме перехідні стани дають можливість одночасно поєднати і подієві, і статичні аспекти минулого, точніше, подією тут стає частковий зрушення в сталих, буденних соціальних структурах під тиском революційних, модернізаційних і т.д. процесів. З цією думкою, в принципі, погоджується більшість з небагатьох істориків, які в своїй творчості торкаються питань історії повсякденності, особливо ті, хто розглядають конкретно-історичні проблеми.

Цікавими в цьому плані є роздуми української дослідниці Н. Гогохії щодо проблем вивчення радянської повсякденності 1930-х років. Вона свідомо того, що "історія повсякденності" за своєю суттю є спробою істориків відмовитись від засилля політики та ідеології в дослідженнях минулого. За цією логікою, необхідно відмовитися від розгляду 1930-х років виключно в рамках тоталітарного підходу. Дослідниця виступає за поєднання політичної історії та історії буденності, аргументуючи це тим, що "вивчення масових настроїв, безперечно відтворює певну картину схвалення дій влади суспільством та їх відповідності його потребам, але необхідно розуміти й те, як активно, цілеспрямовано, неухильно влада формувала і виховувала це суспільство, підтримуючи саме ті його якості, які були потрібні"³³. Іншими словами, історію буденності варто розглядати в контексті історії повсякденності влади, і тільки такий підхід дасть на виході цілісну історію повсякденності суспільства.

Різноманітність визначень і поглядів на природу історії повсякденності на тлі майже єдиної думки науковців про важливість і необхідність дослідження даної проблематики дещо ставить під сумнів притомність наукової спільноти по відношенню до цієї ділянки минулого. Для того, щоб прояснити ситуацію, спробуємо відштовхнутися від завдання, яке вважається одним з найбільш актуальним для історіографії — синтез історичного знання. Досить випукло цю проблему описав Чарльз Тіллі: "Дійсно серйозні мікро-макро проблеми... лежать всюди. Вони беруть свій початок від логічної та онтологічної відповідності між елементами, які аналізує дослідник соціального життя, що має справу з процесами малого і великого масштабу... До якої міри соціальний досвід складається виключно з індивідуальних ментальних подій, і до якої — з колективних процесів, які в своєму найбільш повному виразі підіймаються до змін в колективній свідомості індивідів. Тій мірі, в якій відповідні ментальні події складаються з внутрішніх монологів, що відображаються в буденній мові, де колективні процеси ілюзорні, а надія розкрити їх зв'язки або загальний зміст при зверненні до великих популяцій є ілюзорною ще в

більшій мірі. У кращому випадку ми могли б ідентифікувати способи публічних мовних практик, які мають відношення правдоподібності до внутрішнього стану людей і зіштовхуються потім в різноманітності реальних ситуацій. Всередині такого світобачення мікро-макро несумісність виводить будь-яку історію за ті межі, де досвід окремих індивідів здається або неможливим, або тривіальним"³⁴.

Фактично, мова йде про те, наскільки історія повсякденності (точніше, ті численні підходи, що виникли на її пізнавальному полі), може забезпечити дослідника, як фактографічним матеріалом, так і методологічним інструментарієм, і виступити в якості однієї з головних складових історичного синтезу. При цьому сучасність висуває перед подібною складовою досить жорсткі стандарти — зокрема, в результаті дослідницького аналізу має бути максимально збережений історичний контекст, без втрати динаміки соціальних процесів. Тут історія повсякденності як окремий напрям досліджень має виступати, якщо перефразувати формулювання російського соціолога Наталі Козлової, "теорією, що не руйнує історію"³⁵.

Справа в тому, що історія повсякденності як певна теорія або теоретичний принцип дослідження є плоть від плоті історичної науки. Тобто вона виступає як органічний результат розвитку історіографії в її сучасній гуманістичній парадигмі. Недосяжним ідеалом цієї парадигми є вивчення минулого кожної людини, яка жила на Землі. Оскільки це неможливо, то виникає необхідність впровадження узагальнюючих категорій — починаючи від соціальних груп, структур або, принаймні, типових особистостей. Певними спалахами в бік ідеалу є мікроісторичні (в вузькому сенсі, коли беруться окремі люди або сім'ї) дослідження, які можуть цікавими, однак мало чого дають для розуміння цілісної картини історії.

Історія повсякденності є спробою максимально наблизитися до вказаного ідеалу. А беручи до уваги, що за 30 років історики не наблизились до чіткості в розмінні її природи можна стверджувати, що даний проект як певний дороговказ, фактично, зазнає краху. Іншими словами, історики підійшли до крайньої межі своєї професії і змушені були зупинитися. Це свідчить про обмеженість історичної науки у формуванні власними силами своїх же теоретичних засад.

У даному місці необхідно зробити декілька пояснюючих зауважень. Зазначу, що крах гуманістичної парадигми історії не означає краху історичної науки. Навпаки, це означає, що історіографія стоїть перед відкриттям нових дослідницьких горизонтів, шляхом посилення взаємодії, як це не банально звучить, з суміжними суспільствознавчими

дисциплінами. Таким чином, з новою актуальністю постає проблема формування нової науки про людину.

Однак повернемося, власне, до історії повсякденності. Вона є однією з небагатьох ділянок сучасної історичної науки, яка органічно вписується в новий науковий проект. Втім, це неблизька перспектива. Адже, дійшовши до своїх (а також і до загальнонаукових) меж, їй залишається інтенсивне освоєння простору минулого. Фактично, від протиставлення себе "традиційним" історіям, їй необхідно перейти до їх колонізації — тобто повсякденність має не замінити, а збагатити традиційний ланцюжок — політична, економічна, культурна історія. Таким же чином, вона не повинна підміняти/заперечувати історії елітних верств суспільства або державних інституцій, а перейти до дослідження їх повсякденного виміру, точніше, не окремо їх, а в контексті суспільного буття. Тим більше, що тут є потужний синтезуючий потенціал історії зверху та історії знизу, оскільки в буденному житті соціальна верхівка щоденно і невід'ємно співіснувала з соціальними низами.

Підсумовуючи, можна сказати, що історія повсякденності досі знаходиться в пошуках власної ідентичності. Це також підтверджує, що вона має досить великий простір для подальшого простору. Однак тут провідним напрямом має стати інтеграція певних категорій, в тому числі тих, що вже використовувалися в традиційних історичних підходах. Наприклад, досить плідним, могло бути б дослідження модернізаційних процесів або формування соціальних ідентичностей.

Нарешті, оскільки для української історіографії це відносно нова проблематика, то вона є досить перспективною для входження в світову історіографію в якості сучасного наукового доробку.

¹ Гатаева Б. Концепции повседневности в зарубежной культурологии// Россия — Запад — Восток: компаративные проблемы современной философии. Сайт "Философская антропология", 2004.

² Шюц А. Структура повседневного мышления// Социологические исследования. — 1988 — № 2 — С. 131.

³ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — Москва, 1995. — С. 40–41.

⁴ Там само. — С. 45–46.

⁵ Там само. — С. 65.

⁶ Там само. — С. 70.

⁷ Там само. — С. 76.

-
- ⁸ Там само. — С. 31.
- ⁹ Вамбольдт Н., Шубина М. Повседневность в истории// Электронный научный журнал "Вестник Омского государственного педагогического университета". — Выпуск 2006. — www.omsk.edu — С. 5–6.
- ¹⁰ Див. напр. Вамбольдт Н., Шубина М. Цит. праця. — С. 2.
- ¹¹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — Москва, 1986. — С. 41.
- ¹² Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. — Екатеринбург, 2000. — С. 207.
- ¹³ Бродель Ф. Динамика капитализма. — Смоленск, 1993. — С. 13.
- ¹⁴ Бродель Ф. Что такое Франция? Т. 1. Пространство и история. — Москва, 1994.
- ¹⁵ Бродель Ф. Что такое Франция? Т. 2. Люди и Вещи. — Москва, 1997.
- ¹⁶ Бродель Ф. Что такое Франция? Т. 1. Пространство и история. — Москва, 1994. — С. 8.
- ¹⁷ Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. — Екатеринбург, 2000. — С. 204.
- ¹⁸ Там само. — С. 208.
- ¹⁹ Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства// Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Т. 2. — С. 291–292.
- ²⁰ Вамбольдт Н., Шубина М. Вказ. праця.
- ²¹ Ким С. В поисках интегральной версии историописания (по материалам немецкой науки 1990–х годов)// Диалог со временем. — Москва, 2001. — С. 30.
- ²² Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей// THESIS. — 1993. — Вып. 2. — С. 186.
- ²³ Стоун Л. Будущее истории// THESIS. — Вып. 4. — С. 158.
- ²⁴ Бессмертный Ю. "Анналы": переломный этап?// Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. 1991. — Москва, 1991. — С. 8–9.
- ²⁵ Тилли Ч. Микро, Макро или Мигрень?// Социальная история. Ежегодник. 2000. — Москва, 2000. — С. 7.
- ²⁶ Репина Л. Историческая биография и "новая биографическая история"// Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 5. Специальный выпуск: историческая биография и персональная история. — Москва, 2001. — С. 7.
- ²⁷ Див. наприклад, Удод О. Історія: досягнення духовності. — К., 2001. — С. 32–33.

²⁸ Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства// Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Т. 2. — С. 298.

²⁹ Там само. — С. 290.

³⁰ Там само. — С. 292.

³¹ Там само. — С. 294.

³² Пролеєв С. Повсякденність і денонсація ідеї культури// Генеза. Філософія. Історія. Політологія. — К., 1997. — С. 13.

³³ Гогохія Н. Проблема вивчення радянської повсякденності 1930-х років// Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Наука: теорія та практика" (20 липня — 5 серпня 2005). — Прага-Дніпропетровськ-Білгород. — Ч. 11. Історія. — С. 16.

³⁴ Тилли Ч. Микро, Макро или Мигрень?// Социальная история. Ежегодник. 2000. — Москва, 2000. — С. 9.

³⁵ Н. Козлова писала, що теоретичні підходи мають відмовитися від репресивного, насильного погляду на дійсність, який нав'язує реальності свої принципи, і в цьому контексті дала формулювання "Теорія, не руйнуюча життя". Див.: Козлова Н. Соціологія повсякденності: переоценка ценностей// Общественные науки и современность. — 1992. — № 3. — С. 49.

Розділ III.

**ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО
В ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

Повсякденне життя українського суспільства в добу непу істотно відрізнялося як від дореволюційного часу, так і від епохи, основним змістом якої стало так зване "соціалістичне будівництво". Щоб зрозуміти, в якій ситуації опинилося населення радянської України, слід виявити, в чому полягала специфіка нової економічної політики. Іншими словами, треба з'ясувати, від чого більшовицька влада відмовлялася, які правила співіснування держави з суспільством встановлювалися після відмови від політики "воєнного комунізму".

Здійснювані в Україні і Росії комуністичні перетворення мали цивілізаційний характер. У повсякденній свідомості вони й досі пов'язуються з Російською революцією 1917 р. Цей неподоланий стереотип є продуктом цілеспрямованої пропаганди у трьох поколіннях. Лідери партії більшовиків прагнули затиснути експеримент з утворенням держави-комуни, ідея якого народилася в їхніх головах, в оболонку народної революції, яка зруйнувала імперію Романових.

1. Початок комуністичної революції.

За грандіозністю задуму комуністичний експеримент справді був революційним. Але він не мав нічого спільного з революцією 1917 р. Хто міг тоді відстоювати ідею комунізму? Навіть члени більшовицької партії, не кажучи вже про мільйонні маси людей, які йшли за радами, прагнули тільки одного: експропріювати майно великих власників і поділити його на зрівняльних засадах.

Ленінській партії знадобилося кілька місяців, щоб після перевороту у Петрограді перетворити здобуту владу на диктатуру і поширити її на більшу частину території колишньої імперії. Навесні 1918 р. майже одночасно в Москві були надруковані дві праці — "Програма комуністів (більшовиків)" М. Бухаріна і "Чергові завдання Радянської влади" В. Леніна. У брошурі Бухаріна, вихід якої в світ співпав із зміною назви партії більшовиків, малювалися ідеалізовані картинки майбутнього комуністичного ладу. У статті Леніна комуністичні перетворення оголошувалися черговими завданнями радянської влади. Йшлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично —

державною) власністю, одержавлення дрібного виробництва, ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Внаслідок націоналізації "командних висот" (промисловості, транспорту і зв'язку, фінансово-банківської системи) у прямому розпорядженні керівників державної партії опинилася неспівставно більша, ніж у держав нормального типу, кількість наявного ресурсного потенціалу суспільства. Вони дістали можливість наказувати — що, скільки, коли і де треба виробити. Директивне планування стало своєрідною чарівною паличкою, порухом якої вони могли регулювати обсяг і термін вироблення необхідної продукції. Насамперед йшлося про зброю, боєприпаси і спорядження для армії, чисельність якої нестримно зростала. Європейські країни у 1919–1920 рр. уже завершили демобілізацію, і їхні сукупні збройні сили істотно поступалися Червоній армії. Континент опинився перед загрозою вторгнення зі Сходу під гаслами світової революції. Більшовицькі газети почали називати В. Леніна і Л. Троцького вождями всесвітньої радянської федерації. Експропрійовані у буржуазії валюта та інші цінності використовувалися більшовицькими емісарами для створення в усіх країнах кишенькових комуністичних партій, об'єднаних утвореним в Москві Комуністичним інтернаціоналом.

Та незабаром з'ясувалося, що одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але нездатне забезпечити їх ефективне відтворення. Розруха, яку в радянських підручниках історії розглядали тільки як результат воєнних дій, що тривали з 1914 р., почала охоплювати промисловість і транспорт якраз внаслідок націоналізації. Централізоване управління одержавленою промисловістю на засадах "єдиної фабрики" не спрацьовувало.

Логічним наслідком націоналізації промисловості, транспорту і банків став ленінський декрет від 15 липня 1920 р. "Про розрахункові операції". Дія цього декрету була негайно поширена на територію України. Проголошувалося, що всі установи, підприємства і організації, які потребують певних виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для одержання їх звертатися у відповідні розподільчі радянські установи. Купівля на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки у безготівковій формі. В грудні 1920 р. розгорнулася безпосередня підготовка до скасування грошового обігу і заміни грошей "трудоми" (трудовими одиницями).

Заготівельники вже з осені 1918 р. почали накладати на селян обов'язкові завдання щодо поставки державі продовольства. Ці завдання розкладалися по губерніях, повітах, волостях, селах і дворах. Поява продрозкладки (в українській мові побутує й російський заміник — продрозверстка) була обумовлена самою логікою комуністичного

будівництва. 11 січня 1919 р. з'явився спеціальний декрет про хлібну і фуражну розкладку. Всупереч назві декрету запроваджувана ним розкладка поширювалася майже на всі види продовольства та сільсько-господарської сировини. Одночасно заборонялася приватна торгівля сільськогосподарською продукцією.

Розкладка мала вигляд торговельної операції, але не була нею, тому що держава платила за вилучену продукцію символічну ціну. Не була вона й податком, тому що не прив'язувалася до обсягу вирощеної продукції у певному відсотку. Величина розкладки визначалася двома чинниками: потребами держави у продовольстві і здатністю наркомпроду та його воєнізованих підрозділів вилучати продукцію у селян. Інакше кажучи, продрозкладка була реквізицією.

Після поразки денікінців Всеукрревком затвердив новий земельний закон, яким заборонялося відводити землю під радгоспи без згоди селян. Цим самим Кремль (співавтором закону був В. Ленін) відмовлявся від негайного запровадження комун і радгоспів, яке було причиною падіння радянської влади в Україні у 1919 р. Майже одночасно голова уряду Х. Раковський і нарком продовольства М. Владимиров підписали новий закон про хлібну розкладку. У травні 1920 р. була затверджена розкладка на велику рогату худобу, овець, свиней, яйця, картоплю тощо.

Заплановану кількість продовольства вилучити не вдалося. Разом з тим в другій половині 1920 р. вималювалася небезпека величезного недосіву. Недосів був безпосереднім результатом продрозкладки. Знаючи, що вироблену продукцію заберуть, селяни мали намір сіяти тільки для власних потреб.

За дорученням В. Леніна уряд розробив законопроект "Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства" і 14 грудня 1920 р. представив його у ВЦВК для внесення на VIII Всеросійський з'їзд рад. Будучи реалістом, вождь партії остерігав тих, хто бажав повторити спробу негайної комунізації села. Розуміючи, що доведеться зберегти реквізичійний принцип у відносинах між містом і селом, Ленін бачив небезпеку колосального недосіву полів навесні 1921 р. Тому він наполягав на тому, щоб поширити продрозкладку не тільки на вже вироблену продукцію, але й на засівну площу селянських господарств. Кожний селянин мав одержати державне завдання на засів певної кількості орної землі власним насінням.

У виступі Леніна на VIII Всеросійському з'їзді рад державні директиви для селян, яким влада тимчасово дозволяла господарювати одноосібно, видавалися за благо: "Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і

в примусі"¹. Фактично же "уроками" на посів, які мали бути доведені до кожного двору, село поверталось до часів кріпосного права. Різниця була лише в тому, що місце поміщика-кріпосника займала "робітничо-селянська" влада.

З'їзд схвалив законопроект, і реалізація нового закону пішла швидкими темпами. В системі виконавчої влади утворювався новий центр — Центр-посівком. Виникла мережа посівкомів в Україні — від республіканського до волосних. Перед новим відомством ставилося завдання розширити посівну площу республіки до розмірів 1916 р., коли вона була найбільшою.

2. Перехід до нової економічної політики

На місці Російської імперії, що розпалася у 1917 р, на початку 1920-х формально існували 14 держав. П'ятьом з них вдалося здобути справжню незалежність — Фінляндії, Польщі і трьом країнам Балтії — Естонії, Латвії і Литві. Вісім країн тільки вважалися незалежними — Азербайджан, Білорусія, Бухара, Вірменія, Грузія, Далекосхідна республіка, Україна і Хорезм. Вони були радянізовані і контролювалися з Кремля.

Територія України на початку 20-х рр. була розділена між чотирма державами. Радянська Україна (УСРР), що контролювалася Кремлем, мала територію в 452 тис. кв. км. з населенням 25,5 млн. осіб. За межами УСРР перебувала третина українських земель — у складі Польщі (Другої Речіпосполитої), Румунії і Чехословаччини.

Кремлівські вожді потурбувалися "прив'язати" радянську Україну до Росії колосальною військовою силою. Наприкінці 1920 р. в УСРР розміщувалося шість армій загальною чисельністю понад мільйон бійців і командирів. Водночас центр бажав підірвати національно-визвольний рух фальшивими деклараціями про незалежність.

В грудні 1920 р. голова Раднаркому РСФРР В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін підписали в Москві з Х. Раковським, який поєднував в Україні обидві ці посади, договір про військовий і господарський союз. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав, а також усвідомлення ними необхідності згуртувати свої сили для оборони та в інтересах господарського будівництва. Із факту колишньої належності України до Російської імперії, як вказувалося в статті 2-ій, для УСРР не впливало жодного зобов'язання стосовно будь-якого. Для практичного здійснення проголошених спільних завдань уряди обох держав об'єднували сім наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу, Вищу Раду народного господарства². Договір був негайно ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад.

Х. Раковський скористався цим договором, щоб встановити дипломатичні відносини з іншими державами. УСРР виявилася єдиною з національних радянських республік, яка розгорнула на міжнародній арені активну діяльність. У лютому 1921 р. представники УСРР Ф. Кон і Ю. Коцюбинський підписали першу мирну угоду радянської України — з Литвою. Незабаром була встановлені дипломатичні відносини з іншими країнами Балтії — Латвією та Естонією.

Після укладення в жовтні 1920 р. перемир'я між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею, з другого, в Ризі розпочалися тривалі переговори. 18 березня 1921 р. вони завершилися укладенням Ризького миру. Державним кордоном визнавалася лінія фактичного розмежування до початку радянсько-польської війни.

Відносини з великими державами залишалися у більшовиків напруженими. Виняток становила переможена у світовій війні Німеччина, яка прагнула вийти з міжнародної ізоляції. У жовтні 1921 р. уряд радянської Росії звернувся до урядів Антанти з пропозицією скликати міжнародну конференцію для розгляду проблеми боргів та позик. Західні держави тоді ухилилися від відповіді. Проте на початку 1922 р. було оголошено про ухвалене в Каннах рішення Верховної ради Антанти скликати конференцію з участю радянської Росії і веймарської Німеччини для врегулювання економічних і фінансових питань.

У квітні-травні 1922 р. в Генуї (Італія) відбулася конференція глав урядів європейських держав. Радянську делегацію очолив Г. Чичерін. Знаючи ціну самостійності національних радянських республік, Верховна рада Антанти запросила тільки Росію. Тоді в Москві була влаштована показова процедура передачі повноважень. Законодавчі органи національних радянських республік доручили російській делегації укладати й підписувати від свого імені міжнародні угоди та договори.

До складу російської делегації було включено Х. Раковського. Посідаючи тривалий час керівні посади в II Інтернаціоналі, він мав дружні стосунки з багатьма лідерами європейської соціал-демократії, які після світової війни стали відігравати провідну роль у політичному житті своїх країн. До всього Раковський вільно володів основними європейськими мовами і був природженим дипломатом.

Генузька конференція закінчилася безрезультатно. Діючи в межах інструкцій, розроблених Леніним, російська делегація зайняла безкомпромісну позицію. Однак під час конференції Раковський уміло скористався суперечностями між Антантою та Німеччиною й підготував сенсаційний прорив дипломатичної блокади Росії. У квітні 1922 р. в містечку Рапалло неподалік від Генуї було укладено рівноправну угоду між РСФРР та Німеччиною. Між обома країнами поновлювалися дипломатичні відносини. Пізніше, уже

в Берліні, сторони вирішили поширити дію Рапалльського договору на Україну та інші радянські республіки. Така домовленість не мала практичного значення. Наполягаючи на ній, Х. Раковський мав на меті зміцнити міжнародними договорами декларовану незалежність своєї республіки. Користуючись впливом у центральному компартійно-радянському керівництві (завдяки добрим стосункам з В. Леніним, який відрядив його в Україну, та давнім, з початку століття, дружнім відносинам з Л. Троцьким), голова українського уряду постійно "витягав" свою республіку на міжнародну арену попри опозицію московських дипломатичних кіл.

Поразка під Варшавою поклала край сподіванням Кремля на негайну радянізацію Польщі, Німеччини, Італії та інших країн Європи. Ставало зрозумілим, що комунізм мусив спиратися на власну індустріальну базу. Створення такої бази бажали забезпечити планом електрифікації Росії (ГОЕЛРО), який розглянув і затвердив VIII Всеросійський з'їзд рад. Головним джерелом фінансування плану електрифікації повинні були стати селянські кошти. Виступаючи в обговоренні плану ГОЕЛРО, Ленін висловив надію на те, що продрозкладка 1920/21 господарського року дасть 300 млн. пудів хліба і зауважив: "Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії"³.

Однак селянство не бажало витримувати тягар продрозкладки. У зимові місяці 1920–1921 рр. Україна і Центральна чорноземна область Росії, де тиск на селян з боку держави був особливо великим, перетворилися на арену масових повстань. Керівники державної партії переконалися і в тому, що управління промисловістю на засадах "єдиної фабрики" не спрацьовує. Головною причиною поразки під Варшавою став параліч промисловості і залізниць. Вирішальний крок у зміні економічної політики було зроблено на X з'їзді РКП(б).

У багатотомній "Истории Коммунистической партии Советского Союза" перенесення дати відкриття X з'їзду партії з 6 лютого на 8 березня 1921 р. пов'язується з дискусією про профспілки⁴. Ця суперечка справді роз'єднала керівництво державної партії і викликала охолодження у стосунках між В. Леніним і Л. Троцьким. Однак значення її, як і глибина політичних розходжень між вождями партії, в радянській історіографії перебільшувалися. Відстрочка із скликанням з'їзду пояснювалася набагато серйознішою причиною — необхідністю осмислення соціально-політичної кризи, яку викликав комуністичний штурм 1918–1920 рр. Щоб попередити війну державних структур з багатомільйонною селянською масою, треба було відмовитися від реквізицій сільськогосподарської продукції. Це означало необхідність припинення штурму.

Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого

1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмови від продрозкладки. Справді, неочікуване повстання на військовій базі, яка вважалася символом революції, змушувало критично осмислити пройдений з 1917 р. шлях.

Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади раніше — протягом січня 1921 р. Ще в грудні 1920 р. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві прийняла по його доповіді резолюцію, в якій вимагалася замінити продрозкладку натуральним податком⁵.

Оскільки на продрозкладці трималася вся будована впродовж трьох років економічна система, важливо встановити, за яких обставин керівництво державної партії вирішило відмовитися від неї, й тим самим — від негайної реалізації партійної програми.

Протягом січня 1921 р. засновник державної партії займався майже винятково кризою у верхах, яка проявилася у формі профспілкової дискусії. Цій кризі було присвячено дві його брошури і кілька виступів. Безсумнівно, Ленін в цей час зважував доцільність відмови від продрозкладки, але з цього приводу не висловлювався. Мовчанка тим більш красномовна, що питання про "настрої серед селян" спеціально розглядалося на пленумі ЦК РКП(б) 12 січня. ЦК створив комісію, покликану "обговорити можливі заходи швидкого полегшення становища селян у деяких з найбільш потерпілих від неврожаю і т.п. губерніях"⁶. Як бачимо, партійне керівництво прагнуло попередити розгортання громадянської війни паліативними заходами. За рекомендацією комісії стягнення продрозкладки було припинене у 13 губерніях центральної Росії. У цьому регіоні хліба було замало, а селянство опиралося реквізиціям переважно шляхом збройних повстань (так звана "антоновщина").

Сюжету про взаємовідносини з селянством Ленін вперше після VIII Всеросійського з'їзду рад торкнувся у згаданому вище виступі на Московській розширеній конференції металістів 4 лютого. Даремно було б шукати у протокольному записі виступу думку про заміну розкладки податком. Запис містив у собі тільки загальні заклики: давайте переглянемо відносини з селянами, ми не проти перегляду цих відносин⁷. Інша річ, що такий перегляд міг відбутися не інакше, як у формі ліквідації розкладки. Альтернативного варіанту не існувало.

Думка про заміну розкладки податком не випадково була сформульована тільки у резолюції розширеної робітничої конференції. Немає сумніву у тому, що саме Ленін ретельно відредагував текст цієї резолюції.

Йому потрібно було, щоб ключова теза була оголошена від імені робітничої конференції.

8 лютого голова наркомзему РСФРР Н. Осинський (В. Оболенський) зробив на політбюро ЦК РКП(б) доповідь "Про посівну кампанію і становище селянства". Доповідача перевели у наркомзем незадовго до цього засідання із спеціальним завданням: налагодити державне регулювання сільського господарства відповідно до рішень VIII Всеросійського з'їзду рад. Та йому довелося визнати, що доповнення продовольчої розкладки посівною є мертвнонародженою ідеєю.

Безпосередньо на засіданні політбюро з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою "Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства". Це — перший документ, що стосувався нової економічної політики. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розкладки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з торішньою розкладкою і дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті⁸.

Тези Леніна були схвалені. Політбюро ЦК утворило комісію у складі Л. Каменєва, Н. Осинського і О. Цюрупи для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК. "Правда" з 17 лютого почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці.

24 лютого комісія представила "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком" пленуму ЦК. Після обговорення документ було передано у нову комісію в складі О. Цюрупи (голова), М. Муралова і П. Попова⁹. 7 березня комісія наркома продовольства РСФРР Цюрупи передала доопрацьований варіант документа на розгляд чергового пленуму ЦК. Після цього він був переданий "для остаточної розробки" новій, третій за рахунком комісії у складі В. Леніна, Л. Каменєва, О. Цюрупи і Г. Петровського. Відредагований цією комісією проект X з'їзд РКП(б) прийняв 15 березня без поправок.

Формулюючи для з'їзду проект постанови про заміну розкладки податком, члени комісії боялися дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом. А точніше — легалізації відносин, які продовжували існувати у формі переслідуваного властями "мішечництва". Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу народногосподарської продукції. А тому, не вдаючись у деталі, Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздивської постанови про натуральний продовольчий податок тільки коротке й туманне формулювання про те, що селяни мають право використовувати лишки своєї продукції "у місцевому господарському обороті".

Як зустріло поворот в економічній політиці керівництво КП(б)У? Політбюро ЦК КП(б)У затвердило 13 лютого тези доповіді голови Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) В. Чубаря на V Всеукраїнському з'їзді рад. Чубар констатував, що селянське господарство замкнулося в собі і після усунення радянською владою торговця-посередника перестало бути джерелом харчування робітників. Відновлення зв'язків між містом і селом, зазначав він, можливе тільки на ґрунті розвитку фабрично-заводського виробництва, яке дасть змогу посилити постачання селянства промисловими товарами. Кінцевий висновок голови Промбюро заслуговує прямого цитування: "Неможливість швидкого створення необхідних для цієї мети (тобто постачання селянства. — Авт.) матеріальних фондів викликає неминучість застосування засобів примусу для одержання потрібних в теперішній час продуктів сільськогосподарського виробництва"¹⁰. Ось так науковоподібно обґрунтовувалася необхідність продрозкладки на весь період до остаточної відбудови промисловості. Заборону приватної торгівлі, що призвела до зникнення зв'язків між містом та селом, Чубар сприймав як об'єктивну реальність, хоч вона була не більш як волюнтаристським рішенням державної партії, спрямованим на реалізацію умоглядних уявлень про комунізм.

Не менш показові тези ЦК КП(б)У до X з'їзду РКП(б), опублікувала харківська газета "Коммунист" 15 лютого. В них пропонувалося довести до кінця зосередження в руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати і масові мобілізації робітників та службовців щодо трудової повинності.

Не дивно, що керівництво КП(б)У з неприємним подивом зустріло надісланий до Харкова за підписом Л. Каменева "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком". Підготовлений першою комісією ЦК РКП(б) під керівництвом Каменева, цей документ надіслали 18 лютого в усі партійні комітети губерньського рівня.

Починаючи з 25 лютого у Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд рад. На пленум ЦК республіканської партійної організації, який 27 лютого мав обговорити каменєвський документ, В. Молотов запросив усіх присутніх на цьому з'їзді секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів. Прийнята постанова з трьох пунктів виявилася заплутаною до незрозумілості. Та її загальний зміст не залишав сумнівів щодо ставлення українських цекістів до проекту ЦК РКП(б): вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним; у разі здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Дискусію з цього питання компартійно-радянське керівництво обмежило вузькими рамками, сподіваючись, очевидно, на те, що проект не здобуде більшості на черговому партійному з'їзді. Йому вже було відомо, що 24 лютого пленум ЦК РКП(б) прийняв

проект про скасування розкладки за основу і передав його для обговорення на з'їзд. Українські газети аж до початку з'їзду партії жодним словом не відреагували на "єретичні" думки. Однак на самому з'їзді доповідь Леніна про заміну розкладки продовольчим податком не зустріла заперечень. Очевидно, кронштадтський урок подіяв навіть на твердолобих.

Коли новий стратегічний курс здобув схвалення X з'їзду РКП(б), периферійним функціонерам не залишилося нічого іншого, як взяти на озброєння гасла, що стали офіційними. На відміну від гасел комуністичного будівництва, з якими апаратники (але не суспільство!) зжилися за попередні три роки, втілювати нові гасла у життя було напрочуд легко. Мобілізації, реквізиції та інші форми примусу аж до терору, які були невіддільні від комуністичної організації виробництва і розподілу, відходили у минуле. Але поворот до ринку суперечив партійній програмі і викликав у людей, відданих комуністичній ідеї, глуху опозицію.

Керівники партії боролися з опозиційними настроями як погрозами, так і умовляннями. У циркулярі секретаря ЦК КП(б)У Ф. Кона, адресованому в 1921 р. місцевим партійним організаціям, наголошувалося на необхідності нещадно викорінювати спроби протесту, особливо якщо вони набирали групової форми або виходили за межі осередку.

"Ніякі виступи, — підкреслював Кон, — особливо на безпартійних зборах, з боку окремих товаришів з критикою прийнятого партією курсу економічної політики не можуть бути допущені"¹¹. Підбиваючи підсумки дискусії на VII конференції КП(б)У в квітні 1923 р., в якій лунали голоси проти нової економічної політики, Х. Раковський закликав до єдності. "Глліч був за неп, — умовляв він, посилаючись на авторитети, — усі постанови і резолюції ЦК говорять про це, і нам потрібно як дисциплінованим, добрим товаришам підкорятися, можливо, не завжди віддаючи собі звіт, в чому полягає ця політика"¹².

Розібратися у змісті, причинах і перспективах нової економічної політики рядовим партійним функціонерам справді було важко. Це вже потім, з кінця 30-х рр. виникла концепція, яка пояснювала доконані факти й події. В ній підкреслювалося, що сутністю непу є встановлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господарством. В міру перетворення останнього на колективне ринкові форми змички заступав державний план. Вважалося, що остаточно нова економічна політика була вичерпана у середині 30-х рр., коли централізоване планування охопило всі галузі народного господарства. Неп розглядався як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму. Викладена вперше у сталінському короткому курсі "Історії ВКП(б)", ця концепція зберігалася на озброєнні істориків практично до кінця існування державної партії.

Праці В. Леніна та інших вождів РКП(б), партійні документи 1921–1923 рр. дають при аналітичному вивченні достатній матеріал для того, щоб дістатися крізь просочені пізнішою сталінською концепцією історіографічні нашарування до реальної історії. Цілком зрозуміло, що після трьох років комуністичного будівництва партія у 1921 р. змушена була відступити. У працях Леніна про відступ говорилося неодноразово. Він полягав у поверненні, при збереженні контролю над "командними висотами", до ринкових форм зв'язку між містом і селом. Запровадження непу не вело до соціалізму, як стверджувалося у пізнішій історіографії. Воно означало припинення спроб побудувати комунізм в країні з переважно селянським населенням. Партія зупиняла комуністичне будівництво не з власної волі. Це визнавав і Ленін, але суть альтернативи, яка стояла на початку 1921 р., набагато чіткіше, ніж в його працях, висловлена у позбавленій дипломатичних тонкощів резолюції Всеукраїнської партійної наради (травень 1921 р.).

"Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість, — вказувалося в цій резолюції: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізольованості російської революції, піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну базу радянської влади і революції"¹³.

У 1918 р. партія більшовиків, не зупиняючись перед очевидною загрозою громадянської війни, здійснила націоналізацію "командних висот" народного господарства. Перевага в цій війні була їй гарантована, тому що селянство підтримувало ліквідацію буржуазії і поміщиків. У 1921 р. вона змушена була зупинитися перед загрозою нової війни в суспільстві, тому що цього разу їй протистояла вся багатомільйонна селянська маса. Запровадження нової економічної політики означало капітуляцію державної партії перед селянством, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д. Рязанов, "селянський Брест"¹⁴.

Свої сподівання на вичерпання нової економічної політики Ленін пов'язував з досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість, відбудована або власними силами, або за допомогою західноєвропейського пролетаріату у разі його приходу до влади, стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку і виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень у 1921 р. він вважав неспроможність держави обійтися без реквізицій селянської продукції. Відбудова промисловості і подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану

ГОЕЛРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих з 1918 р. Таким чином, Ленін не переглядав партійної доктрини, а тільки припиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва і розподілу. Впродовж цього періоду держава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом і селом через ринок, тобто здійснювати нову економічну політику.

Тривалість її Ленін визначав цілком конкретно. "Мінімальний строк, — говорив він у березні 1921 р. на X з'їзді партії, — протягом якого можна було б так налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, обчислюється в десять років. Цей строк — мінімальний, при нечувано сприятливих технічних умовах. А ми знаємо, що ми перебуваємо в умовах, нечувано несприятливих"¹⁵.

У підготовчих матеріалах до брошури "Про продовольчий податок", яка вийшла з друку у травні 1921 р., строки "правильних співвідносин з селянством" визначалися Леніним в інтервалі від 10 до 20 років¹⁶. Отже, поправка на "нечувано несприятливі умови" удвоє подовжувала прогнозні строки непу.

Коли на Всеросійській партійній конференції у травні 1921 р. Н. Осинський заявив, що нову економічну політику треба здійснювати "всерйоз і надовго", Ленін підхопив цей вислів і потім не раз його використовував. Але прогноз Осинського (25 років) він розглядав як надмірно песимістичний. У резолюції цієї конференції тривалість нової економічної політики визначалася обережно, без конкретних строків: "Цю політику партія визнає встановленою на довгий, рядом років вимірюваний, період часу"¹⁷. До речі, сполучення слів "нова економічна політика" вперше з'явилося якраз у документах цієї конференції, а також в доповіді О. Рикова на IV Всеросійському з'їзді раднаргоспів, який працював у ці дні¹⁸.

Коли X з'їзд РКП(б) легітимізував економічну політику, яку назвали новою, ніхто в партійному керівництві не збирався відмовлятися від комуністичної ідеї, доктрини, врешті-решт, затвердженої у 1919 р. програми. Йшлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло усе цивілізоване людство. Йшлося тільки про тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва. Уже здійснені комуністичні перетворення у "командних висотах" економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними перетвореннями. Припинявся тільки комуністичний розподіл, тому що у держави не залишилося товарних ресурсів після відмови від продрозкладки. Це означало, що припинялися втілені у плані ГОЕЛРО спроби індустріалізувати країну.

Відмова від розкладки повертала селян до ринкових, тобто еквівалентних в своїй основі відносин з державою. Держава до певного часу (впро-

довж 25 років — за Осинським, від 10 до 20 років — за Леніним) повинна була терпляче витримувати незручну еквівалентність обміну разом із супутніми ринковими відносинами. Цей строк вона мала використати для такої розбудови промисловості, яка дала б можливість більше не повертатися до продрозкладки, а забезпечити надходження селянської продукції в міста шляхом планового, тобто позаринкового постачання в села промислової продукції у достатніх кількостях. Ленін неодноразово стверджував, що продрозкладка — це вимушений захід, бо в своєму розпорядженні держава мала слабо розвинуту з дореволюційних часів, і до того ж зруйновану воєнними діями та працюючу на війну промисловість, яка була нездатна задовольнити селян достатньою кількістю товарів.

Саме таким був хід думок у всіх керівників РКП(б), коли вони відмовлялися від продрозкладки під загрозою виникнення нової фази громадянської війни — війни з селянством. Проте конструктори непу, починаючи з Леніна, не враховували економічних наслідків того, що вони залишили недоторканими комуністичні перетворення у "командних висотах". Позбавлена справжнього господаря, націоналізована промисловість не могла працювати ефективно. Вона виявилася нездатною здійснювати розширене відтворення за рахунок нагромаджень, створюваних в собі самій.

Не могла промисловість розраховувати й на чужоземні ресурси, які були одним з головних чинників індустріалізації дореволюційної Росії. Цьому перешкоджало економічне, політичне та ідеологічне протистояння комунізму всьому іншому світові. У пошуках коштів для індустріалізації країни з переважно селянським населенням керівники державної партії могли звернути свої погляди тільки на селянство. Політика форсованої індустріалізації, коли для неї надійшла пора, повинна була знищити нову економічну політику.

В сучасній російській історіографії проблематиці непу приділяється істотно менше уваги, ніж в радянські часи. Щоправда, Інститут російської історії РАН продовжує за інерцією організацію наукових форумів, започаткованих у 1971 р. В. Дмитренком у зв'язку з 50-річним ювілеєм запровадження непу. На шостій ювілейній конференції, що відбулася після 75-ої річниці (у вересні 2002 р.), обговорювалася постановочна доповідь О. Сенявського. Вчений визнав, що творчий потенціал непу виявився гранично обмеженим, після чого зробив такий висновок: "Новая элита, став у руля государства, вынуждена была прагматично решать совокупность проблем, которые объективно стояли перед российским государством независимо от того, каким политическим силам принадлежала государственная власть. И здесь историки сталкиваются с целым комплексом проблем, которым пока не уделяется должного внимания. Здесь и глубинные, социокультурные условия развития страны в 1920-е годы, и между-

народные условия, предопределявшие весьма узкий спектр альтернатив, между которыми могла выбирать власть. А может быть, здесь был выбор только между гибелью и выживанием — причем не только самой власти, но и всей страны..."¹⁹

Якщо первинна теза про тимчасовість непу (яка співпадає з численними висловлюваннями В. Леніна 1921–1922 рр.) є справедливою, то наступні висновки, як би обережно не формулювалися, знаходяться в логічному полі добре знаної радянської максими "Народ и партия едины". І далі, використовуючи ним же вигадану альтернативу (або постійно неп з наступним буржуазним переродженням СРСР, або модернізація у формі соціалістичної індустріалізації, яка вимагатиме істотних матеріальних жертв з боку селян), проф. Сенявський знову приходить до кінцевої тези, цього разу в гранично чіткій формі: "Методологический ключ к изучению и оценке нэпа — в объективно стоявшей перед страной задаче модернизации в контексте перспектив мирового развития в 1930-е — 40-е годы XX века, грядущей мировой войны, "исторического цейтнота". По сути, вопрос стоял не об идеологической окраске власти и даже не об общественной системе в целом, а о самом существовании страны и населяющих ее народов"²⁰.

Отже нема мови про штучність того суспільно-економічного ладу, який більшовики прагнули побудувати методами насилля і пропаганди, щоб підвести фундамент під встановлений ними у 1917 р. режим "пролетарської диктатури". Нема й бажання зрозуміти, що сталінський комуністичний штурм, який здійснювався під гаслом модернізації, так само як ленінський штурм 1918–1920 рр. і період нової економічної політики між ними — це ланки одного ланцюга, детально охарактеризованого в програмі РКП(б) 1919 р. Виводити комуністичну революцію з Російської революції 1917 р. так само як приписувати мільйонним масам населення прагнення побудувати комуністичне суспільство — це даремна справа.

У книзі, сформованій Інститутом російської історії за результатами наукової конференції, не знайшлося опонентів А. Сенявському. Як правило, російські вчені сприймають радянський період власної історії як об'єктивну реальність, не відділяючи її від світового історичного процесу.

3. Неп як державний капіталізм.

Х з'їзд РКП(б) вважають початком нової економічної політики тільки тому, що він легітимізував перехід від продрозкладки до продподатку. Насправді, однак, нова політика стосовно народного господарства визрівала поступово. Утримати ринкові відносини в обмежених рамках "місцевого господарського обороту" більшовикам не вдалося. Чи означає

це, що більшовики капітулювали перед багатомільйонним селянством, яке вимагало свободи торгівлі?

В. Ленін зробив спробу переконати своїх послідовників у помилковості такого розуміння суті нової економічної політики. Виступаючи 5 липня 1921 р. на III конгресі Комуністичного інтернаціоналу, він заявив:

"Свобода торгівлі означає свободу капіталізму, але разом з тим нову його форму. Це значить, що ми, до певної міри, заново створюємо капіталізм. Ми робимо це цілком відкрито. Це — державний капіталізм. Але державний капіталізм у суспільстві, в якому влада належить капіталові, і державний капіталізм у пролетарській державі — це два різні поняття"²¹.

Пробна куля про нову природу державного капіталізму не викликала ентузіазму у делегатів конгресу. Позбавлені, на відміну від Леніна, безпосередньої відповідальності за державу, зарубіжні й вітчизняні комуністи не бажали визнавати ринкових реалій. Тим часом держава поступово скидала з себе тягар відповідальності за постачання підприємств та їхніх працівників, який виявився непосильним. Дрібні заклади передавалися артілям або приватним особам, не виключаючи колишніх власників, і в їхніх руках вони починали ефективно функціонувати. Великі підприємства залишалися за державою, але управління ними було вирішено передати на місця. Х. Раковський у бесіді з кореспондентом харківської газети "Коммунист" з цього приводу висловлювався так: "Перехід підприємств на бюджетну систему, внесення принципу самоокупності, вишукування місцевих ресурсів, пробудження і підтримка ініціативи низів — ось ті практичні завдання, які стоять в теперішній час перед країною"²².

Наприкінці жовтня 1921 р. у виступі на VII Московській губпартконференції В. Ленін спробував теоретично осмислити запроваджені після X з'їзду партії кардинальні зміни в економічній політиці. Він розчарував західноєвропейських соціал-демократів, котрі разом з російськими почали вважати неп переходом більшовиків на їхні позиції, а саме: державна влада може втручатися в розподіл матеріальних благ з метою допомоги незабезпеченим і соціально незахищеним членам суспільства, але повинна віддати виробництво приватній ініціативі. Вождь запевнив, що економічна диктатура партії, яка стала можливою внаслідок одержавлення виробництва в ході перших комуністичних перетворень, залишиться непорушною. Так званий "державний капіталізм", на думку Леніна, означав не більш як запозичення державою властивих ринковій економіці методів і форм господарювання. Потреба в них відпаде після того, як в країні буде створений адекватний комуністичному розподілу економічний фундамент. Тоді і тільки тоді партія зможе припинити відступ і повернутися до "безпосереднього", тобто не опосередкованого товарно-грошовими відно-

синами комуністичного будівництва. Ленін почав використовувати слово "відступ", характеризуючи нову економічну політику, тому що попередню політику, зважаючи на слаборозвинутість країни в індустріальному відношенні, він тепер розцінював як забігання наперед.

Кінцевий висновок у доповіді про нову економічну політику на Московській губпартконференції був такий (термін "соціалізм" в цей час уже в усіх випадках вживався замість терміну "комунізм"): "Перед нами навесні 1921 року стало ясне становище: не безпосереднє соціалістичне будівництво, а відступ в цілому ряді галузей економіки до державного капіталізму, не штурмова атака, а дуже важке, трудне і неприємне завдання тривалої облоги, зв'язаної з цілим рядом відступів. Ось що необхідно для того, щоб підійти до розв'язання економічного питання, тобто забезпечення економічного переходу до основ соціалізму"²³.

Відновлення у націоналізованих командних висотах капіталістичних методів і форм господарювання, так само як повернення до ринку у відносинах між містом та селом, було невідворотно пов'язане з легалізацією приватної торговельно-підприємницької діяльності. "Державний капіталізм" не міг існувати без переслідуваної раніше приватної ініціативи. Остання покликала до життя цілий прошарок непманів — торговців-оптовиків, біржових ділків, маклерів, комісіонерів, орендаторів і власників підприємств.

Розуміючи необхідність приватної підприємницької діяльності і сприяючи їй відповідними законодавчими актами, голова російського Раднаркому не збирався забезпечувати непманам рівні з державою умови. Навпаки, все робилося для розчищення шляху культивованому державному капіталізму й одночасно — для виполювання небажаного конкурента — непмана. Обурюючись ліберальним (в рамках радянських законів, прийнятих на розвиток нової економічної політики) ставленням партійно-радянських функціонерів до непманів, Ленін писав у службовій записці, адресованій 20 лютого 1922 р. наркомюсту Д. Курському (в копіях: В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б), А. Єнукідзе — для членів ВЦВК, а також для своїх заступників у Раднаркомі О. Цюрупи та О. Рикова): "Не видно розуміння того, що ми визнали і визнаватимемо тільки *державний* капіталізм, а держава, це — ми, свідомі робітники, ми, комуністи. Тому ні до чого не придатними комуністами треба визнавати тих комуністів, які не зрозуміли свого завдання обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину, карати відчутно *будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму*"²⁴.

Записка адресувалася багатьом особам, і Ленін почав її з найсуворішого попередження: "не розмножувати, тільки показувати під розписку, не дати розголосити, не *розбазікати* ворогам". Ми маємо справді рідкіс-

ний випадок, коли обережний і гнучкий політик прямим текстом висловлював найпотаємніші думки. По-перше, впадає в око підхід до розуміння природи держави. Звертаючись до керівників державної партії, Ленін стверджував: "Держава — це ми!" По-друге, і це найголовніше, вождь більшовиків визнавав легітимність непу тільки в межах державного капіталізму радянського зразка. Все, що народжувалося в умовах ринку поза рамками держави, наперед розглядалося як потенціальний злочин. Нова економічна політика в контексті цієї записки могла характеризуватися як комуністичний капіталізм. Цим неймовірним словосполученням чітко окреслювалася майбутня доля непу.

У необізаному з потаємними задумами партійних вождів суспільстві жевріла надія на те, що неп поверне країну в річище нормальної економіки. З іншого боку, така інтерпретація непу викликала розгубленість серед функціонерів-апаратників, яким здавалося, що партія втрачає економічну владу. Функціонери вміли командувати, а не господарювати, воювати, а не торгувати. Навіть у заспокійливій ленінській інтерпретації концепція державного капіталізму не знаходила серед них співчуття.

У звіті ЦК ХІ з'їзду РКП(б), з яким вождь виступив 7 березня 1922 р., зазначалося, що державний капіталізм радянського зразка є новим явищем, яке сприймається крізь призму застарілих стереотипів. К. Маркс, з іронією вказував Ленін, не здогадався написати жодного слова про державний капіталізм, який буває при комунізмі. З іншого боку, все, що написано про державний капіталізм, який буває при капіталізмі, не має до обговорюваного предмету будь-якого стосунку. Суть питання в тому, далі провадив доповідач, щоб партія зрозуміла: вона зобов'язана допустити обмежений певними рамками капіталізм. Такий капіталізм, безумовно, необхідний для селян і приватного капіталу, який має задовольнити потреби селянства, якщо держава зробити це тимчасово нездатна. Необхідно справу поставити так, переконував Ленін делегатів з'їзду, щоб забезпечити хід капіталістичного господарства і обороту, бо це потрібно народові, *без цього жити не можна* (курсив наш. — Авт.)²⁵.

Очевидно, переважна більшість делегатів солідаризувалася з цією досить-таки переконливою аргументацією. В усякому разі, під час обговорення звіту особливих дискусій з цього приводу не виникло. Єдиним винятком був виступ Є. Преображенського.

Не піддаючи сумніву доцільність відступу від комуністичного виробництва та розподілу, а також комплекс заходів, що одержав назву нової економічної політики, цей відомий в партії теоретик заперечував сам термін "державний капіталізм". На його думку, господарський лад, що встановився в радянських республіках після перших комуністичних перетворень і внесених непом коректив, являв собою оригінальне,

своєрідне, ніколи не бачене утворення, яке не могло характеризуватися терміном, запозиченим від іншого суспільного ладу. Преображенський запропонував з'їздові приділити більше уваги піднятому Леніним питанню, "а в зв'язку з ним й питанню про узгодження нашої партійної програми з тими перспективами, які є нашим найближчим завданням"²⁶.

Думка Преображенського не випадково подається в цитатній формі. Наскільки можна встановити, це була перша пропозиція переписати програму, прийняту VIII з'їздом РКП(б). У січні 1923 р. з Преображенським солідаризувався М. Бухарін. Останній вважав, що програма 1919 р. і написана ним у співавторстві з Преображенським книга "Азбука комунізму" застаріли у зв'язку з непом'²⁷.

Як відомо, партійна програма 1919 р. офіційно діяла до 1961 р., утверджуючи самим фактором тривалого існування незмінність ідеологічних постулатів доби першого комуністичного штурму. Керівники державної партії не сумнівалися у доцільності здійснених тоді перетворень. Неп сприймався ними як вимушена перерва у безпосередньому комуністичному будівництві.

Цікавою є реакція В. Леніна на виступ Є. Преображенського. Підсумовуючи дискусію щодо звіту ЦК, він ухилився від теми про зміни в партійній програмі, але приділив увагу полеміці з Преображенським. Полеміка була з його боку малопереконливою: вождь просто повторив те, про що говорив у доповіді з приводу терміна "державний капіталізм". Але вона допомагає рельєфніше відчутти різницю в поглядах на неп основної частини партійного керівництва, яка йшла за Леніним, і окремих членів Центрального комітету, — в даному разі Преображенського.

Преображенський сприймав існуючий господарський лад з орієнтацією на ринок як такий, що має власну перспективу розвитку. Тому він пропонував переглянути партійну програму, орієнтовану на створення комуністичного виробництва і розподілу, інакше кажучи, пристосувати основний теоретичний документ партії до існуючої реальності. Ленін же, постійно твердячи, що виробництво і розподіл на комуністичних засадах об'єктивно неможливі в даній ситуації, прагнув змінити існуючу реальність і залишав програму 1919 року як взірєць на майбутнє.

В радянській історіографії неп вважався перехідним періодом від капіталізму до соціалізму. Для перехідної доби наявність товарно-грошових відносин і вільного ринку визнавалася об'єктивно необхідною, тому що селянське господарство існувати без них не могло. В умовах ринку постійно (ідучи за В. Леніним, повторювали: щодня й щогодини) народжувалася ворожа пролетаріату буржуазія. Дилема виглядала так: або пролетарська держава справиться з нею і поведе за собою багатомільйонне селянство, поступово змінюючи його приватновласницьку соціальну

природу на колективістську, або буржуазія захопить контроль над народним господарством і змете лад, встановлений Жовтневою революцією. Ця дилема у працях В. Леніна формулювалася афористично: "Хто — кого?"

Фігура приватного підприємця, яка раптово виринула на поверхню після всіх націоналізацій, реквізицій і конфіскацій доби "воєнного комунізму", набула у політиці державної партії і в історіографії, що відбивала цю політику, справді гротескних рис. Люди, які користувалися наданими непом можливостями вільного підприємництва, розглядалися владою як політично небезпечні і морально неповноцінні.

В багатотомній спадщині В. Леніна тільки раз вжито термін "співробітництво" при характеристиці відносин радянської влади з непманами. У статті "Як нам реорганізувати Робсельінспекцію", що входить до політичного заповіту вождя, зазначалося: "Звичайно, в нашій Радянській республіці соціальний лад ґрунтується на співробітництві двох класів: робітників і селян, до якого тепер допущені на певних умовах і "непмани", тобто буржуазія"²⁸.

Чому з новою буржуазією треба було миритися? Ленін багаторазово пояснював це функціонерам своєї партії, прагнучи утримати їх від перегинів у здійсненні класової лінії. Можливо, найбільш відверто він висловився з цього приводу у політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії у березні 1922 р.: непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку з селянським господарством; будувати комуністичне суспільство руками комуністів — це дитяча ідея, тому що комуністи — це капля в народному морі; комунізм треба будувати некомуністичними руками²⁹.

Установка на побудову комунізму некомуністичними руками вимагала застосування насильства з боку "каплі" над тими, хто уособлював собою народне море. Марними виявилися сподівання багатьох на те, що нова економічна політика істотно звужить поле застосування найбільш крайньої форми насильства — червоного терору. "Величезна помилка думати, — писав В. Ленін у листі до Л. Каменєва від 3 березня 1922 р., — що неп поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору, і до терору економічного"³⁰.

Непмани, поряд із заможними селянами-власниками, стали одним з головних об'єктів державного терору. За місяць до виступу на XI з'їзді РКП(б) голова російського Раднаркому у таємному листі до наркома юстиції Д. Курського, який вище цитувався, так пояснював завдання, що постали перед владою після запровадження непу: раніше бойовими органами були головним чином наркомат військових справ і ВЧК, а тепер ця роль випадає наркомату юстиції; для придушення політичної та економічної контрреволюції йому треба провести ряд показових процесів у Москві, Петрограді, Харкові, інших найважливіших центрах³¹.

Націоналізована промисловість не могла конкурувати з приватною, хоч мала порівняно з нею досить істотну "фору" — сприяння і підтримку державних органів. Там, де непман знаходив можливості для успішної підприємницької діяльності, очолювані комуністами трести виглядали безпорадно. Абсолютна ринкова неграмотність мобілізованих на господарську роботу функціонерів впадала у вічі. Ленін з гіркотою визнавав (на тому-таки XI з'їзді РКП(б), де закликав до наступу на непмана): відповідальні працівники партії не можуть конкурувати з приватником, бо не тільки не знають торговельної справи, але не знають навіть й того, що цього не знають³².

Йшлося не тільки про керівників. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя. Члени державної партії звикли до екстремальних ситуацій громадянської війни, коли вони командували, не відповідаючи за наслідки. Характеризуючи кадри республіканської партійної організації, організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У виділяв і таке: "Ще одне зло є у наявному складі партії; його можна охарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які, іноді при робітничому або селянському походженні, виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання"³³.

Після смерті Леніна цільова установка на винищення непманів не змінилася. Однак практичні кроки до цього відкладалися з року в рік, тому що держава і кооперація не могли замінити приватника на ринку. Новий голова Раднаркому СРСР О. Риков у червні 1924 р. заявив, що уряд не може допустити, щоб відносини між державною промисловістю та селянством контролювалися приватним капіталом, а тому докладе усіх зусиль для зростання державної торгівлі і кооперації. Він додавав, що це зростання має відбутися на основі нормальної ринкової конкуренції, а не спрямованих проти приватного капіталу адміністративних обмежень³⁴. Насправді, однак, коли надійшов час, держава вдалася до силових методів.

Наступ на непмана розпочався після переходу до політики індустріалізації. Зростаючі з 1926 р. капітальні вкладення у промисловість створили на ринку цілком нову ситуацію "товарного голоду". У зв'язку з не мотивованими економічно заходами уряду щодо зниження цін, яким мусили підпорядковуватися усі господарюючі суб'єкти, почалося згортання як промислової, так і торговельної діяльності приватного капіталу. Випускати і реалізовувати продукцію за зниженими цінами в умовах товарного голоду могли собі дозволити тільки державні підприємства, збитки яких перекладалися на бюджет.

Ринкові відносини між містом і селом були позбавлені штучності. Націоналізація землі не зробила індивідуальні (за тогочасною лексикою — одноосібні) селянські господарства залежними від держави. Селяни міцно трималися за своє господарство і віддавали державі вироблену продукцію лише за ціною, яка їх влаштовувала.

За постановою РНК УСРР від 13 квітня 1921 р. в республіці почала формуватися єдина система споживчої кооперації, яка об'єднувала всі споживчі товариства в місті та на селі. Майже відразу із цієї системи виокремилася сільськогосподарська кооперація. Набули розвитку спеціальні види сільгоспооперації — машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, меліоративні та ін. товариства. У сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини селянських господарств.

Будь-які види і форми кооперативів не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативних об'єднань зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Передбачені комуністичною програмою РКП(б) 1919 р. колективні господарства були іншої природи. Саме за ними закріпилася назва колгоспів, хоча кооперативи також були колективними господарствами. У колгоспів не було нічого спільного з кооперативами, тому що вони базувалися на відчуженні засобів виробництва. Форми колгоспів розрізнялися якраз за ступенем відчуження, яке могло бути цілковитим (у комунах), проміжним (в артілях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). У виробничому процесі колгоспник посідав становище, яке практично нічим не відрізнялося від становища робітників промисловості — найманої робочої сили. Економіка колгоспів була натуральною. Колгоспи могли цілком обходитись без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи були елементом ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

Держава не шкодувала зусиль для заснування колгоспів. Колгоспникам надавалися великі пільги. Тому кількість колгоспів в УСРР зросла з 5 454 у жовтні 1925 р. до 12 042 у жовтні 1928 р. Проте більшість бідноти, не кажучи вже про селян-власників, не поспішала ламати звичний уклад життя. До жовтня 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування³⁵.

4. Організація державної влади в роки непу

Державною владою в опанованій більшовиками країні формально була система рад, на вершині якої знаходився Всеросійський Центральний Виконавчий комітет (ВЦВК), а в Україні — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Внаслідок цього за політичним режимом

більшовиків закріпилась невластива назва — "радянська влада". Керівництво ВЦВК і ВУЦВК здійснювалося колегіальним органом — президією, на чолі якої стояли відповідно М. Калінін і Г. Петровський. Неофіційно їх називали всесоюзним і всеукраїнським старостами.

Однак в більшовицькій ієрархії влади ці "старости" займали далеко не перші місця. Влада, персональний склад якої обирався населенням (хоч і за підказкою компартійних комітетів), була лише прикриттям диктатури більшовиків.

На відміну від імператорської, радянська влада не мала в собі освяченої Церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Носієм диктатури, офіційно названої диктатурою пролетаріату, був не робітничий клас і навіть не вся партія, а партійний з'їзд, який обирав таємним голосуванням ЦК РКП(б) — сукупність керівних діячів, кожен із яких відповідав за конкретну галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи.

У березні 1919 р. В. Ленін утворив усередині ЦК два субцентри влади — політбюро і оргбюро. Політбюро, як це видно з його назви, розв'язувало питання політичного характеру. Оргбюро відіграло допоміжну роль, готуючи матеріали на розгляд політбюро, а також розв'язувало переважну більшість кадрових питань. Рішення політбюро вважалися рішеннями ЦК партії. Рішення оргбюро, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро, також автоматично ставали рішеннями ЦК. Отже, рішення Центрального комітету як найвищого керівного органу державної партії з появою політбюро і оргбюро вироблялися не стільки на засіданнях повного складу ЦК (тобто пленумах), скільки в цих неформальних, але всевладних органах.

Зосередження в політбюро ЦК РКП(б) всієї влади сполучалося з формальною рівністю прав і повноважень кожного члена цього органу: встановлена більшовиками диктатура була за своєю природою олігархічною. Це висувало на передній план проблеми лідерства і наступності влади. Конституційним, тобто передбачуваним шляхом ці проблеми не могли бути розв'язані, оскільки затверджена тільки в липні 1918 р. перша радянська конституція навіть не згадувала про існування РКП(б).

Диктатура, однак, завжди потребує індивідуалізованого носія влади — диктатора. Олігархічний політичний режим є нестабільним за означенням, і проблема реального лідерства в ньому розв'язується шляхом боротьби або апаратних угод. Проте засновник партії, держави і системи влади не був диктатором у класичному розумінні слова. У колі товаришів по ЦК В. Ленін здебільшого не покладався на силові засоби, йому вистачало морального впливу.

Коли ж морального впливу не вистачало, Ленін поведився як звичайний диктатор. Взимку 1920–1921 рр. Л. Троцький кинув виклик його авторитету, і в партії розгорілася дискусія з приводу місця профспілок в системі влади. Вибори делегатів на Х з'їзд РКП(б) були проведені за платформами, і Троцький зазнав цілковитої поразки. Після цього на пропозицію Леніна з'їзд прийняв резолюцію "Про єдність партії", яка забороняла створення фракцій, угруповань і платформ. Двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії давалося право виключати інакодумців з свого складу. Тим самим Х з'їзд випустив з рук суверенне право партійних з'їздів розв'язувати питання про склад ЦК як найвищого керівного органу в період між з'їздами. Інакше кажучи, реальна влада в партії, яка здійснювала диктатуру, перейшла від з'їзду до ЦК. Вожді дістали можливість впливати на партію не тільки силою свого авторитету, але й за допомогою апаратних комбінацій.

У квітні 1922 р. Ленін заснував в партії посаду генерального секретаря і перетворив секретаріат ЦК на політичний орган, але цілком підпорядкований політбюро. На засіданнях секретаріату готувалися матеріали для розгляду в політбюро або в оргбюро. На посаді генерального секретаря ЦК був затверджений за пропозицією Леніна Й. Сталін.

Перший склад політбюро ЦК налічував п'ятеро осіб: Л. Каменєв, М. Крестінський, В. Ленін, Й. Сталін і Л. Троцький. Персональні зміни сталися тільки через два роки й пов'язані були з результатами дискусії про профспілки. Місце вигнаного секретаря ЦК Крестінського, який був людиною Троцького, посів вождь Комінтерну Г. Зінов'єв. Ще через рік, у квітні 1922 р., політбюро поповнилося О. Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником у Раднаркомі, та М. Томським, який очолив радянські профспілки. У такому складі політичне керівництво проіснувало до червня 1924 р., коли місце, що звільнилося після смерті Леніна, дісталось М. Бухаріну.

Можливість визначати порядок денний на пленумах ЦК і в засіданнях двох його субцентрів давала Сталіну (за визначенням самого Леніна) безмежну владу. Але характер цієї влади був суто технічний. Сталін з власної ініціативи почав наповнювати політичним змістом секретарські функції, беручи під особистий контроль периферійні партійні комітети по всій вертикалі політико-адміністративного поділу.

Український філіал РКП(б) не мав своїх представників у складі політбюро ЦК. Але в складі Центрального комітету, чисельність якого тоді була невеликою, компартійні діячі з України були представлені досить вагомо. В ЦК, обраному Х з'їздом в березні 1921 р., налічувалося 25 осіб, зокрема четверо з України — Артем (Ф. Сергєєв), Г. Петровський, Х. Раковський і М. Фрунзе. В ЦК, обраному XI з'їздом у квітні 1922 р., налічувалося 27 осіб, зокрема з України — Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе і В. Чубар.

Коли Леніна вразив перший удар смертельної хвороби, постало питання про те, хто буде наступником. Першим кандидатом на роль вождя вважався Л. Троцький. Тому члени політбюро ЦК РКП(б) Л. Каменєв, Г. Зінов'єв і Й. Сталін об'єдналися з наміром протидіяти йому. У червні 1923 р. "трійка" домоглася відкликання з України голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, який був союзником Троцького. Цю посаду зайняв В. Чубар. Сталін та його союзники просунули його в члени ЦК РКП(б) ще у квітні попереднього року (на місце Артема, який загинув). Однак Чубар не зайняв у республіканській компартійно-радянській ієрархії першого місця, подібно голові Раднаркому РСФРР Леніну або голові Раднаркому УСРР Раковському. В країні відбулося "перетікання" влади у владній зв'язці "партія-ради". Партійні комітети перебрали на себе владні повноваження від радянських органів у кожній ланці управління. За радянськими органами залишилися розпорядчі функції, а повноваження виконавчих парткомівських структур розширилися. Першими в ієрархії ставали секретарі парткомів. Отже, після відкликання Раковського компартійно-радянську владу в УСРР очолив секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Трохи згодом, у квітні 1925 р. на чолі ЦК КП(б)У став один з найближчих помічників Сталіна Л. Каганович.

Внаслідок відкликання Х. Раковського і призначення Л. Кагановича Сталін дістав цілковиту підтримку з боку КП(б)У під час своєї тривалої боротьби з іншими членами політбюро ЦК за вищу владу в партії і державі — спочатку з Л. Троцьким, потім — з "ною опозицією" (Л. Каменєв і Г. Зінов'єв), далі — з об'єднаною опозицією (Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв) і, нарешті, з "правим ухилом" (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський).

5. Кінець непу

На XIV з'їзді в грудні 1925 р. партія змінила свою назву: з Російської стала Всесоюзною. Цей з'їзд проголосив курс на індустріалізацію, але не дав відповіді на головне питання: де взяти кошти? Кожний день роботи цього з'їзду був наповнений боротьбою за лідерство в партії.

Тим часом почали обговорюватися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Найбільшу активність виявляв Ф. Держинський. Від лютого 1924 р. він очолював Вищу раду народного господарства, не залишаючи керівництва ОДПУ. В 1925 р. ВРНГ склала план капітального будівництва, в якому фігурували такі промислові гіганти, як Криворізький металургійний завод і Краматорський завод важкого машинобудування.

Початок великого капітального будівництва зумовив підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Виплачувану працівникам новобудов заробітну плату треба було забезпечувати продовольством. Щоб розплатитися за імпортоване для новобудов устаткування, необхідно було заробляти валюту продажем зерна за кордон.

Проте спроби держави збільшити заготівлю хліба закупками з ринку негайно ускладнили економічну кон'юнктуру. Державний бюджет не мав достатніх ресурсів, щоб профінансувати ринкові закупівлі сільськогосподарської продукції в розмірах, продиктованих новими масштабами капітального будівництва. Кон'юнктура ринку засвідчила, що плани індустріалізації перевищують фінансові можливості держави. Тому ВРНГ тричі скорочувала в 1925/26 р. обсяги розгортання промисловості³⁶.

Але так було тільки в 1925/26 р. Надалі обсяг капітальних вкладень збільшувався, незважаючи на щораз більше напруження з пошуком джерел фінансування. Хистка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком відбудовного періоду, зникла. Погіршення ринкової кон'юнктури в країні, де державний апарат контролював "командні висоти" економіки, виявлялося передусім у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, які вироблялися в державному секторі, залишалися більш-менш стабільними, але самі товари відразу після появи в магазинах зникали з продажу: попит перевищував пропозицію.

У радянській історіографії це явище було назване "кризою непу". Мовляв, оскільки нова економічна політика вже вичерпувала закладені в ній можливості, радянський уряд цілком закономірно переходив до форсованої індустріалізації країни та колективізації сільського господарства. Факти свідчать, однак, що криза непу не визривала спонтанно, а організовувалася вищим партійним керівництвом. Зокрема, проти першого року індустріалізації обсяг спрямованих державою у промисловість коштів зріс у 1927/28 рр. втричі³⁷. Радянський уряд свідомо згортав курс на економічну рівновагу, який був фундаментом непу.

XV з'їзд ВКП(б), який працював у грудні 1927 р., затвердив директиви до складання п'ятирічного плану на 1928/29 — 1932/33 рр. Директиви залишили розрив у цінах на промислові та сільськогосподарські товари (порівняно з дореволюційним рівнем цін на обидві групи товарів, що приймався за 100%), завдяки якому держава "відстригала" у селян до половини доходів. Але самі селяни не погодилися на такі "ножиці цін" і не повезли свою продукцію на ринок вже взимку 1927–1928 рр. У країні спалахнула гостра хлібзаготівельна криза.

Можна було підвищити заготівельні ціни на хліб, і в такий спосіб збільшити платоспроможний попит селянства. Тоді довелось б обмежити витрати на капітальне будівництво у промисловості. Можна було не

підвищувати хлібних цін, а примусити селян продавати хліб по не вигідним для них цінах. У такому випадку були б збережені високі темпи індустріалізації. Але цей вихід із ситуації означав кінець непу.

Сталін не збирався покладатися тільки на "ножиці цін" і посилене оподаткування селян-власників. Ці методи нагромадження не виходили за межі реальності, що існувала. Не відмовляючись від них на перших порах, Сталін мав намір змінити існуючу реальність, тобто взагалі покінчити з селянами-власниками, які були економічно не залежними від держави й цим робили державу економічно залежною від них. Генсек скористався влаштованою ним же хлібозаготівельною кризою, щоб поставити на порядок денний перетворення селян-власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах.

В Україні з допомогою різноманітних санкцій — від штрафів до конфіскації майна — хлібозаготівельну кризу було подолано. У січні-лютому 1928 р. держава одержала від українських селян 70 млн. пудів хліба. Санкції заготівельних органів були названі надзвичайними заходами, тобто такими, від яких слід відмовитися після подолання кризи³⁸.

У 1928 р. в основних житницях СРСР — Україні і Північному Кавказі — стався сильний недорід. На початок квітня 1929 р. держава заготовила в УСРР тільки 27 млн. пудів зерна проти 200 млн. на цю ж дату у минулому році³⁹. Сталін мав намір знову скористатися для подолання кризи надзвичайними заходами, тобто відкинути принципи закупівлі хліба на ринку і застосувати принцип продрозкладки. Незгодних зі скасуванням нової економічної політики М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського квітневий (1929 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) оголосив "правими ухильниками". Відразу після пленуму ЦК і ЦКК розпочалася чистка партії від тих, хто солідаризувався з "правими ухильниками".

У червні 1929 р. були запроваджені обов'язкові планові завдання на здавання хліба з розкладкою на село за принципом самообкладання. Тих, хто ухилився від поставок зерна в обсягах, визначених сільськими сходами, сільради зобов'язувалися штрафувати в розмірі п'ятиразової вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників підлягало продажу з торгів⁴⁰.

Під загрозою зруйнування господарства й висилки селяни здавали свою продукцію за низькими цінами, хоч ринкові ціни постійно йшли вгору. Але у них втрачався всякий стимул розширювати свої посіви. Виходом з кризи, яка створювалася штучно, був, на думку Сталіна, не відступ від комуністичної доктрини (як відступив Ленін у 1921 р.), а негайне втілення її в життя, тобто примусова суцільна колективізація селянських господарств. Питання про колгоспи було винесене на розгляд пленуму ЦК ВКП(б), який мав відбутися в листопаді 1929 р. Напередодні

пленуму ЦК, 7 листопада в газеті "Правда" з'явилася стаття Й. Сталіна "Рік великого перелому". Всупереч фактам генеральний секретар ЦК заявляв, що в колгоспи пішов середняк.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації. Починалася доба "великого перелому".

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 42. — С. 172.

² Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. — К., 1937. — С. 153.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 142.

⁴ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4. — Кн. 1. — Москва, 1970. — С. 49.

⁵ Там само. — С. 47.

⁶ Там само.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 297–299.

⁸ Там само. — С. 320.

⁹ Ленинский сборник, XX. — С. 57.

¹⁰ Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6 — Спр. 18. — Арк. 188.

¹¹ Сборник циркуляров ЦК РКП, ЦК КПУ и Донецкого губкома. Вып. 1. — Бахмут, 1921. — С. 9.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 20.

¹³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 134.

¹⁴ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. — Москва, 1963. — С. 468.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 89.

¹⁶ Там само. — С. 355.

¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 258.

¹⁸ Рыков А. И. Избранные произведения. — Москва, 1990. — С. 196.

¹⁹ НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. — Москва, 2006. — С. 15.

²⁰ Там само. — С. 16.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 45.

²² Коммунист (Харків), 1921, 21 вересня.

-
- ²³ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т.44. — С. 196–197.
- ²⁴ Там само. — С. 380–381.
- ²⁵ Там само. — Т. 45. — С. 80.
- ²⁶ Одиннадцатый съезд РКП(б). Март–апрель 1922 года. Стенографический отчет. — Москва, 1961. —С.83.
- ²⁷ Коэн С. Бухарин. — Москва, 1988. — С. 181.
- ²⁸ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т.45.—С.367.
- ²⁹ Там само. —С.91–92.
- ³⁰ Там само. — Т. 44. — С.412.
- ³¹ Там само.—С.380.
- ³² Там само. — Т.45.—С.77.
- ³³ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукраинской конференции. — Харьков, 1923. — С.47.
- ³⁴ Рыков А. И. Статьи и речи. — Т. III. — Москва, Л., 1929. —С.151.
- ³⁵ Кульчицкий С. В. Ціна "великого перелому". — К., 1991. — С. 34.
- ³⁶ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 119.
- ³⁷ Плотников К. Н. Очерки истории бюджета Советского государства. — Москва, 1955. — С. 92.
- ³⁸ Кульчицкий С. В. Між двома війнами (1921–1941)// Український історичний журнал. — 1991, № 8. — С. 13.
- ³⁹ Литвин Володимир. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). — К., 2003. — С. 194.
- ⁴⁰ Там само. — С. 196.

Розділ IV.
**МІЖ РЕВОЛЮЦІЄЮ
І КОЛЕКТИВІЗАЦІЄЮ: СЕЛЯНСЬКИЙ РЕНЕСАНС**

**1. Теоретико-методологічні аспекти селянського
повсякдення**

Для з'ясування конкретно-історичних форм соціальної самоорганізації селянського укладу життя важливо враховувати основні етапи розвитку історіографії проблеми. Радянська історіографія виокремлювала класово-формаційні характеристики економічного укладу в українському селі, переймаючись теорією класової боротьби, типологізацією селянських господарств в контексті негативного висвітлення дрібнотоварного виробництва. Зосередимось тут лише на дослідженнях, які проливають світло на специфіку організаційно-функціональних ознак селянського господарства.

Методологія дослідження історичних явищ і процесів є динамічною теоретико-гносеологічною конструкцією, яка означає усталеність певної парадигми, тобто своєрідну консервацію досвіду вивчення проблеми, практику історіописання, а також її модернізацію: пошук нових підходів, застосування кількісних та системних методів наукового аналізу. Теорія повсякденності є своєрідною методологією виявлення специфіки соціальної мікроісторії. Застосовуючи структуру повсякденності, яка достатньо розроблена сучасною історико-соціологічною наукою, до селянського господарства, ми зможемо відтворити лише його статичний портрет.

В соціально-політичній та економічній літературі 20-х рр., відбувалося з'ясування організаційно-функціональних характеристик селянського двору і селянського господарства. Їх розглядали представники двох світоглядних та науково-теоретичних напрямків: радикальної марксистської та еволюційної народницької теорій розвитку селянського двору.

Марксистська парадигма суспільних відносин, яка базувалася на теоретичних принципах формаційно-класового тлумачення соціально-економічних явищ, виявилася тоді пануючою. Вона виявляла неприховану агресивність до наукової школи, яку представляли відомі вчені О. Чаянов, М. Макаров, О. Челінцев. Між ними точилася гостра дискусія, яка стосувалася перспектив розвитку сільського господарства, організаційних форм виробництва, відтак і соціальної самобутності. Їхні концепції повсякденної життєдіяльності селянського сімейно-трудоного господарства не мали підтримки партійно-радянської номенклатури. Так, Г. Зінов'єв назвав погляди О. Чаянова, М. Кондратьєва та їхніх прихильників "маніфестом

куркульської партії"¹. Партійні опоненти Чайнова, Кондратьєва виділяли проблему ідеалізації приватної власності на землю та дрібного селянського господарства, які суперечили завданням і принципам колективізації не лише сільського господарства, а й соціального укладу життя селян. Дискусія між партійними чиновниками та науковцями віддзеркалювала два шляхи розвитку селянських господарств: колективний та сімейно-трудовий (фермерський).

Ортодоксальна марксистська теорія переваг суспільного господарства над приватним, яка стала офіційною для державних та наукових інституцій в Україні 20-х рр., "озброїла" концептуально опонентів "організаційно-виробничої школи". Критичні статті М. Кантора, Ю. Нікуліхіна, М. Беленького, Л. Гатовського були спрямовані проти теоретичних обґрунтувань перспективності сімейно-фермерського типу господарств². Вони доводили необхідність формування великих колективних господарств в сільському секторі, тобто новий тип соціальних відносин, відтак і повсякденного життя.

Марксистським підходом вирізнялася також соціально-економічна література, яка стосувалася конкретних питань розвитку селянських господарств, їх кількісних і якісних характеристик. Автори, спираючись на концептуальні класово-формаційні підвалини, фактично досліджували внутрішню організаційно-господарську структуру і економічні ознаки реальних суб'єктів соціальних відносин: кількість реманенту, робочої та продуктивної худоби, наявність землі, її оренди. Тлумачення, які висловлювалися в літературі 20-х рр., мали ознаки соціологічних концепцій, без висвітлення яких неможливе з'ясування теоретичних і прикладних проблем повсякденного життя селян.

Соціально-економічну типологізацію селянських господарств 20-х рр. запропонувала тоді А. Хрящева. Аналізуючи їх економічне становище, вона виділила дві основних групи: заможні селяни та "великоексплуататорське господарство"³. Характерною ознакою першої групи була наявність значної кількості працездатних членів селянського двору, соціально-організаційна єдність, два–три коня і дві–три корови, земельні угіддя вище середньої норми по району. Такі господарства мали тісний контакт з ринком — продавали худобу, торгували сільськогосподарською продукцією, а за сприятливої ринкової ситуації, на думку А. Хрящової, ставали не лише високотоварними, але й набували ознак "підприємств капіталістичного типу" (використання найманої робочої сили, наявність промислових закладів)⁴. Вірогідність масового "переродження" цієї групи господарств, як слушно зауважувала дослідниця, була незначною з декількох причин: їх нестримного економічного дроблення, слабого розвитку промислових підприємств. Селянські господарства подібного

типу характеризувалися високою питомою вагою внутрішнього споживання, хоча вона не висвітлює його причин.

Селянські господарства "експлуаторського типу" мали досить виразні економічні ознаки: наявність значної кількості робочої та продуктивної худоби, найманих робітників, промислових або торгових закладів, оренди землі. Капіталістичне нагромадження в таких господарствах, за ознакою А. Хрящевої, відбувалося активно, тому що доходи вилучалися їхніми власниками "з землі, засобів виробництва, кредиту, промислових і торгових підприємств"⁵. Їхня господарська діяльність не обмежувалася територіальними кордонами села, а поширювалася на міста. Такого висновку вона дійшла в 1926 р., хоча трьома роками раніше мала іншу оцінку. Відсутність приватної власності на землю, наголошувала тоді А. Хрящева, не створювала економічних умов для розвитку куркульства і глибокої диференціації серед селянства⁶.

Класичний зразок використання марксистської парадигми аналізу соціальних відносин продемонстрував В. Сараб'янов. Він поділив селянські господарства на докапіталістичні і дрібнотоварні. До першої групи належали дрібне кустарне виробництво, самодіяльні господарства селян, які виробляли продукцію "для продажу", а не для "вилучення прибутку". До категорії "дрібнотоварних" потрапляли господарства докапіталістичного укладу (бідняцько-селянська група). До групи "сільських буржуа" він відносив і середняків, тому що вони були власниками, але не експлуаторами⁷.

Оригінальним виявилось тлумачення селянських господарств, запропоноване Г. Раєвичем. Він висловив власне бачення соціально-економічних форм господарювання на селі: вирішальне значення мали суспільні відносини між людьми, відносини суб'єктів господарювання, а не просто відношення між засобами виробництва та робочою силою. Цей дослідник підкреслював, що для капіталістичних тенденцій у сільському господарстві УСРР тоді було замало сприятливих передумов, але значно більше факторів їх стримування: націоналізація землі, регулювання оренди і найманої праці, податки, низький рівень продуктивних сил в сільському господарстві, несприятлива цінова політика⁸. А, наприклад, М. Вольфсон, з'ясовуючи соціально-економічний уклад на селі, розглядав дрібне трудове господарство (виробництво продукції власними силами) та "приватнокапіталістичне" (з використанням найманої робочої сили, одержання прибутку, додаткової вартості), тобто ключові ознаки фермерського типу, хоча і не виказував будь-яких покликань стосовно існування подібних організаційно-господарських форм⁹. Висвітлення рівня доходності та норм оподаткування В. Доброгаєвим та іншими дослідниками, мало безпосереднє відношення до нагальних повсякденних

турбот селянського двору, оскільки ставки його оподаткування впливали на галузеву структуру господарства, співвідношення виробництва та внутрішнього споживання¹⁰.

Політично-ідеологічними ознаками вирізнялася оцінка селянських господарств, запропонована Ю. Ларіним, особливо щодо "існування в селі буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства"¹¹. Його класифікація чотирьох типів куркульських господарств мала вивершений зразок реалізації принципів марксистської агресивної соціології 20-х рр. Але необхідно зазначити, що він був майже єдиним, хто розглядав селянські господарства за типом їхньої підприємницької діяльності: "*куркуль-виробник*", котрий за допомогою найманої праці займається виробництвом з підприємницькою метою (продаж товару на ринку) та використанням найманої робочої сили; "*куркуль-скупник*" (скуповує у бідняків та середняків продукцію їхніх господарств для реалізації на ринку), "*куркуль-торговець*" (займається торгівлею промтоварами та продажем продукції кустарів); "*куркуль-лихвар*" (здає в оренду знаряддя праці, робочу худобу), маючи з того прибуток¹². Не залишив він поза увагою і середняка, якого вважав "куркулем в динаміці", тобто в еволюції його до приватнокапіталістичного типу¹³. Диференціація селянських господарств розглядалася ним з точки зору формування на селі "капіталістичних підприємств", а не фермерів.

На таких світоглядних і теоретичних позиціях перебували й інші дослідники — Л. Крицман, А. Гайстер, А. Азизян¹⁴. Вони мали безпосереднє відношення до здійснення статистично-економічних досліджень селянських господарств, але з метою встановлення ставок оподаткування. Так, А. Гайстер, аналізуючи співіснування класів та соціальних груп на селі, вважав "процес розшарування" суто капіталістичним, а селян-фермерів — капіталістичними підприємцями. Він брав за основу наймання робочої сили на термін від 20 до 50 днів або використання орендних відносин, відтак селянські господарства були для нього "дрібнокапіталістичними". На таких формаційно-класових засадах перебував і Л. Крицман, застосовуючи статистичні методи виявлення класової структури радянського села.

Досліджуючи повсякденне життя будь-якої соціальної групи, необхідно мати на увазі ту обставину, що її життєдіяльність значно ширша, якщо брати соціальний об'єкт в часі і просторі. Повсякденність є лише один з методів вивчення соціальної історії, хоча постає у якості самих соціальних відносин. У зв'язку з цим селянство для історика також є теоретичною узагальнюючою категорією для з'ясування специфіки суспільного розвитку, а з другого боку — не просто соціальною групою, а специфічним способом життя.

Повсякденне життя селян було зумовлене сезонними коливаннями, тобто фазами сільськогосподарського виробництва, яке вирізнялося від суто календарного принципу, тобто від формального хронологічного підходу, позаяк стосувалося організації праці і облаштування побуту. Висвітлення селянства та його господарської діяльності має бути справді діалектичним і системним. Вся радянська історіографія побудована на класовому тлумаченні селянського господарства як дрібнотоварного, відтак капіталістичного, але така оцінка є теоретично обмеженою і методологічно неповноцінною. Застосовуючи метод науково-історичного пізнання соціально історії яким є поняття "повсякденність", важливо оперувати реальними фактами, зосереджуючись на складових соціальної організації селянського господарства, розглядаючи його як сімейно-трудова організацію. Селянин був дрібним сільськогосподарським виробником, котрий спирався на власний реманент і працю членів сім'ї, діяльність яких стосувалася насамперед задоволення споживчих потреб, а не виконання суспільних функцій чи державних повинностей. Останні вибудовують специфічний тип взаємин, що опосередковано впливає на господарство селян.

Форми повсякденної соціальної самоорганізації селян передусім функціональні, тому що базуються на господарстві, складовою частиною якого був селянський двір. Селянське господарство 20-х рр. було сімейно-трудова об'єднанням, а з другого боку і своєрідним сільськогосподарським приватно-підприємницьким типом. Господарство, тобто повсякденні турботи, пов'язані з утриманням худоби, виготовленням реманенту, одягу, взуття, організацією праці на землі, забезпечувало споживчі потреби сім'ї та оплату різних податків, зобов'язань перед державою. Селянство та селянське господарство можна розглядати в контексті сімейного (селянського) двору, способу господарювання на землі, соціальної культури.

Трудова сімейна господарство становило основу соціальної організації, хоча його ототожнюють з терміном і водночас історичним явищем — двір. Але господарство могло мати декілька дворів (одружений старший син, двох братів тощо). Двір був соціальною візиткою господаря, а з другого боку — функціонально-адміністративною одиницею в межах земельної громади. Господарство мало все-таки ознаки універсального економічного об'єднання, було об'єктом оподаткування, суб'єктом фінансово-кредитних відносин. Селянський двір — це не лише територія діяльності сімейної організації, а також своєрідна соціально-побутова інфраструктура, яка віддзеркалювала можливості господарства. Власник господарства був і головою двору, членами якого виступали дорослі і діти, працездатні та особи похилого віку. Існував розподіл праці та обов'язків, регламентованих громадським ладом села і кожної сім'ї.

Сімейне господарство (двір) в українському селі свідчило про рівень соціалізації селянського суспільства, виокремленого повсякденною організацією праці, традиціями, матеріальною культурою. Воно становило основу виробництва, відносин власності, розподілу і споживання, добробуту і власного та почасти суспільно-громадського престижу. Зосередившись на одній з перелічених ознак, ми не вичерпаємо цілого, не висвітлимо виробничих та соціально-побутових функцій селянського господарства, яке діяло не лише у замкненому колі громади, вирізняючись сільськогосподарськими циклами, а також було й суб'єктом економічного життя суспільства. Отже, враховуючи ці обставини, його необхідно розглядати як об'єкт повсякденного життя селян та їхньої соціальної організації, а з другого боку — суб'єкт суспільно-економічних відносин, що засвідчує статус селянства як суспільної групи та її права й обов'язки. Коли ми говоримо про селянське господарство, то насамперед маємо на увазі організацію праці та виробництва продукції, стан землеробства і тваринництва, наявність худоби (робочої і продуктивної), реманенту, тобто демонструємо економічні ознаки, які є базовими для висвітлення решти складових повсякденного життя.

Заняття землеробством було не лише засобом до існування, а також типом землеробської культури, яка мала глибоку історичну традицію. Двір і сім'я виявилися берегинями землеробської культури, школою підготовки до важкої і виснажливої праці, яка забезпечувала їх харчами, відтак набувала соціально-побутового оформлення. Власна праця та біологічно зумовлена необхідність продовження роду, регульовані релігійно-обрядовими факторами, надавали селянському дворові своєрідної келійності, котрий підкорявся не лише громаді, але й державно-політичним інституціям. Усталені в історіографії та побуті твердження про хуторянство, тобто про ізоляціонізм українських хліборобів, є помилковими, тому що автори подібних концепцій лише абсолютизували одну з функцій селянських господарств — їх сімейно-трудова організацію. У зв'язку з цим селянське землекористування необхідно висвітлювати з точки зору організації праці на землі, матеріальної агрокультури, а не лише форм (колективне, індивідуальне), тобто важливо з'ясувати елементи повсякденного життя. Ізоляціонізм селян не був зумовлений тільки архаїчністю їхнього укладу життя або їх штучним відокремленням від соціальних джерел формування влади. Взаємини селян і влади були завжди напруженими, тому що їх використовували для зміцнення державних інститутів, унеможливаючи будь-який політичний вплив на них.

Повсякденність зазвичай ототожнюють з побутовістю, але для селянського господарства вона мала суттєві відмінності, хоча в окремих його галузях важко знайти межу, яка призупиняла суто виробничу

діяльність та започатковувала соціально-побутові відносини. Підготовка посівного клину для льону або конопель, догляд за ними та збір врожаю і переробка сировини відносились до виробничої галузі рослинництва та землеробства, а виготовлення льоноволокна і згодом білизни, одягу та весільних рушників, яке припадало на зимові місяці, вважалося елементами культури або матеріального побуту. Поєднання організації праці і виробництва з побутовими відносинами в межах селянського двору дозволяє розкрити особливості повсякденного життя основної одиниці — господарства, яке забезпечувало соціальне відтворення.

Селянська культура соціально зумовлена, тобто норми громадської поведінки мали визнавати всі, тому що вони стосувалися традицій обрядовості соціального самоврядування. Засновані на тісних сімейних і сусідських взаєминах, ці норми та вимоги набували характер у своєрідних соціальних цінностей, успадкованих від попередників та культивованих до нових умов. Селянська культура належала до найконсервативнішого укладу їх духовної самоідентичності, яка оберігала себе від зовнішніх впливів і внутрішнього деструктиву. Культура села і селянська культура не співпадали, тому що співіснували як загальне-одиничне, особливо під час комунікації та радянзації суспільного життя. Громадський устрій селянського життя стосувався переважно поземельних відносин, але через них впливав і на побут. Релігія об'єднувала всіх, гармонізовувала духовне життя селян, правила за гарант соціальної стабільності. Поява більшовицьких закладів (клуби, хати-читальні, сільбуди тощо) свідчила про формування культури радянського села, тобто про становлення відповідної політико-ідеологічної інфраструктури влади. Школа для переважної більшості селянської молоді не стала у 20-х рр. елементом повсякденного життя, але її існування було фактом розвитку культури села. Для повсякденного життя селян органічною була тоді церква. Незважаючи на її відокремлення від держави, вона залишалася складовою селянської сімейно-побутової обрядовості.

Поняття "селянська культура" і "культура села" вирізнялися, тому що перша належала до традиційної духовної культури, соціально зумовленої, яка мала відповідний обрядовий статус та усталені цінності, що не підлягали мінливим змінам або кардинальним трансформаціям, а друга залежала від низки політичних, ідеологічних, ситуативних факторів. Вони виглядали штучними утвореннями, функціональні цінності яких сповідувало обмежене коло активістів.

Соціально-економічна диференціація селянських господарств, про яку писали у 20 х рр. представники марксистського напрямку вивчення аграрної історії, а згодом — не одне покоління радянських істориків, віддзеркалювала природній стан речей, повсякденність кожного селян-

ського господарства, його можливості — трудові, продуктивні, функціонально-організаційні. Диференціація села і селянства, яка спостерігалася у 20-х рр., торкалася фінансово-економічних факторів (рівень кредиторської спроможності, матеріальне споживання, наявність реманенту тощо), які не руйнували селянської культури, хоча позначились на весільній обрядовості та сімейно-побутових відносинах.

Українське село 20-х рр. характеризувалося наявністю декількох суперечливих процесів: штучного стримування фермеризації, надання ідеологічного підґрунтя соціально-економічній диференціації, одержавлення кооперації та колективізації пролетарських груп (майбутньої соціальної бази активістів-організаторів колгоспного ладу на селі). Фермеризація селянських господарств відбувалася шляхом реанімації зернового господарства в умовах непу, коли держава частково стимулювала виробництво хлібних культур, надаючи кредити, матеріально-технічне забезпечення безпосередніх виробників сільгосппродукції, пільги в оподаткуванні, організовуючи її легальний збут через кооперативну мережу. Сімейне фермерське господарство, яке спеціалізувалося на виробництві зерна або продукції тваринництва, тісно співпрацювало з заснованими кооперативними товариствами. Їх поєднання було функціональним, а не суто організаційним, крім виробничої кооперації, яка мала ознаки кооперативних об'єднань. Кооперативні товариства виконували функцію реалізації продукції селян, а соціального захисту дуже обмежену — головним чином через цінову політику. Розвиток фермерських сімейних господарств відбувався стихійно. Соціально-економічна диференціація селянства, яку історики досліджують з формаційно-класової методології, віддзеркалювала трансформацію селянських господарств у фермерські, тобто процес переростання пролетарсько-натурального укладу виробничої діяльності до виразного товарного виробництва. Ознаки підприємницької діяльності з'являлися тоді, коли сімейне фермерське господарство реалізовувало свою продукцію на ринок, а також використовувало задля її збільшення складну техніку, працю наймитів тощо.

Повсякденне життя фермерського господарства у 20-х рр. — це не хроніка економічної діяльності та сімейно-побутових відносин, не просто функціонування відповідних соціально-культурницьких інфраструктур, які безумовно присутні, а взаємозумовленість форм організації виробництва та побуту, поєднання матеріального і духовного. Фермеризація, яка існувала тоді в українському селі, має власний об'єкт і предмет дослідження, зумовлений специфікою еволюції організаційних форм селянських господарств, політичною системою влади, тобто витворений у статдовідниках і архівних джерелах за упередженими

соціологічними технологіями пізнання. Для вивчення укладу життя селянських господарств необхідно використовувати складові методу повсякденності, тобто системного аналізу конкретних явищ і процесів, критичного перегляду пізнавальних методик за класоутворюючими ознаками.

На формування фермерського типу селянських господарств в українському селі звернули увагу В. Качинський та А. Хрящева, праці яких з'явилися у 20-х рр. Вони першими використали визначення "фермер", а також обґрунтували соціально-економічні ознаки фермерських селянських господарств в українському селі. Так, В. Качинський, аналізуючи розвиток зернового господарства південних регіонів України, дійшов висновку про існування "дрібноселянського фермерського капіталізму", "фермерських господарств — дрібних і середніх"¹⁵. Принагідно зазначити, що його статті і брошури з аграрної проблематики вирізнялися ґрунтовністю та оригінальністю висновків. Він показав катастрофічні соціально-економічні наслідки жовтневого перевороту 1917 р. для сільського господарства. Скасування приватної власності і ліквідація поміщицьких господарств, на його глибоке переконання, зруйнували усталений віками тип сільськогосподарського виробництва, спричинили небувалу його натуралізацію, тобто поглиблення питомої ваги внутрішнього споживання¹⁶. Основним показником визначення фермерства Качинський вважав наявність зернового клину, а також рівень забезпечення селянських господарств худобою, особливо робочою (волами, кіньми). Визначення "дрібно-селянський фермерський капіталізм", яке використовував він, попри його політологічне спрямування, свідчило про наявність організаційно-господарських та природно-кліматичних передумов для розвитку "міцного селянського господарства", тобто зміни соціального вектору українського села, його поступу і повсякдення, позаяк фермерство в зернових регіонах мало оптимістичні перспективи.

Сповідуючи класовий підхід, А. Хрящева звернула увагу на економічні обставини переростання "заможного селянства" у "клас фермерів"¹⁷. Вона ототожнювала селянські господарства з фермерським типом, а з другого боку висловлювала і певне застереження, підкреслюючи небажаність такого розвитку.

Література 20-х рр. з проблем соціально-економічної диференціації селянських господарств представлена працями Л. Крицмана, М. Левенштама, Е. Терлецького, О. Подвінського¹⁸. Вона свідчила про функціонування організаційних форм дрібнотоварного виробництва. Автори, звичайно, не з'ясовували структуру повсякденного життя селян, але розкривали внутрішні складові їхніх господарств: доходність, товарність, споживання, бюджет.

Товарність селянського господарства була об'єктом ґрунтового економічного аналізу, проведеного відомими у 20-х рр. дослідниками О. Подвінським, В. Мишкисем, А. Альтерманом, В. Соловейчиком¹⁹. Їхні праці вирізнялися конкретикою, прагматичним характером, орієнтованими на досягнення практичних результатів, проте зустрічалися визначення "приватний капітал", але без політичної інтерпретації.

Політико-економічні визначення "заможні", "середні", "фермерські" селянські господарства, які зустрічалися в літературі 20-х рр., засвідчують факт майнової відмінності між ними, а не структурно-системного розмаїття повсякденного життя селян. Майновий стан впливав на структуру побуту, тобто на його предметно-речове наповнення, яке залежало від двох ключових факторів: купівельної здатності селянського двору і наявності внутрішнього ринку промислових товарів. Повсякденне життя селян не вирізнялося суттєвими функціонально-системними ознаками, тому що було зумовлене універсальними культурно-соціальними цінностями: замкненим соціумом (селом, громадою), церковно-обрядовими церемоніями (народження, хрестини, весілля, похорони, церковними святами), циклічністю сільськогосподарського виробництва. Вони визначали структуру повсякденного життя соціуму — села, громади, а селянського двору рівень розвитку господарства. Їх діалектична взаємодія вирізняла повсякденність сільського населення від міського, а також від інших соціальних груп суспільства.

Самобутність повсякденного життя селянського двору, тобто складової частини земельної громади і сільського соціуму, залежала від традиції і рівня розвитку сімейного господарства. У зв'язку з цим теорія сімейно-трудового типу селянського господарства, яку сповідували О. Чайнов, Г. Студенський, М. Макаров, О. Челінцев та інші, розкриває функціональну залежність структури повсякденності від його економічного рівня розвитку. Організаційно-виробнича концепція селянського господарства, за визначенням Г. Студенського, виходила з обґрунтування господарства, як автономного організму, між частинами якого існує функціональний зв'язок. Представники "організаційно-виробничої школи" намагалися показати наявність існуючих організаційних типів селянського сільського господарства, з'ясувати його формування та еволюцію. Теорія організації селянського сільськогосподарського виробника тісно пов'язувалася ними з теорією трудово-споживчої природи селянського сімейного господарства. Ключовою постає концепція трудово-споживчого балансу селянського господарства, тобто його тлумачення як сімейно-трудової і споживацької структури. Між організацією праці, її енергетично-затратною складовою і споживанням, зазначали вони, існував нерозривний внутрішній зв'язок. Основним стимулом продуктивної діяльності селян-

ського двору була необхідність забезпечення сімейного споживання. М. Макаров, як один із теоретиків "організаційно-виробничої школи", підкреслював залежність трудової діяльності селянської сім'ї від її споживчого попиту²⁰.

Діалектична залежність трудової функції від "споживчого попиту" сім'ї була характерна для всіх селянських господарств, навіть з розвинутою товарною структурою виробництва сільськогосподарських продукції. Суть теорії сімейно-трудового господарства полягала в оптимальності виробничої діяльності, затрат праці, враховуючи норму споживання (харчування худоби, утримання сім'ї), а не в обґрунтуванні натурального типу селянського господарства як ідеалу. Г. Студенський з'ясовуючи концепцію "трудова-споживчого балансу", звернув увагу на її гносеологічну суть: виявлення об'єктивної організаційно-технічної природи селянського сільського господарства, а з другого боку — суб'єктивної внутрішньо-психологічної природи селянського господарства²¹. Сільське господарство виробляло стільки продукції, скільки було необхідно для його утримання, але це не означало, що воно не було орієнтоване на ринок, хоча реалізація продукції також була вмотивована внутрішніми потребами сім'ї. Селянин сподівався винятково на власне господарство, відтак прогнозував та розраховував витрати праці і відповідно структуру бюджету. Сімейно-споживчий фактор і трудово-споживчий баланс, на думку Г. Студенського, становили ключові принципи та концептуальні підвалини "організаційно-виробничої школи" вчених-аграрників, які з'ясовували проблеми організаційно-технічної та соціально-психологічної природи приватного селянського господарства. Суть теорії, якщо наблизити її до реального життя, полягала в тлумаченні селянського господарства як сімейно-трудової і споживчої організації. Трудове господарство не користувалося найманою робочою силою, а його виробнича структура була відтворенням трудово-споживчого балансу селянського двору. Тактично історики досліджували організаційно-економічні основи селянських господарств, їх повсякденні турботи²².

Теоретико-методологічне значення концепції представників "трудова-сімейного" походження селянського господарства непересічне, позаяк вони протистояли марксистському формаційно-класовому тлумаченню соціально-економічної природи селянського господарства (теорія експлуатації, урбанокапіталістичності, "середні" і "заможні" селяни тощо). "Організаційники", тобто О. Чайнов, О. Челінцев, М. Макаров розвивали та поширювали теорію трудово-споживчого балансу селянського господарства. Не всі господарства, на їх думку, були трудовими, тому вчені зосереджувалися на з'ясуванні внутрішніх закономірностей їх організації виробництва, структури споживання, побудови виробничої діяльності,

тобто повсякденного життя селянського двору. Їхня концепція еволюції селянського господарства суттєво вирізнялася від інших глибиною науково-теоретичного аналізу та прагматизмом висновків.

Провідником та засновником організаційно-виробничого напрямку аграрних досліджень 20-х рр. був О. Чаянов. Його науковий метод пізнання визнавав Л. Крицман, який був непримиренним опонентом, хоч і написав передмову до збірника праць представників названого напрямку²³. Він зазначав, що в книзі марно шукати "марксистського, тобто пролетарського" підходу до економіки сільського господарства, бо вона "знайомить читача з поглядами однієї з немарксистських шкіл"²⁴. Ґрунтовні праці О. Чаянова, які виходили друком в 20-х рр., стосувалися кооперації, проблем еволюції селянського господарства. Він наполегливо обстоював організаційно-господарські підвалини селянського "індивідуального підприємництва"²⁵, тобто фермерства. Досліджуючи соціальну природу селянської кооперації, О. Чаянов назвав шість основних типів селянських господарств, які, за його системою класифікації, належали до двох економічних типів: "капіталістичного товарного" і "сімейно-товарного"²⁶. До першої належали ті, які максимально використовували найману робочу силу з метою одержання "підприємницького доходу", а до другої, що діяло за рахунок праці членів сім'ї. Обидва типи були приватними, але "сімейно-товарне", за оцінкою вченого, не мало "чистого доходу", а лише валовий, тому що працювали всі члени господарства, без найманої робочої сили²⁷.

Виразником "капіталістичності" господарства О. Чаянов вважав не кількість наймитів, тому що їх використання могло бути і збитковим для селянина-фермера, а "чистий дохід". Класичне "куркульське господарство" могло забезпечувати виробничі процеси і без застосування найманої робочої сили, а за основне джерело прибутку могло мати торгові обороти, лихварство, оренду знарядь праці²⁸. Вчений не використовував визначення фермери, але майже всі його праці з аграрної проблематики свідчать про існування фермерського типу організації селянських господарств.

Сучасна історіографія історії аграрних відносин та соціально-економічного розвитку українського селянства 20-х рр. поступово використовує праці представників "організаційно-виробничої школи", але домінуючою залишається класичний підхід, тобто за класоутворюючими ознаками — "середнє селянство", "заможне селянство". Така методика не сприяє системному вивченню соціальної мікроісторії, повсякденного життя єдиного українського селянства. Класово-формаційний підхід втратив своє функціонально-методологічне значення.

У 80-х рр. ХХ ст. чаяновські ідеї розвитку селянської кооперації набули теоретичного і прикладного значення, а в історіографії почали з'являтися конструктивні напрямки наукового пізнання проблем аграрних

відносин у 20-х рр. Упродовж 80-х рр. історична наука займалася вивченням способу життя суспільства та його соціально-професійних груп, тобто історики вперше застосували методики соціологічної науки, філософії, намагаючись відшукати універсальну методологічну нішу для системного аналізу соціалістичних перетворень²⁹. Філософсько-соціологічна категорія "спосіб життя", якщо вилучити її ідеологічну сутність, дозволяла виявити складові повсякденного життя селян, робітників, інтелігенції. Актуалізація наукового осягнення соціально-класової структури радянського суспільства також припадає на 80-ті рр. ХХ ст.

Впродовж 90-х рр. з'явилися монографічні дослідження соціально-економічних проблем розвитку селянських господарств. З іншого боку, відбулося подолання методологічної монополії, яку представляла марксистсько-ленінська концепція суспільних відносин та відповідних теоретичних принципів їх висвітлення. Почали виникати різні методики історичних досліджень, які спираються на формаційні, цивілізаційні принципи вивчення системних явищ і процесів, а також застосування функціональних складових соціальних систем, у тому числі і теорії повсякденності, тобто висвітлення соціальної історії класів і груп без ідеології та політики.

На переконання сучасних російських істориків концептуальні підвалини теорії модернізації та соціальної історії, а також тоталітаризму, як складових наукового пізнання суспільно-політичних та економічних процесів в СРСР 20–30-х рр., були запозичені від зарубіжної політології. Російська дослідниця взаємин влади і суспільства у 30-х рр. І. Павлова називає основні підходи її колег до вивчення соціальної історії: відмова від політики та ідеології, заміна історії "зверху" історією "знизу", здійснення історичного аналізу на мікрорівні суспільства, усунення методу пояснень та запровадження форми оповідань про минуле, але на якісно новому рівні³⁰. Принципи соціальної історії стосовно 30-х рр., на її думку, не діють, позаяк тоді не існувало громадянського суспільства. Маловиразною є теорія модернізації щодо з'ясування особливостей соціально-економічних відносин, тому що спостерігалася масова люмпенізація і маргіналізація населення, антимодернізм, бо руйнації зазнали суспільні цінності, які існували до 1917 р. Якщо І. Павлова визнає універсальність концепції тоталітарності для виявлення закономірностей політичного розвитку, то її російські колеги В. Ізмозик та Н. Лебіна висловлюють на цей рахунок сумнів, оскільки вона є недостатньо вичерпною для висвітлення соціальних відносин — "побутової повсякденності"³¹. Відомий історик Росії А. Сахаров підкреслює той факт, що на початку 90-х рр. разом з крахом тоталітарної системи відбувалися перетворення у царині методології історії: розвал марксизму як методу, утвердження антикомунізму, що поступово набував ознак наукової лінії в історичних дослідженнях³².

На початку ХХІ ст. російська історіографія поповнилася статтями та монографіями з теоретичних та прикладних проблем непу. Історіограф непу І. Орлов, проаналізувавши наукову літературу, яка з'явилася у 90-х рр., виокремив наявність цивілізаційного та формаційного підходів до історії здійснення непу, які разом з іншими факторами започаткували проблему альтернативності, тобто перспектив непу, унеможливлення тоталітаризму. Він зазначив, що вивчення побуту, психології широких соціальних груп лише розпочалося, тобто елементів повсякденного життя суспільства. Вчений порушив питання про соціальну і політичну поведінку людей, про рівень матеріального забезпечення, про "стратифікацію непівського суспільства"³³. Історики звертають увагу на необхідність формування цілісної концепції непу³⁴, на "фізіономію непівського ринку"³⁵, підкреслюючи те, що неп — це не лише поступка або маневр, а також і модернізація економічних відносин. Все-таки російським дослідникам, судячи зі змісту ґрунтовної колективної монографії про неп, яка вийшла з друку у 2002 р.³⁶, не вдалося подолати інерційних сил радянської історіографії, відтак вони розглядають його дещо традиційно, у тому числі в галузі сільського господарства. Досліджуючи механізми правового регулювання економіки, історики схиляються до необхідності вивчення саме організаційних форм господарської повсякденної діяльності різних соціальних груп населення. Переважна більшість праць з аграрної проблематики 20-х рр. стосувалася кооперативного руху³⁷, особливо в Україні³⁸, але повсякденне життя досліджується опосередковано. Кооперативний уклад, тобто кооперація дрібних товаровиробників, мав організаційні форми (кооператив, селянські господарства) і територію поширення, формуючи функціональні ознаки сільськогосподарської економіки. Сільськогосподарська кооперація сприяла зміцненню селянських господарств фермерського типу.

Сучасна українська історіографія соціального розвитку в УСРР 20-х рр. поступово зосереджується на організаційних формах приватного підприємництва. Так, в монографії О. Сушка йдеться про функціонування селянського фермерського господарства, а також кустарно-ремісничих промислів на селі, приватної торгівлі³⁹. Приватнопідприємницька діяльність на фінансовому ринку періоду непу досліджує Ю. Волосник⁴⁰, тобто історичні дослідження фактично стосуються повсякденного комерційно-виробничого життя великих груп населення. Обидва згадують непманів, але в контексті підприємництва, хоча обмежуються економічними характеристиками тих чи інших суб'єктів виробництва.

Структурно-системним історико-економічним дослідженням селянського господарства є монографія В. Калініченка⁴¹, котрий розглядає його в контексті сімейно-трудової організації сільськогосподарського виробництва. Він покликається на теоретичну спадщину представників організаційно-

виробничої школи — О. Чаянова та інших. Висвітлюючи соціально-економічні ознаки функціонування індивідуального селянського господарства, вчений визнає історичний факт існування у 20-х рр. фермерського сектора, організаційною формою якого було заможне селянське господарство⁴². Він вивчає його соціальні підвалини, участь в кооперації, регулятивний вплив держави, трудовий баланс, виробництво продукції, органи селянського самоврядування — громади, тобто виходить на сільську інфраструктуру. Історики С. Корновенко, В. Лазуренко зосереджуються також на соціально-організаційних основах селянських господарств⁴³, але обмежуються критерієм "заможності"⁴⁴, тобто термінологією 20-х рр., яка згодом стала надбанням всієї радянської історіографії. Інноваційним є тлумачення "селянської економіки" як соціальної категорії.

Отже, з'ясувавши основні науково-теоретичні концепції повсякденного життя селянства 20-х рр. в УСРР, слід визнати наявність плюралізму методологічних підходів — від теорії тоталітаризму до модернізації від глобалізації до мікроісторії. Для з'ясування повсякденності життєдіяльності українського селянства необхідно враховувати специфіку його соціального статусу — державно-правового і самоврядного сільського соціуму. На його повсякденне життя впливали громадський уклад життя села, церковно-релігійна обрядовість, сезонно-циклічний характер сільськогосподарського виробництва, сімейно-трудова організація селянського двору. Їх системне дослідження сприятиме з'ясуванню внутрішньої специфіки повсякденного життя селянства. Структура повсякдення кожного селянського двору залежала від традиції і самобутності сімейно-трудової організації сільськогосподарського виробництва. Формаційно-класовий підхід, тобто поділ селян за соціально-економічними характеристиками ("бідняки", "середняки", "заможні") втрачає гносеологічний сенс, позаяк не розкриває функціональних характеристик та ознак селянства загалом. Перспективним для вивчення соціальної мікроісторії, особливо конкретних господарств, слід визнати теоретичні підвалини і концептуальні пріоритети "організаційно-виробничої школи", представлені працями О. Чаянова, М. Макарова, Г. Студенського та інших прихильників цього наукового напрямку.

2. Село: відоме і невідоме

Макроісторія з її гранднарративом в якості носія думки здатна лише приблизно передати реалії селянського світу пореволюційної доби. Її опорні конструкти типу "соціальна структура", "експлуатація", "аграрна революція", "товарність господарства", "тоталітарна система", "радянське законодавство", "політичне життя", "індустріалізація" відтворюють мину-

лу дійсність занадто схематично і огрублено, а то й спотворено. Наймудріші з майстрів історичного гранднарративу доклали чимало зусиль, щоб подолати неповороткість макроісторії, відтворити напівтони соціального життя і віддати належне іронії історії. Так з'явилися винахідливі положення про "подвійну соціальну природу селянства, селянство як стан і як клас", про наявність у соціальній структурі села "порубіжних соціальних груп", про особливу роль маргінальних елементів у подіях. Це стало чудовим наближенням до реалій непівського села. Але все ж замість цілісної адекватної картини виходив лише набір окремих живих сюжетів у залізобетонному тілі огрубленої схеми.

Справжній знавець селянського світу, дотепний літописець доколгоспного села Остап Вишня запитував: "Ви знаєте, що таке село? Не з тез, не з статистичних відомостей повітпродкомісарів, не з донесення сільрад і волвиконкомів — не офіційне село, таке собі село. Село, та й годі! Як у медицині кажуть: *perse* [чисте, саме по собі] село. Так *ote perse* село ви знаєте?"

Ох і хароше село!..

Нема тут ні довгоги, ні широти, меридіани різні його не торкаються. А так, вийшов собі на горбочок, і все тобі кругло. Отак просто — школа. Після школи — розправа, а отам живе Сторчиха, а навскоси кума Уляна, а посередині майданчик, а на майданчику свині..."⁴⁵. (*"Ось воно — село *оте!*"*, 1923 р.)

До кого звертався іронічний Остап Вишня? Звісно, що до своїх безпосередніх роботодавців — голів газетних редакцій, а також до читачів, серед яких, це треба розуміти, переважали "совслужащие", різного роду "работники" адміністративних і партійних установ і організацій, "товарищи" і активісти, які справжнього села таки не знали. Оця вся чиновна і "відповідальна" публіка знала село здалеку, з резолюцій, кошторисів, плакатів, чисельних утопічних проєктів. Але також можна сказати, що це запитання адресоване й нам, історикам "непівського села": ми теж його знаємо переважно за протоколами, стенограмами, звітами, спродукованими тими, хто живився за рахунок селянства, нехтуючи його інтересами — комісарами, уповноваженими, "відповідальними", "особливо відповідальними", "мобілізованими", висуванцями, — з їхньою специфічною лексикою, символікою, штампами, ідеологемами — типу "выкачка хлеба и оружия из деревни", "маховцы", "петлюровцы", "мелкобуржуазная стихия", "кулацкое засилие", "подкулачники", "комэтика", "розшарування села", "розверстка", "просування газети на село", "соцвих", "охмадит". Фахівці з теорії народного господарства, наділені повноваженнями складати плани і баланси, вболівали за селянство, але зважували його існування абстрактними "товарність", "бюджет часу", "умовно чистий дохід", "відхожі промисли" тощо.

Проблема полягає в тому, щоб спробувати подивитися на село зсередини, очима самих селян, без посередників і подати історію тих, кого позбавили можливості комплектувати архіви, публікувати щоденники, виносити вироки. У наявних джерелах ця історія відбилася здебільшого як "прихована інформація", "ненавмисні свідчення". Соціологічні дослідження і адміністративна статистика відстежували "забобони", "відсталість", "контрреволюційну агітацію", "бажання нажитися". Натомість необхідно показати віру, сподівання, розгубленість "маленької людини". Історія повсякденності відрізняється від історії традиційної як офіційна від неофіційної, як історія переможців від історії переможеної "мовчазної більшості". Аргументом історії повсякденності виступає деталь, образ, штрих, ситуація, пряма мова. Але й тут можливими є підрахунки, узагальнення масових даних. Адже мова йде про справді велику масу. Перепис населення 1926 р. показав, що в УСРР налічувалось 54 770 сіл і хуторів, у них було 23,6 млн. мешканців⁴⁶. Розруха в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час війни і революції покинути міста і повернутися в село. Відповідно питома вага селянства в загальній структурі населення у 1920 р. зросла порівняно з 1917 р. і становила понад 78%. Завдяки відбудові питома вага селянства поступово зменшувалася — майже до 76% у 1929 р. Але абсолютна кількість селян завдяки природному приросту за 1921–1929 рр. зросла на 3,3 млн. осіб. За демографічним переписом 1926 р. нараховувалося 22 млн. селян. Число селянських дворів у 1926 р. становило 4,5 млн.; у 1929 р. їх було 4,6 млн.⁴⁷ Це був справжній материк, який лише відносно сполучався з навколишнім світом. Звітуючи IX-му Всеукраїнському з'їзду рад, уряд у 1925 р. тільки ставив завдання організувати роботу пошти так, щоб кореспонденція надходила на село 2–3 рази на тиждень⁴⁸. У 1926 р. лише 7% сільрад мали телеграфний і 7% — телефонний зв'язок⁴⁹. У 1928 р. телеграфний зв'язок мали 15% сільрад⁵⁰.

Необхідно усвідомити той простий факт, що селянству доводилося жити у режимі безперервної війни. По-справжньому і повністю мирних воно мало тільки три роки: 1924-й, 1925-й і 1926-й, та й ті не були вільними від привидів війни — світової чи класової, зовнішньої чи внутрішньої. Село свіжо пам'ятало вчорашню війну. Воно продовжувало жити на воєнному становищі.

Ще свіжими були спогади про мобілізації, фронти, мародерську повільність дезертирів. Відголоски соціальних потрясінь і воєнних дій вчуваються у кличках дорогих селянину істот — робочої та племінної худоби, молочних корів. На сільськогосподарській виставці в Сумах у вересні 1922 р. серед експонатів були жеребець Міліонер, кобила Буржуйка, кобила Козачка, кобила Контрибуція, кінь Розвідник⁵¹. В 1923 р. у радгоспах на

Дніпропетровщині бички носили клички Германець, Німець, Кадет, Сердюк, Ад'ютант, були корова Бомба, кобилиця Обойма⁵². У списку тварин — переможців на виставці-аукціоні у В. Токмаку в червні 1924 р. зустрічаються клички племінних биків Прем'єр, Моряк, Боєць, Пролетарій, Борець⁵³. Кінь у радгоспі "Золота коса" на Донеччині мав кличку Распутін (1924 р.)⁵⁴. У 1926 р. "засвітився" бугай Керзон⁵⁵.

На пам'ять про війну імперіалістичну накладалися свіжі враження від війни громадянської, якій не було кінця-краю. О. Ганжа зібрала серію розрізнених даних, які вказують на десятки знищених протягом 1920 р. сіл, сотні спалених дворів, тисячі розстріляних мирних мешканців у ході здійснення частинами Червоної армії показових каральних акцій проти учасників повстанського руху і тих, хто підозрювався у наданні підтримки повстанцям⁵⁶. З цих даних можна зробити тільки один впевнений висновок: суцільного і повного обліку жертв, які понесло село, ніким не велося, і все напруження, в якому жило село, можна відновити тільки за допомогою уяви. Проте можна спробувати виразити рівень напруження між населенням і новою владою на основі системних даних іншого роду: адже режим вів педантичний облік власних втрат. Так, Запорізький губком партії володів інформацією, що протягом весни 1921 р. в ході "продроботи" в Токмацькому повіті було мобілізовано 70 членів КП(б)У і понад 100 членів профспілок, з них 23 загинули по селах, решта розбіглася; у Бердянському повіті мобілізовано 146 членів профспілок, з них 123 загинули, решта розбіглася⁵⁷.

У справжню війну розгорнулася боротьба за селянський хліб. Майже одночасно з "Законом про землю" (травень 1920 р.) Україна отримала закон про хлібну розверстку. Крім 160 млн пудів хліба, держава передбачала одержати від селян України 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 225 млн. штук яєць, 12,4 млн. пудів картоплі тощо. І хоч був задекларований намір увесь тягар продрозверстки покласти на плечі заможних, насправді ніхто не був застрахований від сваволі: спеціальна стаття закону роз'яснювала, що коли запланована до першого строку (середина березня 1920 р.) кількість зерна (третина від запланованого) не надійде до заготівельників, — "чи тому, що більш заможні селяни не виконають свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль приховувачів хліба заможних селян", — то розверстка поширюється на всі інші господарства⁵⁸.

Збройна боротьба затягувалася, а впровадження проголошеної нової економічної політики затримувалося. Навіть після офіційного проголошення непу у поведженні влади з українським селянством мало що змінилося.

Нагорі розуміли, що в 1921 р. хліб знову доведеться "викачувати". Не випадково Москва у серпні надіслала продорганам України розпорядження терміново укомплектувати "военпроддружи́ни" чисельністю у 8 тис. чол.⁵⁹

Нереальність встановленого розміру продподатку на 1921/22 р. штовхала до збереження методів продрозверстки при його збиранні: кругова відповідальність сільських громад, діяльність воєнізованих заготівельних формувань, накладання контрибуцій. Протягом 1921 р. більшість податкових і ін. органів на місцях так і не перейшли на нові продподаткові рейки. В окремих регіонах аж до 1 серпня 1921 р. вони займалися виконанням плану продрозверстки. Відомі випадки, коли 31 липня опівночі трибунали виносили жорсткі вирoki за невиконання продрозверстки⁶⁰.

У вересні 1921 р. Українська економічна рада у зв'язку з захопленням місцевих керівників арештами й іншими репресіями щодо селян, які зверталися зі скаргами на надмірне оподаткування, змушена була розіслати губвиконкомам і опродкомгубам телеграму із заборонаю заарештовувати селян⁶¹. Як виконувалось це розпорядження, невідомо. Зате відомо, що до стягнення продподатку була задіяна армія. Влада вдалася до відвертого шантажу: згідно з постановою Ради Праці і Оборони РСФРР від 12 серпня 1921 р. волості і села, які виявляли ознаки впертості щодо виконання продподатку, отримували на постій військові частини, яких треба було утримувати аж до виконання податку: "від самого селянства залежить строк стоянки військових частин і їх утримання за рахунок населення"⁶².

Командуючий Київським військовим округом Й. Якір у грудні 1921 р. доповідав уряду про виділення "на продроботу" цілих польових частин: "по Волинській губернії — 800 штиків, по Подільській — окрім штиків до 24 ескадронів, Київській — понад 2,5 тис. штиків і шабель, Полтавській — 2 тис. штиків, Кременчуцькій — 200 штиків"⁶³. Уповноважений Реввійськради РСФРР в Україні М. Фрунзе у березні 1922 р. доповідав харківським властям про ситуацію в Балтському повіті: "Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують поселення і обходять кожен дім. На цьому ґрунті був уже ряд відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей"⁶⁴.

Спираючись на жорсткі вказівки центральної влади і силу армії, надзвичайні органи продовольчої служби на місцях вважали нормою вдаватися до таких заходів, як взяття заручників, підписка про кругову відповідальність, оголошення цілих сіл ворогами радянської влади, розстріли. Настрій селян був відповідний. Голова Полтавського губвиконкому Я. Дробніс і секретар РНК УСРР К. Ахматов 15 червня 1921 р. телеграфували з Полтавської губернії в Центр щодо ставлення селян до податку: "Селянство надзвичайно індивідуально ставиться до наших закликів. Не вірить..."⁶⁵.

Ніякі пропагандистські прийоми не в змозі були затушувати того очевидного факту, що влада продовжувала вести війну проти селянства.

У 1922 р. мало що змінилося. Держкомзведення ВУЧК з приводу ходу податкової кампанії на початку 1922 р. передає атмосферу і методи її проведення: "Кременчуцька губернія... Збір продподатку проходить по-старому. Серед селянства викликають незадоволення дії продзагонів, які неодноразово застосовували грубу фізичну силу, займались вимаганням, шантажем і тероризуванням населення"; "Полтавська губернія... Настрій селян місцями незадовільний... Вживаються репресивні заходи"; "Волинська губернія... Продовжується надходження продподатку. В багатьох місцях губернії доводиться залучати допомоги збройні сили"; "В деяких повітах заарештовують неплатників податку. Ставлення селян до загальногромадянського податку недоброзичливе" (Кременчуцька губернія); "Одеська губернія... Згідно зведенням від 14 квітня, внаслідок примусового збору продподатку відбулось повстання в селі Жура. Повстання придушено нашими частинами"⁶⁶. Чекісти Одеської губернії педантично занотовували у березні 1922 р.: "На психологію і настрої незаможного селянства вкрай впливає неймовірно брутальне, доходячи до знущання, ставлення продзагонів, які зловживають своїми повноваженнями"⁶⁷.

Події початку 20-х років міцно вкарбувалися в народну пам'ять. "Пристає, як комісар", — говорили в народі⁶⁸. Кожен, хто опирався "продовольчій політиці" влади, мав великий шанс бути репресованим, а той, хто щиросердо виконував свою частину державних повинностей, мав ще більший шанс загинути від голоду, адже індивідуальна лояльність не вирішувала загальної проблеми, і місцеві власті в разі зриву запланованої згри кампанії вдавалися до принципу кругової поруки, трусили усіх підряд.

Поширеним методом залякування селянства були інститути заручників, відповідальних і сотських.

"Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями", прийнята Раднаркомом УСРР 20 квітня 1920 р., вводила інститут заручників і кругову поруку населення як метод боротьби з повстанством. 23 серпня 1920 р. наказом Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з бандитизмом був введений інститут п'яти- і десятихатників, які своїм господарством, власним життям та життям своїх родин мали відповідати за "порядок" на селі. У жовтні 1922 р. за ініціативою ДПУ УСРР був створений ще один інститут тотального залякування — "відповідачів" (ответчиков). Відповідальні, які призначалися з числа заможної частини селянства, повинні були повідомляти владу про дії повстанців, факти надання їм допомоги, антирадянські висловлювання і повинні були всіма силами запобігати таким діям односельчан⁶⁹.

Інститут заручників залишався і в наступні роки, використовувався для "викачки" хліба з українських сіл. Про це, зокрема, йдеться в особистому зверненні до В. Леніна голови РНК УСРР Х. Раковського: по Олександрівській губернії недорід був такий катастрофічний, що план продподатку не був виконаний "незважаючи на найстрогіший натиск, на взяття сотень заручників"⁷⁰. Комісар продорганів Літинського району Подільської губернії у березні 1922 р. доповідав про події в с. Стасовому Майдані: там невідомими особами були вбиті два і важко поранені три агенти "1-ї ударної продкомісії т. Александрова". У відповідь були "взяті заручники в числі 8 чоловік заможних господарів; оскільки винуватці взяті не були, то заручники були всі за вироком ревітрибуналу розстріляні"⁷¹.

"Відповідачі" відбиралися військовими властями з числа "п'ятихатників" (як, наприклад, пояснювалося в тимчасовій інструкції Катеринославської губвоєннради в лютому 1922 р.) — "головним чином із шарів співчуваючих бандитизму, здебільшого з куркульського елементу, впливових і таких що користуються авторитетом серед місцевого населення, а також з родичів бандитів"⁷². Наприклад, у списку "відповідачів" Широчанської волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії, затвердженому 16 листопада 1922 р., значилося 57 осіб. Петрівський волвиконком Павлоградського повіту Катеринославської губернії прийняв рішення призначати "відповідачів" з розрахунку 1 "відповідач" на 30 дворів у селах і на 10 дворів у хуторах⁷³. Нещасні знемагали під нестерпним тягарем цинічного жорстокого методу. Так, дев'ятеро відповідачів с. Кроушенків Будаївського повіту на Київщині волали у своїй письмовій заяві до своїх мучителів: "Вже більше семи місяців ми беззаперечно несемо свої нелегкі обов'язки відповідачів... На цьому ґрунті боротьба за існування через сильну дорожнечу стала для нас зовсім непосильною..."⁷⁴.

З січня 1923 р. інститут відповідачів реорганізується: він стає суцільним і перепідпорядковується органам ДПУ. Коло справ, за які вони несли відповідальність своїм майном і життям, стає більш рутинним. Ось як мав діяти цей інститут відповідно до обіжника владних органів Мелітопольського повіту: волвиконком, волКНС і волкомосередок на спільному засіданні складали список "куркулів" і інших неблагонадійних, на кожного з них записували певне число дворів, за лояльність яких він мав відповідати. Після цього їх викликали на спільне засідання бюро комосередку, голови волвиконкому і президії КНС і пропонували підписати зобов'язання; відмови не приймалися. Списки тих, хто відмовився підписати зобов'язання, відправляли до місцевого відділу ДПУ⁷⁵.

З травня 1924 р. інститут відповідачів скасовується.

Залишався інститут "десятихатників", впроваджений з 1 листопада 1923 р. в місцях на особливому та воєнному становищі. "Десятихатники"

були зобов'язані доносити властям про всі дії не лише зальотних збройних загонів, а й своїх односельчан, і за повноту та оперативність інформації відповідали своїм майном та життям. У підписаному Чубарем і Балицьким "Положенні про десятихатників" говорилося, що "десятихатники признаються з числа заможних селян і інших сільських мешканців, за винятком членів комнезамів, членів комосередків, членів профспілок, робітників аграрних і промислових підприємств, а також робітників радгоспів"⁷⁶.

У 1923 р. був введений більш м'який інститут сотських і десятських. Наприклад, в Катеринославській губернії один десятський обирався на 20–40 дворів, сотський — на 100–300 дворів. Вони мали стежити за виконанням усіх розпоряджень місцевої влади, вручати повістки, а також бути помічниками районної міліції: перевіряти документи незнайомих осіб, виявляти дезертирів, самогонщиків, брати участь в облавах, обшуках, арештах, конвоюванні заарештованих. Винагородження здійснювалося через самообкладання сільських громад⁷⁷.

Інститут сотенних і десятських був фактично трансформований в інститут сільських виконавців постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 9 липня 1924 р.⁷⁸ Їм належало стежити за громадським порядком, виявляти неплатників податку, вручати окладні листи й повістки, оповіщати про збори і розпорядження сільради і райвиконкому, стежити за санітарним станом, виконувати деякі міліцейські дії. На відміну від сотенних і десятських, сільвиконавці не отримували ніякої платні за виконання своїх обов'язків.

Крім того, необхідно враховувати, що в сільській місцевості, як і по всій країні, діяла мережа секретних інформаторів ДПУ в особі комуністів, значної частини комнезамівців, окремих співробітників кожної установи і організації. Під контролем чекістів були сільбуди, газети, типографії. Все, що набувало вигляду певної організованості, відразу ставало поміченим і попадало під приціл силових структур: міліції, частин особливого призначення (ЧОН), армії. Непідвладним системі залишалося лише те, що не мало точного імені й адреси: громадська думка, особистий здоровий глузд, економічний розрахунок, симпатія, віра, совість кожного.

Примара війни постійно носилася в повітрі і в наступні, "мирні" роки. Пропагандистські кампанії, побудовані чи то на чеканні світової революції, чи то на пророкуванні "загострення міжімперіалістичних протиріч", чи то на ідеї "побудови соціалізму в одній окремо взятій країні", незмінно були пронизані чеканням війни. Пожвавлення мілітаристської риторики, тиражоване газетами і мітинговими заходами, занесене з міст, здетонувало тиху паніку: селяни про всяк випадок запасалися сіллю, милом, гасом і сірниками. На з'їзді жінок — членів сільрад Первомайського округу в жовтні 1927 р. представниця Гришківського району розповідала: "...Деякі дядьки починають продавати коней, бо під час війни цих коней можуть забрати"⁷⁹.

Компартійна влада поводитися із селянством зверхньо і зарозуміло. Стало нормою паплюжити селянство. Хоч у промовах вождів, у публічних доповідях і на шпальтах газет селянство називалося союзником пролетаріату по революції, але в буденній практиці функціонерів нової влади звичнішою була інша лексика — "махновці", "куркулі", "підкуркульники", "дрібнобуржуазна маса", "несвідомі елементи". Активно накидався і впроваджувався у громадську думку комплекс вини, соціальної неповноцінності села і селянства як чогось винятково архаїчного, відсталого, несвідомого, забобонного, дрібновласницької стихії, пристанища різного роду прихованих ворогів радянської влади, джерела "разлагаючого впливу" на сільських активістів і прогресивне місто.

Село ніби навмисно було замкнуте в окремий локальний світ, про який "велике суспільство" згадувало лише у зв'язку з обов'язком першого платити другому довічну ренту. Відповідно проводилася політика дискримінації: конституційно була закріплена нерівноправність представництва міста і села при формуванні окружних і республіканських радянських органів і ще жорсткіші обмеження при так званому "регулюванні класового складу" правлячої партії. Село було позбавлене права мати свою партію, свій публічний загальнонаціональний рупор. Селянам залишалося тільки писати листи в органи влади і редакції газет та перемовлятися між собою, що й фіксували старанно різного роду агенти та інформатори.

Село платило владі тією ж монетою. Воно замкнулося, найжачилося і замаскувалося. Тривала анархія в країні, слабкість і недовговічність режимів, які змінювалися в період революції, породили скептичне ставлення до влади як такої. Фіктивність рад як місцевих органів влади, засилля надзвичайних органів влади теж не сприяли співробітництву. Зі зруйнуванням старої центральної влади цивільні закони одночасно втратили свою чинність, а закони, засновані на принципі "революційної доцільності", не могли претендувати на впливовість. Крах старої судової системи, і без того не дуже переконливої і впливової на селі в минулому, довершував самоізоляцію села. В таких умовах саме сільська громада стала організацією самозахисту селян від мародерів, продзагонів, а потім єдиним безумовно легітимним суспільним інститутом на селі. Питання громадянського наповнення селяни воліли розв'язувати на засадах звичаєвого права. Поверховість впливу влади на село засвідчив на III Всеукраїнському з'їзді КНС (травень 1923 р.) делегат від Херсонщини, який нагадав, що газети надходять на село із запізненням у місяць-другий, і додав: "Замість газети прийде іноді член окружного чи районного виконкому, наробить галасу та з тим часто-густо і виїде, так що селяни, крім галасу, наказів, нічого й не знають"⁸⁰.

Селянин корився владі як грубій силі, але він мало залежав від влади. Держава була хронічним банкрутом: у неї ніколи не було достатнього запасу промислових товарів для села, вона ніколи не була здатна здійснювати масштабні капіталовкладення у сільське господарство, вона поклала на самих селян утримання державних шкіл, лікарень і амбулаторій. Селянство ж мало те, що було вкрай потрібно "пролетарській державі" — продукти харчування. Сільськогосподарський податок не переріс у нормальний громадянський механізм перерозподілу ренти через його непередбачуваність, несправедливість, довільність, політизованість. Фактично продовжував діяти одвічний принцип позаекономічного примусу селянина-виробника.

С. Корновенко детальними підрахунками розвінчав міф радянської пропаганди про зменшення податкового тягаря для селянства у порівнянні з дореволюційними часами⁸¹. Він показав, що реального полегшення не відбулося — якщо врахувати непрямі податки, катастрофічне погіршення умов для отримання побічних грошових заробітків (у поміщицьких економіях, у промисловості), штучне здешевлення сільськогосподарської продукції у порівнянні з промисловими товарами, знецінення грошей, значно гірші умови сільськогосподарського виробництва, падіння врожайності, падіння продуктивності праці, погіршення енергоозброєності праці землероба. В реальних умовах 1921/22 господарського року селяни безболісно могли сплатити податок у розмірі 17% від чистого доходу або 14% від валового збору врожаю. А встановлена норма продподатку дорівнювала 20 і більше відсоткам урожаю.

Член Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сирота за результатами інспекції південних українських губерній у червні 1922 р. встановив, що продподаткова кампанія 1921 р. зруйнувала 15% селянських господарств Миколаївської губернії; щодо Запорізької губернії висловлювалося припущення, що урожай 1921 р. не покриє і 30% потреб сільського населення, і тим не менше продподаток запекло стягувався⁸².

Офіційно вважалося, що тягар оподаткування у 20-ті роки дорівнював 8–10% душевого доходу⁸³. Але тут маємо справу не з реальними, а з віртуальними показниками, коли загальна кількість стягненого податку арифметично ділилася на кількість господарств-платників і співставлялась із знов же теоретично виведеним показником валового збору врожаю. Більш прискіпливі підрахунки дозволяють стверджувати, що насправді податки у селян, які реально сплачували податок, забирали біля 30% валового збору зерна⁸⁴. Це при тому, що селянам ще треба було продати частину врожаю для купівлі необхідних промислових товарів, чималу частину витратити на годівлю худоби, залишити на посів тощо.

З 1921 по 1924 рр. абсолютний розмір податку на селянство невпинно зростав: 1921/22 р. — 82 млн. пудів, 1922/23 р. — 91 млн., 1923/24 р. — 178 млн. пуд. З 1924/25 р. податок став грошовим, але податковий тиск посилювався, особливо помітний на фоні недороду цього року. Реальне зменшення податкового тягара українське селянство відчуло лише в 1925/26 р., коли згідно з новим політичним курсом податок значно зменшили. Але з 1926 р. почався відхід від нового курсу в оподаткуванні. У 1926/27 р. в порівнянні з попереднім роком сума податку збільшилася пересічно для середняків на 10–30%, а для заможних на 80–180%. З 1928/29 р. був запроваджений так званий експертний порядок оподаткування заможних господарств. З 1928 р. було введено обов'язкове самообкладання сільського населення на місцеві потреби; цей новий податок становив 35% від сільськогосподарського податку. Паралельно з самооподаткуванням була оголошена підписка на 100 млн. руб. державної позики, названої "позикою для зміцнення сільського господарства". Облігації державної позики поширювалися під тиском⁸⁵. У 1928 р. самооподаткування на селі склало 36,4 млн. руб., що склало 47,2% фактичного надходження по сільгосподатку⁸⁶.

Селяни не були поінформовані щодо тих теоретичних і ідеологічних боїв, які велися в столицях навколо методик обчислення розмірів очікуваного врожаю і щодо того, що ціла група провідних фахівців у галузі агрономії, економіки і статистики була звинувачена у навмисному заниженні розмірів врожаю. Але селяни добре знали стан свого господарства і опиралися непосильним податковим завданням. Коли пояснення і апеляції не допомагали, селяни вдавалися до більш радикальних заходів: знищували податкові списки, повертали податкові повістки в сільради. З середини 20-х років поширеною формою протесту стала відмова приймати окладні листи окремими селянами та колективні вимоги зменшення податку, які приймали на сходах цілі села⁸⁷. Нарешті, селяни масово вдавалися до найефективнішого заходу, який був у їх розпорядженні — приховували об'єкти оподаткування, вступали у затайну гру з режимом.

Ставши в позицію "оманливої покірності", селяни практикували повсякденні форми опору — "зброю слабких": саботаж адміністративних розпоряджень, хитрість, обман, приховування, шкідництво, підпали. Влада могла відібрати вироблене, але була не в змозі змусити виробляти, а тим більше директивно перебудовувати виробництво. За роки війн і революції посівні площі скоротилися майже на третину, причому під пшеницею, головною продовольчою культурою, — наполовину. Скорочення посівних площ та падіння врожайності викликало зменшення валового збору, який у 1920 р. був на 40% менше від довоєнного. Влада

змушена була вдаватися до встановлення кожного селянському господарству обов'язкового завдання по посіву, що вже нагадувало кріпацтво⁸⁸. Спроби залучення армії, уповноважених, агентів, міських робітників, комунарів до "посівної кампанії" 1921 і 1922 рр. вилилися у карикатуру.

У жовтні 1924 р. керівництво правлячої партії проголосило "новий курс", який мав означати відмову від залишків "воєнного комунізму" на селі, боротьбу з адміністративним свавіллям і бюрократизмом і поворот "обличчям до села". Але організаційної вправності і витримки вистачило не надовго. Поставши перед обличчям селянства, яке набирало сили і впевненості, влада запанікувала і знову повернула на звичні рейки "воєнного комунізму". "Гнучку шию треба мати, щоб "лицем до села" стати", — говорили в народі⁸⁹.

Обстеження ЦК КП(б)У в травні–червні 1925 р. виявило прохолодне ставлення більшості комнезамівського активу і сільських комуністів до нового курсу. Їх турбувала перспектива втратити можливість командувати в нових умовах господарського піднесення і пожвавлення рад. Обстеження засвідчило, що більшість сільських керівників залишалися прибічниками командно-адміністративних методів управління. Низка висловлювань, подана у виданні "Материалы по обследованию комитетов незаможных селян", сама говорить за себе: "Партійці, за всіма ознаками, слабо розуміють нову політику партії на селі. Один з них признавався, що його всього перевертало всередині, коли він читав доповідь Бухаріна на III Всесоюзному з'їзді Рад"; "Ставлення старого незаможницького активу до політики партії приховано вороже — старі активісти не можуть відмовитися від політики воєнного комунізму"; "Інерція старої політики КНС настільки сильна, що комітет і досі продовжує її проводити"⁹⁰.

В. Калініченко враження від обстеження комнезамів доповнює виявленими в архівах характерними зізнаннями партфункціонерів Харківської і Одеської губернії на партійних конференціях і нарадах у тому ж 1925 р.: "Наші сільські комуністи корінням зв'язані з незаможниками... коли вони на виборах у Ради провалювалися і не мали на що жити, то вони мимоволі починали висловлювати незадоволення лозунгом "обличчям до села"; "Комнезами, що звикли займати "командні висоти" на селі, ніяк не можуть змиритися з тим, що значну частину впливу необхідно віддати середнякам... думка багатьох сільських партійців, що дядькові надто рано дали волю, що партія взяла куркульський ухил... Ми сурмимо на всіх перехрестях про необхідність підносити добробут села, виробничих сил селянського господарства, директиви партії вказують, що шлях соціалістичного будівництва в нашій країні лежить через посилення товарообігу з селом, а досі ми скрізь стикаємося у середовищі сільських комуністів з прирівнюванням всякого економічно міцніючого селянина до

куркуля... Як результат, селянин боїться хату покрити залізом, а реманент купує таємно від комуністів"⁹¹. Зберігалася безцеремонність у поводженні з селянами: у зведенні ОДПУ наводився приклад позбавлення виборчого права за те, що селянин лаяв незаможника (Харківська губернія)⁹².

Отже, мав Остап Вишня підстави писати в одному із своїх фейлетонів: "Коли виберуть вас на голову сільради — пишіть, будь ласка, насамперед куди слід, щоб дозволили вам револьвера носити... І ходіть до сільради тільки з револьвером... Голова райвиконкому хай носить два револьвери — з правого боку й з лівого боку... Голова окрвиконкому ще й посередині один — три, значить.

...От увіходить до вас у кабінет прохач. Побачивши на столі револьвера (револьвер на службі ви кладіть на столі), кахикає двічі й починає тремтячим голосом:

– Господин товаришу! До вашої милості...

А ви йому зразу:

– Какі такі господа тепер? Совецькая тепер власть, розтуди твою!..."⁹³
(*"Щоб селянство вас поважало"*, 1924 р.)

Селянство і влада вели вперту боротьбу навколо строків сплати сільськогосподарського податку. Селяни намагалися відстрочити продаж зерна до весни, коли ціни на нього ставали вищими. На противагу державні органи скорочували строки внесення податків, примусово поширювали облігації селянської позики. І все ж запаси нереалізованого хліба зростали: 1925 р. — 69,3 млн. пудів, 1926 р. — 189,3 млн. пудів — що вказувало на посилення конфронтації між владою і селянством в головному питанні економічного життя країни⁹⁴.

Після "короткого непу" у повітрі знову запахло громадянською війною. Щороку маневруючи й експериментуючи, влада з 1927 р. знову заводить свої стосунки з сільськогосподарським виробником у глухий кут. Значно погіршилися умови оподаткування. Крім того, восени 1927 р. держава встановила жорсткі лімітні ціни на зерно, які для селянського господарства були невивідні.

Гостре нервування селянства з приводу сільськогосподарського податку 1926/27 року відзначив у особистому листі до ЦК КП(б)У начальник Зінов'ївського окружного відділу ДПУ: "Цей настрої посилюється у зв'язку з врученням продподаткових паспортів. Піднімається ціла хвиля невдоволення; немає жодного села, де не було б обурення і лайки на адресу радянської влади. Групи з 80–100 осіб приходять до сільради і кидають паспорти... на всіх сходах приймають рішення "про зниження сільгосподатку; докори на нерівність робітників і селян; низькі ціни на хліб і високі на промтовари; становище селян не покращиться до організації селянських спілок"⁹⁵.

Під час проведення виборчої кампанії 1927 р. за вказівкою ЦК КП(б)У на село було відряджено понад 2 тис. "відповідальних працівників". Секретар ЦК Л. Каганович з цього приводу висловився таким чином: "Наші окркомітети надіслали більше 2 тисяч осіб — інтервенцію маленьку влаштували"⁹⁶. Уповноважений по хлібозаготівлях В. Молотов, звітуючи перед ЦК ВКП(б) про своє відрядження на Україну з 28 грудня 1927 р. до 6 січня 1928 р., хвалився: "Тряхнули добряче"⁹⁷.

Ескалація насильства продовжилася у 1928 р. Колекцію живих свідчень про крайнощі хлібозаготівель 1928 р. зібрав Інформвідділ ОДПУ СРСР у довідці від 1 лютого 1928 р. Стосовно місцевостей України тут описані побиття селян, які відмовлялися підписуватися на хлібну позику, погрози, завищення розміру самоподаткування, а також дії селян у відповідь: побиття і поранення, замахы на вбивство, погрози, підпали, письмові анонімні погрози⁹⁸. Чекісти в своєму звіті оминули такі скандальні дії, які були офіційно засуджені навіть на пленумі ЦК ВКП(б) у липні 1928 р.: обхід дворів, закриття базарів, незаконні обшуки⁹⁹. Очевидно, такі дії для них були нормальним звичним явищем на всі часи.

У першій половині 1928 р. органи ОДПУ зафіксували по Україні 113 терористичних актів, у другій половині — 302; у 1929 р. зафіксовано 1396 терористичних актів, вчинених проти ініціаторів і виконавців "чрезвичайщини". Терористичні акти 1929 року були спровоковані хлібозаготівлями (679 випадків), політичною діяльністю активістів (503), колективізацією (109), землеустроєм (45), податковим самообкладанням (38), перевиборами рад (28)¹⁰⁰.

У с. Сенжарово-Терноватське Сахновщанського району уповноважений по хлібозаготівлях зібрав 20 "куркулів" і навісив їм плакати з написом: "Ми — вороги радянської влади, не здаємо лишків хліба" — і ганяв по селу, а підганяли їх члени хлібозаготівельної комісії, які їхали слідом на підводі¹⁰¹. При проведенні хлібозаготівель на Вінниччині влада, випереджаючи трагічні події 1932–1933 рр., вдавалася до принизливого покарання "чорними дошками", які прибивалися до воріт селян, котрі не виконували рознарядки по хлібоздачі. В Мелітопольському окрузі представники комісії з реалізації державної хлібної позики вдавалися до фізичних розправ над селянами¹⁰².

З огляду селянських листів до редакції газети "Радянське село" за 1928 р. видно, що сподівання на співробітництво з владою, які було прокинулися період "короткого непу", знову розвіялися: "Власть совецька, а править як кадетська"; "Чому радянська влада бідняку його рідна мати, а середняку мачухою стала?"; "А я б раніше вставав би, краще робив би і коні мав би, та боюсь стати врагом советської власті"; "Тепер кожен селянин зробився звірем для радянської влади. Він уже не надіється, що

йому радянська влада допоможе, бо вже на факті доказала, що в господарстві він не господар"; "...Прислухайтесь до общої гармонії селянства, як вони стогнуть як їх пригнули в три погібелі, вони як щастя ждуть другої революції, щоб як-небудь здихаться такої настирливої влади"; "Як видно наша партія далеко, далеко живе від села, вона насправді не знає як живе село. А село на сьогодні у великій убогості, в злиднях, господарство розорене, одне одного не догоне"¹⁰³

Реакція селянства на воєнно-комуністичний характер хлібозаготівельної політики у 1927–1929 рр. була відверто негативною. Селяни — переважно одноосібні виробники більшої частки товарного хліба в країні — у відповідь на неоголошену війну масово стали притримувати хліб, відмовляючись збувати його за не вигідними цінами. Влада запанікувала і пішла шляхом нагнітання психозу "класової боротьби". Кожний селянин, що поривався власноруч продати вироблену продукцію з вигодою для себе, отримував ярлик "спекулянта". В Україні внаслідок операцій, проведених органами ДПУ у листопаді–грудні 1928 р., були заарештовані 783 особи, що звинувачувалися у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, що займалися торгівлею без патентів. До цієї роботи в округах з другої половини 1928 р. були підключені спеціальні наради по боротьбі із спекуляцією, які об'єднували зусилля окрфінвідділу, адміністративних органів, суду, міліції, прокуратури, хлібозаготівельників та ДПУ, зокрема його транспортних відділів¹⁰⁴. Азарт ламання впертого селянства відчували і рядові бійці хлібного фронту. "Відповідаю і негайно їду на село, качати податок, страхові платежі, хлібозаготівельну кампанію", — пише у січні 1929 р. один із уповноважених, "кинутих" на село Білоцерківського округу. Опір додає заповзятості (азарту): "Всі партійні і комсомольські сили кинуті на село і все-таки мало вдається зробити — 90–100% селян проти партії"¹⁰⁵.

Зрозуміло, що негативний соціально-економічний та психологічний портрет власника-спекулянта, створений владою, дуже відрізнявся від реальної постаті торговців, що існували у середовищі деформованих товарно-грошових відносин. То ж не дивно, що в умовах товарного голоду приватники, а тим більше селяни, що збували свою продукцію на ринках, користувалися підтримкою населення. Приміром, 28 квітня 1929 р. на ринку м. Новомосковська Дніпропетровського округу міліція спробувала затримати двох селян, що продавали власну сільгосппродукцію. Коли торговці почали опиратися, їх підтримали мешканці міста — виникла сутичка з представниками влади. Після прибуття на місце події

начальника районного відділу міліції з групою підтримки атмосфера ще більш розпалилася: у натовпі почулися вигуки: "Бий міліцію, жидів, комуністів!", з'явилися заклики до активних дій: "Відберемо у міліції зброю". Напруження вдалося пригасити лише після втручання загону вершників й арешту 13 осіб. Аналогічні події відбулися на ринку Сухо-Єланецької сільради Новоодеського району на Миколаївщині 16 травня 1929 р. Натовп жінок (близько 200 осіб) намагався побити представників місцевої влади, чоловіки ж відокремилися і чекали слухної нагоди, щоб надати допомогу. Тільки прибуття озброєних міліціонерів вгамувало розлючених жінок, вісім з яких заарештували¹⁰⁶.

У 1929 р. влада вдалася до масових обшуків, арештів, визначення нереальних термінів виконання постанов комісій (24–48 годин), масових складань актів за невиконання завдань, квапливого розпродажу майна, розповсюдження надзвичайних заходів на велику кількість середняків і навіть бідняків, вилучення зерна з метою руйнування куркульських господарств, "брудної лайки, залякування зброєю, побиття селян" тощо. Влітку і восени 1929 р. по 22 округах України було розпродано з торгів майно 22 тис. заможних і середняцьких господарств, які не змогли виконати заготівельні зобов'язання. У загальному плані сталінського наступу проти селянства хліборобам України відводилося особливе місце. Розроблені в центральних московських установах і спущені в Україну плани хлібозаготівлі, по суті, були планами руйнування економічних і життєвих підвалин українського села. Тому ці плани наštтовхнулися на саботаж і рішучу боротьбу з боку селянства. Активний опір воєнно-комуністичним методам хлібозаготівель відчувся навіть з боку колективних господарств, сільських активістів та деяких представників місцевої влади. На Дніпропетровщині у Перещепинському районі хлібозаготівельна кампанія навесні 1929 р. розпочалася з масових обшуків господарств сільських активістів з метою вилучення лишків збіжжя. У Криничанському районі секретар і члени Миколаївського партосередку у цей час встигли вивезти власний хліб на приватний ринок, а голова сільради П. Водиков заявив: "Хіба тільки дурень повезе хліб в кооперацію!"¹⁰⁷. У зв'язку з хлібозаготівлями органами ОДПУ в Україні на 24 жовтня 1929 р. було заарештовано 3705 осіб, з них як "куркулів і спекулянтів" — 1858 осіб¹⁰⁸.

Під тиском сили заможна частина селянства від утаювання хлібних запасів переходить до самоліквідації і втечі на новобудови індустріалізації сталінських п'ятирічок. Підозра, що знову віднімуть, сковувала господарську ініціативу, змушувала жити короткою перспективою, не ризикувати вкладати сили і кошти і довготривалі проекти, консервувала рутинність виробництва.

Отже, константою селянського побуту у проміжку між революцією і колективізацією був невпинний мілітарний прес. На селі війна продовжувалася і тоді, коли вся країна чула про "перехід до мирного будівництва". Щоденною реальністю "маленької людини" залишалася незахищеність її життя і гідності. Постійна готовність до воєнного лихоліття залишалася реалією селянського світу між революцією і колективізацією.

3. Селянин як власник і трудівник

В селянському безстроковому користуванні у 1924 р. знаходилося 34,4 млн. дес. землі, у 1929 р. — 36,1 млн дес. землі в межах УСРР¹⁰⁹. Земля для селян мала магічну притягальну силу, вона була предметом постійних турбот, марень і спокус. До вродженої жаги землі додалися ще стресові переживання кризових післявоєнних труднощів, які перетворили земельний наділ на своєрідну страховку по безробіттю.

В оглядах анкетування периферійних партійних організацій "про соціальні процеси на селі" 1922 року оглядачі в один голос підтверджувалося прагнення бідноти за будь-яку ціну утримати свої земельні наділи: "Біднота всіма силами чіпляється за свій клаптик землі"; "Незаможні все ще міцно тримаються за найменшу можливість вести своє господарство"; "Місцеві бідняки кидають землю лише у виняткових випадках, надаючи перевагу найтяжчій куркульській кабалі перед повною пролетаризацією"¹¹⁰.

Та як і будь-який предмет мрій, жар-птиця земельного достатку постійно втікала за обрій непевного майбутнього. Селянство отримало поміщицькі землі — але тут же виявилось, що цього замало: знову "мало-земелля"!

В ході аграрної революції селянське землекористування зросло в Чернігівській губернії на 11%, Харківській — на 28%, Волинській — на 55%, Полтавській — на 64%, Київській — на 90% і Подільській — на 120%¹¹¹. Але, по-перше, паралельно розгортався процес "аграризації", тобто повернення населення з міста в село в умовах занепаду промисловості, а по-друге, не всі колишні поміщицькі землі були освоєні. Отже, помітного зростання забезпечення землею не відбулося. Частка безпосівних і малопосівних господарств (до 4 дес. в Степу і 2 дес. в Лісостепу) зросла до 58% від загального числа селянських господарств України. Якщо ж врахувати, що в цих групах господарства без робочої худоби і реманенту становили від 50 до 95%, то стануть очевидними невтішні наслідки аграрної революції: посівна площа в селянському індивідуальному секторі зросла лише на 11%, а загальна посівна площа

українських губерній скоротилася на 9%¹¹². Зворотним боком такого розподілу засобів виробництва були маловтішні перспективи: до 1922 р. трудомісткість селянського господарства незмінно знижувалася; з 1923 р. вона почала підвищуватися, але в 1924 р. ще не досягла рівня 1916 р.¹¹³

Держплан УСРР за норму земельного забезпечення визнав показники ("граничні норми"), розроблені в 1907 р. Комітетом у землевпорядних справах: для Правобережної і Лівобережної України вони дорівнювали від 8 до 13 десятин 1 господарство, для Півдня — від 12 до 16 десятин¹¹⁴. У світлі цих орієнтирів дуже скромними постають результати аграрної революції. На 1926 рік по всій УСРР більше 9 дес. землі на двір мали тільки 14,7% селянських господарств, у тому числі у Степу — 35%, на Лівобережжі — 10%, на Поліссі — 9% і на Правобережжі — трохи більше 1%. Основним типом було господарство з кількістю землі від 3 до 6 дес.; таких по Україні нараховувалося понад 40%¹¹⁵. Отже, в доколгоспний період в Україні переважало дрібне селянське землекористування.

Економічного раю революція на село не принесла. Це досить швидко відчуло селянство, це розуміло і найвище керівництво. В резолюції VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.) нерівність приймалася як даність: "Однією з причин диференціації селянства є наявна відмінність в землекористуванні, незважаючи на хвилю зрівняльних переділів, яка пройшла. Це пояснюється тим, що зрівняння, яке проводилося стихійно і в дуже важких економічних умовах, коли про широке розселення не можна було й думати, замикалося в обмеженій території кожного окремого села. Тому навіть між двома сусідніми селищами часто спостерігається велика відмінність в землезабезпеченні на їдока; ця землезабезпеченість, навіть у межах одного села, дуже неоднакова внаслідок різниці між нормами наділення, за якими наділялася біднота, і нормами залишення, за якими визначалися наділи середняків і відрізалися лишки у куркулів"¹¹⁶.

Яскравою ілюстрацією низької результативності революції як механізму соціального зрівняння може бути приклад двох сусідніх сіл — Британ і Основи на Херсонщині. В Основі (як і в інших селах "української Шампані" — Ключовій, Луговій та К. Веселому) зосередилися заможні виноградарі, а в Британах жили переважно наймити; до 500–700 з них щорічно працювало на виноградниках основських підприємців¹¹⁷.

Ще більш потужним фактором збереження бідності, ніж земельний голод, було нерівномірне розподілення робочої худоби і реманенту. За роки аграрної революції частка господарств без робочої худоби різко зменшилася (з 45,5% у 1917 р. до 19,2% у 1921 р.), проте потім цей показник повернувся до дореволюційного рівня (34,1% у 1922 р. і 45,5% у 1924 р.): голод 1921–1922 рр. перекачав те, чим біднота розжилася в поміщицьких економіях, до більш заможних позикодавців, а в наступні

роки незаможне селянство поступово переконалося в економічній недоцільності утримання власної худоби, як і складного реманенту, в невеликому господарстві. З 1925 р. процес зменшення частки безхудібних господарств завдяки державній політиці допомоги бідності відновився, але протікав кволо: в 1929 р. 38,7% селянських господарств залишалися безхудібними. Забезпеченість селян мертвим реманентом була не набагато кращою: господарство, яке не мало робочої худоби, як правило, не мало й реманенту. Наприкінці 20-х років майже 40% селянських господарств були безреманентними: у 1928 р. 47% господарств не мали знярядь для оранки, а більше 33% не мали ні реманенту, ні робочої худоби¹¹⁸.

Самі селяни окреслювали ситуацію без статистичних даних, образно: "Легко землю взяти, та трудно толк їй дати"; "Ні якономії, ні пана, а свитина все ж драна"¹¹⁹.

При опитуванні в 1922 р. 39% селян України відповіли, що вони не задоволені розподілом землі, а 16% селян заявили, що збільшення землекористування можливе лише за рахунок повного переділу землі. Отже, "чорнопередільчі" прагнення, захопивши більшість селянства в революційну добу, продовжували залишатися у свідомості землеробів і після того, як життя, здавалось би, дало зрозуміти, що щастя не в розподілах. Селянство, особливо бідніша частина, не поспішало розпрощатися з чорнопередільчими ілюзіями. Ці зрівняльні прагнення зумовили поширення в практиці адміністративних органів, суспільної думки, а потім і історіографії, такого парадоксального терміну, як "земельні лишки". У представників влади це поняття асоціювалося з тиском на "куркуля-експлуататора", у сільської бідноти — зі сподіваннями на соціальне чудо. І дуже рідко ставилося питання про те, наскільки "лишніми" були ті "лишки". Бо для тих відносно заможних селян, у яких такі понаднормові площі забиралися або ставилися на спецоблік, ті "лишки" були зовсім не зайвими, гарантовано оброблялися і давали виразний господарський ефект. А от у кого земля гуляла і фактично була зайвою, тобто не освоєною, так це у частини бідноти, яка змушена була принаймні частину свого наділу здавати в оренду.

Заради подолання малоземелля селяни були готові переселятися. У 1924/25 господарському році в Наркомзем надійшли заявки від господарств з населенням понад 200 тис. душ; найбільше — з Полтавської і Подільської губерній, найменше — з Київської¹²⁰.

У 20-ті роки майже половина селянських господарств України страждала від черезсмузжя, а кожне четверте господарство терпіло збитки від далекоземелля. Нормою на Чернігівщині було, коли на одне господарство припадало по 30–35 ділянок. В Бердичівському окрузі господарі мали землю в 12–14 клинах; такі земельні смужки та клаптики

бували завширшки 2–2,5 сажня. На Київщині були відомі анекдотичні випадки, коли 5 дес. були розміщені в 58 шматках, і були вони завширшки в 1–2 сажні. На Поділлі інколи "селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче ніж розмах коси"¹²¹. То ж мав О. Вишня підставу іронізувати в одній із своїх "веселих порад", на цей раз щодо найкращого способу землевлаштування: "Найкраще, звичайно, вузькими смужечками землю порізати. Це дуже для дядьків зручно. Ореш, приміром, чи косиш на своїй ниві, а поруч кум косить. Треба тобі закурить чи табаку понюхати — перегнувсь трохи набік і вже з кумом мало не цілуєшся..." (*Як раду тій землі дати, 1924 р.*)¹²²

Заради наближення до своєї землі селяни не зупинялися перед переселеннями. До кінця 1928 р. було розселено 53 тис. дворів з 750 сіл і утворено 1900 виселків на площі 350 тис. дес.¹²³ В 1922 р. за хутірську і відрубну форми землекористування висловились 53% опитаних селян України. Але насправді їх зростання йшло повільним темпом як через слабкість землемірчої державної служби, так і через протидію селянських громад. Масового переходу селянства України на хутори і відруби не відбулося. У 1929 р. відруби займали усього 4,5%, а хутори — 1,4% всього землекористування. У 1928–1929 рр. владою взагалі був узятий курс на знищення хуторів і відрубів¹²⁴.

Село містило невичерпні запаси трудової енергії. Перепис населення 1926 р. показав, що частка самодіяльних серед селян становила 67,5%. Цей показник у селян виявився найвищим серед усіх класів і груп населення. Серед робітників самодіяльні становили 43,5%, серед службовців — 43,7%, а серед осіб вільних професій — 38,3%¹²⁵. Для утримання одноосібного селянського господарства доводилося залучати до праці максимальну кількість робочих рук. І справді, перепис 1926 р. показав, що переважна більшість селянських дітей залучалися до роботи з малих літ, а з 10 років вони вже вважалися самодіяльними.

Загально визнаним і поширеним у свій час було положення про "приховане безробіття", про "зайві руки" на селі, про неможливість для більшості селян реалізувати себе повністю в своєму дрібному господарстві. Економісти навіть робили спроби обчислити масу цих "зайвих" трудових ресурсів. Так, Держплан УСРР, спираючись на матеріали вибіркового статистичного обстеження селянських бюджетів 1923 р., вивів, що навіть врахувавши витрати часу на хатне господарство, навіть відкинувши половину невикористаного часу на рахунок проміжків, які не піддаються використанню, — число надлишкового населення робочого віку на селі визначив у 1,8 млн. чол. умовних "повних" працівників¹²⁶. Переселенський відділ Наркомзему вирахував кількість "зайвих рук" по Україні на початок 1926 р. у розмірі 22%, зокрема в межах Волинської

губернії — 47%, Чернігівської — 35, Київської — 32, Подільської — 28, Полтавської — 21, Катеринославської — 15, Донецької — 12, Одеської і Харківської — 9%¹²⁷. Насправді ж ніхто цих "зайвих" працівників не бачив. Наведені розрахунки годилися тільки для теоретизування на тему можливих сценаріїв реструктуризації економіки. На практиці мешканці села щільно заповнювали свій час діяльністю — розтягували виробничі процеси через уповільнення темпу, збільшення перерв, ритуалу неквапливості, зниження трудового напруження взимку, велике число свят. Селянин припасовував свій трудовий ритм до наявної соціально-виробничої інфраструктури, відповідно до можливостей суспільства залучати його робочу силу у промисловості. Всупереч поширеним уявленням, село мало тиснуло на ринок безробіття в промисловості. Держплан УСРР повідомляв, що за даними проведеного в січні 1924 р. обстеження безробітних, частка тих, хто прийшов із села, в середньому становила 1,7%; найбільше прийшлих із села було серед безробітних чорноробів — 3,5%¹²⁸.

З часом переорієнтація частини сільського населення на пошуки стабільної роботи в місті наростала. Цьому сприяли і відродження промисловості, і поступове оволодіння мистецтвом відстоювання своїх економічних прав (облаштування, оформлення на роботу, реєстрування на біржах праці, членство в профспілках тощо). А в 1927–1929 рр. почав діяти ще один фактор — мабуть, найгостріший: пошуки порятунку від розкуркулення і розуміння приреченості індивідуального селянського господарства. Прибульці з сільських місцевостей у жовтні 1927 р. становили 11%, у березні 1928 р. — 17%, у жовтні 1928 р. — 15% і у березні 1929 р. — 23% робочої сили¹²⁹. Особливо сильним був вплив селян на Донбас: сюди у 1928/29 господарському році прийшло 49% усіх селян, що шукали роботи в промисловості¹³⁰.

Багато бідняцьких господарств не змогли освоїти одержану в революцію землю. Лише 57% безпосівних селянських господарств були такими через відсутність орної землі; 43% безпосівних господарств мали орну землю, але здавали її в оренду. З тих же маломісних господарств, які ціною величезних зусиль і значних пільгах від держави добивалися успіхів у господарському освоєнні землі, лише незначна частина реально виробляла продукцію: більшість з них утримувала господарство, здаючи частину наділу в оренду, підробляючи на стороні, наймаючи робочу худобу і реманент у сусідів. За інших умов такі господарі відмовились би від землі, але в умовах господарської розрухи, безробіття і нестійкості фінансової системи вони трималися за свої господарства як за своєрідну соціальну страховку. Причому, не лише маломісні господарства, а й середні не могли обійтися без додаткових доходів. Але кількість населення

доколгоспного села, яке потребувало систематичних заробітків поза своїм сільським господарством, значно перевищувала потреби всіх галузей народного господарства щодо їх робочих рук. Тому частина сільського населення змушена була при низькому рівні матеріального добробуту вести своє споживацьке, напівнатуральне дрібне господарство¹³¹.

До сторонніх джерел доходу, які статистика неточно називала "промислами", вдавалися: в 1922 р. — 8% селянських господарств, в 1924 р. — 16%, 1927 р. — 39%, 1929 р. — 48% усіх селянських господарств республіки. Переважно це означало роботу за наймом. У 1926 р. лише 14% "промислових" господарств мали так звані самостійні промисли (кустарно-ремісничі підприємства, гужовий промисел, торговельні заклади тощо); "промисел" решти 86% таких господарств полягав у відпусканні найманих працівників у промисловість, сільське господарство та на службу. Причому, якщо для членів заможних господарств "робота в наймах" полягала переважно в обробітку чужих наділів своїм реманентом і худобою (що на практиці означало швидше експлуатацію "наймача" "робітником"), у службі в різних установах, у роботі на більш кваліфікованих і краще оплачуваних професіях, то в нижчих економічних групах переважав продаж своєї робочої сили в чуже сільське господарство, а також в промисловість. Нерідко заможні господарства вважали за вигідніше відпускати своїх членів (наприклад, дорослих синів) на краще оплачувані заробітки, а на їх місце наймати більш дешеву робочу силу — сільськогосподарських наймитів. За даними весняних сільськогосподарських переписів, у 1924/25 господарському році відчужували свою робочу силу 20%, або 976 тис. господарств, у 1926/27 р. — 36,8%, або 1679 тис., у 1927/28 р. — 39,3%, або 2033 тис. селянських господарств України. Правда, більшість відпущених селянськими господарствами заробітчан наймалася на короткі строки — у формі поденного і здільного найму; постійних і строкових робітників відпускали у 1924/25 р. лише 7,6%, або 373 тис. господарств, у 1926/27 р. — 9,1%, або 466 тис., у 1927/28 р. — 9,9%, або 512 тис. селянських господарств¹³². Найчастіше селяни шукали заробітків на плантаціях цукрових буряків і огородніх культур, на виноградниках, у господарствах заможних селян, на цукрових заводах, будовах, лісорозробках.

Весняний перепис 1926 р. показав, що заробітки в наймах (в усіх галузях виробництва) були головним джерелом існування для 9,6% усіх селянських господарств України, а для 28,1% господарств заробітки слугували головним джерелом грошових доходів¹³³.

Ручна праця землероба в десятки разів перевищувала витрати праці, матеріалізованої в техніці. Отже, потреби індивідуального селянського господарства в живій праці були надзвичайно великими. Не лише більш-

менш значне розширення сільськогосподарського виробництва не могло обійтися без залучення додаткових робочих рук, а й середні за розміром господарства у найбільш напружені моменти сільськогосподарського циклу потребували додаткових робочих рук. Це і стало об'єктивною передумовою для розвитку найму-продажу робочих рук в сільському господарстві. Проте в багатьох випадках використання селянськими господарствами найманої праці викликалося позаекономічними причинами — відсутністю основного працівника через службу в армії, втратою працездатності внаслідок хвороби тощо. До позаекономічних причин використання найманої праці слід віднести і прагнення певної частини господарств, що знайшли добре оплачувану роботу, найняти для підтримання власного сільського господарства безробітного, згодного на найнижчу оплату. Так чинили мешканці сіл, розташованих неподалік Харкова: "Багато середнячок працюють на фабриці, а самі беруть собі наймичку, яка за 7–8 карбованців веде все господарство, няньчить дітей". У голодному 1922 р. на Полтавщині частина господарів тримала наймитів тільки тому, що їх найм дуже дешево коштував¹³⁴.

Структура доходів селянських господарств УСРР за бюджетним обстеженням 1923 р. (в золотих рублях по цінах 1913 р.)¹³⁵

Групи господарств за посівною площею	Валовий дохід на 1 душу	На 100 руб. валового доходу приходилося		Умовно-чистий дохід на 1 душу
		Від сільського господарства	Інші види доходів	
До 1 дес.	57,5	75,5	24,5	14,9
1–3 дес.	75,4	83,3	16,7	27,7
3,01–6 дес.	102,3	89,6	10,4	40,2
6,01–9 дес.	101,6	91,4	8,6	42,5
9,01–15 дес.	122,0	95,8	4,2	55,4
15,01 і більше дес.	134,1	89,0	11,0	63,8
По Україні	97,7	88,4	11,6	39,4

З таблиці, перш за все, видно, що доходність основної маси селянських господарств була нижче найскромнішої середньої норми доходності. Також стає зрозумілим, що селяни не обмежувалися сільськогосподарською працею і прагнули залучити всі можливі джерела засобів до існування; причому, до несільськогосподарських занять активно вдавалися не тільки бідняцькі господарства, а й заможні.

Як і раніше, визначальними рисами селянської ментальності були надзвичайна працьовитість і здатність до найвищого напруження сил.

Середня кількість робочих днів на рік у селянському господарстві України становила 280. Решта припадала на святкові, вихідні і непридатні для виконання господарських робіт дні. Селяни-одноосібники не знали нормованого робочого дня. Вони працювали стільки, скільки потрібно, щоб виконати всю роботу по господарству. А тому влітку протяжність робочого дня селянина становила 14–15 год., а взимку — приблизно 6 год. Починаючи з березня і до вересня напруга праці в селянському господарстві невинно зростала. Далі трудовий ритм починав спадати, і знову темп і об'єм праці посилювався у березні. Календар робіт по місяцях детально відтворений у монографії В. Калініченка¹³⁶.

В решті решт селянство протягом 20-х років відновило довоєнні посівні площі країни. Цей процес відбувався на недостатній технічній базі, в умовах дефіциту тягла, що підкреслює велику життєву силу селянина-трудівника. По виробництву валової продукції рільництва селяни України в середині 20-х років досягли рівня 1909–1913 рр., а потім і перевершили цей рівень. Селяни також відновили дореволюційні валові збори технічних культур, а по деяких з них і перевершили цей рівень. Поголів'я худоби у 1928 р. перевершило рівень 1916 р.

Особливістю селянина як виробника була його універсальність. Село демонструвало дивовижну силу пристосування до обставин, дивовижну самодостатність.

Про доколгоспні часи респонденти В. Нолла говорили: "Село було, як держава: і кузня була, і чоботи гарно шили, і кожі чинили, — все робили"¹³⁷. На запитання: чи прожили б люди без зовнішнього світу — селянин відповів: "Запросто, і без розговору. Мельниці були свої, кожі чинили, чоботи шили, полотно, а зараз не проживе..."¹³⁸. Інший інформатор розповідає: "Сорочки шили, штани шили, верхній одяг шили самі оце... Оце сорочки робили сами й носили. Це й поняття не було, щоб купувать... Це тільки багатії такі, які мали гроші, або купці..."¹³⁹.

Селянин, важко працюючи і відчуваючи гостру нужду, одночасно залишався власником. Він всіма силами прагнув відстояти свою економічну незалежність і гостро реагував на спроби втрутитися в його одноосібне господарство.

Програвши на полі політичному, село тим не менше вільно маневрувало на своїй території продовольчих ресурсів. Воно знаходилося в ситуації обложеного табору: йому були перекриті виходи у "великий світ" (нерівноправністю у формуванні вищих органів влади, "командними висотами" в економіці, державними монополіями, прямими заборонами), але в лабіринті селянського світу "червоногвардійські атаки" режиму

незмінно захлиналися: село стало кошмаром і прокляттям для компартійної влади, з цілого ряду зловоденних питань із села неможливо було дістати навіть інформації, достовірної і дієвої. Все починалося з того, що селяни всілякими способами намагалися ввести в оману представників влади щодо чисельності населення і землі. Село не бачило в державі справедливого арбітра в своїх відносинах. Село воліло все вирішувати "по-свійськи", "по-сімейному".

Надзвичайного поширення приховані форми кабали, експлуатації, перерозподілу земельного фонду на користь заможних, всіляких майнових і комерційних угод набули в голодний 1920 рік. Спеціальне опитування місцевих партійних організацій на тему соціальних відносин на селі виявило, що як загальне правило селяни уникали реєстрації договорів про оренду землі, залагоджували такі справи неофіційно: орендарі не хотіли потрапити в "куркулі", а біднота боялася, що неосвоєну землю у неї відберуть¹⁴⁰.

В. Калініченко у своєму системному дослідженні селянського господарства непівської доби наводить різноманітний матеріал, який дозволяє зробити висновок про стратегію приховування і викривлення інформації селянами щодо їхнього господарства, розмірів сім'ї, землекористування, орендних відносин, наймання робочої сили тощо. Наприклад, у 1917–1920 рр. багато селян, щоб уникнути реквізиції коней, навмисно підтримували у своїх коней чесотку; як писав очевидець, "коні прийшли в жахливий стан: облізли і виснажені, вони ледве волочили ноги". У 20-ті роки селянство подавало представникам державних фіскальних і статистичних органів перебільшені дані щодо чисельності селянських дворів. Оскільки тягар податку знаходився в прямій залежності від розміру господарства (чим менше господарство, тим більші пільги), то під час кампаній складання податкових списків частина селянських господарств оголошувала себе розділеною, і що цікавіше, частина з розділених господарств продовжувала господарювати разом, бо розділення селянського господарства завжди негативно позначалося на результатах господарювання. Щодо 1926 р. можна говорити про 15-процентне перебільшення кількості дворів. Для них годиться визначення: фіктивні поділи¹⁴¹.

Ще успішніше, ніж розміри своїх земельних наділів, селяни приховували свої поземельні орендні відносини — причому, приховували як заможні орендарі, так і незаможні орендодавці: перші через побоювання потрапити в "куркулі", другі — через страх втратити право на неосвоєні ділянки. Реєстрація орендних угод була геть незадовільною: сільради зазвичай дивилися на внутріселянські домовленості крізь пальці. "Ні для одного земельного працівника не секрет, — писав сучасник, — що під час обстеження орендних відносин на селі спостерігається значний їх недооблік. Не кажучи

вже про те, що реєстрація орендних відносин не налагоджена як слід, саме населення намагається приховати орендні відносини від стороннього ока, особливо від влади. Не раз доводилося чути, що двори-орендатори ставлять умову для здавця не реєструвати оренду, щоб уникнути розголосу і неприємності бути зарахованим до категорії куркуля"¹⁴².

У 1921 — першій половині 1922 р., у період заміни продрозвестки продподатком, приховування землі набувало таких розмірів, що правильніше було б говорити про принципову відмову селянства від співробітництва з владою в справі одиниць оподаткування, ніж про окремі приховування. У 1921 р. органами влади було виявлено і конфісковано 344 тис. дес. прихованої землі¹⁴³. Але ще більше залишилося в тіні. Недосконалість і слабкість облікового апарату, відсутність належного землевпорядкування, умовність існування самої влади взагалі, чисельні розриви владного поля у вигляді вогнищ повстанства чи переродження самих владних структур (комісарів, уповноважених, ревкомів) на місцях у напівбандитські групи (чвари в парткомах, конфлікти між чекістами і парткомами, продорганами і парткомами, сваволя і пияцтво), брак переконливості і послідовності влади у покараннях, коли розмір стягнутого податку і реквізицій залежав від випадку, коли на загальному фоні безладу під гарячу руку попадали випадкові "крайні" — все це створювало сприятливе середовище для гри з владою, обстановку безкарності. Фіскальні, проддиктаторські, адміністративні і політичні структури на місцях в один голос волали про масові приховування об'єктів оподаткування: "Утаювання землі, індивідуальне і масове, помічається в значних кількостях. В окремих волостях досягає половини ріллі"; "Утаювання землі спостерігається індивідуальна і масова по всіх повітах"; "Випадки приховування землі виявлені в Криворізькому повіті і досягають в цілому 30–40%"; "Приховування землі спостерігається у всіх без винятку районах і носить переважно індивідуальний характер... Із повітпродкомів цифрові відомості про приховування землі не отримані, крім Бахмутського, по деяких волостях утаювання доходить до 40%"¹⁴⁴. Влітку 1926 р. була проведена вибіркова перевірка посівних площ геодезичним обмірюванням. Перевірка показала, що недооблік посівних площ в ході весняних статистичних обстежень становила 4,5%¹⁴⁵. Селяни користувалися тим, що суцільного обліку угідь у 20-ті роки не було налагоджено. Енергійні адміністративні заходи проти приховувачів землі (включаючи позбавлення земельного наділу і конфіскацію майна) давали певні наслідки, але всієї прихованої землі так і не вдалося виявити.

Як стверджує В. Калініченко, у багатьох земельних громадах протягом 20-х років виявлялися факти обміну садибами як прихованої форми продажу земельних ділянок¹⁴⁶.

Сімейні розділи землі повинні були реєструватися сільрадами. Але селяни часто ігнорували це положення законодавства. Наприклад, Запорізьким окрземуправлінням в Оріхівському районі було виявлено 16 осіб, які передавали земельні ділянки іншим особам в якості весільного посагу, по Балківському районі таких випадків виявлено 27. Між сторонами під час передачі землі укладалася усна або письмова угода, яка не реєструвалася в сільраді¹⁴⁷.

В ході проведення вибіркового сільськогосподарських переписів агенти статистичних органів, маючи можливість спілкуватися з господарями і особисто спостерігати їхній світ, помітили, що здебільшого селяни цілу низку форм оренди землі не вважали орендою¹⁴⁸. Звичними для доколгоспного села стали такі замасковані форми кабальної здачі землі в оренду, коли безреманентний двір наймав односельчанина з кіньми і реманентом для виконання основних польових робіт, включаючи й перевезення урожаю на двір, при цьому давав своє насіння для посіву, сам брав участь у польових роботах на зданій в оренду землі і сплачував "найманому робітникові" половину врожаю. В даному випадку "наймач", який за термінологією тодішньої влади виступав мало не "експлуататором", виплачував власнику коней і реманенту таку частку врожаю, що решта ледве покривала оплату власної праці наймача і його видатків на власному земельному наділі. Схожі відносини спостерігалися під виглядом супряги, коли спрягалися два двори з різною забезпеченістю реманентом і робочою худобою, а слаба сторона брала на себе обов'язки відповідної компенсації частиною врожаю; у таких випадках частина посівних площ була фактично заорендованою¹⁴⁹.

За рахунок оренди землі заможна верхівка села (а це приблизно 4% від загальної кількості селянських дворів) здійснювала фактичний перерозподіл земельного фонду на свою користь: до оренди землі вдавалися 51% господарств цієї категорії, в їх загальному землекористуванні орендовані ділянки складали 25%, і кожне з таких господарств у середньому на двір орендувало 5,6 дес. землі¹⁵⁰.

Селяни негайно реагували на зміни податкового законодавства, на повороти цінової політики, коливання господарської кон'юнктури. Прикладом гнучкості і оперативності реагування селянства на фіскальні маневри держави є історія з лімітними цінами на хліб. Оскільки лімітні ціни у 1924 р. були введені лише на зерно, селяни почали в масовому порядку перемелювати його на борошно, ціну на яке ліміти не визначали. Завдяки такому ходу ціни на хліб (але вже у вигляді борошна) все одно зростали всупереч намаганням влади. Селяни виявилися хитрішими. Тоді Укрекономрада встановила (постановою від 30 вересня 1924 р.), що 40 відсотків борошна з комерційного помелу зерна має вилучатися за

фіксованими цінами. Крім того, вживалися заходи щодо закриття приватних і навіть громадських млинів, через які найчастіше хліб "тікав" від державного контролю¹⁵¹.

Держава виявилася нездатною подолати ще одне масове порушення своїх монополій — самогонваріння. За офіційними даними, співробітниками міліції по Україні у 1924/25 р. було відібрано 34 924 самогонних апарати, 1925/26 р. — 25 413, 1926/27 р. — 20 701 шт.; динаміка ж конфіскованого самогону була зворотною: 1924/25 р. — 128 496 літрів, 1925/26 р. — 147 536, 1926/27 р. — 170 132. "Це свідчить про те, що населення стало застосовувати більші самогонні апарати", — пояснив начальник міліції та розшуку республіки Якимович журналістам¹⁵². В одному з сіл Обухівського району Київського округу у лютому 1928 р. за одну ніч міліція відібрала 40 самогонних апарати і знищила 300 відер закваски¹⁵³. Улітку 1924 р. Наркомздор'я УСРР провів анкетування 476 сіл на предмет самогонваріння. Лише 18% кореспондентів повідомило про незначне поширення самогонваріння; 82% анкет засвідчили значне його поширення. З 25 сіл повідомили, що селянство п'є щоденно, з 58 — що самогон вживається головним чином по святах. 18% кореспондентів виразили обурення з приводу поширення самогону, 30% залишилися байдужими, а 53% свідомо стали на захист самогону¹⁵⁴.

Гра з владою ставала системою, нормою, так що приховування інформації практикувалося не тільки при оподаткуванні, а й навіть при проведенні вибіркового статистичного обстеження. Так, весняне вибіркоче обстеження 1922 р. збіглося в часі із складанням продподаткових списків на 1922 рік. Це поглибило і без того негативне ставлення населення до будь-якого опитування, почастишали випадки відмов населення давати відповіді на запитання співробітників статистичних органів. В результаті весняне опитування показало перебільшені дані щодо селянського населення. Якщо порівняти показники суцільного демографічного перепису 1926 р. і вибіркового весняного сільськогосподарського перепису цього ж року, то стане ясным, що селяни у другому випадку подали на 10% завищені відомості щодо кількості членів своїх сімей¹⁵⁵.

Селянство заповзято ухилялося від виконання своїх державних повинностей. Воно вперто не видавало своїх платників податку. Приховувало основну базу для визначення персональної відповідальності по податках — кількість землекористування, прибутки, факти оренди землі і найму робочої сили. Безумовно, геній науки (соціології, статистики, економіки, геодезії, агрономії) давав вірну цілісну картину: надійно вираховувалися загальні обсяги урожаїв і валових зборів продукції, навіть встановлювалися розміри приховування землі, найманої робочої сили і т. ін., але одних цих знань було замало. Організаційна безсилість держави

штовхала її на впровадження викривлених форм управління — розверсток, які були неточними і несправедливими, і більше дратували і дезорієнтували, ніж дисциплінували.

Категорична заборона використання найманої праці в землеробстві відразу після приходу більшовиків до влади на практиці обернулася поширенням прихованих форм найму. Безробіття, brutальні форми прихованого найму 1920–1922 років ставили наймитів у найбільшу залежність від наймачів і у важке матеріальне становище. Поступки влади у цьому питанні не могли повністю відродити довіру. Тим більше, що тінь "класового підходу" до вирішення докорінних питань соціальної політики продовжувала витати над селом: згідно з інструкцією про вибори до рад, осіб, які використовували найману працю з метою одержання прибутку, позбавлялися виборчих прав, а видані у 1928–1929 рр. нові закони і інструкції висували більш жорсткі вимоги і обмеження щодо використання найманої праці "куркульськими господарствами". Наслідком стало масове приховування господарями факту найму робітників. Селяни робили це з побоювань втратити пільги при оподаткуванні, виборчі права тощо. Таке приховування знаходилося десь на рівні 40–60%. Відображенням цього ж явища було різке скорочення чисельності робітників річного і строкового найму у 1928 р. при одночасному зростанні кількості поденних і здільних наймитів: селяни-наймачі намагалися довести допоміжний характер найму в своєму господарстві шляхом переходу від найму постійних робітників до "тимчасових". В той же час серед поденників було немало осіб, які працювали за наймом цілий рік або більшу його частину (сучасники називали їх "вічними поденними"). Одна з делегаток Всеукраїнського з'їзду спілки сільськогосподарських і лісових робітників зауважила: "А я якраз на цій поденній роботі, може, все своє здоров'я вкладаю". Механізм утримання робітника в статусі поденника демонструє приклад практика власників в с. Основа на Херсонщині. Основна частина наймитів тут працювала поденно. Кожного з них оформляли на 1–6 днів. Якщо роботи тривали, то цих робітників звільняли, а на їхнє місце наймали інших. Через 2–3 дні звільнених робітників знову оформляли на роботу. Це давало можливість власникам обходити норми офіційного законодавства щодо соціального страхування, надання платних відпусток і т. ін.¹⁵⁶

З 1928 р. під впливом податкового тиску наймачі почали заміняти дорослих наймитів підлітками. Заможні господарства з великим обсягом важких сільськогосподарських і транспортних робіт досить широко застосовували працю наймичок і дітей — адже стосовно них легше було довести допоміжний характер використовуваної найманої праці. Під тиском влади наймачі все ширше змушені були укладати письмову трудові

договори з наймитами. Але при цьому часто крім офіційних договорів вони укладали з наймитами договори неофіційні, які на наймитській мові називалися "секретними договорами"¹⁵⁷. В 1926 р., згідно з даними ЦКК-РСІ, було зареєстровано лише 17% фактичних договорів на оренду землі та 51% випадків використання праці наймитів¹⁵⁸.

У 1928–1929 рр. під впливом надзвичайних методів хлібозаготівель прокотилася ціла хвиля скорочення виробництва, зокрема, відмова заможного селянства від оренди землі, що рикошетом ударило по бідності. За донесеннями чекістів, у с. Олександрівці № 1 Дніпропетровського округу селяни-незаможники бідкалися: "Мабуть в цьому році для нас, бідноти, настане 1921 рік, оскільки своїми силами ми землю не змозі засіяти, а в оренду її ніхто не бере"¹⁵⁹.

4. Селянин як економіст

У доколгоспному селі домінували споживчі мотиви економічної поведінки. Селяни перейшли до тактики обмеження обробки землі лише для власного споживання вже в період Першої світової війни¹⁶⁰. 1920-й рік показав у селянських посівах скорочення питомої ваги так званих ринкових культур (пшениці, ячменю, цукрових буряків, тютюну, хмелю, баштанних культур) і відповідне зростання питомої ваги культур, що мали натурально-споживче значення (жито, овес, гречка, просо). Особливо чітко натуралізація сільськогосподарського виробництва постає при розгляді стану справ у межах районів традиційної товарної спеціалізації. Посіви цукрових буряків на Правобережжі, де він був головною ринковою культурою, скоротилися на 66%; площа під хмелем, прибуткової ринкової культури на Волинському поліссі, скоротилася на 90%. Площі під виноградом у селян Придністров'я скоротилися на 60%¹⁶¹. Якщо у 1913 р. селяни зібрали 950 млн. пуд. хліба, то в 1920 р. — 513 млн. пуд.¹⁶²

Детально проаналізувавши структуру селянського виробництва, В. Калініченко приходять до висновку, що в господарських пріоритетах селянства на найпершому місці стояло завдання забезпечення натурально-споживчих потреб родини. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Особливо помітним споживацький ухил був помітним у малопосівних господарствах. Але і в найбільших селянських господарствах натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб максимально задовольнити потреби сім'ї¹⁶³. Протягом 20-х років неухильно зростав внутрішньоселянський товарообіг і внутрігосподарське споживання¹⁶⁴, що є непрямим свідченням збільшення селянського споживання, особливо в галузі харчування.

Село саме споживало 70% виробленого зерна. Товарна продукція становила у 1923–1929 рр. в середньому 18% від валового збору зерна (від 7 до 24% у різні роки). У порівнянні з дореволюційним часом цей показник скоротився наполовину¹⁶⁵. Збільшивши своє землекористування в революцію, селяни передусім збільшили власне споживання хліба та інших продуктів. І це відбулося не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок товарної частки продукції. Так, середньостатистичне споживання зернових продуктів на одного селянина в 1913 р. складало 15,6 пудів, а в 1926 р. — 20 пудів. Окрім того, в 20-ті роки зросло споживання селянами м'яса, в середньому на 4 кг на рік. У 1901 р. урядова Комісія з розслідування причин зубожіння Центру Росії вирахувала норму споживання для селян — 20 пудів зерна на рік (фактичне споживання тоді становило 15,6 пуд.). Отже, селяни після революції всього-на-всього підняло рівень свого споживання до обґрунтованої норми¹⁶⁶.

Статистики 20-х років підраховували, що селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично не мали товарних лишків хліба, це були натурально-споживчі господарства, вони у 1923 р. становили 61%, у 1927 р. — 53% усіх селянських господарств України¹⁶⁷.

Аналогічні тенденції домінували у тваринництві. Якщо до революції ішов невпинний процес витіснення волів кіньми, то за 1914–1920 рр. перемогла протилежна тенденція: воли не становили такої цінності для армії, як коні, і селяни почали розводити волів замість коней. Під час війни, щоб уникнути мобілізації або конфіскації коней, чимало селян замінили їх волами. В результаті частка волів серед робочих одиниць худоби зросла з 5% у 1916 р. до 10% у 1923 р. Поголів'я тонкорунних овець, вовна яких ішла на продаж, теж скоротилося; їх замінили грубошерсті тварини, які більше підходили до примітивних натуральних потреб. У цілому в галузі тваринництва селяни позбулися в першу чергу товарних лишків худоби, залишивши мінімальну кількість для власних потреб¹⁶⁸.

Тактика обмеження виробництва споживчими запитами в основному зберігалася протягом усіх 20-х років. Здоровий глузд такої поведінки сприймався владою як "контрреволюційна агітація": у відповідь на заклик спеціаліста-полевода засівати поля чистосортним насінням він у відповідь почув: "Що ви нам пропонуєте покращувати господарство, навіщо це нам? Щоб більше податку брали? Не потрібно нам нічого. Ми знаємо, що це справа хороша, але потім з нас будуть брати податки ще більше, краще ми будемо жити по-старому і не пропонуємо вам нічого" (с. Петровське Ізюмського округу, 1928 р.)¹⁶⁹.

Деякий матеріал для з'ясування селянської економічної стратегії дає проект "усної історії" Вільяма Нолла¹⁷⁰. Завдяки ретельності зроблених записів інтерв'ю проект дає можливість хоча б приблизно уявити відчутти

загальний настрій: чиста однозначна орієнтація на споживання, відсутність комерційного імпульсу, відсутність інтересу до зиску. Всі прагнення зводяться до того, щоб уся родина була сита, здорова, щоб був затишок. Звичайно, слід зробити скидку на те, що всі співбесідники команди В. Нолла в 20-ті роки були або дітьми, або дуже молодими людьми, і до них господарські економічні міркування їхніх батьків могли не доходити бути незрозумілими, у багатьох випадках респонденти просто так і кажуть, що їх тоді такі справи не обходили, отже, вони не можуть відповісти точно. І все ж загальна атмосфера відчувається досить виразно: бадьорість і дружність у праці в пікові сезонні піднесення, меланхолійна розслабленість ("лежання на печі") в зимовий сезон і в святкові періоди, благодушність, відсутність жадібності і різкої заздрісності, орієнтація на обмеження задоволенням необхідних побутових умов. Уся підприємливість селян, як видно зі спогадів, зводилася до того, щоб щось змайструвати (гончарний промисел, бондарство, стельмашество, чинбарство, шевське, плотницьке, кравецьке ремесло), щось уторгувати і "справити" на вторговане найнеобхідніше — взуття чи одяжину дітям. Це були дрібна торгівля, домашнє виробництво одягу, частина з якого могла продаватися, а часто — просто обмінюватися на щось необхідне.

Скласти уявлення про міру напруження матеріального становища більшості селянства дозволяє опублікований В. Калініченком типовий портрет бюджетного балансу типового господарства у Вовчанському повіті Харківської губернії щодо 1923 р. Таке господарство мало 6 дес. посіву. Головний напрямок — зернове виробництво. Збір хліба становив пересічно 200–201 пудів. Податок, обов'язкові страхові платежі тощо поглинали 64 пуди. На посів потрібно було залишити 40 пудів, на продовольство — 108 пудів, виходячи з найскромнішої норми 18 пудів зерна на рік на людину, утримання худоби і птиці — 40 пудів, видатки на одяг, взуття, освітлення тощо — 154 пуди. Разом річні видатки селянина склали 406 пудів. Отже, при валовому зборі зерна в 200–201 пудів у середняка при найскромніших видатках виявлявся дефіцит майже в 200 пудів. А господарству потрібно було ще загоїти рани війни — відремонтувати будівлі, придбати новий реманент тощо. Щоб вийти зі скрутного становища, селянин зменшував і без того дуже скромну продовольчу норму, худоба ж ніякого зерна не отримувала. Родина середняка відмовляла собі в будь-якій фабричній продукції — мануфактура, взуття, цукор, гас і навіть голка належали до предметів розкоші. Одяг дітей — це домоткана сорочка і без взуття. На всю довгу зиму — невилазне сидіння в хаті в чеканні літа. Такий спосіб життя дозволяв селянину скоротити дефіцит¹⁷¹.

Землеробське населення покривало свої бюджетні дефіцити шляхом хронічного недоїдання і періодичного голодування. Напівголодне існування було типовим для селянства. Більшість селянських господарств не мала достатнього продовольчого резерву. Найбільше від неврожаїв страждала біднота, у якої не було запасів хліба. Це ні для кого не було секретом. В аналітичному матеріалі, складеному в апараті ЦК КП(б)У в 1924 р. "за відгуками шести товаришів, що працюють на місцях", про бідняцьке господарство говориться прямо: "Воно напружує всі зусилля до того, щоб звести кінці з кінцями, компенсуючи дефіцит недоїданням і додатковим заробітком"¹⁷².

Селянське господарство не могло існувати без товарних операцій. Для селян стали звичними грошові трати на чай і цукор, ситець і сукно, взуття, гас. Гроші були необхідні для виконання податкових зобов'язань. За даними ЦСУ УСРР, у 1927–1928 рр. грошові надходження до селянських господарств склалися з таких статей: від продажу продукції — 50–60%, заробітки грошима — 20–30%; решта припадала на грошові кредити. У видатковій частині грошового бюджету селянства знаходились купівлі (57–70%), найм робочої сили (6%), податки (4,9%). Зокрема, на придбання промислових товарів селянство спрямовувало 36% своїх грошових витрат¹⁷³. За даними уряду, на 1 жовтня 1928 р. селянські збереження в ощадних касах становили 5 млн. руб. (всього по Україні — 58 млн. руб.)¹⁷⁴.

Але в умовах товарного голоду і розвалу грошової системи село почало відгороджуватися від міста. Селянство не мало міцних звичок ринкової поведінки, а політика компартійної влади ще більше затискала економічну ініціативу селянства в умовах повільного відродження потужності промисловості.

Ю. Святець цілком справедливо відзначає наявність серйозних перешкод для втягування селянства у ринкові відносини: "Більшовицька влада ніби поставила собі за мету здійснити грандіозний експеримент і випробувати економічну систему країни на здатність функціонувати за граничних умов, розгойдуючи її до крайніх положень — надвисоких цін, катастрофічної девальвації, товарного і бюджетного дефіциту, граничного безробіття, ручного керування ринком тощо"¹⁷⁵. Справді, з осені 1922 р. були введені лімітовані ціни на зерно, які ніяк не стикувалися з високими цінами на промислові товари. У 1923 р. гострих форм набула криза збуту. Внаслідок націоналізації держава виступала на ринку промтоварів монополістом і мала можливість диктувати ціни. Але в 1923 р. ціни були підняті настільки, що товари стали недоступні селянам. Користуючись монополістичним становищем державної промисловості на ринку, керівництво ВРНГ адміністративним шляхом різко підвищило ціни на промислові

товари, штучно розвівши "ножиці цін". Співвідношення між вартістю сільськогосподарської і промислової продукції за час від 1 січня до 1 листопада 1923 р. змінилася від 1:1,7 до 1:3,1. Наприклад, пуд жита 1 січня 1923 р. коштував 1,5 аршина ситцю, а 1 вересня лише 0,5 аршина¹⁷⁶.

На таке знущання над здоровим глуздом Остап Вишня відповів пародією на схильність академіків з Держплану прикривати цинічне фіскальне крутіство потоком табличних форм і глибокодумних коментарів:

Скільки пудів	Штани цілі	1 холоша	Ширінька	1 гудзик
Жито	30 пуд.	15 пуд.	7 ½ пуд.	1 пуд.

"З цієї таблиці видно, що коли селянин регулюватиме своє життя по індексу цін нашого товарного ринку, а не допускатиметься різних примхів свого власницького індивідуалізму, то за 7 ½ пудів жита він спокійнісінько матиме в себе ширіньку від штанів. Для середняка це цілком досить, бо коли серйозно говорити, то в штанях найголовніша частина, безперечно, є ширінька. Решта — від лукавого. І без тої решти перебутися можна, не лякаючи на селі жінвідділу.

Для незаможника це, щоправда, дорогувато трохи. Але незаможник все ж таки має змогу виділити 1 пуд хліба й купити собі гудзика. Треба тільки незаможникам шити довгі сорочки (полотно своє ж!) і на тому місці, де при відновленні господарства повинні бути штани, пришити того гудзика... Уже вам натяк на штани й є"¹⁷⁷. (*"Ну що, регульном!"*, 1923 р.)

З 1924 р. ціни на промтовари були знижені, але "ножиці" так ніколи і не були стулені до кінця: селянство продовжувало виступати донором державної промисловості і інших починань керівництва. У 1925/26 р. на додаток до "ножиць цін" виник ще і дефіцит товарів для села. Кампанія зниження цін на промтовари у 1926/27 р. фактично провалилася. Селяни не бажали продавати хліб, не отримуючи взамін необхідних товарів.

Селяни не довіряли радзнакам, які швидко знецінювалися, і тікали від грошей. Про знецінення грошей і несправедливий баланс цін ходили прислів'я: "Як був живий Миколка-дурачок, то булка була п'ятачок, а як стала Республіка, то не купиш й бублика"¹⁷⁸; "Руб пшеничка, 7,50 спідничка, 250 бричка. Оце тобі змичка!"¹⁷⁹.

До грошових розрахунків селяни вдавалися дуже неохоче — у крайньому разі. Маючи намір купити промисловий виріб, зняряддя виробництва, селянин спочатку ретельно вивчав можливість купити потрібну річ швидко, і тільки тоді продавав необхідну кількість своєї продукції, щоб дістати гроші. Щомісячні огляди політичного стану СРСР за 1925–1926 рр., підготовлені Інформвідділом ОДПУ, наводили висловлювання селян з цього приводу: "Будемо чекати до того часу, доки не піднімуться

ціни, а потім реалізуємо урожай і сплатимо податки". Також через агентуру було з'ясовано, що селяни Прилуцького округу, перш ніж вивезти на ринок хліб та сировину, спочатку вивідують, чи є в кооперації і у торговців-приватників необхідні товари, — і тільки за їх наявності продають свою продукцію¹⁸⁰.

Про монетарну поведінку селянства на початку 1924 р., тобто коли вже вводився червінець, розповідає нарис у відомого у свій час публіциста П. Лісового: "На селах (наприклад, Любеч, Радуль і ін.) ще й досі найбільш сталою валютою є хліб. На гроші ви нічого не купите. Я сам бачив, як у Любечі і в Радулі люди несуть у клунках і вузликах жито і на них купують: півфунта олії, коробочок сірників, голку, зшиток і т. ін. І знаєте, яка тут робиться маніпуляція? Всі товари в золотому розрахуванні. Коли, скажемо, півдюжини гудзиків коштує гривеник, то треба вирахувати, скільки на них треба дати фунтів хліба. Коли пуд хліба коштує на золото 40 коп., то фунт виходить 1 коп., а за дюжину гудзиків, виходить, треба дати 10 фунтів. От як люди купують і торгують на селі... Радзнаки намагаються збути, а хліба купити. Хліб на селі заміняє червінець"¹⁸¹.

Сільське населення з ентузіазмом зустріло грошову реформу і випуск срібних грошей в обіг, про що засвідчили дописи в редакції газет¹⁸². Один сількор у своєму дописі передав захоплення селянське так: "...Цими днями і в наше село докотились перші срібні гроші, не папір'яні знаки, а правдиві срібні, блискучі... Та й гарні ж гроші які сточортма, ще кращі за Микольчині"¹⁸³.

Але грошова реформа не пододала перекосів у ціновій політиці, і поведінка селянства залишилася без суттєвих змін.

Селянство давало оцінку владі не тільки висловлюваннями, заявами, скаргами, — а самою своєю економічною поведінкою.

Як показав за допомогою статистико-математичних методів Ю. Святець, господарська поведінка селянства в різних регіонах була спричинена насамперед природно-географічними умовами, а не цілеспрямованими конструктивними заходами влади щодо поліпшення стану господарств. Для вивчення неявних чинників господарської діяльності Ю. Святець застосував метод багатовимірного статистичного аналізу, визначення основних модулів селянського господарства. Дослідник за допомогою методу головних компонент (одного з варіантів факторного аналізу), застосованого до матеріалів щорічних вибіркових весняних сільськогосподарських переписів, побудував ієрархію чинників, що впливали на господарську поведінку виробників-селян. Виявилось, що з виділених п'яти найголовніших факторів розвитку селянського господарства у 1922–1926 рр. найвагомим в роки непу був природно-географічний, і тільки четвертим за вагою виявився фактор, що відображає специфіку ринкової

організації рослинництва і тваринництва — він показав лише близько 6% загальної дисперсії значень ознак. Дослідник так інтерпретує отримані результати: "Набір виявлених факторів свідчить про те, що декларований більшовиками принцип "свободи ринку" слабо впливав на організацію українського селянського господарства. Характер аграрного виробництва протягом 1922–1926 рр. визначався головним чином натуральними умовами селянських господарств, а не економічними стимулами. Інфляція радзнаку, низькі закупівельні ціни на збіжжя, високі ціни на промислові товари, брак фінансів у сільському господарстві не могли забезпечити проголошеної економічної "змички" міста та села, а тим більше похитнути селянської консервативності й натуральності"¹⁸⁴.

І все ж еволюція в бік товаризації, орієнтації на ринок розгорталася. Ю. Святець продемонстрував, що рух від споживчо-трудової організації господарства до ринково-орієнтованої відбувався як шляхом інтенсифікації, так і шляхом екстенсифікації виробництва залежно від географічних умов. Селянське господарство Поліського регіону може бути визначене як споживацьке в частині рільництва і ринково-орієнтоване в частині тваринництва. Степ дає ніби симетрично обернену модель поведінки: тут переважало ринково-орієнтоване рільництво та споживче м'ясо-молочне господарство. Отже, у 20-ті роки перехід від споживчо-трудової організації господарства до ринково-орієнтованої реалізовувався шляхом як інтенсифікації, так і екстенсифікації виробництва залежно від географічних умов округів. За першим (інтенсивним) вектором найвиразніше прямували господарства Чернігово-Сіверського Полісся з типовою молочарською спеціалізацією тваринництва, житнім хліборобством, кінною упряжжю та дерев'яним реманентом. Екстенсивний напрям особливо чітко проявився у Донбасі, де господарство характеризувалося технічним (переважно соняшниковим) рослинництвом, м'ясною спеціалізацією саме великої рогатої худоби, металевими знаряддями обробки землі та воловою упряжжю. З результатів компонентного аналізу з'ясувалося, що майже у половині округів навіть навесні 1925 та 1926 рр. за сукупністю соціально-економічних показників концентрувалися пріоритетно споживчо-трудові селянські господарства.

Така картина була типовою для західних округів (Бердичівського, Вінницького, Уманського, Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Молдавської АСРР). Приблизно третина округів потрапила до околу точки біфуркації, тобто відтворювала саме стадію "вибору поведінки системою" між споживчо-трудовою та ринково-капіталістичною моделями селянського господарства. Склад таких балансуючих округів (Київський, Катеринославський, Харківський, Сумський, Миколаївський,

Черкаський, Кременчуцький, Зінов'ївський, Одеський, Криворізький, Херсонський, Полтавський, Лубенський, Первомайський) дозволяє зробити три важливих висновки. По-перше, до наведеного списку потрапили округи так званої чорноземної групи, які лежали у басейні Дніпра. По-друге, вони охоплювали територіально понад половину УСРР. По-третє, здебільшого це були землі, на яких ще кілька років тому лютував голод, що знесли селянське господарство. Господарі значної частини України до весни 1926 р. так і не змогли оговтатись від недавніх соціальної, економічної та гуманітарної катастроф, при незмінності психології селянина, який господарював з оглядом на запаси власного господарства, а не на державні інтереси¹⁸⁵.

Наслідком егоїстичної політики держави щодо хліборобів і економічних ігор селянина з державою стала стагнація сільськогосподарського виробництва.

"Що виходить? Юринда виходить... Земля моя, народна — не панська, а жити сутужно. Об чім діло?" — запитував від імені селянства шалено популярний на селі активний публіцист і фейлетоніст "Вістей ВУЦВК" і "Селянської правди" Остап Вишня (*"Дуже важливі справи і як їх вирішити"*, 1924 р.)¹⁸⁶.

В революцію селянство помітно покращило озброєність свого господарства реманентом за рахунок пограбування поміщицьких економік: у 1917 р. в Україні селянських господарств без вдосконаленого реманенту нараховувалося 43%, а в 1920 р. — 24%. Проте голод 1921–1922 рр. вирвав здобич у значної частини селян: вони обмінювали реманент на хліб. Частина реманенту селяни з охоплених голодом степових районів продали у північні, не охоплені неврожаєм губернії України. Сучасники в один голос засвідчували втрату біднішим селянством реманенту: "Все, що можна було промінати на хліб — вози, плуги, сівалки, косарки — поміняли"; "Минулим голодним роком найбідніше селянство проїло весь свій реманент"; "У Ромнах, на ярмарці, багато сільськогосподарського реманенту: возів, плугів, віялок, молотарок. Адже сюди привезли багато реманенту для продажу з південних, неврожайних губерній". Катеринославський губком партії у жовтні 1921 р. констатував: "В урожайні губернії населення везе букери, брички, коней і взагалі розтринькують все господарство і віддають його за дрібничку"¹⁸⁷. Як наслідок — відсоток безреманентних господарств збільшився і весною 1922 р. склав 30%. Зате побільшало реманенту у селян Волині і Полтавщини¹⁸⁸.

Аналіз стану реманенту у селянських господарствах показує, що тільки з 1925/26 р. розпочалося скільки-небудь помітне зростання капіталовкладень у реманент, але вже з 1928 р. намітився новий спад¹⁸⁹.

Капіталовкладення в сільське господарство були незначними. У порівнянні з основними фондами сільського господарства вони у 1925–1928 рр. становили 5–6%, тоді як у промисловості цей показник у 1925/26 р. становив 17%, у 1926/27 р. — 20% і в 1927/28 р. — 21%¹⁹⁰. Спеціальні підрахунки показали, що коли в 1913 р. було збуто машин селянству на 36 млн. руб., то в 1921/22 господарському році — на 700 тис., у 1922/23 р. — на 3 млн., у 1925/26 р. — на 28 млн. руб.¹⁹¹

В 1926 р. потужність механічних двигунів у сільськогосподарському виробництві становила ледве 1,7% від загальної потужності тягової сили¹⁹².

Трактор у сільському господарстві України з'явився фактично у 1924 р. і ще довго залишався дивиною. Ось деталь з життя Артемівського округу у 1925 р.: "Перший час, щоб подивитись, як працює трактор на полі, сходилось все село. Захоплені селяни не вірили своїм очам..." (Артемівський округ, 1925 р.)¹⁹³. Помічалися випадки участі трактора на весіллях за гроші¹⁹⁴.

За даними Наркомзему України, у 1926/27 господарському році було "розподілено" 1707 тракторів, із них 172 "Запорожців", 270 "Інтернаціоналів", решта — "Фордзони". При цьому попит на трактори був забезпечений на 23%. Із реалізованих у цьому році тракторів 34,9% купили машинно-тракторні товариства, 15,5% — комуні і артілі, 13,2% — ТСОЗи, 7,3% — земельні громади, 3,3% — інші організації (ТВД, КНС)¹⁹⁵. Такий розподіл був наслідком певної політики монополіста-продавця: щоб трактори не діставалися в приватні руки. За 1925–1928 рр. по Україні було розподілено 9192 трактори, з них дісталось колгоспам — 28,7%, радгоспам — 19, земгромадам — 4,6, машинно-тракторним товариствам (МТТ) — 33,7, кооперативним і громадським організаціям — 13, селянам-одноосібникам — 1%¹⁹⁶. Саме такий розподіл тракторів — при значному попиті на них з боку селян-одноосібників — уряд видавав за величезне досягнення. Але не слід помилятися: чимала частина тракторів "громадського використання" через хитромудрі схеми фактично опинялася у розпорядженні одноосібників — через підставних осіб, через лжеколгоспи, лжекооперативи.

Голова ВУЦВК Г. Петровський у статті "До електрифікації села" (1924 р.) навів такі дані, що оранка трактором "Фордзон" обходилася у 1,5–2 рази дорожче оранки худобою. Не випадково селяни охочіше використовували трактор як двигун на олійницях та млинах¹⁹⁷.

Проблемою був брак запасних частин¹⁹⁸. За 1926/27 господарський рік вперше були організовані 15 стаціонарних і 6 пересувних тракторних ремонтних майстерень; було проведено капітальний ремонт 266 тракторів, середній ремонт — 374 тракторів і біжучий — 522 тракторів¹⁹⁹.

Селянство було цілком свідомим, що проблему розпорошеності засобів виробництва в доколгоспному селі можна розв'язувати не тільки через усуспільнення селянських господарств, а й через гнучкість промисловості і економічної політики держави. На з'їзді жінок — членів сільрад Первомайського округу у жовтні 1927 р. була озвучена цікава ідея: "На мій погляд, наша промисловість ще не відповідає тим вимогам, які маються з боку селянського населення. Наша промисловість ще не дає тієї кількості машин і тої конструкції, яка вимагається селянським населенням. В той час, коли нам необхідні маленькі сівалки, наша промисловість їх не виробляє. В той час, коли ми вимагаємо маленькі сіножатки, наша промисловість випускає "лобогрейки"..."²⁰⁰.

Інформація (повідомлення) про влаштування сільських електростанцій чи проведення електрики до сіл стали з'являтися в газетах з самого початку 1921 р. Найпершими отримали електрику села Харківського, Криворізького повітів, Донбасу.

Коли в с. Крем'яному Артемівського округу в 1925 р. була облаштована місцева електростанція на основі нафтового двигуна і динамомашини, селяни проявили неабиякий ентузіазм, і по селу "пустили холодний світ" — було приладнано 400 ламп. Кореспондент передає враження від події: "Засвітили по хатах електричні лампи на 25 свічок. Кругом видно. По багатьох хатах зразу стало помітно, що стеля й стіни закоптились гасовим каганцем. Заметушились хазяйки від такого світла, що все видко — й ну чепурити хати. А одна баба стала просити майстра, щоб він трохи прикрутив лампу, бо, мовляв, такий світ ріже очі"²⁰¹. Це було в той час, коли по містах споживання електрики в побуті уже стало звичним явищем. На селі ж це були лише перші спроби. Спеціальна аналітична стаття у "Вістях ВУЦВК" тверезо оцінює успіхи в цьому напрямі: "Ми не знаємо ані точних відомостей, ані ясної уяви про розміри охопленої електрикою сільської території України... ВРНГ, який повинен про це знати, має відомості про електрифікацію всього лише якогось десятка сіл на Україні і про якусь сотню шкіл, що подали заявки на електрифікацію... Нині електрифікація села б'є, головним чином, на ефект, на показність, а не на дійсну електрифікацію. Село вважає, що воно електрифіковане, коли в селянських хатах, навіть в клунях і хлівах, горить електрика. Але по таких селах і досі все сільське господарство ведеться в дідівський спосіб, і електрики тут не вживається"²⁰².

У повідомленні про налагодження електричного освітлення в дев'яти селах Вінницького округу (листопад 1925 р.) уточнювалося, що "дається світло восени й зимою як смеркне й уранці з чотирьох годин", а також додавалося, що електроенергія використовується для обмолоту зерна і в

млину²⁰³. Мали місце й інші випадки застосування електрики для приведення в рух молотарок, при зрошуванні²⁰⁴.

За даними Наркомзему УСРР, у 1926 р. електрика надходила до 2% селянських дворів республіки; в той же час у Швейцарії цей показник дорівнював 90%, у Норвегії — 75%. Ефективність сільської електрифікації викладена таким чином: "...Досі лампа превалює в цій галузі, а питання вживання електромоторів упирається в їх нестачу, якщо не відсутність; радянське електровиробництво не справляється з замовленнями в справі збудування динамо-машин, трансформаторів тощо"²⁰⁵.

Сільські електростанції у 1926/27 р. виробили 0,1% загального виробництва електроенергії по Україні, у 1927/28 р. — 0,3%; районні електростанції мали вагу відповідно 1,5% і 3%²⁰⁶. За один 1927/28 рік кооперативне об'єднання "Електрика" по сільських районах спорудила 22 електростанції потужністю 2541 кіловат, їх робота охопила 26 418 селянські двори²⁰⁷. На початок 1929 р. загальна потужність сільських електростанцій становила 2700 кіловат²⁰⁸.

Про "молотьбу електрикою" в с. Борках Хорольського повіту "Вісті ВУЦВК" повідомляли у 1922 р.²⁰⁹ В інших селах перші спроби обмолоту зернових на основі електричного двигуна — "молотьба електрикою" — були здійснені у 1925–1927 рр.²¹⁰

В цілому відчувається роззброєність і безпорадність селянського господарства перед стихією природи. Наслідки недороду і голоду 1921–1922 років були подолані тільки до 1923/24 р. Але в 1924 р. неврожай повторився. У 1925 р. частковий недорід охопив південно-західний регіон України. У 1927 р. недорід охопив значну площу степових округів. Взимку 1927–1928 рр. вимерзли озимі посіви на площі 4 млн. дес. Взимку 1928–1929 рр. озимина знову загинула на значних площах²¹¹. І це були наслідки роззброєності селянина не тільки перед природою, а й перед державою. Наприклад, під час війни і в ході продрозверстки були ліквідовані недоторкані страхові резерви зерна, і саме відсутність страхових запасів призвела до голоду і величезного недосіву 1922 р.

Самі селяни вважали ідеальним для типового середняцького господарств наявність 1–2 коней в залежності від регіону, плуга, букера, борони, віялки, а також у супрязі сівалки і молотарки. Про складніший реманент у середняцькому господарстві селяни і не згадували. Сучасники відзначали переважання консервативного погляду у селян на значення сільськогосподарської техніки: "У селян склався погляд, що у полі, коло хліба, треба прикласти рук і пролити поту і ніяка машина цього змінити не може". Переважна більшість селян виконувала основні сільськогосподарські роботи вручну. За даними агрокореспондентської мережі Наркомзему УСРР, у 1923/24 господарському році засівання зернових

вручну становило 83–100% на Поліссі, 54–87% на Правобережжі і північному Лівобережжі. Лише на півдні Лівобережжя і в Степу ручний посів поступався посіву сівалкою чи букером. Але і в цих районах ячмінь, овес, гречку здебільшого висівали вручну. Коса і серп слугували основними знаряддями при збиранні хлібів на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, і лише в Степу жнивarka виходила на перше місце при скошуванні зернових, але і там понад 20% посівів скошували косою. Переважно ціпом селяни обмолочували снопи на Поліссі і Правобережжі, значну частину хлібів на Лівобережжі. Тільки в Степу молотарка або гарман витісняли ручну молотьбу²¹².

В системі сівозмін міцні позиції продовжувало займати трипілья; у 1921–1922 рр. воно займало 42% сільськогосподарських площ, у 1926 р. — 38%. У 1929 р. трипільна система займала 38%, поліпшена просапна система — 37%. Передові багатопільні сівозміни впроваджувалися дуже повільно. Сортовим насінням засівалося від 2% у 1925 р. до 10% у 1929 р. селянської ріллі. Мінеральні добрива вносилися рідко, органічні добрива — нерегулярно. Нерідкими були пояснення: "Гній на добриво не застосовується тому, що весь гній йде на паливо, якого ледве вистачає"; "Поле зовсім не угноює, тому що не прийнято"²¹³.

При всій бідності панування рутинних форм виробництва сприймалося як щось протиприродне, як проблема не лише технічна, а й ментальна, про що писав Остап Вишня: "Продукційність праці в нашій сільській господарстві?! Це все одно, якби вам сказали:

– Пошукайте дівоцтва у цариці Катерини Великої... <...>

Праця є, а продукційності тої, як у комара носа... От скілечки...

Причини?

Первородні! Причини ті ще од тої мавпи, що від неї "пішов єсть" український суверенний і ні від кого не залежний народ наш... <...>

Перескочили й через кам'яну, й через залізну, й через бронзову доби, а й досі нас не залиша оте:

Якось-то воно буде! <...>

Продукційність праці в сільському господарстві.

Машина, кажуть, визволить.

Машина машиною, це так....

А чи не спробувати б нам (до машини!) більше сіяти стручкватого перцю?

Перець той треба закладати не під чересло в плузі, і не в кісся, і не в ціпа, а зовсім в інше місце... <...>"²¹⁴ ("Про продукційність праці у сільському господарстві та про те, як тую продукційність збільшити", 1924 р.)

5. Селянин як комунар

На фоні впертого індивідуалізму селянина ідея колективізації обростала надмірними чеканнями і безпідставними екзальтаціями. Загальним місцем в агітаційних репортажах про життя комунарів стало підкреслювання відокремлення дітей від батьків. Важко сказати, наскільки перебільшеною були такі твердження, але навіть якщо це й були натяжки, то дуже показові: на ломку ментальності компартійна влада поклала сподівання не менш вагомі, ніж на перебудову виробництва. Періодика, звіти доповіді бравурно рапортували про народження нового покоління, вільного від самого духу селянського індивідуалізму:

Чепільську комуна Савинської волості Ізюмського повіту (1923 р.): "Діти живуть в окремому дитячому будинкові, де за ними ходить спеціальна вихователька і найнята вчителька"²¹⁵.

Комуна "Новый мир" Сумського округу (1924 р.): "Всі члени живуть в спільному помешканні, в двох будинках. В першому будинку живуть діти, окремо від батьків..."²¹⁶.

Комуна "Плуг і Молот" Ізюмського округу (1924 р.): "Діти виховуються не батьками, а в дитячому будинку комуни"²¹⁷.

Комуна "Красный Октябрь" Запорізького округу (1924 р.): "Всі члени мешкають спільно, в чотирьох будинках, за винятком дітей, що живуть в окремому дитячому будинку під доглядом вихователів"²¹⁸.

Комуна імені Петровського Мелітопольського округу (1924 р.): "Для дітей — дитбудинки на 40 душ"²¹⁹.

Комуна "Червона зоря" (слобода Волоховка Вовчанського району Харківського округу, 1925 р.): "Як новину, цікаво відмітити, що зараз уже дітей відокремлено від батьків, і вони мешкають в двох окремих кімнатах..."²²⁰.

Комуна імені 5-ї річниці Жовтневої революції Житомирського округу (1925 р.): "Жінки комунарів вільні від дітей, бо для останніх є окреме помешкання, й окремо їх доглядають"²²¹.

Комуна ім. Комінтерну с. Чорненька Каховського району Херсонського округу (1926 р.): "Всі 150 дітей комунарів мешкають окремо від батьків у двох будинках"²²².

Комуна імені Жовтневої революції (с. Ганзерівка на Прилуччині, 1927 р.): "Дітей до 16 років відокремлено від сімей, й живуть вони в дитячому будинку, що міститься в розкішному парку за три версти від комуни, керують вихованням дітей спеціалісти-вихователі"²²³.

В концентрованому вигляді сподівання на прищеплення "нового побуту" хліборобам через комунівський полігон висловлено у доповіді Наркомзему УСРР "Состояние коллективных хозяйств Украины и

перспективы коллективизации" (1924 р.). Видаючи бажане за дійсне, ініціатори колективізації наполягали: "Старая патриархальная семья в коммуне уживается очень плохо, и на смену ей идут новые формы общежития. Вопросы детского воспитания и образования имеют большое значение в жизни коммуны: путем организации яслей, детдомов *дети с самого начала уходят из старой семьи* и привыкают к новым формам жизни, к новым понятиям.

Обобществление потребления, путем организации общих столовых, кухонь и т. п., почти полностью раскрепощают женщин от ига прежней патриархальной семьи и ставят ее на положение равноправного члена коммуны. Однако здесь необходимо отметить, что эти моменты являются причиной возникновения склок среди женского населения коммун, которое часто по своей несознательности и неподготовленности еще до сих пор не всегда отвыкло от привязанности своему маленькому очагу, кухне, горшкам и тряпкам"²²⁴.

Дуже схоже на те, що комунари не самі додумалися до відлучення дітей від сім'ї, а робили це під впливом наполегливих рекомендацій "згори"; не віриться навіть, що вони строго дотримувалися "дітдомівського" принципу виховання — скоріше за все, формально звітували і влаштовували показуху на випадок перевірок, а в житті практикували значно пом'якшений варіант казарменого побуту. Безсумнівним є одне: керівництво дуже хотіло бачити в комунах експериментальний майданчик по селекціонуванню "нової людини". Зразком такої мотивації може слугувати пояснення, дане в огляді "Колгоспи, їх соціально-економічний, побутовий стан та культосвітня робота", складеному Центральним кабінетом політосвітроботи в 1929 р. на основі вивчення побуту 10 колгоспів: "Для налагодження правильного виховання дітей *треба було відокремити їх від постійного впливу дорослих, для того щоб менше впливало на них оточення старих традицій, старого побуту*"²²⁵. Отже, "старі традиції" не давали спокою новим хазяям країни, "політтехнологам" пореволюційної доби. Інтернати при комунах потрібні, щоб "чисті душі" не набиралися від дорослих усієї гидоти традиційного індивідуалізму. Гарної ж думки були агітатори про комунарів...

Друга нав'язлива ідея, яку наполегливо ліпили до комун, — це безбожництво:

"Всі члени комуни позбавились релігійних забобонів" (комуна "Незаможник" Лехнівського району Прилуцького округу, 1925 р.)²²⁶.

"Віру в могутність бога зламано... Елементом, що зберіг релігійні пережитки, є діди й жінки" (Куп'янський округ, 1925 р.)²²⁷.

"Немає в комунарів ікон, навіть у старих віком, і взагалі комунари безвірники" (комуна "Червоний пахар" Репкинського району Чернігівського округу, 1928 р.)²²⁸.

Запитання про релігійність було включене до анкети при проведенні суцільного обстеження колективних господарств у 1923 р.; були отримані фантастичні дані, що нібито 69% усіх колгоспників були "нерелігійними", а серед комунарів — 89%²²⁹.

Схоже на те, що до 1929 р. колективізація була справою не господарською і навіть не фіскальною, а чисто ідеологічною: від комун чекали перш за все до них ставилися як до "фабрики нової людини", як експериментального майданчика по розселянню, по перетворенню хлібороба у різновид індустріального робітника. Аргументами і критеріями в цій справі виступали не продуктивність праці і навіть не піднесення добробуту, а "свідомість", мораль. Типовим зразком рефлексії з приводу "колгоспного будівництва" може слугувати такий газетний матеріал: "Комуни імені Леніна та "Червона зірка" на Харківщині є яскравим прикладом нового побуту. Перш за все, ці дві великі сільськогосподарські одиниці вільні зовсім від релігійних забобонів та рішуче одсахнулись од усіх релігійних обрядів. Народження, шлюб, смерть нового члена комуни зустрічається й проводиться без попа й кадила. Святкують комунари тільки революційні свята, на які запрошують до себе околишніх селян та пояснюють їм значення колективізації й т.ін. Жіночої справи по колективах не існує. Колективне харчування звільняє жінку від віхтя та кухні, а ясла та дитячий будинок — від пелюшок. Жінка є повноправним членом колективу і вільний від праці час вона використовує на самоосвіту та вчиться керувати колективом. ...Праця в колективі є настільки організована, що кожний робітник вперед на декілька днів знає, що йому треба робити"²³⁰.

Через такого роду надуманий підхід до справи модернізації села траплялися конфузи. Поверховість розуміння колективізму, формалізм в оцінці здобутків, нетерпляче бажання підштовхнути процес будь-якою ціною породжували непорозуміння, створювали можливість заснування лжеколгоспів, лжекооперативів і паперових колгоспів та кооперативів. Так, у 1922 р. була розрекламована комуна "Воздвиженське трудове братство" на Чернігівщині²³¹. А в 1925 р. проти "братства" був проведений судовий процес, бо з'ясувалося, що державними пільгами користувалася звичайна релігійна конгрегація. Відомо, що на початку 20-х років менонітам-колоністам часто вдавалося уникнути конфіскацій і репресій у душі розкуркулення завдяки проголошення себе членами кооперативу чи навіть комуни. Компартийна влада, яка продемонструвала брак реальних уявлень про усупільнення праці, певний час не була здатна помітити фальсифікацію. Одна з сільськогосподарських артілей Сталінського округу, утворена 7 бідняцькими господарствами у 1924 р., спекулювала отриманою у держави насінневою позикою, перепродала господарям-приватникам

куплений в кредит на пільгових умовах трактор²³². У 20-ті роки, коли справа поширення колективістських форм господарювання була справою принципу і доблесті, а не терору, колективізація поступово збільшувала показники. Але треба враховувати, що приблизно кожен п'ятий з офіційно зареєстрованих "колективів" був паперовим, а то й лжеколгоспом. В ході проведеної у першій половині 1926 р. перереєстрації колективних господарств УСРР (їх тоді офіційно рахувалося 5 тис.) зі статистики зникли 1076 колективів. Цікаво, що 36% були викреслені зі списку колгоспів як такі, що утворилися в голодні роки тільки для отримання матеріальних пільг, а 18,7% розпалися через "прагнення до одноосібного господарства"²³³.

Щоправда, господарчі органи, які оберталися в світі показників рентабельності, сальдо і т. ін., користувалися іншими критеріями і більш тверезо оцінювали успіхи комунарів. Спеціальна комісія Запорізького окружного комітету партії у 1925 р. виявила низку хворобливих симптомів: чимала частина землі здавалася в оренду навколишньому селянству, передумовою чого були як удвічі більша кількість наділеної на кожного їдока-комунара, так і господарська невправність; значна фінансова заборгованість; поганий облік робочої сили, низька продуктивність праці; не виправдано широке використання найманої праці. Але найбільше нас цікавить висновок комісії про нездорові взаємовідносини в середовищі комунарів: "У більшості комун (у 12 з 15) взаємовідносини нездорові. Головним недоліком є відсутність стимулу зацікавленості. Принцип "кожному по потребі і від кожного за здібністю" їх не задовольняє. Метод задоволення потреб членів шляхом колективного придбання обмундирування часто викликає непорозуміння, що породжують чвари ("склоки"). Усуспільнений побут не дає можливості самостійно задовольняти бажання окремих членів комуні — "запросити до себе родича чи знайомого, який живе в окремому господарстві, пригостити його і випити чарку горілки", бо доводиться задовольнитися спільним пайком. Ці дрібниці породжують значне незадоволення серед членів і часто є причиною виходу з комуні"²³⁴.

Державних же мужів непокоїла головна проблема: колективні господарства були далекими від того, щоб виконувати місію локомотива передових методів ведення сільського господарства в цілому, вести за собою масу селянства. Держплан і Наркомзем УСРР, розглянувши стан колгоспів на Україні у 1926 р., констатували: "В масі своїй колективи є великим господарством з селянським методом господарювання"²³⁵. В цілому колективні господарства не стали ні "маяками", ні пропагандистами, ні взірцем для селянства. І. Омельченко, подаючи в газеті огляд колективістського руху в сільському господарстві за 1921–1922 рр.,

скаржитися на неуважне ставлення адміністрацій до потреб і труднощів колгоспів, і додає: "Я вже тут не кажу про вороже відношення оточуючого селянства"²³⁶.

Прикладом відносно реалістичного аналізу може слугувати стаття С. Божка, видрукувана у "Вістях ВУЦВК" 22 квітня 1926 р.: "...Загнані в колектив неволею, не всі члени колгоспів свідомо й щиро ставляться до роботи в ньому. Дуже вже глибоко засіла в головах селянства підневольна праця по панських економіях з усіма її "трудовами звичаями", як то ледарство, неповоротливість в роботі, неохайність коло худоби та реманенту, оте одвічне "нехай", що було нерозлучним попутчиком всіх заробітчан. Звідси найбільшою хобою по колгоспах є низька продуктивність праці. Останньому явищу сприяє ще відсутність персональної матеріальної заінтересованості у робітників. Це особливо помітно у вищих формах колективізації (комуна наприклад), де наслідки продукції даються продуцентам в міру потреби..."²³⁷.

Мабуть, розуміючи, наскільки непростою є справа налагодження соціального побуту в комунах, і прирівнюючи життя в них до морального подвигу, один з авторів написав про комуноу "Червона зоря" Вовчанського району Харківського округу: "Дух комуни непохитний"²³⁸. Кому ж протистояв дух комунарів: грабіжницьким податковим службам? політичним провокаціям? глузуванням з боку влади? розкладницьким схемам спецслужб? Ні, своїй власній природі, своєму еству.

Як загальне правило, дразливою проблемою був розподіл прибутку. Про артіль "Общий труд" Генічеського району Мелітопольського повіту повідомлялося, що за чотири роки її існування було перепробовано чотири способи розподілу прибутків, і жоден з них не задовольнив колектив²³⁹. Про згубність зрівнялівки і проблему відсутності матеріальної зацікавленості говорилося в огляді журналу "Сільський господар" у 1926 р.²⁴⁰ Огляд стану колгоспів Куп'янського округу за 1925 р., даний в журналі "Сільський господар", при всі й його агітаційній спрямованості і бажанні підкреслити позитивні сторони, все ж невід'ємною рисою їх побуту відзначив часті суперечки: "Розвиток суперечок проходить у формах довгої, потайної, "підпільної" боротьби, що потім бурхливо проривається на загальних зборах..."²⁴¹. Причиною виходів з комуни імені Леніна на Сумщині у 1926 р. була названа "складність морального стану комуни"²⁴². У комуні імені К. Маркса Яготинського району Прилуцького округу, що утворилася в 1922 р., розподіл "по потребах" привів до падіння продуктивності праці і незадоволення комунарів. Тому з 1926 р. комунари перейшли до системи розподілу за трудовим внеском²⁴³.

"Найболючіші питання в житті колгоспів, що іноді призводять навіть до ліквідації їх — це непідібраність членів, низька продуктивність праці,

неналагодженість рахівництва і непогодженість серед окремих груп членів..." (Конотопський округ, 1927 р.)²⁴⁴. Отже, "непідібраність", тобто нормально-середньостатистичний склад, гарантував неабиякі проблеми. Протистояти викликам казарменого комунізму могли тільки спаяні колективи однодумців — наприклад, коли комуну утворювала група щойно демобілізованих червоноармійців. Або коли знаходилася сильна особа, здатна протистояти будь-яким перешкодам, як, наприклад, у комуні імені Жовтневої революції (с. Ганзерівка на Прилуччині), яка утворилася у 1920 р.: "Перші три роки в комуні панували незадоволення, чвари, угруповання. Рада комуну почувала себе, як на вулкані. Були часи, коли життя членів ради бувало під загрозою, а одного з них 1922 року навіть не знати хто й за що вбив". Що ж урятувало комуну від розпаду і потрясінь? Сталева воля голови ради комуну, старого більшовика, "безстрашність його перед усякими погрозами з боку окремих членів комуну та угруповань у ній", його вміння "підібрати належних людей!"²⁴⁵

Один з оглядачів в нарисі "Жінка у колективах" подав таку оцінку: "Далеко більші труднощі ми маємо у справі організації спільного життя. Індивідуалістичні власницькі настрої членів, навіть за суб'єктивного бажання засвоїти колективні звичаї, давали й дають себе відчувати досить боляче. Часом невміння жити в гурті викликало досить гострі явища у житті не одного з колективів"²⁴⁶. "Невміння жити у гурті", відзначене публіцистом, — це нормальний стан здорової психіки, і тільки в атмосфері штучного нагнітання колективістської істерії могло здатися, що це — якість відхилення від норми.

В комуні "Червоний орач" Репкинського району Чернігівського округу, що утворилася у 1923 р., спочатку панувало романтичне братерство: "працювали всі разом, а їли з загальної кухні". Але така система виявилася нежиттєздатною: автор нарису все списує на "несвідомість" і "зловживання". Довелося перейти на окреме харчування в родинах, ввести облік праці і розподіл продуктів харчування за трудовим внеском²⁴⁷.

Як приборкати в комунарові селянина? Як примирити його з втратою індивідуальної власності при переході в комуну? Ця проблема була типовою, вона пекла і тривожила. Один з рецептів пропонувався такий: "Для цілковитої ліквідації права власності на передані колективу корову або коня, щоб в дальнішому не утворювати ніяких переваг та привілеїв, цих коня або корову продають, а натомість купують нових коня або корову на кошти колективу, що тепер в очах всього колективу стають загальним добром"²⁴⁸.

Селянин залишався одноосібником, прихильним і вірним своїй приватній власності — всупереч усім агітаціям і обіцянкам, резонам і "прикладам".

6. Селянин у колі сім'ї

Демографічна поведінка селянства включала високу шлюбність, народжуваність, смертність, невелику кількість розлучень. Наділення землею і земельні переділи з урахуванням кількості їдців додатково стимулювало утворення нових родин: коефіцієнт шлюбності після революції в Україні був вищим, ніж до революції. Спеціальне опитування показало, що в 1928 р. серед молодят 37% хлопців і 60% дівчат мали вік менше 20 років; до досягнення 24 років створили сім'ю 81,5% чоловіків і 90% жінок-селянок. Шлюб у селянських родинах був міцним. Коефіцієнт розлучень у 20-ті роки не перевершував 1,68 проміле, що в порівнянні з нинішнім станом у багато разів менше. Звичайні норми доколгоспного села стояли міцно на сторожі непорушності селянської родини — запоруки міцного селянського господарства²⁴⁹.

Для доколгоспного села була характерною висока народжуваність. Селянка за своє життя народжувала в середньому 7–8 дітей. Без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності. При високій дитячій смертності (третина селянських дітей помирала у віці до 15 років) висока народжуваність слугувала страхуванням від одинокої старості²⁵⁰.

Смертність на селі залишалася високою, але значно знизилася у порівнянні з дореволюційним періодом (з 24–26 проміле у 1912–1913 рр. до 18–19 проміле у 1926–1927 рр.). У результаті помітного зниження смертності при збереженні високої народжуваності в доколгоспному селі спостерігався високий природний приріст населення²⁵¹.

Статеві-вікова структура селянського населення була виразно традиційною — з великою питомою вагою молодих і малою питомою вагою літніх поколінь²⁵².

Революційні перетворення завели механізм поділу сімей, що давало зменшення середнього розміру селянської родини. Малоземельні розраховували в ході аграрних перетворень отримати з допомогою поділу родини додаткову прирізку землі. Багаті скорочували розмір родини в надії уникнути "розкуркулення". Разом з тим у дробленні родин крім причин економічного характеру проявилися немінучі процеси розпаду старої селянської родини і відокремлення молодих сімей²⁵³.

Мобілізації чоловіків за воєнних часів змусили сільських жінок відігравати незвичні для них ролі. У 1928 р. 665 тис. дрібних селянських господарств очолювали жінки, здебільшого біднячки²⁵⁴.

Згідно з вибіркоким бюджетним обстеженням селянських господарств, елементарні потреби людини — їжа, взуття і житло — поглинали 90% фонду споживання селянина-одноосібника. Це є незаперечним свідченням невисокого рівня життя селянина. Видатки на культурні та освітянські потреби склали мізерну частку — 0,7% фонду споживання. На горілку і

тютюн селяни витрачали в 4,4 рази більше, ніж на культурні потреби. На мило, посуд, ліки селяни витрачали 2,5% фонду споживання. Загалом структура витрат фонду споживання свідчить, що за своїми запитами доколгоспне село перебувало у рамках традиційної системи цінностей, успадкованої від попередніх епох²⁵⁵.

Статистика показує, що із збільшенням розміру посіву у господарстві кількість домотканих тканин в перерахунку на одну особу зменшувалася, а фабричних збільшувалася. Безпосівні селяни теж вживали здебільшого фабричні тканини. Видно, що це явище у них пов'язане з роботою в місті, у радгоспах, на цукроварнях, тобто у тривалій відлучці від домівки і домашніх промислів. Взагалі, витрати пересічної селянської родини на одяг і взуття були недостатніми. Очевидець в середині 20-х років писав: "Рідко яка селянська родина має по кожуху, шапці і парі чобіт на кожного члена родини. Звичайно, збираючись взимку на сільський сход або базар, селянин "екіпірується" збірно — забирає одяг та взуття двох або й трьох членів сім'ї"²⁵⁶.

Обстеження селянських бюджетів виявили показову деталь: безпосівні господарства, ці фактичні пролетарі з земельним наділом, витрачали на своє споживання більше, ніж селяни, що мали до 2 дес. посіву на двір. Так, на харчі в 1925/26 р. безпосівні селяни пересічно на одну душу витратили 53,1 руб., на одяг і взуття — 21,6 руб., а селяни, що сіяли до 2 дес. на двір, — відповідно 49,16 руб. на харчі і 12,96 руб. на одяг і взуття. Отже, виходить, що малопосівні селяни, з усіх сил чіпляючись за власне господарство, прагнучи поставити його на ноги, до мінімуму зменшували потреби своєї сім'ї і фактично вели напівжебракське існування²⁵⁷.

Для порівняння:

Місячна зарплата службовців сільських установ у листопаді 1925 р.²⁵⁸

Відомство	Посада	Зарплата (в червінцях)
Райвиконкоми і сільради	голова райвиконкому	72,94
	секретар	52,71
	справоздавець	24,22
	голова сільради	25,02
	секретар	22,77
	сторож	14,63
Міліція	старший міліціонер	30,02
	міліціонер	24,07
Нарсуд	нарсуддя	59,44
	секретар	34,65
	справоздавець	25,09
Кооперація, держторгівля	продавець районного споживчого товариства	44,32
	продавець сільського споживчого товариства	25,52
	продавець	55,57

У листопаді 1925 р. в середньому на один день на одну душу у селянському господарстві України припадало по 630 г печеного хліба (включаючи і домашню випічку), 90 г інших виробів з борошна, 70 г круп, 600 г городини (з якої 400 г картоплі), 80 г м'яса, 210 г молока, 13 г сала, 3 г вершкового масла, 13 г риби. Калорійність добової норми харчування українського селянина з розрахунку на дорослого їдця за обстеженням харчування в 1925/26 р. становила: у листопаді 1925 р. — 3894 калорії, у лютому 1926 р. — 4056 калорій, у липні 1926 р. — 4127 калорій. Відповідно до спеціальних досліджень, нормою споживання для орача на день було 5000, для жінця 4000 і для косаря — 4400 калорій. Отже, під час жнив український селянин в цілому отримував необхідну норму. Рівень харчування цілком відповідав необхідним нормам. Хоч детальніший аналіз показує, що члени безпосівних і малопосівних господарств споживали менше необхідної норми, а багатопосівні мали харчування, що за калорійністю дещо переважало середню норму. Селянська їжа була бідною на білки. Рівень споживання м'яса, сала, масла селянами був менший норми, що змушувало їх вживати більше хліба, картоплі²⁵⁹.

Ось яку характеристику селянському помешканню дає уряд у своєму офіційному звіті до XI Всеукраїнського з'їзду рад: "Загальний стан селянського помешкання з санітарно-гігієнічної точки зору в теперішній час не можна визнати задовільним: кубатура недостатня (11 кубічних метрів), основний тип помешкання — одне спільне приміщення (62%), в більшості хат (95%) земляна підлога, невеликі вікна (більш чи менш нормальне денне освітлення тільки в 37% хат), в 75% хат вікна зовсім не відчиняються; 86% хат побудовані без фундаменту, 55% хат вологі. Дах переважно солом'яний (82% хат і 90% господарських будівель); навіть Донбас має 51% вкритих соломною (на Чернігівщині 95%). В результаті цього на селі спостерігається високий відсоток пожеж; за останні 5 років згоріло: в 1923/24 р. 16,0 тис. дворів, в 1924/25 р. — 24,9 тис., в 1925/26 р. — 24,7 тис., 1926/27 р. — 32,7 тис., 1927/28 р. — 35,7 тис."²⁶⁰. У період непу дещо зросла питома вага сільських помешкань, збудованих із каменя, цегли, вкритих залізом, шифером, черепицею, хоча такі будівлі залишалися великою рідкістю і були ознакою неабиякої заможності господаря²⁶¹.

За даними санітарно-демографічного обстеження 1923–1924 р., 54,3% селянських хат освітлювалося каганцями, 15,5% — гасовими лампами без скла, 29% — гасовими лампами зі склом, і лише 0,4% мали електричне освітлення²⁶².

7. Селянин як політик

У політичному секторі сільського життя боролися дві могутні стихії: воля компартійної влади і сила звичаєвої традиції. Причому, офіційна лінія була агресивною, наступальною, галасливою і претендувала на повне витіснення усіх конкурентів. Оскільки позиції офіційного режиму на селі були хиткими і протиприродними, оскільки політичні програми правлячої партії і більшості селянства були протилежними, селу доводилося жити під постійним ідеологічним і пропагандистським тиском.

Виразно тріскотливий і поверховий характер носила пропаганда у 1921–1922 рр. З часом самі газетярі заднім числом визнали надмірно галасливий тон своїх матеріалів. У січні 1923 р. газета "Вісті ВУЦВК" хвалилася: "Мирний характер Радянської Республіки, справа господарчого відродження і т. д. позбавили наші газети галасливого агітаційного тону..."²⁶³.

При відсутності будь-яких реальних підстав для усупільнення соціального життя на селі офіційна прокомуністична пропаганда змушена була віртуально конструювати "іншу" реальність, розходилася зі здоровим глуздом, видаючи бажане за дійсне, брала фальшиву ноту, малювала утопічні картини "нового побуту". Наполегливо накидалися такі форми публічних дій, як мітинги, суботники. Так, колективні дії, до яких селяни вдавалися споконвіку: лагодження мостів, доріг і гребель, допомога погорільцям — газети поспішали видавати за суботники і воскресники²⁶⁴. Стереотипними стали тексти такого типу: "Селянство Катеринославщини відсвяткувало п'яту річницю пролетарської революції з великим захопленням..."²⁶⁵.

Як зразок комуністично-сільського фентезі можна навести фрагменти передової статті молодіжної сторінки газети "Селянська правда", органу ЦК КП(б)У, від 18 серпня 1922 р.: "На наших очах умирають, гинуть старі селянські звички, старе їхнє життя... Трудно собі уявить, який великий шлях пройдено за останні роки: од дрібного власника — до свідомого оборонця ідей комуністичного суспільства... Через національні, релігійні та інші забобони — до вільної громади. Уже можна бачити людей, котрі родилися й виростили в огні революції, цю молоду кров, що вливається в жили радянських республік... З кожним роком нові тисячі творців вільного життя родяться для людства".

Серед ідеологічних покручів тих років знаходимо бравурні пропагандистські повідомлення газет про нібито масову відмову селян від святкування Великодня або такий винахід: селяни трудової артілі "Червона зірка" Миколаївського повіту у 1923 р. вирішили "скасувати неділю" й призначити днем відпочинку понеділок²⁶⁶.

Десь наприкінці 1922 р. настало певне витверезіння, тон пропаганди став спокійніший, реалістичніший. Витверезіння зайшло так далеко, що Х. Раковський на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) дозволив собі дати задній хід пропагандистській машині: "Товариші робітники, що бувають на місцях в селах і які освітлюють настрої села, звичайно, не подаватимуть казенно-оптимістичних звісток про поголовне зречення релігійних вірувань. Коли подають такі звістки, ви не вірте"²⁶⁷.

Відсутність органічного постійного зв'язку офіційної влади з селянством призводила до поширення так званих кампаній — періодичного нагнітання активності офіційних служб при галасливій імітації діяльності і прагненні охопити "масу". За даними, зібраними по партійній лінії у Донбасі, за 1924 р. по селах цього регіону пройшло 25 кампаній; крім того, було проведено не менше 20 різних "днів" і "свят". Автор аналітичного огляду "Село Донбасу" висловлює думку: "Слід поставити питання про розвантаження від кампаній"²⁶⁸. Типовими і незмінними у 20-ті роки були: "День врожаю", "Перший сніг на оборону країни", "Тиждень лісу", страхова кампанія (стягнення внесків обов'язкового страхування майна), податкова кампанія (стягнення сільськогосподарського податку), кампанія самообкладання на місцеві потреби, державні хлібозаготівлі, посівні кампанії, поширення облігацій державних займів (хлібного, "на допомогу селянському господарству", індустріалізації), "Тиждень допомоги сім'ям червоноармійців", "Тиждень дитини", "Санітарний день", збирання коштів на допомогу китайським революціонерам, страйкуючим англійським шахтарям тощо, збирання коштів на повітряну ескадрилью "Розрив", шефство над есмінцем "Занте", перейменованим на "Незаможника", чистка комнезамів, чистка серед сільської інтелігенції, різного роду суботники і воскресники, "Червоне різдво" (карнавали безбожників), "радянські свята": річниця Жовтневої революції, 1 травня, 8 березня, День Паризької комуни, роковини утворення СРСР. Час від часу, в залежності від коректив "генеральної лінії партії", розгорталися кампанії, розраховані на паралізацію колективної волі селянства чи привнесення розколу в селянські маси: вилучення церковних цінностей у голодні 1922–1923 рр.; "класове розшарування села" через втягування бідноти до комнезамів; роздування істерії "класової боротьби" напередодні колективізації. Відповідним був агітаційний супровід. Так, якщо протягом 1924–1927 років повідомлення в газеті "Вісті ВУЦВК" про розправи над сількорами чи про замах на сількорів з'являлися двічі-тричі на рік, то восени 1928 р. вони подавалися щотижня.

Звичним елементом сільського громадського побуту ставали газети. Офіційних провладних газет "селянського типу" наприкінці 1922 р. в УСРР було 8 з загальним тиражем 27 800. Разом з газетами "мішаного

робітничо-селянського типу" тираж сягав 43 700. Причому, безпосередньо на село надсилалося тільки 9 тис. примірників "селянських газет" щодня, або 1 газета на 3 села. Але в 1925 р. тираж "селянських" газет уже становив 192 тис. екз.; з них 166 тис. видавалося українською мовою²⁶⁹. Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У, дослідивши у квітні 1927 р. "просування газети на село", прийшов до висновку, що там одна газета припадала на 5 дворів (у попередньому 1926 р. — одна газета на 7 дворів)²⁷⁰. У 1923 р. анкетування комнезамівських осередків показало, що газети читали 51% комнезамівців, тобто політично найактивніших із селян, — здебільшого нерегулярно²⁷¹.

Редакції газет і державні служби всіляко заохочували робітників і селян до співробітництва. Селян, які регулярно надсилали листи в редакції, називали сількорами.

За даними "Селянської правди" (органу ЦК КП(б)У), на 1925 р. по Україні налічувалося 10 тис. сількорів²⁷². За даними центрального апарату КП(б)У, у 1925 р. налічувалося 6500 сількорів, у 1926 р. — 13 400, у 1927 р. — 25 000, із них на обліку редакцій перебувало 15 000. Комуністи серед сількорів становили лише 14%²⁷³. У 1927 р. "селянські" газети щоденно отримували в середньому 100 сількорівських листів. Газета "Радянське село" (орган ЦК КП(б)У) щомісячно отримувала до 10 тис. селянських листів²⁷⁴.

Журнал "Робселькор" засвідчив, що сількорівський рух тільки частково був рухом загальнокультурним, а здебільшого був продовженням руху політичного: "Перевірка виявила, що в сількори йдуть переважно сільські активісти, демобілізовані червоноармійці; лише 15–20% сількорів складають селяни, які не працюють на громадській роботі"²⁷⁵.

Журнали "Селькор України" і "Робселькор" регулярно друкували матеріали про сількорів-пройдисвітів, які використовували газетну трибуну для зведення особистих рахунків, задоволення власних хворобливих амбіцій.

З іншого боку, редакції масових видань за дорученням керівних органів не цуралися залучати сількорів до шпигунства. У 1928 р. усім сількорам, які перебували на обліку газет, було розіслано листа провокаційного змісту:

"Дорогий товаришу! ... Редакція знає тебе як активного сількора і звертається з проханням зараз же взятися до висвітлення в нашій газеті таких питань:

1. Чому мало продають хліб на ринку; які настрої щодо цього помічаються.

2. Виявити факти, хто спекулює хлібом, цебто перероблює зерно на борошно та торгує без патенту борошном.

3. Як працює сільський млин, чи не порушують млинарі законів в справі помолу різних сортів борошна, що їм не дозволяються.

4. Як працює сільський кооператив...

5. Виявити, хто закуплює хліб на селі...

6. Чи закуплювали хліб приватні крамарі, яких методів конкуренції з держорганами та кооперативами вони вживали.

7. Вільні гроші у селян; ощадні каси. Чому не несуть грошей до ощадних кас; як купують селянські позики..."²⁷⁶.

Очевидним, хоч і відносним, успіхом компартійної влади у поширенні свого впливу на село була організація комнезамів.

Комнезами були наділені значними повноваженнями і немало прислужилися владі у нейтралізації заможної частини селянства, але вони не були здатними повести за собою все село — хоч би через те, що мотиви їх діяльності не були морально бездоганними. Обстеження КНС, організоване Київським губкомом у травні 1922 р., виявило виразну прагматику в діях незаможницького активу: "...Перебування у всеправному і всемогутньому комнезамі дає реальні пільги і переваги його членам... Починається стихійна погоня за комнезамівською карткою. Комнезами розбухають..."²⁷⁷. У 1923 р. були обстежені 459 комітетів незаможних селян різних регіонів шляхом анкетування їх членів. На питання про мотиви вступу до КНС більшість щиро відповіла: матеріальний інтерес. Цей мотив відзначили 6196 анкетованих. Звичайно, ідейні мотиви теж виявилися вагомими, але все ж відставали: "підтримка радвлади" — 5177 відповідей, "боротьба з куркульством" — 1187, "самосвідомість" — 1121, "боротьба з бандитизмом" — 1²⁷⁸.

Тенденцію комнезамів до корпоративного замикання і їх нездатність стати самостійною силою на селі відзначали партійні активісти у своїх зверненнях в апарат ЦК КП(б)У в 1924 р.: "Члени КНС ревнують партію до середняка і незадоволені курсом, взятим на нього, вважаючи, що партія віддає бідноту на з'їдання куркульо"²⁷⁹.

Більшість селянства була роздратована діями КНС. Про це, зокрема, говорилося в огляді безпартійних селянських конференціях Уманського округу у 1925 р.: "Більшість середняків категорично висловлювалися за ліквідацію комнезамів... таким ораторам аудиторія дружно аплодувала... Середняки розуміють "новий курс" як курс на середняка. "Тепер вже прийшла наша пора", — говорять вони"²⁸⁰.

Ще меншим авторитетом на селі користувалися комуністи. З одного боку, спосіб життя і погляди сільських комуністів давали підстави дивитися на них не інакше як на диваків і зайд, а з іншого боку, їх було занадто мало, щоб претендувати на роль впливової сили. За даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У, на початок 1922 р. по

Україні було 1923 партійних осередків з 11 938 сільських комуністів, у 1925 р. — відповідно 1556 і 18 107, у 1927 р. — 1979 і 39 207²⁸¹. У 1925 р. 1 сільський партосередок припадав на 6 сільрад, у 1927 р. — на 4 сільради²⁸².

Питома вага комуністів серед членів сільрад становила: 1926 р. — 6,9%, 1927 р. — 9%, 1929 р. — 10,7%. Більшого досягти було неможливо з огляду на малочисельність партосередків на селі: у 1926 р. було перебрано 10 366 сільрад, а сільських партосередків малося 1836; членами сільрад обрано 244 781 осіб, а сільських комуністів нараховувалося 32 161²⁸³; це значить що якби всі комуністи поголовно пройшли до сільрад, то там вони становили б не більше 13%. А ось керівництво сільрадами невпинно збиралося в руках комуністів: серед голів сільрад вони у 1916 р. становили 17,8%, у 1927 р. — 22,8% і в 1929 р. — 33,5%²⁸⁴.

В аналітичному огляді сільських парторганізацій КП(б)У за липень 1926 р. зазначалося: "У висновках обстеження 17 окрпарткомів, які охоплювали в середньому 70–80 партосередків, тільки в чотирьох випадках відзначається наявність авторитету осередку як політичної організації. Досі спостерігається ще в багатьох місцях замкнутість партійних осередків, відірваність від широких селянських мас і слабке керівництво громадськими організаціями на селі". Також зазначалося: якщо комуністи на селі і користуються авторитетом, то як окремі індивідуальності, а не як парторганізація²⁸⁵.

Підводячи підсумки виборчої кампанії 1926 р., інструктор ЦК КП(б)У, який проводив обстеження перевиборів сільрад, змушений був визнати, що "керівництво залишається за нами лише тому, що зараз немає інших політичних організацій, які б могли легально керувати селом, нема оформлених політичних груп, які б організовано вели боротьбу на виборах і розгортали діяльність по обробці виборців"²⁸⁶.

Компартійне керівництво саме розуміло, що його руки не дістають до селянської маси. Секретар Чернігівського окружного комітету партії Г. Верілас в одному з своїх листів до ЦК КП(б)У в лютому 1926 р. без зайвої дипломатії повідомляв: "Ми зіткнулись з осередками, в яких після тривалих обговорень не можна жодного комуніста висунути до сільради без побоювань, що він буде провалений. Відірваність від сільських мас і різні проступки, і навіть злочини окремих членів, створили обстановку ворожого ставлення. Наприклад, в одному селі, де осередок складається з 20 осіб, один селянин на сході сказав, що для того, щоб бути в осередку, треба вбити не менше двох осіб"²⁸⁷.

Ці ж мотиви неприйняття комуністів селом присутні і в анонімному листі селянина-комуніста, адресованому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу: "Ви піклуєтесь про міць спілки селян і робітників. Її давно нема в

дійсності. Про неї лише говорять ті комуністи периферії, що самі себе проводять до рад, насилуючи селян... Партія на селі цілком дискредитувала себе в повній мірі, як з боку адміністративного, так і з боку ідеологічного та морально-пролетарського"²⁸⁸.

Чисельність комсомольців на селі, зрозуміло, невпинно зростала. У 1929 р. в 6900 комсомольських осередках на селі на обліку було 200 тис. комсомольців. Цього було достатньо, щоб підтримувати певне ідеологічне і емоційне напруження на селі, але якихось реальних наслідків не мало: на комсомольців мало хто зважав. Це визнавали самі патрони комсомолу — функціонери партійних і радянських органів. Наприклад, в аналітичному огляді Уманського окрвиконкому за підсумками перевиборчої кампанії до сільських рад 1927 року визнавалося: "...Роль комсомолу як організатор всієї молоді села ще й по цей час лишається невеликою... Участь комсомольців в повсякденній роботі сільрад і взагалі в громадсько-політичному житті села ще невелика, господарськими справами села ЛКСМ цікавиться ще мало..."²⁸⁹.

Окремою категорією громадсько активної частини села були так звані червоноармійці. З одного боку, вони визнавалися владою за повноправних громадян, а з іншого, їх визнавали за своїх більшість односельчан. Після служби в армії вони поверталися додому озброєними певним набором навичок успішної політичної поведінки, знанням риторики правлячого режиму, письменними, впевненими у собі. Про рівень їх впливовості можуть в якійсь мірі свідчити результати виборів до рад. Серед членів сільрад, обраних у 1927 р., чоловіки, які пройшли службу в Червоній армії, становили 26%, у 1929 р. — 35%²⁹⁰. Серед голів сільрад їх у 1926 р було 41%, а в 1929 р. — 50%²⁹¹.

Отже, зовнішні впливи на політичну поведінку селянства були обмеженими. В таких умовах багато залежало від конфігурації відносин всередині самого селянства. Найвагомішою лінією відносин були, звичайно, взаємовідносини бідної і заможної частини села.

Різниця між полярними соціальними групами селянства у багатстві була значною, і з роками вона поглиблювалася. Основний капітал (вартість худоби, птиці, бджіл, будівель, реманенту, запасів продуктів, кормів і матеріалів) вищої посівної групи (що сіяла понад 15 дес. на двір) переважав капітал найнижчої групи (безпосівної) у 1923/24 господарському році у 31 раз, а в 1925/26 р. уже в 48 разів²⁹². У 1923/24 господарському році валовий прибуток середньостатистичного господарства у безпосівній групі становив 141 руб., а в найвищій групі (що засівала понад 15 дес. на двір) — 1592 руб. Отже, найзаможніша група мала в середньому на двір прибуток в 11 разів більший, ніж найбідніша група. Різниця між

крайніми групами селянських господарств у наступні роки зменшувалася, але залишалася значною: 1924/25 р. — 7,6 раз, 1925/26 р. — 6,9 раз²⁹³..

Соціальної ідилії на селі не було, але не було й класовою ворожнечі. Не тільки середняки, а й селянська біднота відчувала певну солідарність. Тягар нелегкої долі землероба відчували не тільки незаможні, які ледве зводили кінці з кінцями, а й заможні, які постійно відчували виснажливий тиск системи. Аграрна революція призвела до нівелювання, зрівняння на зниженому рівні добробуту, але не до осереднячування. Під час чистки комнезамів, проведеної у червні 1922 р. з ініціативи вищого керівництва, відчувалося неприховане злорадство респектабельної частини села, яка виказувала роздратування нахабством комнезамівців у вигуках, зафіксованих на Київщині: "Не треба нам комнезама! тепер ми всі бідні, вже пообдирали нас!"²⁹⁴.

Хитрість і одночасно штучність поділу селян на соціальні групи пояснив один з респондентів В. Нолла, який на питання на питання: "Чи був поділ серед середняків на багатих і бідніших"? — відповів: "До революції не було. То щитались хазяйни, а як бідний, то бідний. А в революцію їх поділили: середняки, куркулі і комнезама"²⁹⁵.

З огляду селянських листів до редакції газети "Радянське село" (1928 р.) видно, що на селі переважав настрої загальноселянської солідарності перед лицем різких рухів влади: "Ви пишете, що бідняк йде назустріч державі, а кулак та куркуль гальмує і старається підриває советську власть. Це все дурниця. Ці куркулі, як ви їх називаєте, держать радянську владу на ногах. Ці чесні труженики дають державі хліб, вигодовують скотину, свині, дають сало, м'ясо, всяку сировину на виробі, отбивають повинність, платять великі податки і держать на ногах советську власть"; "Ви наповняете газети глупостями і тим дурите народ 11 років. Ви думаєте, що селянство таке дурне, що нічого не розбирає. Розбирає воно все. Вам пишуть брехні із села, і ви натравлюете селянина один на одного, і йде велика рознь між бідняком і яким-то куркулем та середняком, злоба і ненависть"²⁹⁶.

Були зафіксовані висловлювання і такого порядку: "Ми з куркулем не хочемо сердитися, оскільки вони нам надають допомогу, а ви, власті, нам цієї допомоги не надаєте" (Катеринославський округ, 1928 р.)²⁹⁷.

Показники незначного представництва заможної частини селянства в різних тогочасних органах (радах, правліннях кооперативів) не повинні вводити в оману, адже вони були штучно досягнуті: примусом, адмініструванням. Сама влада визнавала, що заможне селянство користувалося неофіційним впливом. Так, в аналітичному матеріалі організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК вказувалося: "Треба зазначити, що куркулі не намагалися брати особистої участі у складі сільрад, а, в

основному, старалися використовувати для здійснення свого впливу на село підставних осіб"²⁹⁸. Думка обставлена специфічною риторикою, але нас вона не повинна вводити в оману: "куркулі" в даному випадку — це усі конкуренти компартійної влади, а "підставні особи" — це не лише справді підставні особи, але частіше однодумці-односельчани.

Селянська біднота всіляко висувалася владою на роль провідної політичної сили, але реалізувати цей намір на селі було важко. Біднота отримувала від держави настільки значні матеріальні пільги, що це викликало нарікання з боку більшості сільського населення, і навіть ставало предметом глузувань, докорів, кпинів на адресу "голодранців". Бідноту звинувачували у дармоїдстві, ледарстві. Частково для цього були підстави, адже полегшення для неїмущої частини села оберталися побільшеним посиленням тягарем для решти селян.

Не мали особливих шансів на полі громадської роботи наймити. Переважна більшість наймитів постійно міняла місце роботи, а отже, і проживання. Частина з них приходила на заробітки здалеку, і вони були чужими для місцевих мешканців. Наймити, крім того, не мали авторитета господаря-землероба, що так важливо для селян. Нарешті, наймит економічно залежав від наймача, з чого могла випливати його громадська залежність. Документи зберегли свідчення зневажливої оцінки здібностей наймитів як можливих депутатів рад не тільки з боку селян, а й з боку окремих представників радянських органів. В Криничанському районі Дніпропетровського округу при виборах сільрад у 1929 р. висловлювалися відводи кандидатурам із наймитів: "Він буде тільки до весни дома, а там піде служити і в сільраді працювати не буде"; "Батрак у мене свиней пас, він у сільраді нічого не пойме"²⁹⁹.

Була ще одна категорія населення, котра всупереч старанням влади не могла подолати традиційної системи цінностей і набути громадської ваги, — це жіноцтво.

Літні селяни, даючи інтерв'ю В. Ноллу, щодо участі жінок у громадсько-політичному житті давали практично однакові характеристики як дореволюційним, так і "радянським" часам. Про сільські сходи до революції: "мужики йшли, а жінка — це другорядна"; "усі мали право голосу, крім жінок"; "Жінки теж туди ходили? — Ні, Боже спаси! Вони і палками повиганяють, жінку раніше ні за що не щитали. Жінчине діло — діти і піч"³⁰⁰. Про збори при сільрадах: "Чого туди жінки ходили? Тоді жінки не ходили нікуди, бо не було коли. Вони прями та ткали"³⁰¹. І це підтверджують сухі цифри адміністративної статистики. Жінки у складі сільрад у 1923 р. становили 2%, у 1924 р. — 6%, у 1925 р. — 13%, у 1926 р. — 9%, у 1927 р. — понад 9%, у 1929 р. — 17%. У 1925 р. головами сільрад були 36 жінок по всій Україні³⁰². У наступному 1926 р. головами

сільрад були обрані 33 жінки — з понад 10 тис. вакансій³⁰³, у 1927 р. — 37 жінок, у 1929 р. — 598 жінок (5,5%)³⁰⁴. Зменшення питомої ваги жінок у складі сільрад 1926 році в порівнянні з 1925 роком організаційно-інструкторський відділ ВУЦВК пояснює тим, що в умовах поступового зосередження владних функцій на місцях у руках сільрад і відповідного посилення прагнення селянства впливати на формування їх складу стала особливо помітною штучність спроб центральної влади "розкріпачити" жінку і прямолінійними директивними заходами штучно здобути необхідний процент: "Ми спостерігаємо зменшення числа жінок у сільрадах, бо вони не цілком виправдали своє перебування в них минулого року"³⁰⁵.

Серед тих сільських мешканців, хто з'явився на перевибори рад у 1926 р., жінки становили менше 40%³⁰⁶. "Жіноцтво майже не приймало участі у звітних зборах", — повідомляли з Уманського округу в 1927 р.³⁰⁷ На перевиборах сільрад у 1929 р. жінки серед усіх присутніх склали 20%, і з усіх присутніх жінок взяли слово лише 2%³⁰⁸.

Жіноцтво мало нижчий рівень писемності і значно менший досвід участі у громадських справах. Але ще більше значення мала традиція. На початку 20-х років в Україні було близько 10% господарств, які належали удовам і одиначкам³⁰⁹. Отже, десята частина більш-менш успішних глав сімей — то були жінки, чому ж тоді при всіх стараннях уповноважених від вищої влади показники присутності в складі сільрад були нижчими?

Причиною був упертий спротив чоловіків. Чисельні скарги на те, що чоловіки-селяни скептично ставляться до участі жінки у громадській роботі, і що самі сільради противляться залученню жінок до роботи в сільрадах, при цьому глузували з жінок, надходили до редакцій газет³¹⁰. Центральна виборча комісія щодо участі жіноцтва в перевибірчій кампанії 1925 р. була песимістичною: "У виборчій кампанії минулого року ми мали таке становище, коли до складу сільрад проводились жінки за твердо встановленим процентом... Процент відвідуваності засідань сільрад жінками — членами сільрад є винятково незначним... Було багато випадків, коли жінкам чоловіки не дозволяли увійти до складу сільради, а в деяких випадках не дозволяли йти на передвиборчі збори. У Павлоградському і Артемівському округах були випадки, коли чоловіки побили своїх дружин за те, що вони пішли на збори і за те, що їх ввели до складу сільради"³¹¹. Те ж повторено у звіті оргінформбюро Центрвиборчкому за 1926 р.: "В одній з сільрад Могилівської округи було після перевиборів постановою сільради виключено зі свого складу трьох членів сільради — жінки із-за невідвідування ними засідань сільради. Причини — чоловіки їх не пускали. Чоловіки самі прохали виключити їх жінок зі складу сільради"³¹². На окружних з'їздах "жінорганізаторів" і жінок-"делегаток" 1926 р. наводилися численні факти, коли селянок не

запрошували на сільські сходи, селянок — членів сільрад не попереджували про засідання, не давали їм практичних доручень³¹³. На з'їзді рад Запорізького округу у 1927 р. лунали скарги жінок на недостатню увагу до них як громадян: "...Дядьки сміються з неї, кажучи, що колись без жінок сільради були й гарно працювали... Голова приєднується... й каже: жінки тільки морочать голову, їй роз'яснюєш, роз'яснюєш, а вона нічого не розуміє..."; "...Чоловіки не дають нам ходу. Коли тебе виберуть до сільради й ти підеш туди, так вони тебе штовхають, кажуть: чого тобі треба, йди додому борщ вари..."³¹⁴. Аналогічну ситуацію змальовує огляд перевиборчої кампанії до рад в Уманському окрузі у 1927 р.: "...Є окремі випадки категоричного заперечення з боку чоловіків проти виборів у Ради їх жінок. Часто такі заперечення приймаються як підстава для відводу переважно рекомендуються і обираються жінки, що є головою двору"³¹⁵. На районних нарадах жінок — членів сільрад у 1927 р. серед причин слабкої участі жінок в роботі сільрад називалися, зокрема, такі: їх не оповіщають про засідання ради; з жінок сміються, і їм ніяково; не пускають чоловіки³¹⁶. На III Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок у січні 1927 р. одна з делегаток наївно сформулювала проблему: "Хоч нас проводить партія, але мужик нас не допускає"³¹⁷.

Джерела зберігають зразки глузувань чоловіків зі спроб окремих жінок втрутитись у таку суто чоловічу справу, як політика. Допис, що надійшов з Васильківського району Київського округу, свідчив: "Доводилось чути, коли виставлялась жіноча кандидатура по деяких селах, такі вигуки: "Бабам горшки", "До кочергів", "Ти що за бабу голосуєш". Навіть тягли за рукав, коли за жінку голосували"³¹⁸. Зразки кепкувань чоловіків з жінок-активісток наводилися на Первомайському окружному з'їзді жінок — членів сільрад у жовтні 1927 р.: "І без жінок можна обійтись", "Жінка повинна знаходитись тільки біля печі"³¹⁹. Етнографи записали і прислів'я з цього приводу: "Став бабком — поменшало пряжі одним клубком"; "Який режим не є, а чоловік жінку б'є, й буде бити, коли не буде варити"³²⁰.

При всій неоднорідності своєї структури село перед лицем компартійної влади виявляло цілковиту однастайність, консолідовану громадську думку.

В оглядах інформаційного відділу ЦК ВКП(б) за 1925–1926 рр. відображено пробудження наполегливості селян — учасників безпартійних селянських конференцій у відстоюванні своїх особливих вимог: рівні виборчі права для робітників і селян, пропорційне представництво селян в державних установах, перетворення селянських конференцій на законодавчі з'їзди, вибори низових органів влади без контролю з боку вищих органів, вибори на Всеукраїнський з'їзд рад безпосередньо на районних з'їздах, створення

"відкритої комуністичної партії", з переважанням у ній селян, створення селянських спілок. Селяни висловлювали незадоволення диктатурою робітничого класу над селянством, диктатурою партії над безпартійними, малим відсоток селян в партії, незнанням комуністами потреб села³²¹.

Предметом нарікань селянства у період найвищого розгортання непу були: непропорційне співвідношення цін промислових і сільськогосподарських товарів ("ножиці цін"), дефіцит промислових товарів, порушення законності, спотворена податкова система, затягування землеустрою.

У підготовленій в 1925 р. Інформстатвідділом ЦК КП(б)У підбірці матеріалів "Про настрої селян в Україні" вказувалося, що на ґрунті повільного проведення землеустрою, його дороговизни, зловживань землемірів, зволікання земельних організацій, класового та національного антагонізму наростає широке невдоволення села. Наводяться і конкретні висловлювання селян: "Із-за землі була у нас революція, із-за землевпорядкування буде інша революція" (Катеринославщина)³²².

Окремою темою були ревнощі селянства до робітничого класу і службовців, які відзначені, наприклад, у спецдоповіді ДПУ УСРР у вересні 1926 р.: "Ось ви, товаришу робітнику, в пальті, а я селянин — в обірваному піджаку. Ви, товариші, їсте щодня м'ясо, яйця, масло, а я селянин, їм їх раз на рік, оскільки змушений вивозити їх товстопузому дармоїду міста" (Мелітопольський округ)³²³. Ці ж настрої прохоплювалися на безпартійних конференціях Харківського округу (березень—квітень 1925 р.): "Дуже жваво дебатовалося питання про становище робітничого класу у порівнянні з становищем селянства. В тій чи іншій формі в таких словах виявлялася "ревність" села до міста"³²⁴.

Одним з проявів громадської активності селянства був рух за створення селянських спілок, які б захищали як економічні, так і політичні інтереси заможного селянства. І це було логічно, адже офіційно вважалося, що незаможники мали свої організації — КНС, то чому б середнякам та заможним селянам не мати своїх. По СРСР в цілому в 1924 р. місцевими партійними та радянськими органами було зафіксовано 139 випадків відкритої агітації за селянську спілку. Селяни так визначали мету створення селянських спілок: "Для того щоб праця селянська і продукція його виробництва цінилися і щоб з селянством рахувалися, треба організувати селянські спілки..."³²⁵.

Ідея відродження селянських спілок як органів станового селянського представництва виникла у 1922 р., але з усією гостротою вперше постала у 1926 р. Так, з 8 районних безпартійних конференцій Херсонського округу, які відбулися на початку 1926 р., це питання піднімалося на шести, до того ж на половині з них делегати настійно вимагали поставити його в порядок денний³²⁶.

Висуваючи вимоги створення селянської спілки, селяни демонстрували пам'ять про Селянську спілку, яка почала створюватися після Лютневої революції за рішенням I Всеукраїнського з'їзду. Ця організація встигла набути популярності, систематично проводила губернські і повітові селянські з'їзди, на яких обиралися ради селянських депутатів і комітети селянської спілки; на осінь 1917 р. в Україні діяло 10 губернських, 103 повітових і близько 12 тис. волосних та сільських комітетів³²⁷. У ході боротьби за оволодіння Україною компартійна влада знищила селянські спілки і унеможливила їх відродження. Проте спогади про селянські спілки оживали в свідомості селян в міру усвідомлення байдужості влади до їхніх щоденних потреб. В середині 20-х років вимога відновлення селянських спілок висувалася практично на всіх громадських зібраннях за участю селян — від сільських сходів до безпартійних селянських конференцій. У 1922 р. органи держбезпеки відзначають перші випадки агітації за відновлення селянських спілок; у 1925 р. ці вимоги було зафіксовано в 25 округах України. Надалі кількість подібних випадків наростала. За перші вісім місяців 1926 р. було зафіксовано 72 випадки ведення агітації за спілки, а за один вересень того ж року зафіксовано 28 випадків, а за жовтень — 64. Все частіше вимоги легалізації селянських спілок звучать не у вигляді приватних розмов чи вигуків, а зустрічаються в рішеннях сільських сходів, протоколах сільрад і в резолюціях селянських конференцій³²⁸.

За іншими даними, у 1926 р. органами держбезпеки виступили за організацію селянських спілок 448 селян України, у 1927 р. — 616³²⁹.

Якщо сільська інтелігенція розглядала селянські спілки як прообраз майбутньої селянської партії, то більшість селян вбачала в них лише щось на зразок загальноселянської профспілки: "Селян грабують, їх ніхто не захищає. У робітників є профспілки, тому вони живуть добре, їдуть на селянській шії. Якби в нас була селянська спілка, то ми б зуміли відвоювати свої права"; "Селяни неорганізовані, тому їх продукт і дешевий. Селянам необхідно організованим шляхом відправляти хліб за кордон і постачати себе промтоварами. Один вихід із становища, що склалося, — необхідно організувати селянську спілку"; "Тиснуть дурнів селян, але так їм і треба, нехай тиснуть ще більше для того, щоб селяни зрозуміли, які вони дурні і навчились відстоювати свої права"; "При царизмі нам було краще, тоді ми мали ярмо, але воно було для нас легше, зараз на нас Радянська влада наклала цілу сотню нових тягарів. Селянам необхідно організуватися, щоб показати власну силу"³³⁰.

У доповіді ДПУ УСРР "Про селянські спілки на Україні", підготовленої для ЦК КП(б)У у вересні 1926 р., зверталась увага на той тривожний факт, що селянська молодь, яка навчалася у вузах Києва, Харкова та

інших міст, перейнялася ідеєю утворення селянських спілок, "українських селянських об'єднань" та ін.³³¹

Поширення ідеї утворення Селянської спілки зафіксовано у спецдоповіді ДПУ УСРС у вересні 1926 р.: "Селяни приходять до того заключення, що коли у них буде спілка за прикладом існуючих професійних спілок у робітників, то вони зможуть через неї захищати всі свої інтереси, зокрема боротися за зниження єдиного сільськогосподарського податку і регулювання цін..."³³².

Кількість селянських виступів за створення селянських спілок постійно зростала. Так, лише в одному Запорізькому окрузі з вересня 1926 р. по травень 1927 р. було зафіксовано 170 таких фактів. Взагалі третина усіх виступів за селянські спілки, що відбулися в Україні, припадала на Запорізький округ. Тому влада доручила ДПУ придушити цей рух. В результаті якщо в 1924–1925 рр. кількість арештів активних учасників руху за створення спілок була досить незначна, то в подальший період вона різко збільшується. Так, у 1927 р. Запорізьким окружним ДПУ було заарештовано 140 осіб (серед них "куркулів" — 31, середняків — 61, бідняків — 26, службовців — 22). Лише за січень–березень 1928 р. за агітацію селянських спілок держполітуправлінням було заарештовано 260 осіб в Мелітопольському окрузі. На 20 березня цього ж року Мелітопольським окружним ДПУ було засуджено за антирадянську агітацію 31 особу.

Обов'язковим елементом політичного простору на селі була сільрада.

Протягом періоду утвердження компартійного режиму ради системно обмежувалися у їх самодіяльності і повноваженнях, пройшли через низку принизливих процедур (розпуск, оголошення виборів недійсними, тимчасова повна заміна іншими, "класовими" органами — ревкоми, комбіді, комнезами). В наступні роки сільради знаходилися у двозначному статусі між земгромадами з одного боку і комнезамами з іншого (останні до 1925 р. користувалися статусом "організацій державного значення"). Всі вказані обставини не могли не формувати у селянства відповідного зневажливо-поблажливого ставлення до сільрад. До того ж, керівництво нав'язувало радам виконання найнепопулярніших функцій на селі: стеження (складання безконечних списків), фіскальних (доведення розмірів розверстки, складання списків недоїмщиків по податках), бюрократичних (оголошення декретів, розпоряджень), проведення кампаній (здебільшого надуманих і незрозумілих для селян).

У 1925 р., коли політичний курс "обличчям до села" стала давати свої перші результати і можна було дозволити собі заднім числом глянути правді у вічі, Політбюро ЦК КП(б)У 9 липня 1926 р. приймає постанову, у якій визнає: "1924/25 року... ми мали серйозний одрив Рад від мас, повне недовір'я селянських мас до Рад і в той же час елементи натиску і

командування з боку адміністративних та партійних органів"³³³. Відповідно організаційно-інструкторський відділ ВУЦВК виділяє низку негативних моментів, виявлених у 1925 р. під час перевірки низового апарату, і серед них такі: "сільради ще малоавторитетні... не притягують широких верств селянства", "голови сільрад бувають лише "старостами", не виявляючи ініціативи"³³⁴.

"Сільради переважно виконують вказівки і розпорядження вищих органів влади", — визнавалося у звіті уряду за 1927–1928 рр.)³³⁵.

І все ж селянство ставилось до сільрад і їх служителів поблажливо, оскільки вони обиралися з-поміж самих селян і з усіх представництв компартійної влади на селі були найбільш поміркованими. Погляд селянина на сільраду передає в одному з своїх нарисів Остап Вишня: "Чотири тисячі п'ятсот чоловік населення під цією сільрадою...

Сидить у їй голова, сидить у їй секретар...

Сидять уже, як сонце тільки з-за обр'ю витикається, і сидять іще, як сонце вже за обр'ю ховається...

Сидять і пишуть...

Пишуть і говорять... Тут нема з 10-ї до 4-ї, тут до десятої і після четвертої...

Тут нема "без докладу не заходить", а тут тільки рип:

– Здрастуйте!

– А подивись, скільки там ти мені продналогу нацокав?

Подивись...

– А скажи мені, як ото воно з отою лучкою, що за Хоминою пшеницею ріжком пішла?

Скажи...

– А може б, оце ти нас повінчав сьогодні?

Вінчай...

– Дід сьогодні приставився...

Ховай...

– А мені бог доньку вчора послав!

Хрести...

І за попа, і за дяка, і за диякона...

Все оте в цім будиночку невеличкому, залізом критому.

Скільки в столиці є наркоматів?

Скільки в столиці є комісій?

Скільки в столиці є комітетів?

– Всі вони, пошли їм боже здоров'я, урядують...

Всі вони пишуть так:

– Усім губ...

В губах папірці ті по відповідних відділах... Відділ той чирк-чирк:

– Усім окр...

В окрах усі папірці по відповідних відділах... Окри ті:

– Усім рай...

В районах всі вони по відповідних відділах... Райї ті:

– Усім сіль...

І отут ота хмара з усіх відділів висипається перед головою чи перед секретарем отакою купою...

І сидить голова в невеличкому будинку перед невеличким столиком і дивиться на ту купу паперу писаного...

Він і Наркомос, він і Наркомзем, він і Наркомздрав, він і Наркомвнусправ, він і Наркомюст, він і УЕР, він і Держплан, він і ЦСУ, він і ТАПУК, він і Доброхем, він і МОДР, він і ДОБРОБУТ, він і трест, і синдикат, і Наркомфін, і ВУЦВК...

Йому й косити, йому й полоти, йому й на пар орати, йому й на зяб орати...

І все йому "за особистою відповідальністю" й "негайно"...

Йй-богу, по тридцять п'ять окремих папірців сільрада на день одержує...³³⁶ (*"І ВУЦВК, і Раднарком, і Держплан, і УЕР, і... і..."*, 1925 р.)

Загальновизнаним фактом був бюрократизм і формалізм, у яких тонули сільські ради. Притчею во язицех стала паперова злива, яка їх затоплювала і яку висміював фейлетоніст: "Злива на сільраду нашу. Паперова злива!.. Як пішов "доц" з революції, так дедалі більшає <...>

Щодня, що білого дня: "Райісполком приказиваєть немедленно..." І щодня: "Сельсовет ув ответ на ваше предпісаніє уведомяєть..." І то на день райвиконком разів із десять "приказиваєть", а сільрада разів із десять "уведомяєть..." Та добре ще, якби було на чім "уведомять". А то на старих "ділах" колишньої "розправи" доводиться "уведомять", бо ні паперу, ні на папір... Коли тобі: "на протяженії 24-х часов, в протівном случае ви будете арестовани" <...>

А ви знаєте, що наша сільрада має десять форм щомісячних звітових відомостей, що їх вона має подавати кожного п'ятого числа? Яких? Ось яких!

1. Відомість, скільки в селі дворів, їдців, з поділом на чоловіків, жінок і т. ін. Ця відомість має 15 шпальт!

2. Відомість на земельну площу (17 шпальт!).

3. Відомість про число худоби в селі (19 шпальт!).

4. Відомість про число мертвого інвентаря (26 шпальт!).

5. Відомість про число фондових участків (18 шпальт!).

6. Відомість про число прокатних пунктів (14 шпальт!), де щомісяця пишеться: "Прокатних пунктів нет". Щомісяця це пишеться!

7. Відомість про засівну площу (18 шпальт!).

8. Відомість про колективні господарства (11 шпальт!).

9. Анкета гідротехнічного обслідування (12 шпальт!), де щомісяця проставляється в одній шпальті, що село має 15 зрубових колодязів.

10. Відомість про покривні (злучні) пункти на 11 шпальт, де в одній із шпальт урочисто щомісяця проставляється "2" (два бугайці), а в другій "1" (кнур).

Не забувайте ж, прошу вас, що це постійні, щомісячні відомості, які не торкаються різних періодичних сільських кампаній!"³³⁷ (*"Пропавці люди", 1923 р.*)

Вибори до сільських рад при всій їх зарегульованості були певною формою самовираження селянства, оскільки без масового залучення їх до виборчих кампаній не могло обійтися.

На початку 20-х років селяни за звичкою членами та головами сільрад обирали колишніх сільських старост, старшин, служителів культури³³⁸. З іншого боку, уповноважені від вищих інстанцій за будь-яку ціну прагнули зламати сільські стереотипи і нав'язати потрібні рішення. Більш-менш точні і реальні списки виборців на виборах до рад з'явилися тільки з 1925 р. Представник Центральної виборчої комісії на Всеукраїнській нараді губвиборчкомів у червні 1925 р., говорячи про минулорічну перевиборчу кампанію, визнавав: "Обліку осіб, позбавлених виборчих прав, зовсім не було... В минулому році ми отримали відомості про число виборців, узяті на око. Доходило до прикрих випадків, що деякі з виборчих комісій ставили цифри учасників виборів, які перевищували загальну цифру усього населення"³³⁹.

Вихід за межі здорового глузду в проведенні "класової лінії" на перевиборах сільських рад часом розуміли і самі керівники. Так, "всеукраїнський староста" голова ВУЦВК Г. Петровський з приводу перевиборів початку 1925 р. зауважив: "Нам довелося по деяких місцях скасувати вибори до сільрад насамперед тому, що у виборах брало участь дуже мало виборців, а по-друге тому, що до сільрад обрано надто багато комуністів та незаможників"³⁴⁰.

Політичний курс "обличчям до села" дав певні результати: у селян піднявся інтерес до перевиборчих кампаній. З приводу проведених на початку 1924 р. перевиборів рад з Мелітопольського округу надійшло враження: "...Це перші перевибори, які сколихнули всю селянську масу"³⁴¹. Аналогічне враження передає кореспондент газети після ознайомлення з перевиборами в Ізюмському окрузі: "Перевибори до Рад в цьому році були остільки своєрідні й цікаві, що залишать по собі довгу пам'ять... Селянська маса якось враз виросла, на перевиборних зборах вона майже стихійно зробила основним моментом обговорення доповіді "Про роботу сільради" і підійшла до нього вже як розумний і бережливий

хазяїн..."³⁴². На вибори рад у 1925 р. з'явилося 44% сільських мешканців, у 1926 р. — 54%³⁴³. Наступного 1927 року активність дещо зменшилася — до 52%³⁴⁴, що могло бути реакцією на початок нового раунду комуністичного тиску на село з відповідним послабленням оптимізму селянства щодо меж реальної демократії.

Як тільки адміністративний тиск було послаблено, показники "збільшовизованості" селянства помітно впали. Один з учасників наради губернський виборчих комітетів у червні 1925 р. говорив про вибори цього року: "Мені приходилось переобирати не одну сільраду, і мені заявляли, що ми не хочемо вибирати так, як ви хочете, а ми хочемо вибирати, як ми хочемо"³⁴⁵. Якщо на виборах 1925 р. до серед обраних до сільрад члени КНС становили 44%, то в 1926 р. — 30%. Відповідно відсоток комуністів виявився 7,1% та 6,9%³⁴⁶. Підвищення відсотка комнезамівців і комуністів серед обраних до складу сільрад у наступному 1927 р. (відповідно до 35 і 9%)³⁴⁷ слід сприймати як сигнал: початок нового раунду "закручування гайок" на селі.

Спостерігаючи те, що відбулося на виборах до сільрад у 1924 р., партійні активісти бідкалися: "Замість союзу незаможника і середняка фактично склався союз середняка з куркулем"³⁴⁸.

Автор аналітичного огляду "Село Донбасу", опублікованого на початку 1925 р. в теоретичному журналі українських комуністів "Известия ЦК КП(б)У", теж знаходиться під враженням перелому у поведінці селянської маси, який характеризується "наростаючою боротьбою за вибірне місце і підвищенням інтересом до права свого голосу, відкритим відводом безгосподарних і неавторитетних комуністів чи незаможників у всіх виборних організаціях і діловим обговоренням усіх доповідей..."³⁴⁹.

У тому ж дусі складені й аналітичні матеріали організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК: пожвавилась боротьба різних груп селян за лідерство, "надто яскраво це виявилось при обміркуванні кандидатур і складанні орієнтовних кандидатських списків нового складу сільрад"³⁵⁰.

Активність селянства піднялася і на рівні районних з'їздів рад: "Якщо минулого року кворум давав 60–70%, то цього року в середньому кворум становив близько 90%... При цьому треба мати на увазі, що з'їзди відбувалися навесні (бездоріжжя, початок засівної кампанії)"³⁵¹.

Звітні збори Уманського окружного виконкому по селах у 1927 р. викликали непідробний інтерес. Доповідачу задавалося до 60 запитань, у дебатах виступало до 10 ораторів, панувала атмосфера зосередженої уваги: "Аудиторії проявляли до звіту ОВК великий інтерес, що підтверджувалося як фактами масового закидання доповідачів запитаннями, так і кількістю виступів у дебатах та уважним заслуховуванням звітів протягом порівняно великого часу (по 2–3 години без руху в залі)"³⁵².

Зміна настроїв селянства позначилася і на тональності роботи безпартійних селянських конференцій. У 1924 р. делегати безпартійної селянської конференції Бригадирівського району Кременчуцького округу засідали цілу ніч³⁵³. "Якщо раніше делегатами на конференції в райони часто посилали "вільних", "бажаючих", а то й просто по черзі, то зараз кожну кандидатуру делегата обговорювали, розбирали по кісточках. Найменше порушення правил виборів, як до ради, так і на конференцію, викликало велике незадоволення і обурення. Спроба головуючого насильно провести свою думку викликала шум... Дискусії проходили надзвичайно жваво. По кожному питанню записувалося до 40–60 чоловік, висловлювалося по 20–30", — повідомлялося з Уманського округу у 1925 р.³⁵⁴ З підсумків безпартійних конференцій Харківського округу (березень–квітень 1925 р.): "Різко кидається в очі зростання активності села, з огляду на що майже всі конференції носили пожвавлений характер. Активність проявлялася починаючи з моменту виборів президій і закінчуючи участю в дискусіях і подачею численних записок по доповідях..."³⁵⁵.

"Чрезвычайщина" 1928–1929 рр. розірвала тимчасове перемир'я селянства і влади. У розпал хлібозаготівель 1928 р. самі партійні функціонери усвідомлювали розрив мирних стосунків із селянством, що видно, зокрема з огляду листів і виступів для ЦК КП(б)У: "Немає розриву з селянством, але є надрив..."; "З селянством розсварилися... І з робітниками розсварилися, зарплату зменшили, норму збільшили, на пайок посадили..."; "Ми в цьому році буквально ліквідували Радянську владу..."; "Селянин на нас дивився не як на заготівельників, а як... експропріаторів..."; "Нам доводиться зустрічати єдиний фронт села проти нас..."; "...Ми зараз перейшли цілком до методів розверстки в найгіршому виданні... Ми зараз перестали піклуватися про продуктивні сили села, ми всю увагу, всю енергію приділили викачуванню хліба і викачуємо так, що наш союзник починає сумніватися в користі союзу"³⁵⁶.

З року в рік Центрвиборчком незмінно визнавав (але заднім числом, як минулорічні огріхи, які, звичайно, будуть подолані у році біжучому) застосування уповноваженими організаторами перевиборів таких методів, як командування на зборах, нав'язування виборцям списків кандидатур, ігнорування пропозицій рядових виборців щодо доповнення списків додатковими кандидатурами, фальсифікація результатів голосування³⁵⁷.

У вирі політичних і соціальних переворотів земгромада, схоже, залишилася єдиним з місцевих інститутів, що зміг зберегти довіру і прихильність усього селянства. "Спільний ворог", компартійна влада штучно згуртовувала село, виступала зовнішнім фактором, який зцементував селянський "мир" і тим самим консервував первісний колективізм, общинну солідарність.

Наприкінці 20-х рр. на 54,8 тис. сіл і хуторів припадало 10,7 тис. сільрад і 40 тис. земельних громад³⁵⁸. Вибіркове обстеження 1927 р. показало, що земгромади охопили 98,2% сільського населення, тобто поза громадами опинилося лише несільськогосподарське населення³⁵⁹. Межі земгромад у переважній більшості випадків (96%) співпадали з межами сільрад³⁶⁰.

Земельні громади були природними, традиційними селянськими організаціями. За непу вони набули рис напівдержавної представницької селянської організації. Вони не визнавали "класового принципу". У їх складі перебувало все землеробське населення села. Голову правління або уповноваженого земгромади селяни між собою за давньою традицією називали старостою. Саме ця позакласовість земгромад, а також їхня фінансова самостійність призвели до ліквідації цього соціального інституту при повороті державної лінії наприкінці 20-х років. Як зазначає дослідник української земгромади В. Калініченко, авторитет земгромади спирався не лише на статті Земельного кодексу і статут громади, але й неписане звичаєве право. Нехтувати звичаєвим правом остерігалися навіть відчайдухи, боячись опинитися поза законом³⁶¹.

Інститут земгромади певною мірою працював на відродження і певне поширення общинних відносин у селянському середовищі. Хоч цього процесу не слід перебільшувати. На момент революції в Україні общинна форма землекористування охоплювала тільки 24% селянських земель, переважно у Степу і в певній мірі на Харківщині. Під впливом революції, у виру чорнопередільчих подій в районах, де під час столипінської реформи община руйнувалася насильно, спостерігався процес часткової реанімації цієї форми; питома вага общинної форми землекористування зросла з 24% у 1917 р. до 26% у 1923–1929 рр.³⁶² Думка про абсолютне домінування общинної форми землекористування в Україні в 20-х роках є перебільшенням, а все ж до певної міри вона пожвавилася, призупинивши природний процес перемоги індивідуального землекористування.

Одним з елементів соціального побуту селянських общин були переділи землі. Хоч закон обмежував час проведення земельних переділів трьома сівозмінами, тобто за 20-ті роки нових переділів не мало б бути, факти вказують на інше: вимоги закону погано виконувалися селянами-общинниками, і повністю припинити щорічні переділи землі не вдалося, хоч кількість їх з року рік зменшувалася³⁶³.

До компетенції громадівського сходу відносилися питання, пов'язані із землекористуванням. Але в реальному житті поряд із земельними справами земельні сходи нерідко вирішували і такі питання, як виконання сільгосподатку, збір коштів на утримання школи, впорядкування колодязів, мостів та шляхів, купівля книжок для сільбудинку тощо³⁶⁴. Громада мала власні кошти, розпоряджалася ними, відкривала рахунки в

державних і громадських кредитних установах. Прибутки земгромади склалися із надходжень від самооподаткування її членів на громадські потреби, від здачі в оренду нерозподілених громадських земель, від підприємств, продажу громадського майна, кредитів.

Всередині громади відбувалося традиційне кооперування виробничих процесів під час проведення таких заходів, як землевпорядкування, меліорація, організація громадських сівозмін, боротьба зі шкідниками і бур'янами, створення прокатних пунктів сільгоспмашин, зерноочисних та злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції, створення зразкових ланів, садків, допомога поширенню сільськогосподарських знань через влаштування виставок, лекцій, конкурсів, організація громадського збуту продуктів, ремонт шляхів і мостів. Земгромада мала й методи примусу до членів, які не бажали об'єднувати свою працю, наприклад, для проведення агротехнічних заходів. Примус проявлявся у встановленні натуральної чи трудової повинності, притягненні до суду та ін. Найбільш масовим заходом, що охоплював усі селянські господарства, була організація громадської сівозміни. При її введенні різко підвищувалася роль земельної громади на селі. На погляд радянського керівництва, земгромада при запровадженні громадської сівозміни повинна була перерости в кооператив, а то й колгосп. Але земельні громади не поспішали перетворюватися на колективні об'єднання. Працівники робітничо-селянської інспекції, які обстежували в 1926 р. Петровську земгромаду Бердянського району Маріупольського округу, зазначали, що з 9 сільгоспартілей, створених в ході землевпорядкування, ліквідовано на момент обстеження дві, і подальшого прагнення селян до вищих форм колективізації не спостерігається. Навпаки, селяни прагнуть до елементарних форм кооперування³⁶⁵.

На певному етапі свого існування земгромади вступили в суперництво з державною владою в особі сільрад. Протистояння між громадами і радами відбувалося по всіх напрямках. Перш за все існувало суперництво земельного сходу як органу управління громади і сходу сільради. Існування на селі двох сходів не сприймалося самими селянами. Вони розглядали сход виборців як порушення традицій. Сход землекористувачів в якийсь момент поглинув збори виборців сільради. Межі сільради і земгромади, як правило, співпадали, виконавчі органи земгромади виконували роботу сільради, фактично підміняючи її. За законом таке дублювання функцій допускалося лише в сфері поземельних відносин. Але земельне питання в селянському житті було домінуючим, і за його взірцем будувалися стосунки в господарському та громадському житті села. Сільради не мали своїх бюджетів, лише складали прибутково-видаткові кошториси, які включалися до районного бюджету. Завжди без вільних коштів, сільрада

зверталася по допомогу до земгромади. Через неї ж сільрада проводила самооподаткування селян. Рішення про самооподаткування приймалося нібито на зборах виборців, але насправді на земельному сході. Громада сама видавала кошти сільраді і робила це неохоче. Ради вдавалися до земельних громад і для збирання загальногромадянських податків із селян; при цьому задіювався принцип кругової поруки. У свою чергу земгромади намагалися чинити опір несправедливому вилученню податків, опиралися застосуванню "класового принципу" при оподаткуванні³⁶⁶.

Отже, земельні громади становили реальну альтернативу офіційним органам влади — сільрадам. На відміну від останніх громади були безкласовими, демократичними організаціями всього селянства. Вони відповідали інтересам усіх своїх членів, вони виявилися чужі тоталітарній системі, становили їй своєрідну загрозу. Їх неможливо було підпорядкувати, залишався єдиний шлях — ліквідувати.

Справедливо вбачаючи в земельних громадах реальну загрозу своїй владі на селі, компартійне керівництво з 1925 р. звертає на земгромаду особливу увагу. Постановами ЦВК та РНК СРСР у 1927 р. на сільради покладалося керівництво земгромадою, затвердження постанов громади з питань землекористування та землеустрою, складання списків землекористувачів, що мали пільги на кредитування землеустрою. Сільрада у випадку незгоди могла скасовувати постанову земгромади, а також рада набула право самостійно, без відома земгромади, скликати земельні сходи. ВУЦВК прийняв аналогічне цим постановам "Положення про сільські ради". Цими документами закріплювалася передача функцій земгромад сільрадам.

Щоб уникнути зайвих проблем, владі треба було позбавити права голосу в громадах осіб, вже позбавлених виборчих прав у радах. Адже в громадах авторитетом користувалися "куркулі", сходами керували їх уповноважені. Отже, в 1927 р. до Земельного кодексу були внесені зміни: державні органи спробували підпорядкувати земельний сход, усунувши від участі в ньому осіб, що були позбавлені виборчих прав. Процес обмеження політичних прав заможних і нелояльних до радянської влади членів земельних громад закінчився тим, що Особлива колегія вищого контролю за земельними спорами визнала, що особи, позбавлені виборчих прав, не можуть бути уповноваженими громад у земельних справах, головувати чи бути секретарями на зборах. Загальносоюзний земельний закон від 15 грудня 1928 р. позбавив вирішального голосу на сходах та права бути обраними в органи обштинного самоуправління осіб, що не мали права вибирати до рад. Посилювався нагляд сільради за земгромадою. 17 липня 1928 р. була затверджена Інструкція про біжучу земельну реєстрацію. Цією Інструкцією до компетенції сільрад передавалися реєстрація оренд-

них договорів, розділів дворів, злиття дворів, обміну земельними ділянками, перенесень будівель, оголошення недробимості дворів, опіки, судових вироків в справі землекористування та складу двору. Практично усі постанови громади з земельного питання підлягали затвердженню сільради або реєстрації нею, без чого постанова не вважалася законною. Лише вирішення питання про порядок землекористування поки що залишалося за земгромадою³⁶⁷.

Юридичне підпорядкування земельних громад місцевим радам почали впроваджувати згідно з "Положенням про сільські Ради", прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 р.

Одним з рудиментів звичаєвого права, який ожив на селі в умовах системної кризи державної влади, був інститут самосуду.

Самосуд, як і інші незбагненні інститути громадської поведінки селянства, такі як кругова порука, чутки, вуличні прізвиська, — за визначенням не могли стати предметом спеціального обліку і вивчення. Тому нині рідкою удачею є віднайти документальні свідчення. В світлі цього неабиякої цінності набувають опубліковані нещодавно С. Кривенком документальні матеріали, знайдені в Черкаському обласному архіві³⁶⁸. Зібрані дослідником матеріали засвідчують низку випадків самосуду на Черкащині у 1920–1922 рр. — настільки щільну, що змушують думати про самосуд як про елемент громадського побуту, а не як про рідку екзотику. Виявлений С. Кривенком матеріал дозволяє зробити впевнений висновок: у перші повоєнні роки в умовах безсилості компартійної влади в питаннях щоденного життя села самосуди рано чи пізно відбувалися майже в кожному селі. У липні 1920 р. у с. Безбородкові селяни розправилися з 14 бандитами, які тероризували увесь район; очевидець — молодий учитель записав деталі: "Бандитам відрубували руки, ноги, вилами кололи у живіт, оглоблями били по голові. Крик — неймовірний". У лютому 1922 р. у с. Келеберда Золотоніського повіту селянський сход числом у 300 осіб виніс вирок трьом схопленим злодіям, які пограбували млин: розстріляти на очах у сходу. У червні того ж року у с. Вільхівці сход у складі 3000 осіб постановив 16 грабіжників розстріляти, а трьох передати до революційного трибуналу; тільки вчасне прибуття голови повіткому із загоном міліції відвернуло самосуд. У вересні того ж року сільський сход с. Шабельників Чигиринського повіту засудив односельця за конокрадіство та постановив: "Представити Н до вищої міри покарання — вбити, про що поставити органи влади до відома"; акт підписали 171 чол. У серпні того ж року в с. Топилівці Боровицької волості Чигиринського повіту зусиллями громади було спіймано трьох місцевих бандитів, засвідчено вчинені ними вбивства і здійснено розправу — закопано живими в землю. Пізніше, у вересні, очевидно за вимогою повітового начальства, громада

склала пояснювальний акт за підписами голови і секретаря сходу, а також ще 45 селян. Насичений зворотами провінційної канцелярщини і одночасно по-селянськи колоритний текст акту дозволяє відтворити обставини вчиненої розправи і атмосферу громадського гніву: під час чергового сходу прибігла "сильно схвильована і в розтерзаному вигляді" селянка і повідомила про зв'язки "її чоловіка з його синами" з бандитами, що гніздилися на дніпрових островах; названі були схоплені у них вдома і приведені на сход; було вчинено допит, який "з плином часу в силу обставин перетворився в суд"; під тиском "загрозливої обстановки", "перехресних запитань" і "показань свідків" звинувачувані зізналися у злочинах і видали вогнепальну зброю; допит носив стихійний колективний характер, в міру розгортання обставин вчинених злочинів "у натовпі наростало обурення, яке в решті решт перетворилося в сліпу лють"; голова місцевого комнезаму намагався плинити на односельців і пропонував передати обвинувачуваних "у розпорядження Влади", але його ніхто не слухав, бо всі знали, як часто влада випускає злочинців на свободу: "знавіснілий натовп вирішив для прикладу і навіювання жаху на майбутнє прикінчити ворів, грабіжників і вбивць, зарити живими в землю трьох згаданих злочинців... що тоді ж привели у виконання на сільському кладовищі".

Згодом державній владі вдалося приборкати хвилю проявів стихійного селянського гніву і самодіяльності; самосуди набули вигляду колективного побиття і знущання над спійманими на гарячому побутовими злодіями.

Вагомість самосуду як елементу сільського життя засвідчив Остап Вишня:

"Авторитет народного суду на селі величезний... <...>

...Є ще на селі "кодекси", що й досі існують, що початок свій вони беруть ще відтоді, коли розідрано було від матні й до горла святого благовірного й великого князя Ігоря.

Одне слово, "кодекси" ті дуже давні, але їх іще по селах додержуються, й хоч і не велику, а відіграють-таки роль ті "кодекси" в сільській юстиції...<...>

Конокрадство карається смертельним боєм... Характерна особливість цієї кари та, що вона накладається колективом, гуртом, скопом.

– Бий і ти!

– Не хочу!

– Бий, бо й тобі те, що тому злодію, буде... Відповідатимемо — так усі!..

І бий, значить...<...>

Вівцекрадство. Обвинувачений одягається у нечинені овечі шкури й з оркестром цеберок, чавунів і інших "духових інструментів" на рисях проводиться селом.

Бакалієкрадство. Кара, як і в попередньому, але замість овечих шкір, обвішується його торбинками, лантухами, пакетами, обмазується дьогтем, обсипається цукром, сіллю, крейдою...<...>

Курокрадство... Гине не обвинувачений, а курка, розбита доценту на голові в обвинуваченого<...>" (*"Сільська юстиція", 1925 р.*)³⁶⁹.

У газеті "Вісті ВУЦВК" від 3 березня 1925 р. "пройшла" інформація про "кропив'яне весілля" в одному із сіл Тульчинського округу — самосуд (за участю членів сільради!) над жінкою, яка вирішила покинути чоловіка. Ця історія мала своє продовження: через півтори місяця відбувся суд над зачинщиками цієї розправи³⁷⁰.

Взяте в облогу, обмежене в правах, позбавлене історичної перспективи селянство все ж демонструвало збереження і прирощування власної гідності. Воно хоч би тимчасово примусило поважати себе як власника. Воно до останнього боронило свій вибір індивідуального господарювання. Воно залишилося при своїй думці і відчувало моральну перевагу перед галасливими комісарами і уповноваженими. Селяни висловлювали незадоволення проявами чванства з боку начальства. Один з наймитів — делегатів 2-го Всеукраїнського з'їзду спілки сільгосплісробітників (березень 1927 р.) заявляв: "Голова райкому так запанів, що не хоче на село приїхати. Він дістав пару коней, кучера штатного має, приїхав, батраки навколо нього згрудилися, а він і не хоче з цієї брички злазити"³⁷¹.

Газета "Вісті ВУЦВК" розповіла про один прикметний випадок: "В Києві контролер театру імені Леніна, побачивши якихсь "сіряків"-селян, що прийшли до театру, вирішив, що театр — розвага не для мужиків. Незважаючи на показані квитки, групу селян не впущено до театру, причому ще й глузували з селян.

Ці селяни були делегатами губернського з'їзду Рад, і справу образи було передано до суду... Контролера присуджено до 6 місяців ув'язнення"³⁷².

Контролери, швейцари, касири, секретарки в оцінці людини у потертому вбранні орієнтувалися на своїх начальників. Селянин же як особа самодостатня жив своїм розумом — незалежно від того, піднімали його на щит як "трудящого" чи гудили як "спекулянта". Головне, що селянин не втрачав самоповаги.

8. Селянин як філософ

Український селянин був реалістом, тому не так легко було змінити його усталену ментальність здорового хліборобського прагматизму, придушити її штучними скоростиглими ідеями вульгарного колективізму.

Співробітник газети "Вісті ВУЦВК" В. Коряк у 1921 р. зробив спробу намалювати психологічний портрет українського селянина: "Селянський

патріархальний побут, консерватизм думання, глибина й безпосередність почування, вибухова, конвульсійна сила протесту, безкритична реакція на дотик до "свого" — первісної, близької до стихії землі і такої ж стихійної, як тая сира земля, психіки, індивідуалізм способів продукції, у мов праці й індивідуалізм думання, нахил до мрійного розважання довгими зимовими вечорами лежучи на печі і раціоналізм цього мрійництва..."³⁷³.

Кореспондент "Вістей ВУЦВК", розповідаючи про атмосферу безпартійних селянських конференцій на Сумщині у 1924 р., зробив прикметне зауваження: "...Балачки мають товариський, лагідний, "примиряючий" характер. Це — червоною ниткою снується повз усі промови, повз красномовне мовчання"³⁷⁴. "Красномовне мовчання" — саме та формула, яка вірно схоплює реакцію селянства на суспільні процеси.

Селянин був готовий принорочитися до влади навіть з її ідеологічною шокуючою незрозумілістю. Але в своєму світі він керувався своїми стандартами. Можна говорити про дуалізм форм свідомості пореволюційного села, який породжував перехідні типи соціальної поведінки. Наприклад, журнал "Безвірник" опублікував фотографію: в одному домі на покуті мирно вжилися ікони і портрети Леніна та Рикова³⁷⁵. Етнограф зафіксував цікавий випадок в одному з волинських сіл: "У Пилипівку хлопці готувалися до колядування на Різдво... Хлопці робили звізду й обмірковували — як вони її зроблять. Після деяких суперечок вирішили: з одного боку звізди встановити ікону божої матері, а з другого — п'ятикутну зірку. Так само вчилися не тільки старих, а й нових колядок співати. Мета була ось яка: коли підходять до хати комуніста, обертають до вікна звізду тим боком, що з п'ятикутною зіркою і колядують нової колядки, а як приходять до побожного дядька, обертають тим боком, що з матір'ю божою, і колядують "Видить Бог", "Осіяло сонце" або іншу їм подібну"³⁷⁶. В газетах описаний тип "червоного попа" як явище перехідної епохи (еклектичне поєднання демократичних і клерикальних поглядів)³⁷⁷.

Ось приїжджі діячі з міста інспектують піонерський загін одного досить великого села Прилуцького округу (1926 р.). На запитання про заповіді Леніна діти впевнено говорять про колективізацію, електрифікацію, тракторизацію, а коли їх запитали: "Для чого піонеру потрібні агрономічні знання?" — послідувала не менш впевнена відповідь: "Щоб поліпшити *своє* господарство"...³⁷⁸. Виходило приблизно так, як склалося в одному з "Яблучок", записаному в с. Тиниці Бахмацького району Конотопського округу в 1925 р.:³⁷⁹

Я на бочці сиджу,
Під бочкою качка,
Мій муж комуніст,
А я гайдачка.

Неодмінною складовою селянського світогляду і менталітету була релігійність, хоч через надокучливий ідеологічний шум дійсний стан речей у цій сфері встановити важко. Рідко який номер газети для села обходився без "повідомлень з місць" антирелігійного спрямування: показове спалення ікон; передача церковних будівель під клуби, школи, адміністративні установи; витрата грошей, зібраних на ремонт церкви, на будівлю школи; публічне зречення сану з боку священика тощо. Відразу після закріплення компартійної влади в ейфорії політичної перемоги активісти поспішали запевнити у масовому відході селян від релігії. Такого роду заяви відзначалися відсутністю територіальної прив'язки чи соціологічного аналізу і супроводжувалися характерною мітинговою риторикою: "безвір'я поширюється чимраз більше, до церкви ходять старі та куркулі", "селянство відійшло від церкви й попа"³⁸⁰.

Але серед бравурних запевнень про нібито повальний відхід селянства від церкви прохоплюються і такі характерні обмовки, з яких видно, що не все було так просто. Активіст, прихильник ідеологічних переворотів з Радомисльського повіту на Київщині у 1922 р. з жалем визнавав: "Церковні громади під керуванням автокефалістів ростуть, як гриби в дощ. І лише в поодиноких селах, де незаможники й селячeyки добре організовані, попам і куркулям не вдається грати на несвідомості мас"³⁸¹. Сількор з Кременчуцького округу, говорячи про релігійні обряди, реалістично зауважує: "...До них звикли й без них яось чудно робиться, а нових звичаїв ще нема..."³⁸².

За офіційними даними, на 1927 р. кількість церков і інших молитовних споруд православної конфесії порівняно з 1914 р. (у кордонах 1927 р.) зменшилося на 23%³⁸³. Окремо даних по місту і по селу не знайдено, але можна припустити, що в місті зміни проходили інтенсивніше, а на селі — повільніше. За даним 7 губерній (без Катеринославської і Волинської), до вересня 1924 р. по Україні було закрито 4,7% молитовних будинків³⁸⁴. За 1924–1928 рр. ВУЦВК дав згоду на закриття 78 церков, 56 синагог і 5 костьолів у сільській місцевості "згідно з клопотанням населення"³⁸⁵.

При цьому слід враховувати, що ВУЦВК, як правило, санкціонував закриття молитовних будинків у тих населених пунктах, де було декілька молитовних домів: закривали недобудовані, пустуючі або старі зруйновані дома, а віруючі могли збиратися в тих, що залишилися діючими³⁸⁶.

Про те, що далеко не у всіх випадках, поданих як "масовий відхід трудящих від релігії" це насправді так і було, свідчить і наступне: за офіційними даними, всього по Україні (по місту і селу разом) до 1 січня 1930 р. було закрито 619 молитовних будинків (церков 350, костьолів 25, синагог 197, інших 46); із 492, щодо яких є дані про спосіб використання, 70 було "знесено за непридатністю"³⁸⁷. Тобто, частково галас піднімався навколо будівель, які й так не використовувалися в культових цілях за непридатністю.

Отже, у 20-ті роки закриття молитовних будинків носило чисто пропагандистське значення і реально не позначалося на щоденній громадській практиці. Не випадково в пам'яті селян 20-ті роки залишилися як період релігійної свободи.

Селянин і в питанні віри не обходився без своєї хліборобської прагматики: "Робітники можуть бути безвірниками, вони роблять молотом. А ми хлібороби, нам треба прославляти Бога, щоб був дощ та врожай"³⁸⁸.

В аналітичній розвідці журналу "Безвірник" на основі порівняння чисельності дорослого населення з результатами державної реєстрації релігійних громад зроблено припущення, що до релігійних об'єднань належало біля 36% громадян УСРР³⁸⁹. Але можна запідозрити хитрість: тут не вказано, як на результатах реєстрації справлялося небажання населення зізнаватися у своїй релігійності (яку поправку слід було б зробити на приховування інформації), а також хто записувався як член релігійної громади: кожен член сім'ї чи тільки глава сім'ї.

Автор іншого аналітичного огляду, відкинувши метод визначення рівня релігійності населення за списками релігійних громад як ненадійний, використовує прямі дані релігійних громад про число своїх прихожан і отримує інші показники: Членами релігійних громад по селах Артемівського округу були 38% дорослого населення, Білоцерківського — 52%, Херсонського — 60%, Харківського — 85%. При цьому автор додає: "Але у нас немає підстав вважати, що Харківщина більш релігійна, ніж Білоцерківщина чи Херсонщина. З цього робимо висновок, що процент охопту, даний по Харківщині, може бути перенесений без великого ризику на всю Україну"³⁹⁰.

Один з активістів безвірницького руху, спираючись на досвід роботи в Чернігівському, Ніжинському, Глухівському і Конотопському округах, поділив сільське населення на три групи: церковний актив (15%), пасивно віруючі (50%) і ті, що порвали з релігією (35%)³⁹¹.

Здавалось би, само собою зрозумілим є масова релігійність сільського населення. Але ступінь поширення безбожництва доводиться-таки з'ясувати спеціально, з огляду на той галас, який вже у 20-ті роки стояв в руслі ідеї "звільнення трудящих мас від релігійного дурману". Ось газетна інформація про стан справ у с. Михайлівці Гранівського району Уманського округу: "Твердих цілком переконаних безбожників в Михайлівці є декілька родин і чимало молоді. Решта ж боїться рішуче виявити своє безбожництво"³⁹². Автор допису багато чого не договориє, тому доводиться самим з'ясувати деякі деталі. Кого чи чого боялися ті, хто не став на шлях безбожництва: голови сільради? районного начальства? ГПУ? Очевидно, що безбожники відчували себе незатишно тільки там, де основна маса односельчан залишалася вірною своїй вірі і церкві, і боятися вони могли громадського осуду і ізоляції.

Голова Всеукраїнської ради Співки безвірників Д. Ігнатюк в інтерв'ю газеті "Вісті ВУЦВК" у 1928 р. хоч і у своєрідних виразах, але фактично визнав масовість релігійності селянства: "...На селах 85% населення — добрий ґрунт для попівських агітацій"³⁹³.

У доповіді начальника Запорізького окружного відділу ДПУ (9 вересня 1926 р.) зазначалося: "Основною реакційною масовою силою в окрузі є духівництво. З 280 тисяч дорослого населення округу 190 тисяч чоловік об'єднані в церковні громади, інакше кажучи, 70% дорослого населення округу примикає до реакційних церковних груп, сект і т. ін."³⁹⁴.

У 20-ті роки не тільки зберігалася прихильність більшості населення своїй вірі, а й спостерігалися спорадичні сплески поширення есхатологічних настроїв, що набували вигляду "чуд", "явлінь", "обновлень", "пришествій"³⁹⁵. Хвиля чудес прокотилася Україною у 1920–1923 рр. Особливого розголосу набули "Калинівське чудо" (с. Сальник біля ст. Калинівка Вінницького округу, червень 1923 р.), "Антонівське чудо" (с. Антонівка Маньковецького району Кам'янецького округу, серпень 1923 р.), чудо на "Йосафатовій долині" (с. Голинчинець Джуринського району Могилівського округу, жовтень–листопад 1923 р.)³⁹⁶. У газетах з'являлися повідомлення про "обновлення" ікон (липень 1921 р.)³⁹⁷, "святу криницю" (листопад 1921 р.)³⁹⁸, "колодязь з святою водою" (грудень 1922 р.)³⁹⁹. Повідомлення з Чернігівщини свідчило: "Не проходить тижня, щоб в тому або іншому селі не об'явилась чудотворна ікона. Починаються церемонії, молебні, хресні ходи..." (листопад 1922 р.)⁴⁰⁰. Нова хвиля "обновлення ікон" прокотилася у жовтні–листопаді 1923 р.⁴⁰¹

За даними відділу культів НКВС УСРР, по Волинській губернії за травень 1924 р. було зареєстровано 138 "обновлень" ікон і значне число випадків встановлення хрестів; по Київській губернії — 3 обновлення ікон і 7 "чудес"; в Первомайському окрузі на Одещині з травень–серпень "обновилося" 38 ікон, в Херсонському окрузі — 10; по Чернігівській губернії за травень–липень помічено 10 "обновлень"⁴⁰².

Про звичку селян сприймати світ у категоріях релігійності свідчить колекція висловлювань, зроблених селянами у 20-ті роки, зібрана по періодичних виданнях та архівах дослідницею Л. Солодкою: "Ленін дощу не дасть, а Бог дасть"; "Не ідіть в колективи, вірте в Бога, бо скоро не буде тих, хто говорить, що не буде Бога"; "Будуть висилати — Господь не забуде. Держіться єдиною вірою"; "Я не підпишусь про закриття церкви, бо своїм розумом живу"⁴⁰³.

Нові обряди не могли скласти конкуренції традиційним, заснованим на батьківській вірі: і естетику мали недосконалу, і легітимності в очах селянської маси не мали. Навіть якщо і не вінчалися молодята в церкві

через ті чи інші перешкоди влади, то благословення у батьків все ж брали з іконами, а про похорони без відспівування казали: "загребли як собаку"⁴⁰⁴.

Імена, які селяни давалися дітям на "червоних хрестинах", "громадянських хрестинах", "звіздинах", "октябринах", "жовтинах": Кім, Кіма, Октябрина, Роза, Марсельєза, Воля⁴⁰⁵, — говорять про те, що ця новація була механічно занесена з міста і на селі звучала штучно. "Новий побут" у формі "октябрин", "червоного весілля" і ін. не могли скласти серйозної конкуренції традиційним обрядам. Хоч розповідями про них газети були просто забиті, вони на селі практично не прижилися. Як визнавалося в одному з аналітичних оглядів журналу "Безвірник", "революційно-громадські обряди на селі ще не розроблені; проводяться вони сухо, шаблонно і часто-густо не задовольняють селян"⁴⁰⁶.

Спогади старожилів, зафіксовані в межах проекту В. Нолла, одноставно засвідчують релігійну практику у доколгоспному селі як норму: "У 20-ті роки ще хрестили. А вже як позакривались церкви під колективізацію, дак тоді попів вже не було, нігде було хрестить"; "Боже сохрани, як нехрещений — то антихрист... При НЕПові ото жисть була. То сам собі хазяїн. Хоч ти хрестись, хоч ти молись, тебе ніхто не гонить"⁴⁰⁷.

Вдумливими спостерігачами зафіксовані розповіді сільських комуністів і комсомольців про те, які сварки з рідними їм довелося пережити через намір винести з дому ікони чи обійтися без хрещення дитини в церкві⁴⁰⁸.

У 1928 р. серед учнів 7-річної школи с. Ровеньків Луганського округу було проведено анкетування, яке показало, що з 363 родин була кутя в 287 родин (80%), на Великдень говіло 194 учнів з 534 (36%)⁴⁰⁹. У цьому році учні, певно, не могли не знати, якої відповіді від них хочуть вчителі, тому слід чекати, що насправді прихильність традиції серед селянства була сильнішою.

У 1925 р. по лінії відомства внутрішніх справ було проведено обстеження тихонівської релігійної общини с. Зайцевого Артемівського округу (Донбас). Із загального числа мешканців 2886 в релігійній общині були зареєстровані 1088 осіб. При цьому у "звичайні свята" церкву відвідували 50–100 чол., у престольні і великі свята — 500–600 чол. За рік в сільській церкві було здійснено обрядів: хрещень — 140, вінчань — 20, поховань — 43. За цей же час в ЗАГСі було зареєстровано народжень — 149, шлюбів — 27, смертей — 46⁴¹⁰. Звертає на себе увагу щільне співпадіння кількості актів громадянських станів і відповідних церковних обрядів. Якби перевіряючі здогадалися ще додати, скільки в селі було комуністів, комсомольців і комнезамівців, які знаходилися під суворим контролем щодо "релігійних забобонів", то не виключено, що стало б видно, що і вони не забували церковних настанов.

В адміністративному "огляді релігійних культів" Артемівського округу на Донбасі за 1926 р. зазначалося, що "в сільських місцевостях релігійну обрядовість виконують в середньому 90% дорослого населення". При цьому наводилися орієнтовні дані щодо соціального складу релігійних общин. В "православ'ї": 39% бідняків, 58,5% середняків і 2,5% куркулів. В "інослав'ї": 31% бідняків, 65% середняків і 4% куркулів. В сектантстві: 51% бідняків, 41% середняків і 8% куркулів⁴¹¹.

Із с. Старих Санжарів на Полтавщині в Головополітосвіту повідомляли (1928 р.): "В часи служби церковної зборів не проведеш..."⁴¹².

Одночасно розширювався кругозір селянства. Продовжувалася традиція, закладена "Просвітами". Чимало сільських унікумів, яких непереборно тягнули до себе наука і мистецтво, ставали дописувачами в газети, брали участь у драматичних і музичних гуртках, ставали добровільними кореспондентами статистичних і агрономічних служб. Наприклад, Сільсько-господарський науковий комітет при Наркомземі в 1924 р. мав по Україні 1500 індивідуальних кореспондентів. За їх допомогою він мав тісний контакт з селом, збирав цінний анкетний матеріал з геодезії, метеорології, стану сільського господарства⁴¹³. Селяни добровільно вели листування з науковими і культурними установами, отримували від них фахову періодику, бланки для ведення спостережень чи дослідів, саджанці, насіння тощо, втягувалися у захоплюючу гру інтелекту. Вони відчували потяг вийти за межі сільського світу, заглянути у широкий респектабельний світ "шановних людей", долучитися до досягнень цивілізації. Отже, місто було подразником для села не тільки як джерело циркулярів і розпоряджень чи поглинач податків, а й як осереддя музеїв, виставок, театрів, "вишів", місце проживання корифеїв сцени, красного письменництва, інших знаменитостей.

Село балансувало між освітою і неписьменністю. За даними Укрполітосвіти, у 1923/24 р. у школах навчалися 26% сільських дітей віком від 8 до 11 років, у 1924/1925 р. — 37%, у 1925/26 р. — 54%⁴¹⁴. У 1925/26 навчальному році у 82% сільських шкіл навчання велося українською мовою, у 10% російською та російською з українською; решта працювала на мовах інших національностей⁴¹⁵. В сільських школах дівчатка у 1923 р. становили 30%, у 1927 р. — 37% і у 1929 р. — 40%⁴¹⁶.

Згідно з переписом населення 1926 р., частка письменних серед усього населення України становила 52,7%, а серед селян — 46,4%. Якщо ж рахувати тільки самодіяльне селянське населення, то письменних серед них виявилось 52,2% (серед робітників цей показник дорівнював 77%, службовців — 88%)⁴¹⁷.

Серед студентів інститутів вихідці з селян у 1924 р. становили 19%, у 1927 р. — 25%, у 1928 р. — 26%, у 1929 р. — 32% (для порівняння: вихідці з робітників становили відповідно 17, 28, 29 і 34%); відповідно зменшувалася питома вага вихідців із службовців серед студентів вишів⁴¹⁸. У технікумах вихідці із села становили від 30% у 1923–1925 рр. до 40–44% у 1926–1929 рр. від загального числа студентів⁴¹⁹.

Чисельність політосвітніх установ в сільських місцевостях УСРР⁴²⁰

Дата	Сільбуди	Хати-читальні	Просвіти
1 червня 1921 р.	118	4795	4003
1 червня 1922 р.	118	5643	4096
1 серпня 1923 р.	721	2831	573
1 жовтня 1924 р.	2145	3392	—
1 січня 1925 р.	2540	6394	—
1 січня 1927 р.	3436	6192	—
1 грудня 1928 р.	4550	5707	—

Згідно з урядовими даними, на селі на кінець 1928 р. одна бібліотека припадала на 9 населених пунктів, 1 книга — на 7 мешканців (у містах — 2 бібліотечні книги на кожного мешканця)⁴²¹. Згідно з даними Наркомосу УСРР, у 1927 р. в сільській місцевості одна бібліотека припадала в середньому на 7,4 селища (в той самий час на одне місто припадала 14 бібліотек); один читач припадав на 5 селянських дворів⁴²².

Хоч і у своєрідній формі, а все ж виховували звичку до читання хати-читальні і сільбуди. Як видно з таблиці, влада реалізувала курс на поступове витіснення "старих" "Просвіт" з культурного обр'ю радянського села і стала повним монополістом у галузі концентрованого політичного виховання мас. Зворотним боком такої перемоги було поширення формалізму у цій справі. У протоколі Вінницької окружної культнаради спілки сільськогосподарських і лісових робітників від 10 жовтня 1926 р. відзначалося: "Оскільки завідуючі сільбудами та хатами-читальнями мало цікавляться цією роботою, а коли проводять її, то дуже сухо, тому й не дивно, що хати-читальні служать розсадником селянського хуліганства..."⁴²³.

На селі поширювалися культурно-освітні гуртки. Найпопулярнішими серед них були драмгуртки — 2142 у 1925 р.⁴²⁴ Вибіркове анкетне обстеження драматичних і хорових гуртків 1927 р. показало, що 4% з них працювали з дореволюційних часів, 26% утворилися протягом 1917–1922 рр. і решта 70% утворилися після 1922 р.⁴²⁵ У 1927 р. на селі нараховувалося 3,5 тис. хорових і 5 тис. драматичних гуртків⁴²⁶.

Головною проблемою залишалися бідність і нестача коштів. Наркомос УСРР у 1927 р., подаючи свої пропозиції щодо державного бюджету на 1928/29 господарський рік, просив виділити на бібліотечну справу 1,8 млн. руб., на радіофікацію — 378 тис. руб., на допомогу сільбудам — 100 тис. руб. і на ліквідацію неписьменності — 1 млн. руб. "Але бюджетна нарада при Наркомфіні, — говориться в доповідній записці Наркомосу, — розглядаючи кошторис НКО, викреслила всі ці суми. Таким чином, держава не може дати помітної допомоги на культосвітню роботу по лінії Політосвіти, а НКО не може в достатній мірі виконати постанови XV партз'їзду щодо обслуговування сільського населення політосвітньою роботою"⁴²⁷.

Якою книгою цікавився селянин?

Видавництво ЦК КСМУ на початку 1923 р. розіслало по селах анкету "Якої нам треба книжки?". Підсумки анкетування у викладі редакції "Вістей ВУЦВК" мали такий вигляд: "...По всій Україні 96% сільських читачів вимагають книжки, писаної українською мовою. Далі, щодо характеру книжки, яка найпотрібніша селу в даний момент, бачимо такий порядок: на першому місці — драматична література з новим революційним змістом, на другому місці — агрономічна книжка-порадник, на третьому — антирелігійна література, четвертому — твори красного письменства та поезія революційних авторів, п'ятому — науково-популярна, шостому — історична література, останнє місце — агітаційна"⁴²⁸.

Навесні 1928 р. Центральний кабінет політосвітроботи провів "дослідження читацьких інтересів селян-бідняків". Чому тільки бідняків і чим бідняк як читач книги міг принципово відрізнятись від інших категорій селянства, — таких пояснень керівник обстеження проф. Л. Коган не надав, але зі звіту можна зрозуміти, що дані взяті не зі стелі. Було опитано 8240 читачів сільських бібліотек, серед них чоловіки становили 75%, жінки 25%. Було записано 1600 читацьких запитів і 491 відгуків по 58 сільських бібліотеках 12 округів України⁴²⁹. На основі аналізу цього матеріалу були виведені цікаві закономірності і деталі. Думається, що насправді був зроблений зріз читацьких інтересів усього селянства: з одного боку, у 1928 р. піклуватися можна було тільки добробутом бідноти; заможним фактично був підписаний вирок, і зізнатися у витраті державних коштів на культуру "куркулів" тоді вже рідко який службовець міг собі дозволити: цього б просто не зрозуміли б і не пробачили б; з іншого боку, можна собі уявити як приїжджі інструктори разом з сільськими бібліотекарями могли б відділити бідняків від решти читачів у тих обставинах, коли, як характерно висловився один селянин, "Ми тепер всі бідні. Вже всіх обідрали".

З усіх читацьких запитів 44% припадало на художню літературу, 20% — на книги сільськогосподарського змісту, 9% — на "політичну і партлітературу"; решта читацьких інтересів розсосередилася по довгому списку напрямів від географії до фізкультури. Хоч вперті цифрові дані вказали на досить скромний інтерес до політичної і пропагандистської літератури, це не завадило автору звіту бадьоро стверджувати протилежне: "Политическая книга прочно вошла в репертуар чтения крестьянина-бедняка. Интерес к ней определяется как политической учебой молодежи, так и стремлением осознать и понять каждое явление текущего политического момента". Не виключено, правда, що для уважного спостерігача 9% — це вже значний приріст у порівнянні з попередніми роками. Бо низький інтерес сільського читача до літератури антирелігійного спрямування проінтерпретований оглядачем цілком об'єктивно: "Антирелигиозная книга далеко еще не пользуется среди крестьян-бедняков всеобщим признанием, как сельскохозяйственная или медицинская; даже политические книги возбуждают меньше сомнений и возражений. Есть еще немало читателей, возмущающихся борьбой против бога... Любопытно все же, что все эти "верующие", стараясь воспрепятствовать молодежи читать антирелигиозную литературу, сами ее все же читают"⁴³⁰.

Організатори дослідження зробили спробу побудувати рейтинг популярності письменників серед селянства. Окремо розглядавсь попит на художню літературу українську і російську, дореволюційну і "сучасну". В заінтересуваннях українською літературою у номінації "Дореволюційна література" першість належала Т. Шевченку (20% запитів), В. Винниченку (15%), І. Франку (15%), І. Нечую-Левицькому (10%), М. Коцюбинському (8%) і Марку Вовчку (7%); далі йшли Панас Мирний, Леся Українка, Васильченко, Тесленко, Кобилянська, Куліш, Глібов, Стефаник, Квітка-Оснoв'яненко. Варто звернути увагу на те, що згідно з фразеологією тодішнього службовця від компартійної влади, В. Винниченко був "дореволюційним" письменником. У номінації "Сучасна література" місця розподілилися таким чином: О. Вишня (56%), Смолич (10%), Шиманський (7%), Сенченко (5%), Ант. Ко (5%), Сосюра (3%), Хвильовий (3%), Дніпровський (3%), Івченко, Головка, Досвітний, Копиленко, Анаманюк. Відсутність книг П. Тичини і малу популярність творів А. Головка дослідники подали як "результат неумения и нежелания библиотекарей пропагандировать новую украинскую литературу на селе": "Вся социальная зарядка современных украинских писателей, все живописание революции и строительства советской Украины прошли мимо села"⁴³¹. Найпопулярнішими серед російськими дореволюційними письменниками виявилися Пушкін (19%), Л. Толстой (13%), Лермонтов і Гоголь (по 11%). Із "сучасних" російських письменників найбільше цікавилися М. Горьким (21%);

решта набрала менше 9% читацьких симпатій. Цікаві результати дала спроба визначити загальний рейтинг усіх українських (дореволюційних і пореволюційних) і російських письменників. Список українських письменників очолили Шевченко (17%), Винниченко (12%), Франко (12%) і О. Вишня (10%). Серед російських письменників найпопулярнішими виявилися М. Горький (11%), Пушкін (9%), і Л. Толстой (6%)⁴³². Нарешті, було підмічено виразний попит сільської публіки на вірші — 14% запитів по всіх опитаних і 20% по групі сільської молоді; з цього приводу проф. Коган дає такий коментар: "А между тем до сих пор и в издательствах, и в библиотечных кругах держатся убеждения, будто массовый читатель стихов не любит, будто стихи — не материал для чтения. Наглядное опровержение этого взгляда представляет собой не только красноречивая рубрика сводки, но и описанный выше успех таких поэтов, как Шевченко, Пушкин, Лермонтов, Некрасов. Стихи не только читают, но и заучивают наизусть, декламируют, поют на ту или иную мелодию"⁴³³.

Учні Новомосковських педагогічних курсів у 1925 р. залишили записи про культурні уподобання мешканців с. Кулебівців Дніпропетровського округу: "Взагалі серед селянства помічається надзвичайно мала поширеність книг... А все ж при розвідуванні прийшлося виявити деякі книги у селян. У декого маються "Кобзарі" Шевченка, збірки творів Гоголя. У демобілізованих червоноармійців є політична література..."⁴³⁴.

Кінофікація села фактично розпочалася у 1924 р.: тоді було 124 кіноустановок на селі. У 1928 р. було вже 1 тис. кіноустановок. Найбільше сільських кіноустановок мали Харківський, Полтавський, Київський, Уманський, Вінницький, Одеський округи, найменше — Лубенський, Миколаївський, Херсонський, Маріупольський, Кам'янецький; зовсім не знало кіно село Роменського округу⁴³⁵.

Кіно сприймалося як диво. Враження селян від уперше проглянутого кінофільму (с. Покровське Апостолівського району Криворізького округу: "Живі картини зробили на селян надзвичайне враження. Селяни тут же ділились своїми враженнями. Не обійшлося і без сміху. Дехто при наближенні автомобіля або потягу лякався і з криком схоплювався з місця. Інші ходили дивитись на той бік екрану, "чи нема там якого мошенства"... Обдивлялись апарат, розпитували про нього, знов сідали на місце й прохали ще раз показати картини"⁴³⁶.

Як видно з огляду культурного життя с. Старі Санжари на Полтавщині, складеного у 1928 р. для Головополітосвіти, кіно тут демонструвалося 4 рази на місяць, ціна квитка становила 10–40 коп. Наведений кінорепертуар — список із назвами фільмів і розмірами касових зборів, які дозволяють судити про рівень популярності тих чи інших фільмів. Список

містить 36 назв, касові збори — у проміжку між 13 і 60 руб.; винятками є крайні випадки нульових зборів у тих випадках, коли демонстрація кіно співпала з перевиборами в місцевому кооперативі і рекордно великого збору у 81 руб. 60 коп. на Різдво. Найбільше селянам сподобалися фільми "Трипільська трагедія", "Шевченко", "Арсен-робітник", "Абрек Заур", "Тарас Трясило". Про останній записано такі враження: "На "Тараса Трясила" прийшли подивитися всі. Багато чули раніш про нього. Всі незгоди або успіхи Тараса викликали гаряче співчуття з боку глядачів... навіть густі оплески... "Це настояща українська картина — наша", — говорили селяни, виходячи з кінозалу"⁴³⁷. З допису сількора про першу демонстрацію кінофільму в с. Козацькому Уманського округу: "Першого ж вечора, коли ставили "Укразію", було три сеанси, й на кожний сеанс прибуло по 500 душ селян"⁴³⁸.

У 1926 р. встановлено перший радіоприймач у с. Новий Буг Миколаївського округу⁴³⁹. У 1926 р. в с. Максимлянці Мар'їнського району Сталінського округу був організований радіогурток⁴⁴⁰. У вересні 1927 р. в 19 селах Артемівського округу були встановлені радіоприймачі⁴⁴¹. В сільських місцевостях України у 1925–1926 р. було в централізованому порядку змонтовано 120 радіоустановок, у 1926–1927 р. — 860. Крім того, у 1926–1927 р. малися відомості про 181 радіоприймач, встановлений на громадські кошти⁴⁴².

При першому знайомстві з радіо селяни були сильно вражені, про що свідчать такі їх висловлювання:

– Як я ще був малим, то старі люди казали, що як заговорить залізо, то вже буде кінець світу. Оце вже мабуть і прийшов кінець світу — вже залізо говорить.

– Ет, якийсь приїхав, та й дурить людей. Де ви бачили — хіба почувеш, як з Москви буде говорити? Нехай попробує з Коростеня кричати — буде чути?

– Закопали в землю грамофона.

– Тепер не можна дуже балакати, бо все буде чути, скрізь слухають і знають все, що хто говорить"⁴⁴³.

Під час радіосеансу в с. Гаркушанці Миргородського району селяни не вірили, що передача йде з Москви, казали: "Щоб це в Гаркушенцях та з Москви чути було, ні, тут щось не те"⁴⁴⁴.

Але це були часи, коли частішим гостем у селі були не кіно чи радіо, а кобзар. Наприклад, із с. Старі Санжари на Полтавщині позаштатний кореспондент Головополітосвіти повідомляв не тільки про хоровий гурток у 60 виконавців, щотижневі кіносеанси і регулярне надходження газет, а й про церкву і кобзарів: "Санжарівці не пропускають мимо жодного кобзаря... Довелось спостерігати, як селяни-дорослі слухають прохожого

кобзаря. Незважаючи на те, що день був робочий, біля кобзаря зібралось чоловік 50, навіть дядько з возом зупинився послухати. Зміст "на злобу дня" викликав задоволення, зокрема, коли він торкнувся помолу (це питання болюче)⁴⁴⁵ — "Оце ловко! Так його!". На жаль, автор допису Г. Бершадська навела текст не цього експромту на злобу дня, а іншого твору, який, звісно, більше імпонував Головполітосвіті, — думи про трактор:

Незаможні селяни, чого й досі бідні?
Хіба мало їсте, що на лица блідні...
.....
Треба таки хліборобів всіх згуртувати
Та купити трактора, самим орати.
Наша влада за кордоном трактори купила,
Тільки не знаєм, скільки заплатила,
Щоб на нашій Україні скрізь трактори загули.
Бодай наші комісари здоровенькі нам були.
Послухайте, хлібороби, маю щось сказати:
Скоро будем не волами — трактором орати...
(Записано в серпні 1928 р.)

* * *

Селянський світ у 20-ті роки ХХ століття пережив короткий період свого ренесансу, тобто інтенсивного відновлення своєї особливої неповторності. Якщо протягом попереднього періоду (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) невпинно йшов процес розселянювання, соціальної диференціації села, то в пореволюційний період розгорнувся унікальний зворотний процес повернення, відродження родових рис селянства як надформаційної субстанції. Зросло число господарів-одноосібників. Переміг споживчий тип господарства, вкоренилися споживчі стратегії економічної поведінки. Відбулася часткова натуралізація селянського господарства. Покращилось харчування переважної більшості селянства. Селянство здобувало перемогу на демографічному поприщі: у 20-ті роки зростала народжуваність на селі, покращувався віковий склад сільського населення.

Разом з тим відновилися і поширилися патріархальні форми соціальної взаємодії: супряга, толока, статево-віковий розподіл ролей; повернулися докапіталістичні форми: кабала, відробітки, здольщина, експлуатація під виглядом усиновлення. Обов'язковість земельної громади, передбачена Земельним кодексом УСРР, об'єктивно призвела до певного відродження общинних інститутів. Другого дихання набули звичаєве право, самосуд, кругова порука.

На середину 20-х років припадає короткочасний духовний реванш села: влада вільно чи не вільно визнала суспільну гідність селянства, який знову став годувальником країни. Принаймні на словах відбувся поворот "обличчям до села". Селянські маси, які у 1920–1923 рр. зазвичай називали махновцями чи петлюрівцями, якби отримали сатисфакцію, і в компартійних органах з'явилися директиви щодо розширення прийому в партію "селян від плуга". Одночасно набула офіційного статусу "мужича" українська мова, піднімаючи гідність і почуття самодостатності у селянства завдяки остаточному складанню мережі сільської національної школи, а також діяльності цілого покоління інтелектуалів селянського походження, які пропагували селянський менталітет, сільську філософію, хліборобське світобачення через накладки книг і газет, вузівські лекції, твори високої поезії і мистецтва.

Село для компартійної влади залишалося незбагненою "річчю у собі". Влада підбадьорювала себе заявами про володіння "науковим баченням" суспільного розвитку і навіть дозволяла собі зверхньо повчати селян з приводу їхньої дрібнобуржуазної сутності і приреченості на підпорядкування історичній волі пролетаріату. Але в конкретних ситуаціях сільського життя комісари проявляли кричущу неадекватність. Селянство і компартійна влада жили ніби на різних планетах. Селяни ніяковіли перед "містом" і "начальством". В свою чергу, комісари ("партейні", уповноважені) губилися перед селом, не знали з якого боку до нього підійти, не мали ключиків до його душі, дратувалися від відчуття свого безсилля, прикриваючи його категоричністю. Селянство не вважало комуністичну партію ні своїм авангардом, речником, провідником, ані захисником своїх інтересів. На комуністів на селі дивилися як на диваків і зайд. Селяни ставилися до нової влади як до сили — шанобливо, але насторожено. Вони терпіли владу, але не вважали її своєю, "народною", хоч та з усіх сил пропагувала свою "робітничо-селянську" природу. Селянин залишався сам собі на умі — навіть беручи участь у всіляких "безпартійних конференціях", радах, президіях, ніяковів, відмовчувався, ввічливо і з певним острахом, навчений гірким досвідом. І тільки в своєму рідному середовищі розкривався, давав волю своєму сарказму у коротких репліках (підслуханих і донесених в "органи" агентами-інформаторами), гострих прислів'ях, частівках.

Дефіцит органічного контакту з селом влада намагалася компенсувати щільним потоком розпоряджень, інструкцій, циркулярів. Але в сільському середовищі бюрократизм не спрацьовував. Він вилився у фарс "паперової зливи". Єдиною зброєю, яку нова влада не змогла забрати у селян, була хитрість. І селяни цією зброєю широко і досить ефективно користувалися — через приховування землі, фіктивні поділи господарств, гру на ринку збіжжя, "красномовне мовчання" в політиці.

Історія повсякденності чітко фіксує цивілізаційну, політичну і світоглядну прірву, яка розділяла село і владу. Переробити, підкорити селянський світ професійним революціонерам, бізнесменам від революції виявилось не під силу. Його виявилось можливим тільки знищити.

Усвідомлюючи свою стратегічну поразку, підсвідомо відчуваючи фіаско власної ж ідеї союзу робітничого класу і селянства, не змігши забезпечити елементарного торгівельного балансу між сільським господарством і промисловістю, між споживанням і нагромадженням, не впоравшись із сваволею і інстинктами власних функціонерів, компартійна влада з усіх сил впроваджувала макроісторичний міф "великого перелому", "стрибка", "подолання відсталості", "знищення експлуатації", який обрис сюжетами всіляких "будівництв" ("радянського", "колгоспного", "радгоспного") і "фронтів" (продовольчого, п'ятирічних, ідеологічного). В підступному середовищі макроісторії розчиняються правда і кривда, забувається хитруватий гумор сільського "дядька", списуються гріхи сексотів і донощиків, затирається світла пам'ять безневинно загублених і огульно ображених, зміщуються пріоритети, створюється ілюзія, що людина живе не для себе, а для системи. Тут люди перетворюються на "населення", урожаї — на "ресурси", віра — на "забобони".

9. Повсякденні турботи селянського двору

Соціально-економічне розшарування селянства, тобто його диференціація за майновим станом та наявністю засобів виробництва, про яке писали Л. Крицман, А. Гайстер, навіть О. Чаянов, котрий показав шість типів селянських господарств, свідчило про еволюційний спосіб функціонування самотнього укладу життя українських селян. Кожен двір мав автономність, але відносно, позаяк підлягав організаційним принципам громадського самоврядування через належність до земельної громади, не кажучи про вплив сільських рад на селянський двір. Групування господарств за функціонально-економічними ознаками (найм робочої сили, оренда землі, реманенту тощо), до якого вдавалися дослідники та податкові служби, завершувалося встановленням їх соціального типу — "дрібно-капіталістичне", "дрібнотоварне". Існували й інші тлумачення: "фермери", "селяни-власники", "сільські господарі", "хазяї", "селянин-капіталіст", "куркулі". Переважав формаційний підхід, а також прикладний принцип статистично-економічних методів виявлення суб'єктів оподаткування. Дві якісні ознаки селянських господарств — "товаровиробники" та "підприємці", крім прямого визначення "фермери", засвідчували історичний факт існування специфічного сімейно-трудоного укладу повсякденного життя в українському селі.

Дотримуючись функціонально-системних характеристик селянського господарства, важливо показати загальні і специфічні ознаки повсякденних турбот селян, зосереджуючись на структурі селянської економіки, від рівня якої залежав матеріальний побут. Л. Крицман, аналізуючи статистико-економічні показники еволюції класової структури "радянського села" 20-х рр., використав термін "власне закріпачення і закріпачення інших"⁴⁴⁶. Висвітлення особливостей "власного закріпачення" дозволяє розкрити універсальні складові селянського повсякденного життя, його функціональну структуру, тобто організаційні форми, технічно-релігійне забезпечення, рівень розвитку галузей сільського господарства.

Революційні перетворення в аграрному секторі України суттєво змінили систему соціальних відносин та цінностей: в українському селі було ліквідовано велике "приватно-капіталістичне сільськогосподарське виробництво"⁴⁴⁷. Російський есер та член колегії Наркомзему УСРР В. Качинський, визнаючи деструктивний вплив жовтневого перевороту та більшовицьких експериментів на сільське господарство, показав соціально-економічну трансформацію традиційного укладу життя села як соціуму. Остаточно зникли поміщицькі господарства, яких до 1917 р. налічувалося в Україні близько 30 тис.⁴⁴⁸, тому перестав існувати соціальний тип дрібнопомісного дворянства, а селянство стало об'єктом політико-економічного експериментування. "Воєнний комунізм", як система централізованого управління, хоч ззовні був "формою комуністичної системи організації господарства", але насправді виявився "способом підпорядкування собі селянства в політичному та економічному відношеннях"⁴⁴⁹. Поміщицькі землі, які перейшли до державного резерву, Наркомзем УСРР використовував в якості матеріального заохочення, стимулювання селянської лояльності, стримування їхнього руху опору. 6 березня 1919 р. наркомзем УСРР В. Мещеряков затвердив інструкцію про розподіл земель для тимчасового зрівняльного користування, згідно якої значна частина поміщицьких латифундій з їхнім майном була передана до фонду організації радгоспів. Решта угідь розподілялася між малоземельними селянськими господарствами, але для тимчасового користування, позаяк остаточні форми і норми мало визначити "Положення про соціалістичний землеустрій".

Протягом двох років, тобто від березня 1919 до весни 1921 р. "тимчасовозобов'язані" селянські господарства не могли визначитися з перспективами структурування землі, вагалися брати колишню поміщицьку землю, сподіваючись на повернення її власників. 5 лютого 1920 р. уряд УСРР дозволив "трудовам господарствам" "без будь-яких обмежень користуватися землею за тими формами, якими вони користувалися дотепер (подвірною, хутірною, відрубною тощо"⁴⁵⁰. Фактично було

збережено організаційні форми селянського землекористування та укладу повсякденного життя селян, хоча спрямуванню підлягав юридичний інститут приватної власності на землю. Закон про землю від 5 лютого 1920 р. дозволяв "негайне виселення" "колишніх поміщиків", тобто відбувалася юридична і фізична чистка українського дворянства, яка тривала протягом 20-х рр. Вона торкнулася і так званих "куркулів". 10 травня 1922 р. ВУЦВК запропонував судовим та адміністративним органам не брати до розгляду скарги "куркулів" про повернення майна та землі⁴⁵¹.

Виселення колишніх поміщиків, яких до 1921 р. позбавили землі, відбувалося за "клопотанням" комітетів незаможних селян, постановами райвиконкомів. Долю колишніх господарств вирішували їхні соціально підлеглі, тобто малоземельні селяни. Факт виселення був подією для села, але не повсякденним явищем, проте змінювалася соціальна епоха. Назавжди села полишали освічені люди, які уособлювали історичний тип соціальної культури. Так, в м. Малині мешкав Д. Миклуха-Маклай — племінник відомого ученого і громадського діяча Миклухи-Маклая. До виселення та конфіскації 1000 десятин землі поставився "лояльно", однак Коростенський окрвиконком, з'ясувавши його особу, постановив 16 грудня 1925 р. не виселяти з маєтку⁴⁵². В с. Можари Овруцького району виселили дворян польського походження, які мали земельні наділи від 350 до 1200 десятин, а в с. Кацовщина Народицького району позбавили майна О. Щастну, яка мала до 1917 р. 200 десятин. Деякі з них, не чекаючи рішень органів радянської влади, виїздили до Польщі. Так вчинила Я. Рудницька з с. Велика Фосня, яку заочно виселили 16 листопада 1926 р.⁴⁵³, а в с. Яцковичі Овруцького району "дворяни" Борис, Марія, Георгій Лісовські, які "мали 165 десятин", були виселені, але згодом залишені, тому що брати "ніби служили у Червоній Армії", а Марія — працювала вчителькою⁴⁵⁴. Служба в Червоній армії не означала формування нового стану "радянського дворянства", але органи влади брали до уваги "заслуги" перед "робітничо-селянським урядом", однак землю не залишали у власності.

Політична ініціатива про "соціальне очищення" сіл від "чужого елемента" належала політбюро ЦК КП(б)У, яке у жовтні 1925 р. направило секретарям окружкомів циркуляр "Про виселення колишніх поміщиків". Виконуючи відповідні завдання, Коростенський окружний відділ ДПУ склав список про виселення колишніх поміщиків з 56 осіб. Виселенню підлягали навіть ті, які купили землю до 1917 р. Так, в с. Гута Ксаверівська О. Барсученко мала 530 дес., а внаслідок конфіскації їй було залишено 18 дес., однак у 20-х рр. вона "вибула невідомо куди"⁴⁵⁵. Траплялися випадки, коли селяни ставали на захист тих, кого виселяли. Так, загальні збори хутора Степанівка Малинського району ухвалили рішення "не виселяти" А. Городецьку, яка до 1917 р. мала 400 дес. землі,

однак її виселили за постановою райвиконкому. В с. Веледніки Лугинського району мешкала П. Подольська, яка до жовтневого перевороту мала 1800 дес., однак її позбавили власності, хоча "населення до неї відноситься негативно"⁴⁵⁶. На 1 серпня 1927 р. виселенню підлягало 3166 колишніх поміщиків, тобто 11% їх загальної кількості до революції 1917 р., а виселили 686 сімей⁴⁵⁷. Значна частина дворян виїхала з "гетьманцями" до країн Європи, деякі "пролетаризувалися" в Україні", померли або загинули в період громадянської війни. Уцілілих, які трималися за маєтність, насильно виселяли. 21 травня 1928 р. секретар ВУЦВК А. Буценко вимагав від окружних виконкомів "негайно приступити до виявлення таких фактів і вжити самих рішучих заходів до виселення з маєтків тих бувших поміщиків, які по закону ВУЦВК підлягали виселенню"⁴⁵⁸. Права землекористування колишніх поміщиків позбавили 10 березня 1925 р. за постановою ЦВК та РНК СРСР, отже протягом першої половини 20-х рр. існувала незначна частина маєтків та городів, але це були уламки багатівікового укладу дворянства, а також молоді "порослі фермерства", представленої підприємливою соціальною групою селян, які "розбагатіли" протягом другої половини XIX ст.

Повсякденне життя села залежало від багатьох факторів, про які вже йшлося, але його носіями і творцями були конкретні господарства селян. На тлі зникаючих дворянських маєтків, основною фігурою залишалися селянські господарства. Для більшовиків пріоритетними були пролетарські верстви села, хоча в царині економічної політики вони орієнтувалися на середнє селянство, поступово нейтралізуючи так званих "куркулів". В Україні, спираючись на перепис населення 1926 р., налічували 54 770 сіл, у яких мешкало 23,6 млн. осіб⁴⁵⁹, яке зосереджувалося в селянських дворах, тобто в сімейно-трудовах господарствах.

Кількість селянських господарств в УСРР (у тис.)⁴⁶⁰

Райони	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Полісся	490,0	504,0	515,5	526,0	532,7	542
Правобережжя	1177,5	1752,1	1765,2	1782,0	1787,9	1790,5
Лівобережжя	1106,9	1116,4	1177,0	1202,5	1217,6	1226,3
Степ	1418,3	1460,9	1503,1	1544,9	1576,5	1614,5
По Україні	4792,7	4873,4	4690,8	5055,4	5114,7	5173,8

Виявляється, що соціально-економічна диференціація, тобто перехід селянських господарств з однієї майнової групи до іншої відбувався нерівномірно. Для малоземельних поліських районів, пересічених лісами і

болотами, зростання чисельності відбувалося шляхом дроблення селянських господарств, тому що населення зростало, а земельні ресурси залишалися сталими. Господарства вирізнялися майновим станом, тобто наявністю землі, реманенту, худоби, хоч на початку 20-х рр. між безземельними та малоземельними було розподілено 14,3 млн. дес. "колишніх нетрудових та куркульських земель"⁴⁶¹. Норми наділення коливалися від 1 до 2-х дес. На їдока, що теж спонукало відносно дроблення селянських дворів. Фактично селяни одержали половину земель колишніх "поміщиків" та "куркулів", а в степу — 82% конфіскованих угідь⁴⁶².

Селяни, особливо безземельні, отримали поміщицьку землю, відтак внаслідок проведення соціалізації мали б відбутися радикальні зміни їхньої ментальності, тобто виділення ними пріоритетності колективного господарювання. Більшовики, розподіляючи землю, сподівалися на комунізацію селянської свідомості, однак селяни України дотримувалися традиційних форм повсякденного господарювання.

Форми селянського землекористування станом на 1926 р. (у % до загальної кількості дворів)⁴⁶³

Райони	Общинна	Подвірна	Хутірна	Відрубна	Колективна
Полісся	8,9	63,6	7,7	17,0	2,0
Правобережжя	0,2	84,4	1,3	9,1	4,9
Лівобережжя	23,6	59,6	1,9	12,6	2,2
Степ	32,2	59,4	0,4	1,3	3,9
По Україні	20,7	66,2	1,4	6,7	3,7

Знаходимо пояснення кількісного зростання селянських господарств на Правобережжі, де община становила 0,2%, отже не існувало перешкод для їх дроблення. Основною формою господарювання було сімейно-трудове об'єднання — селянський двір. Разом з общинною вони становили те соціальне середовище, яке трансформувало перехід від однієї групи до іншої. Саме там спостерігалася фермеризація селянських господарств внаслідок сприятливого економічного клімату, створеного непом, а з другого боку спеціалізації сільськогосподарського виробництва, спричиненого поступовим розвитком внутрішнього та зовнішнього ринку. До статистичної розробки потрапило 1,3 млн. дворів, тобто 25%, але наявність 1,4% хутірної та 6,7% відрубної форм господарювання свідчили про наявність фермерського укладу життя.

Форми землекористування були економічною базою соціальної організації сільського повсякденного життя, його рівня та структури. Наявність третини общинного землекористування в степовій смузі, де столипінська

реформа запроваджувалася найактивніше, доводить стійкість цієї форми, зумовленої наявністю вільних земельних площ, сталістю зернового господарства. Якщо в Катеринославській губернії було приватизовано 38%, в Херсонській — 33%, в Харківській — 21%, то в Київській — 51% общинних земель за роки столипінської реформи⁴⁶⁴. Подвірна та ділянково-посмужна форми землекористування виявилися найбільш стійкими, тому що представляли економічну базу селянського сімейно-трудоного господарства. В. Качинський, аналізуючи у 1919 р. перспективи розвитку колективного землеробства в Україні, звертав увагу на те, що 35% українських селян негативно ставились до соціалізації, 15% не погоджувалися на будь-яку реорганізацію одноосібного, тобто самодіяльного господарювання, а загалом переважна частина селянства "звикла до індивідуального (подвірного) користування землею"⁴⁶⁵. Якщо соціалізація землі мала підтримку серед безземельних та малоземельних селян, то її абсолютно не сприйняли економічно розвинені господарства. "Село чекає від революції не соціалістичних перетворень, не повної перебудови всього життя на нових засадах, — писав В. Качинський, — а лише самого простого — землі"⁴⁶⁶. Він був переконаний, що зрівняльний розподіл землі не викличе протягом 2–3 років зростання сільськогосподарського виробництва, тому що ліквідація поміщицьких економій означала усунення великого виробника зерна. До 1917 р. вони давали 400 млн. пудів хліба, тобто майже третину⁴⁶⁷. Якщо у 1916 р. посівний клин становив 19,2, то у 1922 р. лише 14,3 млн. десятин⁴⁶⁸, якого не вдалося відновити до середини 20-х рр. Валовий збір зернових у 1924 р. становив 52,4% обсягу 1916 р.⁴⁶⁹ На врожайність та валовий збір зернових культур впливали різні обставини та фактори, але саме селянський сектор залишався основним виробником сільськогосподарської продукції. Питома вага усупільненого сектору становила у 1929 р. 3,8%, одноосібного — 94,4% серед валової продукції⁴⁷⁰.

Селянські господарства мали дві основних галузі — рільництво і тваринництво, між якими існував безпосередній зв'язок, тому що від наявності зернового клину залежало і поголів'я худоби — робочої та продуктивної. Забезпечення кіньми та великою рогатою худобою свідчило про ефективність і своєчасність проведення сільгоспробіт — сівби, оранки, прополювання, а також збору зернових і технічних культур. Враховуючи циклічність сільськогосподарського виробництва, його весняно-осінні фази, а також наявність важких ґрунтів, особливо у степових районах, кількість тяглової худоби, тобто коней і волів, була показником стабільного розвитку основних галузей рільництва. Землеробська праця була для українського хлібороба надзвичайно виснажливою, яка забирала час та енергію. За роки революції та націоналізації промисловості фактично призупинилося виробництво сільськогосподарської

техніки, яке становило у 1921 р. 4% довоєнного обсягу⁴⁷¹. В Україні тоді виготовляли 27,5 тис. плугів, 72 тис. борон, 65 тис. сіялок та 18 тис. молотарок⁴⁷², яких катастрофічно не вистачало для селянських господарств, а захмарні ціни на них робили їх просто недоступними для переважної більшості селянських господарств. Сільгосптехніка, якщо і надходила в Україну, зосереджувалася в колективних господарствах та машино-тракторних товариствах (МТТ). Зокрема, в 1925 р. машино-транспортні товариства отримали 36%, колгоспи — 27,2%, сільгосптовариства — 20%, земельні громади — 14,5%, одноосібні господарства — 1% від загальної кількості тракторів, завезених в Україну⁴⁷³.

Посуха, голод та недорід, які випали на долю українських хліборобів протягом 1921–1924 рр., негативно вплинули на життя селянських господарств. Зросла кількість селянських дворів без робочої худоби, тому ручна праця стала звичним явищем в українському селі, поглинаючи час та виснажуючи фізичні сили.

Відсоток господарств без робочої худоби⁴⁷⁴

Райони	1921	1922	1923	1924
Полісся	17,5	20,3	26,6	28,7
Лівобережжя	20	30,6	39,5	39,5
Степ	15	36,2	47,1	47,2
Правобережжя	35	40,7	56,1	58,2
Україна	19,2	34,1	45,3	46,4

Чорноземні ґрунти вимагали застосування технічних засобів, а відсутність тяглової худоби ускладнювали виконання сільськогосподарських робіт. Поголів'я коней, якщо взяти за показник 1916 р., вдалося досягти лише у 1927 р., а великої рогатої худоби навіть у 1923 р.⁴⁷⁵, тому її використовували у рільництві.

На повсякденному житті селянських господарств позначилася їхня безреманентність, тобто відсутність знаряддя для обробітку землі. Якщо у 1921 р. було 23,8% дворів без реманенту, то у 1924 р. — 41,6%⁴⁷⁶. Протягом другої половини 20-х рр. їхня кількість зменшилася, але у 1929 р. 38% господарств було без плугів та сіялок⁴⁷⁷. Основна питома вага безреманентних селянських господарств припадає на безпосівні селянські двори, особливо від 1 до 3 десятин землі. В господарствах з наділом від 20 до 32 десятин було 1,8% без знарядь для оранки та сівби⁴⁷⁸. За таких умов виростала оренда землі з боку тих дворів, які мали знаряддя для її обробітку. В українських селах продовжували використовувати сохи, виготовлені власноруч з твердих порід дерева, а також дрібний дерев'яний реманент — борони, граблі.

Оранка здійснювалася переважно кіньми, волами, інколи використовували корів, але для боронування. Сіяли вручну, позаяк на 100 дворів у 1925–1929 рр. припадало 5 сівалок, а збирали хліб серпами та косами, тому що на сотню господарств було 6 жниварок. Молотили жито, пшеницю, ячмінь, просо саморобними ціпами, бо механічні молотарки були рідкістю на селі — 1,5 на тисячу дворів, тобто на середнє українське село. Скошений хліб скиртували копами (60 снопів — копа), перевозили до вимощених задалегідь токів, клунь. Обмолот тривав тижнями, а навіть і протягом глибокої осені, позаяк вересень — листопад припадали на картопляні жнива, копку буряків, збирання та первинний обробіток льону.

Використання механічних знарядь вирізнялося залежністю від регіонів та наявністю зернового клину. Якщо на Поліссі та Правобережжі у 1923/24 р. сівалками сіяли від 2,5 до 17% обсягу робіт, то на Лівобережжі та в Степу від 38,5 до 69%⁴⁷⁹. Поліський селянин сіяв зернові переважно вручну — до 99,8%, на Правобережжі — 77,5%, на Лівобережжі від 51,3 до 74,7%, в Степу від 34,1 до 45,4%⁴⁸⁰. Полісся відставало за технічним озброєнням сільськогосподарських робіт, але і розміри угідь були значно меншими від центральних та південних районів. Посмужні ділянки зернових, затиснутих між лісами та болотами, селяни обробляли серпами, косами. Так, на Поліссі жниваркою скошували 9%, косою — 36%, серпом — 55% зернових культур, на Правобережжі жниваркою — 6,5%, косою — 4%, серпом — 96%, на Лівобережжі жниваркою — 14,5%, косою — 29,1%, серпом — 64,4%, в Степу жниваркою 81%, косою 19%⁴⁸¹. Для степового зернового господарства використання жниварок було життєво необхідним, позаяк косовиця зернових до 10 і більше десятин вимагала колосальних енергетично-часових затрат. Фактично сімба, збирання та обмолот зернових культур поглинали основну частину робочого часу селянської родини.

Власним реманентом у 1925–1927 рр. обробляли землю третина селянських господарств України, орендованим від 37 до 40%, супрягою чверть селянських дворів⁴⁸². Це стосувалося переважно посівного та збирального періоду сільськогосподарського року, а також зернових культур, які становили 97–98% засівної площі⁴⁸³. Так, у 1928 р. під зерновими було 19,4 млн га, під картоплею 1,2 млн га⁴⁸⁴. Протягом другої половини 20-х рр. зросла площа соняшника та цукрових буряків, позаяк збільшилася і кількість худоби. Відносна стабільність льону — від 35 до 48 тис. га і конопель — від 153 до 160 тис. га⁴⁸⁵, засіяного селянськими господарствами у 1925–1928 рр., свідчила про їх внутрішнє споживання: виготовлення олії, одягу, білизни, килимів, мотузок. Майже кожна селянська родина мала саморобні ткацькі верстати та відповідні знаряддя. Одяг та льняно-конопляну білизну виготовляли взимку. Вирощування технічних культур вимагало значних енергетичних затрат, особливо цукрових буряків, хме-

лю, льону, конопель на стадії їх збирання та передусім обробки. Наприклад, вирощуванням хмелю в Коростенській окрузі у 1926/27 р. займалося 2236 селянських господарств, з них "заможних" — 4%, а решта — "середняцьких" — 52%, "бідняцьких" — 44%⁴⁸⁶. Вони вирощували для власних потреб, але продавали також кооперативним товариствам. У 1927 р. було зібрано 1,3 млн пудів льоно-насіння, оброблено 706 тис. пудів льоно-волокна, 7,7 млн пудів конопель (волокно-сирець)⁴⁸⁷. Їх вирощуванням та обробітком займалися переважно селяни Полісся.

Селянські господарства, судячи із структури рільництва, були хліборобськими, тобто їхні повсякденні турботи стосувалися "думи про хліб". Поліський селянин переймався житом, яке становило 40% польового посіву, а овес та гречка — 32,5%, подільський мав третину жита, 11% пшениці, близько п'ятої частини клину під вівсом та гречкою. На Лівобережжі понад третину становили яра пшениця та ячмінь, 27% жито, понад 15% овес і гречка. Хлібороби півдня сіяли у 1923 р. 22,8% жита, а в 1929 р. — 9,6%, озимої пшениці — 8,5%, ярової — 19%, ячменю — 23,8%, кукурудзи — 12%, соняшника — 8,5%⁴⁸⁸.

Степова Україна, яка спеціалізувалася на виробництві зерна, мала господарства фермерського типу — понад 30 десятин. В окремих селах Херсонщини господарств з посівами за 20 дес. налічувалося до 20%, тобто кожне п'яте було фермерським. На Катеринославщині подібних господарств було 4,2%, а до 1917 р. 10,7%⁴⁸⁹. Господарства характеризувалися високою товарністю, значними обсягами реалізації зерна на ринку, до 65% валового збору, а натомість селяни купували промислові товари. Продаж зерна селянами не завжди означав його лишок. Інколи селянський двір вивозив зерно на ринок, щоб покрити податки або придбати реманент та предмети побуту.

Товарність селянського господарства демонструвала його економічні можливості, рівень внутрішнього споживання. Так, з мізерного валового збору 1924 р. 565 млн пудів лишок становив 27 млн пудів⁴⁹⁰. У 1926/27 р. лише степова смуга УСРР дала 456 млн пудів, а загалом збір зернових майже подвоївся⁴⁹¹, однак дві третини хліба залишалися для посіву, утримання худоби та харчування селян.

Встановлення питомої ваги товарності селянських господарств шляхом виявлення їх зернової спеціалізації (товарність та посівна площа), яку використовував В. Качинський, не розкривала функціональних ознак повсякденного життя селян. У 1925 р. 32,8% товарної зернової маси реалізовували господарства з посівами 6 дес., а на одне господарство припадало 75 пудів, для решти значно менше⁴⁹². Ми маємо справу з дрібними партіями зерна, які селяни вивозили на ринок, особливо малоземельні та малопосівні. Господарства високотоварні мали від 15 десятин і більше,

тому зерновий напрямок, котрий вимагав переважно застосування робочої худоби і реманенту, менших капіталовкладень та затрат праці порівняно з технічними культурами, виявився справді перспективним для становлення фермерського селянського підприємництва.

Вивіз зерна селянами свідчив про конструктивний соціально-економічний розвиток сімейного господарства. У 20-х рр. товарність зернової продукції не перевищувала 25%, тваринництва — 30%, а технічних культур до 75%⁴⁹³. Реалізація продукції свідчила загалом про відродження сільськогосподарського виробництва, про становлення елементів розширеного відтворення, про співвідношення споживання та витрат на організацію самого виробництва. В українському селі спинався на власні ноги сімейний фермерський уклад, організаційну основу якого становив селянський двір. За підрахунками В. Качинського, а точніше його особистими спостереженнями, селянське господарство з наявністю 15–30 дес. під зерновими культурами вважалося фермерського типу. Для його повноцінного функціонування необхідно було мати відповідний рівень забезпечення робочою худобою, тобто живою тягловою робочою силою. Без робочої худоби протягом 20-х рр. налічувалося від 39 до 47% господарств⁴⁹⁴, тобто майже половина, які не могли претендувати на статус фермерських, якщо навіть і мали достатньо землі; з одною одиницею робочої худоби була третина селянських дворів, що балансували на межі натурального укладу з високим рівнем внутрішнього споживання виробленої продукції. До категорії фермерських можна віднести ті господарства, у яких було 3 голови робочої худоби (2,2%) або більше чотирьох — 1,3% загальної чисельності селянських дворів⁴⁹⁵. Необхідно також враховувати наявність реманенту, хоча його можна було взяти в оренду, власне як і землю тих селян, які виявилися неспроможними її обробити. Сільгосптехнікою забезпечувалися переважно колгоспи та частково середняцькі господарства, на долю яких припадала половина придбаних машин, що зміцнювало їхню технічну базу і сприяло фермеризації, особливо в степових районах. "Заможні" і "багаті" групи індивідуальних господарств — покупців сільгосптехніки становили у 1927/28 р. 25%. Вони мали також половину кредитних коштів саме на придбання техніки, хоча держава все-таки дбала про радгоспно-колгоспний сектор, а не про зміцнення фермерських господарств. Забезпечення тракторами мало виразні ознаки класової політики економічного обмеження селян-фермерів. Наприклад, у 1924/25 р. було завезено 3208 тракторів в Україну, з них "поодиноким селянам" дісталось 45 машин, радгоспам й агробазам — 612, колгоспам — 707, МТТ — 1105, кредитним товариствам — 564, земельним громадам — 114⁴⁹⁶, тобто тенденція зрозуміла. Недостатня кількість тракторів ускладнювала побут селянського господарства, особливо на

півдні України, де були важкі чорноземні ґрунти, а використання робочої худоби означало щоденну виснажливу працю хлібороба упродовж весняних та осінніх місяців. Напередодні масової колективізації 2% земельних громад мали від 22 до 27 га орної землі на один двір⁴⁹⁷, тобто сімейно-трудові господарства справді потребували належного забезпечення технікою. Машино-тракторні товариства фактично були державними, тому не поспішали надавати допомогу селянам, яких вважали куркулями, хоча офіційна радянська статистика називали їх "дрібні товаровиробники" або "дрібно-капіталістичні господарства".

Поділ селян на пролетарів, напівпролетарів, середняків та "куркулів" влаштовував політичні та податкові органи: перші намагалися протиставити українських селян за майновим цензом, інші використовували їх в якості джерела наповнення бюджету та соціальної верстви з виконання державних повинностей.

Соціально-економічна типологія селянських господарств (за даними динамічного обстеження 1927 р.)⁴⁹⁸

Райони	Пролетаріат	Напівпролетаріат	Звичайні товаровиробники	Дрібно-капіталістичні
Полісся	4,9	21,6	69,8	3,7
Правобережжя	9,3	25,6	62,5	2,6
Лівобережжя	5,9	16,1	72,3	5,7
Степ	8,0	18,1	69,6	4,4
По Україні	7,5	20,4	68,0	4,1

Вони вирізнялися рівнем матеріального забезпечення, але їх повсякденне життя залежало від специфіки сільськогосподарського виробництва, традиційної духовної культури українського села. Соціально-економічна диференціація супроводжувалася не поляризацією села на дуже багатих і дуже бідних, а своєрідним підтягуванням напівпролетарських груп селянства до середнього рівня забезпечення. "Звичайні товаровиробники" становили переважну більшість, які прагнули розширення орних земель за рахунок оренди "маломісних" господарств, тобто діяв принцип економічної рівноваги. Вони були основними виробниками сільськогосподарської продукції. Так звані "дрібнокапіталістичні господарства" становили по УСРР 4,1%, хоча на Лівобережжі 5,7%, тобто понад 200 тис. дворів з виразними ознаками сімейно-фермерських підприємств. Ця категорія господарств була добре забезпечена робочою худобою, а на один двір припадало понад 10 га ріллі та 9 га посівного клину, майже не здавали землю в оренду, але охоче її орендували, особливо господарства, які мали від 3 до 10 дес. землі⁴⁹⁹.

Основним джерелом існування селянської родини було її господарство, позаяк заробітки за його межами сягали 3,4% сімейного бюджету⁵⁰⁰. Селянські господарства, судячи з показників товарності продукції, тобто питомої ваги її відчуження, діяли переважно для самозабезпечення. Льон та коноплі фактично вирощували для внутрішнього споживання, особливо протягом 1923–1924 рр., позаяк вивіз на ринок не перевищував тоді 6% виробленого волокна-сирцю. У 1925–1928 рр. його продавали, але не більше 15%. Інша справа цукровий буряк, хміль, тютюн та махорка, які були своєрідною "селянською валютою", тому що товарність цих технічних культур становила від 75% до 93%. Майже стовідсотково продавався віск, а мед не більше 26%. Шерсть худоби збувалася кооперації до 91%, яйця, особливо протягом другої половини 20-х рр., селяни вивозили на ринок до 58% їхньої кількості. Шкіру худоби селяни також продавали, але від 33% до 49%, тому що з неї виготовляли взуття, майстрували різний реманент. Товарна птиця посідала важливу статтю прибутку, відтак її товарність сягала 49%, а основний вид жирів — свиняче сало від 42 до 52%⁵⁰¹. Картопля фактично залишалася для внутрішнього споживання. Загалом товарність технічних культур у 2–3 рази перевищувала товарність зернових та продукцію тваринництва.

Доходність селянського господарства була стимулом і мотивом відповідного його галузевого структурування. Якщо на Поліссі рільництво давало 39% сімейного бюджету, а тваринництво 61%, то селяни переймалися заготовкою сіна, технічних культур і безумовно жита та вівса. Подібне співвідношення джерел доходності спостерігалось на Правобережжі, а на Лівобережжі 40,9% давало рільництво і 59,1% тваринництво, в степу навпаки — рільництво становило 52,7% доходу селянського господарства, тваринництво — 47,3%⁵⁰².

Технічні культури були прибутковими для селянського господарства, але вони вимагали значних затрат робочого часу, починаючи від першого прополювання цукрового буряка, прорідження льону. Саме вони забезпечували доходність рільничої галузі одноосібного сектора. Вона, за підрахунками податкових органів, становила у 1926/27 р. 45 руб., у 1927/28 р. — 52 червоних руб. з однієї десятини, доход від однієї голови великої рогатої худоби — 47 руб.⁵⁰³ Умовно чистий доход селянського господарства коливався від 215 до 225 руб., але ця сума була важлива для фінінспектора.

Реальні доходи від селянської десятини чи від поголів'я худоби, не кажучи про сезонні промисли, визначали матеріальну структуру побуту конкретного господарства і села загалом. Обстеження селянських бюджетів за 1924/25 рік показало, що в Україні селяни збудували 21,2 тис. житлових будинків, з них на Поліссі — 3459, в Лісостепу — 8166, в

Степу — 6700, а решта на Правобережжі⁵⁰⁴. Хати будували з місцевих будівельних матеріалів: на Поліссі з дерева та переважно солом'яним дахом, а в лісостепу та степові — глинобитні з очеретяним дахом. Кооперація закупили у 1923/24 р. 1,2 млн пудів товарного заліза, а селяни купили загалом 1,5 млн пудів, з них кровельне залізо становило 9,7%, сортове — 16,2%, оцинковане 2,4%, цвяхи — 16,4%, залізний посуд — 10,7%, скоб'яні товари — 23,6%⁵⁰⁵. Попит селян на кровельну жерсть був задоволений на 80%, на оцинковану — лише на 30%⁵⁰⁶. Заможні селяни дозволяли собі покрити дах оцинкованим залізом, але враз набували ознак "куркулів". Центнер заліза коштував у жовтні 1926 р. в кооперації 34 руб., а в жовтні 1927 р. — 28 руб. тобто доход однієї десятини дорівнював двом центнерам кровельного заліза, якого не вистачало для зведення даху. Кілограм цвяхів, а без них жерстяну покривлю не звести, коштував селянинові у жовтні 1926 р. 42 коп., у 1927 р. 35 копійок, а сокира для поліського селянина, котру він купував в кооперативному товаристві, вартувала йому 1 руб. 74 коп.⁵⁰⁷ За ці гроші він міг купити півтора центнера сіна, що було дуже важливо для утримання худоби.

Протягом 1925–1927 рр. відбулося зменшення цін на жито та пшеницю. Якщо у 1925/26 р. центнер жита коштував 6 руб. 46 коп., то у липні 1926/27 р. — 4 руб. 28 коп., а пшениці — відповідно 9 руб. 18 коп. та 7 руб. 17 коп.⁵⁰⁸ Якщо взяти до уваги той факт, що пересічна врожайність зернових культур становила від 7 до 9 ц з десятини, відтак вони коштували від 29 до 37 руб., а це лише один центнер жерстяного даху. Селяни використовували соломку та очерет не з екологічних міркувань. А виключно з економічних можливостей двору, його купівельної спроможності.

Придбати коня, корову чи вола, враховуючи інші потреби, виявилось неабиякою проблемою. Кінь коштував у 1925/26 р. 142 руб., у 1926/27 р. — 166 руб., дійна корова — 79 та 89 руб., віл 239 та 280 руб.⁵⁰⁹ Селянин, щоб уникнути зайвих витрат, сподівався на приплід худоби, особливо лоша та телят, доглядаючи їх, допоки досягнуть належної кондиції. Худоба робоча (коні, воли) і продуктивна (корови тощо) вимагала постійного санітарного і ветеринарного догляду, а головне дотримання норм годівлі. Так, у 1925/26 р. на одного робочого коня треба було мати, крім зелених трав та випасу, 136 пудів грубих кормів, 34 пуди зерна (вівса, ячменю), 21 пуд борошна, а для корови 105 пуд. грубих кормів та 13,6 пудів зерно-борошна⁵¹⁰, особливо під час весняних та осінніх польових робіт. Загальна кількість худоби протягом 1924–1928 рр. істотно не змінилася, крім дрібної — свиней, овець. Кількість коней зросла на 1,3 млн голів, але пересічно на одне господарство припадав один робочий кінь, а також півтори корови, але це були середньостатистичні дані. У 1928 р. господарство тримало одну свиню, зазвичай для власного

споживання, а роздрібні ціни на свинину не сприяли суттєвому поліпшенню селянського бюджету та купівельної спроможності: за кілограм сала міський мешканець платив селянинові 1 руб. 10 коп., тобто три кг цвяхів.

Витратна частина селянського бюджету свідчила про високу питому вагу внутрішнього споживання продуктів, вирощеної та виробленої працею членів селянського двору. Обстеження бюджетів 1922 селянських господарств, проведене ЦСУ УСРР у 1924/25 р., показало структуру і норми внутрішнього споживання: картоплі 75 740 пудів, хліба пшеничного — 240 пудів, хліба житнього — 500 пудів, крупи гречаної — 1533 пуди, пшона — 4736 пудів, олії — 1981 пуд, сала — 3061 пуд, м'яса птиці — 8301 пуд, 351 918 яєць, солі — 5032 пуда, цукру — 30 936 фунтів⁵¹¹. Високий рівень споживання яєць спостерігався в Степу, особливо в господарствах з наділом землі від 6 до 15 десятин — 50 тис. штук, а на Поліссі та в Лісостепу — 16 тис. штук. Неабияке значення мала наявність зерна, яка дозволяла утримувати велику кількість птиці. Вона залишалася винятково для внутрішнього споживання селянської родини. М'ясо різаної птиці було спожито на Поліссі до 38 пудів, на Лівобережжі та Правобережжі від 28 до 74 пудів, в Степу — 86–174 пуди⁵¹². Відчуження, тобто вивіз на базар, був мізерним — від декількох кілограм до 8 кг. Пух та пір'я також залишалося в сім'ї для виготовлення предметів побуту.

Взуття та одяг селяни виготовляли самостійно, використовуючи сировину рослинного або тваринного походження: лозу, соломку, шкіру. У 1934/35 р. селяни купили взуття на 44 тис. руб., а враховуючи той факт, що пара чобіт коштувала від 18 руб., але в стабільні 1926–1927 рр., відтак було куплено 2444 пари⁵¹³, тобто менш 1,5 пари на сім'ю. Необхідно зазначити, що в Україні кожна п'ята селянська родина мала більше семи дітей⁵¹⁴. Їх одягали в постоли — взуття, яке виготовляли із соснового молодого коріння, рогози.

Предмети побуту промислового виготовлення потрапляли до селянського побуту. Так, вартість куплених меблів дорівнювала вартості спожитого чаю, а мила, якщо брати до уваги вартісний еквівалент, придбано на суму, яка майже відповідала вартості купленого посуду. На навчання дітей було витрачено 933 крб., а на закупівлю чаю — 987 крб. Для лікування селяни витратили 1900 крб.

В українському селі відбулися радикальні соціально-економічні зміни, які суттєво вплинули на структуру і зміст повсякденного життя. Скасування права приватної власності на землю, ліквідація поміщицького землеволодіння, обмеження заможного селянства, проведення соціалізації землі трансформували повсякденний уклад життя села, центральною фігурою якого був поміщик або "хазяїн". Відбувся частковий злам соціальної установки — орієнтації на розширення господарства, а з другого боку деформовано систему соціальних цінностей.

На повсякденне життя селянського двору впливали: структурно-галузева розбудова його господарства, тобто сімейна економіка, сезонність сільськогосподарського виробництва та його рутинна матеріально-технічна база, традиції, релігійно-церковна обрядовість. Вони визначали ритм повсякдення, а його структуру, крім природно-кліматичних факторів, зумовлювали соціально-економічні обставини. Майнова диференціація, які податкові органи використовували для стягнення грошових повинностей селян, не означала наявності суттєвих відмінностей укладу життя так званих бідняків, середняків та куркулів, які вирізнялися кількісними характеристиками: рівнем спожитих матеріальних благ, але здобутих власною працею.

Повсякденна виробничо-господарська діяльність селянського двору в Україні 20-х рр. віддзеркалювала і підтверджувала концепцію представників "організаційно-виробничої школи" про еволюцію сімейно-трудового селянського господарства. Воно організовувало виробництво таким чином, щоб насамперед забезпечити власне існування, зберігаючи своєрідну соціально-побутову автономію, але будучи складовою частиною земельної громади.

¹ Зиновьев Г. Манифест кулацкой партии// Большевик. — 1927. — № 13. — С. 35.

² Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий// Большевик. — 1927. — № 9. — С. 29–39; Никулихин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии// Большевик. — 1928. — № 17–18. — С. 31–37; Беленький М. Пути производственного кооперирования крестьянства// Большевик. — 1927. — № 17. — С. 55–75; Гатовский Л. К вопросу о политике цен на сельскохозяйственные товары// Большевик. — 1928. — № 20. — С. 38–49.

³ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. — Москва, 1926. — С. 18.

⁴ Там само. — С. 18–19.

⁵ Там само. — С. 20.

⁶ Хрящева А. Подъем крестьянского хозяйства// Экономическое обозрение. — 1923. — № 10. — С. 48–57.

⁷ Сарабьянов Вл. От нэпа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады). — Москва, 1926. — С. 8–9.

⁸ Раевич Г. К вопросу о приемах изучения социально-экономических типов современной деревни// Вестник статистики. — 1927. — № 1. — С. 72–103.

⁹ Вольфсон М. Экономические формы СССР. — Москва, Л., 1926. — С. 12–19.

¹⁰ Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства// Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 144–150; Дьяченко Доходность крестьянского хозяйства СССР// Вестник финансов. — 1927. — № 2. — С. 148–158.

¹¹ Ларин Ю. Советская деревня. — Москва, 1924. — С. 396.

¹² Там само. — С. 56–57.

¹³ Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни// На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С. 3–17; Його ж. Десять лет на аграрном фронте пролетарской революции// Там само. — № 11–12. — С. 3–8; Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне// Там само. — 1927. — № 10. — С. 18–36; Азизян А. Характеристика сдающих и арендующих землю хозяйств (К изучению арендных отношений в советской деревне)// Там само. — № 10. — С. 37–52.

¹⁴ Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни// На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С. 3–17.

¹⁵ Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи// Хозяйство Украины. — 1925. — № 6. — С. 95–108.

¹⁶ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства// Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15–23; Його ж. Сельское хозяйство в пролетарской революции// Хозяйство Украины. — 1921. — 6 ноября.

¹⁷ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве... — С. 18–20.

¹⁸ Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. — Москва, Л., 1929. — 576 с.; Крицман Л. О внутренних противоречиях крестьянского двора// На аграрном фронте. — 1929. — № 3. — С. 7–26; Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні// Більшовик України. — 1928. — № 8. — С. 37–53; Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы// На аграрном фронте. — 1925. — № 2. — С. 55–70; Подвінський О. Капітали в сільському господарстві України й перспективи їхнього розвитку. — Х., 1929. — 124 с.

¹⁹ Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году// Хозяйство Украины. — 1926. — № 11–12. — С. 173–188; Мышкис В.С. Баланс народного хозяйства Украины// Там само. — 1928. — С. 50–80; № 5. — С. 47–65; Альтерман А. Я. Проблема товарности зернового хозяйства с социально-экономической точки зрения// Там само. — 1928. — № 6. — С. 101–110; Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР// Там само. — 1928. — № 10. — С. 24–43.

²⁰ Макаров Н. П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. — Москва, 1920. — 23 с.

²¹ Студенский Г. А. Очерки по теории крестьянского хозяйства// Труды научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономии. Вып. VIII. — Москва, 1923. — С. 34.

²² Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. — Харьков: Агрономия, 1919. — 178 с.; Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.). — Москва, 1928. — 116 с.; К методологии сельскохозяйственного микрорайонирования. — Москва, 1928. — 40 с.; Русское сельское хозяйство перед революцией. — Москва, 1928. — 239 с.; Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства. — Москва, 1926. — 556 с., XX; Рыночное молочное хозяйство и кооперация. — Москва, 1926. — 223 с.

²³ Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). — Москва, 1924. — 152 с.

²⁴ Там само. — С. 3.

²⁵ Чайнов А. В. и Студенский Г. История бюджетных исследований. — М.: ЦСУ, 1922. — IX, 133 с.; Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. — М; Л., 1925. — 46 с., с табл.; Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий. Из работ научно-исследоват. ин-та сель.-хоз. экономики при Сельхоз. академии им. К. Тимирязева. — Москва, 1924. — 87 с.; Организация крестьянского хозяйства. Из работ науч.-исследоват. ин-та сель.-хоз. экономики в Москве. — Москва, 1925. — 215 с.

²⁶ Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — Москва, 1927. — С. 29.

²⁷ Там само. — С. 34.

²⁸ Там само. — С. 29–30.

²⁹ Социалистический образ жизни/ Ред. кол.: С. С. Вишневский, М. Н. Руткевич, Ж. Т. Тощенко. — Москва, 1984. — 318 с.; Кульчицкий С. В., Лях С. Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УСРР. — К., 1988. — 178 с.

³⁰ Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы// Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 46–56.

³¹ Измозик В. С., Лебина Н. Б. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов// Вопросы истории. — 2001. — № 4. — С. 98–110.

³² Сахаров А. Н. О новых подходах к истории России// Вопросы истории. — 2002. — № 8. — С. 3–20.

³³ Орлов И. Б. Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы// Отечественная история. — 1999. — № 1. — С. 102–104.

³⁴ Шарапов Ю. П. Россия нэповская/ Под ред. акад. А. Н. Яковлева. — Москва, 2002. — 446 с.// Отечественная история. — 2003. — № 2. — С. 187–188.

³⁵ Суворова Л.Н. За "фасадом" "военного коммунизма": политическая и рыночная экономика// Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 48–59.

³⁶ Россия нэповская/ Под ред. акад. А. Н. Яковлева. — Москва, 2002. — 446 с.

³⁷ Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. — Москва, 2000. — 255 с.

³⁸ Марочко В.И. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). — К., 1995. — 216 с.

³⁹ Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект. — К., 2003. — 251 с.

⁴⁰ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності в роки непу. — Х., 2002. — 380 с.

⁴¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — 400 с.

⁴² Там само.

⁴³ Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. — Черкаси, 2004. — 188 с.

⁴⁴ Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. — Черкаси, 2005. — 220 с.

⁴⁵ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 1. — К., 1988. — С. 93.

⁴⁶ Статистика України, № 124: Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. — Х., 1928. — С. 2–3.

⁴⁷ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — Х., 1997.

⁴⁸ Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923–24 рік до дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Х., 1925. — С. 155.

⁴⁹ Короткий огляд роботи робітничо-селянського уряду України за 1925–26 рік. — Х., 1927. — С. 34, 35.

⁵⁰ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — Харьков, 1929. — С. 120.

⁵¹ Вісті ВУЦВК. — 1922. — 24 вересня.

⁵² ДАДнО. — Ф. Р–3638. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 1; Спр. 140. — Арк. 39, 59.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 5. — Спр. 204. — Арк. 473–474.

⁵⁴ ДАДО. — Ф. Р–2672. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 8.

⁵⁵ Радянський селянин. — 1926. — № 20. — С. 35.

⁵⁶ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — К., 2000. — С. 138–142.

⁵⁷ ДАЗО. — Ф. П–6638. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 26.

⁵⁸ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 37.

⁵⁹ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 33.

⁶⁰ Корновенко С. В. До питання прогресивності продподатку 1921 року// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 76–79.

⁶¹ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 36.

⁶² Там само. — С. 32.

⁶³ Там само. — С. 60.

⁶⁴ Там само. — С. 106.

-
- ⁶⁵ Там само. — С. 26.
- ⁶⁶ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 1. — Москва, 1998. — С. 551, 553, 562, 570, 611, 647, 666, 679.
- ⁶⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 100.
- ⁶⁸ Записано в с. Диканці Полтавського округу в 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 461. — Арк. 404.
- ⁶⁹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 135–136.
- ⁷⁰ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 77.
- ⁷¹ Там само. — С. 105.
- ⁷² Тупиця О. Л. Інститут відповідачів на Катеринославщині у 1922–1924 роках: мовою документів// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 259.
- ⁷³ Там само. — С. 262–263.
- ⁷⁴ Цит. за: Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — Кременчук, 2003. — С. 22.
- ⁷⁵ ДАЗО. — Ф. Р-324. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 79.
- ⁷⁶ Тупиця О. Л. Вказана праця. — С. 264.
- ⁷⁷ ДАЗО. — Ф. Р-324. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 508.
- ⁷⁸ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1924. — № 15. — С. 340–342.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 8.
- ⁸⁰ Селянська правда. — 1923. — 16 травня.
- ⁸¹ Корновенко С. В. До питання прогресивності продподатку 1921 року// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 76–79.
- ⁸² Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 143.
- ⁸³ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — Харьков, 1929. — С. 39.
- ⁸⁴ Історія українського селянства. — Т. 2. — К., 2006. — С. 29.
- ⁸⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 70–74.
- ⁸⁶ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — С. 146.
- ⁸⁷ Див.: Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 157–158.
- ⁸⁸ Там само. — С. 38–39.
- ⁸⁹ Записано в с. Диканці Полтавського округу у 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 461. — Арк. 400.

⁹⁰ Материалы по обследованию комитетов незаможных селян. По данным обследования в мае-июне 1925 года. — Харьков, 1925. — С. 22, 42, 150.

⁹¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 64–65.

⁹² Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 27.

⁹³ Вишня Остап. — Вказана праця. — С. 214.

⁹⁴ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 162.

⁹⁵ Цит. за: Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 209.

⁹⁶ Там само. — С. 28.

⁹⁷ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 гг.: Документы и материалы. — Т. 1. — Москва, 1999. — С. 183.

⁹⁸ Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 195–196.

⁹⁹ Как ломали нэп: Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. — Т. 2. — Москва, 2000. — С. 590–591.

¹⁰⁰ Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 212–213.

¹⁰¹ Капустян Г. Від непу до "воєнного комунізму": запровадження командно-адміністративної системи управління в українському селі наприкінці 20-х років// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 68.

¹⁰² Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 66, 67.

¹⁰³ Там само. — С. 105–111.

¹⁰⁴ Саричев В. І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 126.

¹⁰⁵ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — Москва, 2000. — С. 840.

¹⁰⁶ Саричев В. І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 126.

¹⁰⁷ Там само. — С. 127–130.

¹⁰⁸ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 1038.

¹⁰⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 109–110.

¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1073. — Арк. 2, 5; Спр. 1074. — Арк. 12.

-
- ¹¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3627. — Арк. 211.
- ¹¹² Там само. — Арк. 212.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 212.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 207.
- ¹¹⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 115–116.
- ¹¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 282.
- ¹¹⁷ Божко С. Українська Шампань// Сільськогосподарський пролетар. — 1930. — № № 62–86 (29 травня — 14 червня).
- ¹¹⁸ Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — К., 1990. — С. 11.
- ¹¹⁹ Записано в с. Диканці Полтавського округу у 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 461. — Арк. 401,404.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3627. — Арк. 214.
- ¹²¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 149.
- ¹²² Вишня О. Твори: В 4 т. — Т. 1. — С. 187.
- ¹²³ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 57.
- ¹²⁴ Там само. — С. 150–151.
- ¹²⁵ Там само. — С. 81.
- ¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3627. — Арк. 214.
- ¹²⁷ Там само. — Спр. 5061. — Арк. 4.
- ¹²⁸ Там само. — Спр. 1528. — Арк. 4.
- ¹²⁹ Там само. — Спр. 8402. — Арк. 40.
- ¹³⁰ Там само. — Арк. 43.
- ¹³¹ Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — С. 12.
- ¹³² Там само. — С. 12–13.
- ¹³³ Там само. — С. 14–15.
- ¹³⁴ Там само. — С. 15–17.
- ¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3627. — Арк. 212.
- ¹³⁶ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 95–103.
- ¹³⁷ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — К., 1999. — С. 41.
- ¹³⁸ Там само. — С. 58.
- ¹³⁹ Там само. — С. 67.

-
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1073. — Арк. 2; Спр. 1074. — Арк. 19.
- ¹⁴¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 33, 91.
- ¹⁴² Цит. за: Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 118.
- ¹⁴³ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 155.
- ¹⁴⁴ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 40, 41, 43, 48.
- ¹⁴⁵ Статистика України. — № 94: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. — Х., 1927. — С. XXIV.
- ¹⁴⁶ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 140.
- ¹⁴⁷ Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.)// Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1998. — С. 155.
- ¹⁴⁸ Статистика України. — № 94: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. — Х., 1927. — С. XV.
- ¹⁴⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 119.
- ¹⁵⁰ Там само. — С. 122–123.
- ¹⁵¹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 160–161.
- ¹⁵² Радянське село. — 1928. — 22 січня.
- ¹⁵³ Там само. — 26 лютого.
- ¹⁵⁴ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 25 жовтня.
- ¹⁵⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 78.
- ¹⁵⁶ Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — С. 18–27, 37.
- ¹⁵⁷ Там само. — С. 62.
- ¹⁵⁸ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 52.
- ¹⁵⁹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 734.
- ¹⁶⁰ Див.: Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 222, 229.
- ¹⁶¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 32.
- ¹⁶² Там само. — С. 34.
- ¹⁶³ Там само. — С. 225.
- ¹⁶⁴ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — Х., 1929. — С. 39.

-
- ¹⁶⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 228–229.
- ¹⁶⁶ Там само. — С. 230.
- ¹⁶⁷ Там само. — С. 219.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 33–34, 167.
- ¹⁶⁹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 734.
- ¹⁷⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років.
- ¹⁷¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 260.
- ¹⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 33.
- ¹⁷³ Радянський статистик. — 1928. — 10 листопада.
- ¹⁷⁴ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов... — С. 152.
- ¹⁷⁵ Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 8–9.
- ¹⁷⁶ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. — Харьков, 1924. — С. 52.
- ¹⁷⁷ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 1. — С. 348.
- ¹⁷⁸ Селянська правда. — 1924. — 20 квітня.
- ¹⁷⁹ Записано восени 1928 р.: Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцять роки двадцятого століття. — С. 164.
- ¹⁸⁰ Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцять роки двадцятого століття. — С. 46.
- ¹⁸¹ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 5 січня.
- ¹⁸² Селянська правда. — 1924. — 14, 30 березня, 23 квітня.
- ¹⁸³ Там само. — 23 квітня.
- ¹⁸⁴ Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — С. 27, 29.
- ¹⁸⁵ Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика: Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 189–191, 215.
- ¹⁸⁶ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 1. — С. 197.
- ¹⁸⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 38–39.
- ¹⁸⁸ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 178.
- ¹⁸⁹ Там само. — С. 184–187.

-
- ¹⁹⁰ Там само. — С. 59.
- ¹⁹¹ Короткий огляд роботи робітничо-селянського уряду України за 1925–26 рік. — Х., 1927. — С. 16.
- ¹⁹² Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 165.
- ¹⁹³ Сільський господар. — 1925. — № 13–14. — С. 40.
- ¹⁹⁴ Там само. — 1927. — № 4–5. — С. 78.
- ¹⁹⁵ Радянський статистик. — 1928. — 6 січня.
- ¹⁹⁶ Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923–24 рік до дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Х., 1925. — С. 84.
- ¹⁹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 18 липня.
- ¹⁹⁸ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — С. 29.
- ¹⁹⁹ Радянський статистик. — 1928. — 6 січня.
- ²⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 14.
- ²⁰¹ Селянська правда. — 1925. — 3–4 липня.
- ²⁰² Вісті ВУЦВК. — 1924. — 22 березня.
- ²⁰³ Селянська правда. — 1925. — 27–28 листопада.
- ²⁰⁴ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 29 липня, 15 серпня, 4 вересня.
- ²⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 430. — Арк. 29.
- ²⁰⁶ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 6 липня.
- ²⁰⁷ Там само. — 27 червня.
- ²⁰⁸ Там само. — 1 березня.
- ²⁰⁹ Там само. — 1922. — 12 жовтня.
- ²¹⁰ Селянська правда. — 1925. — 27–28 листопада; Радянське село. — 1927. — 21 серпня.
- ²¹¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 51–53.
- ²¹² Там само. — С. 188, 189.
- ²¹³ Там само. — С. 57, 206–208, 216.
- ²¹⁴ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 1. — С. 215–218.
- ²¹⁵ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 8 лютого.
- ²¹⁶ Там само. — 1924. — 1 січня.
- ²¹⁷ Там само. — 1 січня.
- ²¹⁸ Там само. — 8 січня.

-
- ²¹⁹ Там само. — 10 січня.
- ²²⁰ Сільський господар. — 1925. — № 1–2. — С. 30.
- ²²¹ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 5 вересня.
- ²²² Сільський господар. — 1926. — № 17–18. — С. 47.
- ²²³ Коопероване село. — 1927. — № 6. — С. 71.
- ²²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 5. — Спр. 177. — Арк. 5.
- ²²⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 291. — Арк. 11.
- ²²⁶ Сільський господар. — 1925. — № 7–8. — С. 73.
- ²²⁷ Там само. — № 3–4. — С. 17.
- ²²⁸ Кооперована громада. — 1928. — № 9. — С. 29.
- ²²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 5. — Спр. 177. — Арк. 44.
- ²³⁰ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 5 квітня.
- ²³¹ Селянська правда. — 1922. — 10 листопада.
- ²³² Радянський селянин. — 1927. — № 11. — С. 28.
- ²³³ Коллективист. — 1927. — № 1. — С. 14–16.
- ²³⁴ ДАЗО. — Ф. П–1. — Оп. 1а. — Спр. 7. — Арк. 9–10.
- ²³⁵ Сільський господар. — 1926. — № 20–21. — С. 72.
- ²³⁶ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 3 січня.
- ²³⁷ Там само. — 1926. — 22 квітня.
- ²³⁸ Коопероване село. — 1927. — № 6. — С. 73.
- ²³⁹ Сільський господар. — 1926. — № 2. — С. 24–25.
- ²⁴⁰ Там само. — № 3. — С. 16–17.
- ²⁴¹ Там само. — 1925. — № 3–4. — С. 18.
- ²⁴² Сільський господар. — 1926. — № 8–9. — С. 20–21.
- ²⁴³ Коллективист. — 1926. — № 7. — С. 22–23.
- ²⁴⁴ Коопероване село. — 1927. — № 4–5. — С. 80.
- ²⁴⁵ Там само. — № 6. — С. 70.
- ²⁴⁶ Там само. — 1928. — № 5. — С. 53.
- ²⁴⁷ Кооперована громада. — 1928. — № 9. — С. 28.
- ²⁴⁸ Сільський господар. — 1925. — № 7–8. — С. 17.
- ²⁴⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 82–83.
- ²⁵⁰ Там само. — С. 83.

-
- ²⁵¹ Там само. — С. 84.
- ²⁵² Там само. — С. 84–85.
- ²⁵³ Там само. — С. 88–89.
- ²⁵⁴ Известия ЦК КП(б)У. — 1928. — № 3. — С. 4.
- ²⁵⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 263–264.
- ²⁵⁶ Там само. — С. 267.
- ²⁵⁷ Там само. — С. 264.
- ²⁵⁸ Профсоюзы Украины в цифрах. — Харьков, 1926. — С. 143.
- ²⁵⁹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 265–266.
- ²⁶⁰ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов... — С. 129.
- ²⁶¹ Рибак І. В. Житло доколгоспного села: кількісні та якісні зміни// Український селянин. — Черкаси, 2005. — Вип. 9. — С. 62.
- ²⁶² Там само.
- ²⁶³ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 14 січня.
- ²⁶⁴ Див., напр.: Селянська біднота. — 1920. — 7 квітня; 29 квітня;
- ²⁶⁵ Вісті ВУЦВК. — 1922. — 14 листопада.
- ²⁶⁶ Селянська правда. — 1923. — 13 березня.
- ²⁶⁷ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 12 квітня.
- ²⁶⁸ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 3. — С. 13.
- ²⁶⁹ Селянська правда. — 1925. — 1–2 травня.
- ²⁷⁰ Радянське село. — 1927. — 21 квітня.
- ²⁷¹ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7–8. — С. 11.
- ²⁷² Селянська правда. — 1925. — 1–2 травня.
- ²⁷³ Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 28.
- ²⁷⁴ Там само.
- ²⁷⁵ Робселькор. — 1929. — № 1. — С. 14.
- ²⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 66.
- ²⁷⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1080. — Арк. 16.
- ²⁷⁸ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7–8. — С. 10.
- ²⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 35.
- ²⁸⁰ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 37.
- ²⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 3; Спр. 2440. — Арк. 1.

-
- ²⁸² Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 6.
- ²⁸³ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — X., 1926. — С. XVI; Известия ЦК КП(б). — 1927. — № 6–7. — С. 6.
- ²⁸⁴ Статистика України. — № 172: Перевибори Рад України та Молдавської автономної соціалістичної радянської республіки в 1928–29 р. — X., 1929. — С. IX.
- ²⁸⁵ Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 8–10. — С. 35.
- ²⁸⁶ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 95–96.
- ²⁸⁷ Там само — С. 98–99.
- ²⁸⁸ Там само — С. 99–101.
- ²⁸⁹ Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — Умань, 1927. — С. 24.
- ²⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 546. — Арк. 2.
- ²⁹¹ Там само. — Спр. 547. — Арк. 2; Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — X., 1926. — С. XIX.
- ²⁹² Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 251.
- ²⁹³ Там само. — С. 253, 258.
- ²⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1080. — Арк. 40.
- ²⁹⁵ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — С. 112.
- ²⁹⁶ Цит. за: Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 108–111.
- ²⁹⁷ Там само. — С. 103.
- ²⁹⁸ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — X., 1926. — С. 26.
- ²⁹⁹ ДАДнО. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 4, 112.
- ³⁰⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — С. 95–96.
- ³⁰¹ Там само. — С. 96.
- ³⁰² Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 27–28; Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 21; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 546. — Арк. 1.
- ³⁰³ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — X., 1926. — С. XIX.
- ³⁰⁴ Там само. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — X., 1927. — С. IV; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 547. — Арк. 1.
- ³⁰⁵ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 22.
- ³⁰⁶ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — С. XVI.

-
- ³⁰⁷ Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — С. 9.
- ³⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 450. — Арк. 1.
- ³⁰⁹ Шевченко О. І. Знайома незнайома: образ селянки Катеринославщини періоду непу// Український селянин. — Черкаси, 2001. — Вип. 3. — С. 251.
- ³¹⁰ Радянське село. — 1928. — 16 серпня; Вісті ВУЦВК. — 1926. — 11 березня.
- ³¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1761. — Арк. 257.
- ³¹² Там само. — Оп. 3. — Спр. 1607. — Арк. 80.
- ³¹³ Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 3. — С. 15.
- ³¹⁴ ДАЗО. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 852. — Арк. 26, 160.
- ³¹⁵ Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — С. 14.
- ³¹⁶ ДАЗО. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 768. — Арк. 123, 150.
- ³¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3136. — Арк. 53.
- ³¹⁸ Селянка України. — 1926. — № 7. — С. 11.
- ³¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 17.
- ³²⁰ Записано в с. Диканці Полтавського округу в 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1-5. — Спр. 461. — Арк. 401.
- ³²¹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). — С. 170-173.
- ³²² Капустян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 202.
- ³²³ Там само. — С. 164-165.
- ³²⁴ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 8. — С. 8.
- ³²⁵ Бондар В. О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 166.
- ³²⁶ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). — С. 173.
- ³²⁷ Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 — березень 1918 р.). — Львів, 1996. — С. 15.
- ³²⁸ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). — С. 175-176.
- ³²⁹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: Документы и материалы. — Т. 2. — С. 1026.
- ³³⁰ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). — С. 177; Капустян Г. Т. "Селянська спілка" в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр.// Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. — Вип. 9. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 110, 112.

-
- ³³¹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 179.
- ³³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 10.
- ³³³ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 57.
- ³³⁴ Там само. — С. 15.
- ³³⁵ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — С. 220.
- ³³⁶ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 2. — С. 26–27.
- ³³⁷ Там само. — Т. 1. — С. 125–126.
- ³³⁸ Капусян Г. Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — С. 113.
- ³³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3089. — Арк. 25.
- ³⁴⁰ Селянська правда. — 1925. — 25–26 лютого.
- ³⁴¹ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 16 січня.
- ³⁴² Там само. — 18 січня.
- ³⁴³ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — С. XVI.
- ³⁴⁴ Там само. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — С. V.
- ³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3089. — Арк. 33.
- ³⁴⁶ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — С. XVII.
- ³⁴⁷ Статистика України. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — С. V, VII.
- ³⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 35.
- ³⁴⁹ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 2. — С. 12.
- ³⁵⁰ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — С. 17.
- ³⁵¹ Там само. — С. 38.
- ³⁵² Підсумки виборної кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — С. 6.
- ³⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2405. — Арк. 8.
- ³⁵⁴ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 36.
- ³⁵⁵ Там само. — № 8. — С. 6.
- ³⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 30–34.
- ³⁵⁷ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 101.

-
- ³⁵⁸ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — X., 1997. — С. 127.
- ³⁵⁹ Радянський статистик. — 1928. — 6 січня.
- ³⁶⁰ Там само.
- ³⁶¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 131.
- ³⁶² Там само — С. 145–148.
- ³⁶³ Там само — С. 146.
- ³⁶⁴ Кривко І. М. Земельні громади 20-х років: селянське самоврядування під контролем адміністративної системи// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VIII. — Запоріжжя, 1999. — С. 85.
- ³⁶⁵ Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.)// Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1998. — С. 159–160.
- ³⁶⁶ Там само. — С. 159.
- ³⁶⁷ Там само. — С. 160.
- ³⁶⁸ Кривенко С. І. Українське село проти карного бандитизму (Черкащина 1920-х років)// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 56–59.
- ³⁶⁹ Вишня Остап. Твори: В 4 т. — Т. 2. — С. 49–51.
- ³⁷⁰ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 24 квітня .
- ³⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1(1927 р.). — Спр. 21. — Арк. 139–140.
- ³⁷² Вісті ВУЦВК. — 1924. — 17 січня.
- ³⁷³ Там само. — 1921. — 9 жовтня.
- ³⁷⁴ Там само. — 1924. — 20 березня.
- ³⁷⁵ Безвірник. — 1926. — № 1. — С. 4.
- ³⁷⁶ Селянський будинок. — 1927. — № 12. — С. 60.
- ³⁷⁷ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 15 грудня.
- ³⁷⁸ Дитячий рух. — 1926. — № 3. — С. 30.
- ³⁷⁹ Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 408. — Арк. 6.
- ³⁸⁰ Вісті ВУЦВК. — 1922. — 12, 15 жовтня.
- ³⁸¹ Там само. — 24 жовтня.
- ³⁸² Радянське село. — 1928. — 24 травня.
- ³⁸³ Безвірник. — 1927. — № 6. — С. 51.
- ³⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 51.
- ³⁸⁵ Безвірник. — 1929. — № 11–12. — С. 74.
- ³⁸⁶ Див., напр.: ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1110. — Арк. 182.

-
- ³⁸⁷ Там само. — Оп. 5. — Спр. 524. — Арк. 53.
- ³⁸⁸ Солодка М. Л. Деструктивний вплив войовничого атеїзму на ментальність українського селянства// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 121.
- ³⁸⁹ Безвірник. — 1927. — № 4. — С. 52.
- ³⁹⁰ Там само. — 1928. — № 2. — С. 68.
- ³⁹¹ Там само. — № 8–9. — С. 58.
- ³⁹² Вісті ВУЦВК. — 1926. — 8 червня.
- ³⁹³ Там само. — 1927. — 14 квітня.
- ³⁹⁴ Бондар В. О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 166.
- ³⁹⁵ Якимович С. З есхатологічних настроїв// Життя й революція. — 1926. — № 2–3. — С. 113–118.
- ³⁹⁶ Безвірник. — 1928. — № 2. — С. 32–34.
- ³⁹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1921. — 6 липня.
- ³⁹⁸ Там само. — 10 листопада.
- ³⁹⁹ Там само. — 1922. — 1 грудня.
- ⁴⁰⁰ Там само. — 1 грудня.
- ⁴⁰¹ Там само. — 1923. — 16 жовтня, 24 листопада.
- ⁴⁰² ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 36–40.
- ⁴⁰³ Солодка М. Л. Деструктивний вплив войовничого атеїзму на ментальність українського селянства// Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 121.
- ⁴⁰⁴ Там само.
- ⁴⁰⁵ Селянська правда. — 1924. — 27 квітня; Вісті ВУЦВК. — 1924. — 28 березня, 29 травня.
- ⁴⁰⁶ Безвірник. — 1928. — № 8–9. — С. 60.
- ⁴⁰⁷ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — С. 282, 296.
- ⁴⁰⁸ Селянський будинок. — 1928. — № 4–5. — С. 77–84.
- ⁴⁰⁹ Дитячий рух. — 1928. — № 11. — С. 18.
- ⁴¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 270. — Арк. 36.
- ⁴¹¹ Там само. — Арк. 65, 67.
- ⁴¹² Там само. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 351. — Арк. 46.
- ⁴¹³ Бюлетень Наркомзему. — 1925. — № 3–4 (53–54). — С. 75–81.
- ⁴¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 425. — Арк. 32.

-
- ⁴¹⁵ Там само. — Арк. 34.
- ⁴¹⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 450. — Арк. 4.; Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 265. — Арк. 35.
- ⁴¹⁷ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. — С. 86.
- ⁴¹⁸ Известия ЦК ВКП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 22; Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — С. 180; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9784. — Арк. 48.
- ⁴¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9784. — Арк. 22; Україна: Статистичний щорічник. 1929. — Х., 1929. — С. 88.
- ⁴²⁰ Склад. за: ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 370. — Арк. 225.
- ⁴²¹ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 19 липня.
- ⁴²² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 67. — Арк. 12.
- ⁴²³ Там само. — Ф. 2841. — Оп. 1 (1927 р.). — Спр. 259. — Арк. 64.
- ⁴²⁴ Селянська правда. — 1925. — 24–26 травня.
- ⁴²⁵ Селянський будинок. — 1927. — № 3. — С. 79.
- ⁴²⁶ Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 22.
- ⁴²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 67. — Арк. 13.
- ⁴²⁸ Вісті ВУЦВК. — 1923. — 19 квітня.
- ⁴²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 81. — Арк. 1.
- ⁴³⁰ Там само. — Арк. 20, 29.
- ⁴³¹ Там само. — Арк. 65.
- ⁴³² Там само. — Арк. 66, 97.
- ⁴³³ Там само. — Арк. 145.
- ⁴³⁴ Архів ІМФЕ. — Ф. 1–6. — Спр. 461. — Арк. 61.
- ⁴³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1 (1928 р.). — Спр. 173. — Арк. 3–4.
- ⁴³⁶ Селянська правда. — 1924. — 3 жовтня.
- ⁴³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 351. — Арк. 38–48.
- ⁴³⁸ Радянський селянин. — 1926. — № 8. — С. 43.
- ⁴³⁹ Вісті ВУЦВК. — 1926. — 9 березня.
- ⁴⁴⁰ Там само. — 26 березня.
- ⁴⁴¹ Радянське село. — 1927. — 11 вересня.
- ⁴⁴² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 67. — Арк. 12.
- ⁴⁴³ Селянський будинок. — 1927. — № 9–10. — С. 55–56.

⁴⁴⁴ Там само. — 1926. — № 9. — С. 58.

⁴⁴⁵ Описуване в цьому уривку відбувалося між липнем і серпнем 1928 р. — якраз щойно вийшла урядова постанова, яка забороняла здійснювати приватний помел хліба, щоб позбавити селянство можливості уникати примусового продажу свого урожаю за заниженими ("твердими") цінами.

⁴⁴⁶ Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни/ На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С. 7.

⁴⁴⁷ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства/ Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Х., 1921. — С. 7.

⁴⁴⁸ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — С. 9.

⁴⁴⁹ Новая экономическая политика. Основы нового курса экономической политики/ Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 6. — С. 30–33.

⁴⁵⁰ Приложение к инструкции от 25 апреля 1921 г. По применению Закона о земле и о порядке производства работ по социалистическому землеустройству на Украине. — Х., 1921. — С. 3.

⁴⁵¹ СУ України. — 1922. — № 22. — Ст. 357.

⁴⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 122.

⁴⁵³ Там само. — Арк. 115.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Там само.

⁴⁵⁶ Там само. — Арк. 124.

⁴⁵⁷ Там само. — Арк. 115.

⁴⁵⁸ Там само. — Арк. 128.

⁴⁵⁹ Україна. Статистичний щорічник на 1929 рік. — Х., 1929. — С. 200; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Х., 1929. — С. 16–17.

⁴⁶⁰ Збірник статистично-економічних... Рік перший. — С. 16–17.

⁴⁶¹ Предварительное распределение земель/ Хозяйство Украины. — 1921. — 30 сентября.

⁴⁶² Итоги хозяйственного строительства УСРР за 1923–1924 г. — Х., 1925. — С. 240.

⁴⁶³ Збірник статистично-економічних... Рік перший. — С. 10.

⁴⁶⁴ Одинцов А. Формы землепользования// Коммунист. — 1926. — 8 апреля.

⁴⁶⁵ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — С. 6.

⁴⁶⁶ Там само. — С. 15.

⁴⁶⁷ Там само. — С. 17.

⁴⁶⁸ Итоги хозяйственного строительства УСРР за 1923–1924 г. — Х., 1925. — С. 240.

-
- ⁴⁶⁹ Там само. — С. 243.
- ⁴⁷⁰ Сельское хозяйство от VI к VII съезду Советов. — Москва, 1935. — С. 23.
- ⁴⁷¹ Сойфер М. Перспективы сельскохозяйственного машиностроения// Народное хозяйство Украины. Очерки... — X., 1921. — С. 90.
- ⁴⁷² Там само. — С. 91.
- ⁴⁷³ Сладков Я. Механизация земледелия и интенсификация сельского хозяйства// Украинский экономист. — 1925. — 25 декабря.
- ⁴⁷⁴ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 г. — X., 1925. — С. 254.
- ⁴⁷⁵ Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства. Цифрові матеріали до доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 р. — X., 1928. — С. 3.
- ⁴⁷⁶ Итоги хозяйственного строительства... — С. 254.
- ⁴⁷⁷ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. — С. 302.
- ⁴⁷⁸ Там само.
- ⁴⁷⁹ Там само. — С. 310.
- ⁴⁸⁰ Там само. — С. 311.
- ⁴⁸¹ Там само. — С. 311.
- ⁴⁸² Там само. — С. 310–311.
- ⁴⁸³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. — X., 1930. — С. 29.
- ⁴⁸⁴ Там само. — С. 26.
- ⁴⁸⁵ Минаев С. К хозяйственным итогам 1927–28 года// Хозяйство Украины. — 1928. — № 12. — С. 20–36.
- ⁴⁸⁶ Лерман И. Украинское хмелеводство и мировой рынок хмеля// Хозяйство Украины. — 1927. — № 10. — 130–138.
- ⁴⁸⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — X., 1929. — С. 315.
- ⁴⁸⁸ Калініченко В. В. Знач. праця. — С. 325.
- ⁴⁸⁹ Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи// Хозяйство Украины. — 1925. — № 6. — С. 98.
- ⁴⁹⁰ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 г. — X., 1925. — С. 244.
- ⁴⁹¹ Минаев С. Основные хозяйственные итоги 1926–27 года// Хозяйство Украины. — 1928. — № 2. — С. 15–33.
- ⁴⁹² Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР// Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 25–43.
- ⁴⁹³ Там само. — С. 31.

⁴⁹⁴ Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи// Хозяйство Украины. — 1925. — № 6. — С. 108.

⁴⁹⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. — Х., 1930. — С. 82.

⁴⁹⁶ Там само. — С. 109.

⁴⁹⁷ Там само. — С. 102.

⁴⁹⁸ Там само. — С. 85.

⁴⁹⁹ Там само. — С. 86.

⁵⁰⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Х., 1929. — С. 58.

⁵⁰¹ Там само. — С. 130.

⁵⁰² Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР// Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 31.

⁵⁰³ Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства// Хозяйство Украины. — 1928. — № 10. — С. 146–147.

⁵⁰⁴ Селянські бюджети (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924/25 господарський рік. Статистика України). № 115. Серія II. Т. IV. Вип. 3. Сільгоспстатистика. — Х., 1927. — С. 82.

⁵⁰⁵ Дудаевский А. И. Сбыт металло товаров на широкий потребительский рынок Украины// Хозяйство Украины. — 1928. — № 6. — С. 146.

⁵⁰⁶ Там само. — С. 155.

⁵⁰⁷ Там само. — С. 77.

⁵⁰⁸ Там само. — С. XI.

⁵⁰⁹ Там само. — С. XIII.

⁵¹⁰ Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925–1926 р.: Статистика України № 149. Т. IV. Вип. 6. — Х., 1929. — С. 27.

⁵¹¹ Селянські бюджети (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924/25 господарський рік. Статистика України). № 115. Серія II. Т. IV. Вип. 3. Сільгоспстатистика. — Х., 1927. — С. 74, 154.

⁵¹² Там само. — С. 156.

⁵¹³ Там само. — С. 64–65.

⁵¹⁴ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Х., 1929. — С. 5.

Розділ V. ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ

1. Працевлаштування

В умовах воєнного комунізму проголошена більшовиками вільна праця трансформувалася у "палочну" дисципліну. Право на працю було замінено обов'язком. Згідно із гаслом більшовиків "хто не працює, той не їсть", було введено принцип примусу як головний, а по суті і єдиний у залученні найманих працівників до праці. Причому на відміну від радянської історіографії, котра робила акцент виключно на обумовленості примусу війною, більшовицьке керівництво підкреслювало його співзвучність "соціалістичному будівництву". "Суботники, трудові армії, трудова повинність — ось практичне здійснення в різних формах соціалістичної і комуністичної праці", — зазначав В. Ленін¹. Примусова праця застосовувалася у вигляді трудових мобілізацій робітників та технічних фахівців. Наступною його формою за ступенем концентрації примусу стала мілітаризація різних галузей народного господарства, за котрою робітники примусово закріплювалися за підприємствами і переводилися на становище військово-мобілізованих.

Де б не працювали мобілізовані, всюди їх переслідували труднощі з житлом, продовольством, одягом. У більшості випадків бажала кращого також організація праці. Через неможливість одягнути та розмістити демобілізованих уряд УСРР у 1920 р. відмовився від масового проведення трудової мобілізації тих, хто народився в 1886–1888 рр. Не дотримувалися й вимоги щодо оплати праці за трудовою повинністю².

Більшість населення різко негативно ставилася до примусової праці й старалася ухилитися від різних повинностей. За повідомленнями з місць, найбільш очевидним проявом такої позиції стало трудове дезертирство. Досить показові дані з цього приводу навів у виступі на Харківському губернському з'їзді комітетів праці один з делегатів. Він повідомив, що з декількох десятків мобілізованих і відправлених до Харкова теслярів через два тижні всі опинилися вдома. Великий вплив відбувався і при медичному огляді: цифра визнаних непридатними до роботи перевищувала 50–60% осіб. Поряд з формами прихованого опору незадоволення трудовими повинностями виявлялося й під час страйків та демонстрацій із приводу запровадження підневільної праці³.

Щоб примусити робітників до праці, уряд встановив кримінальну відповідальність. Згідно з постановою РНК УСРР від 31 січня 1921 р. "Про трудове дезертирство і організацію боротьби з ним", особи, що

ухилялися від трудового обліку чи реєстрації, або приховували спеціальність та не з'являлися на роботу, вважалися трудовими дезертирами. Залежно від форми прояву дезертирства вони підлягали арешту строком до 2-х тижнів або примусовій праці в штрафних трудових частинах на термін до півроку. "Злісні дезертири", котрі неодноразово ігнорували виконання трудової повинності, підлягали суду революційних трибуналів⁴.

Для виявлення "трудогих дезертирів" залучалися самі робітники. Згідно з постановою РНК УСРР від 12 червня 1920 р. на виробництві засновувалися "товариські дисциплінарні суди", які мали стежити за дотриманням трудової дисципліни. Їм надавалося право знижувати заробітну плату порушникам останньої, залучати їх до надурочних або переводити на тяжкі примусові роботи, а у виключних випадках передавати їхні справи на розгляд революційних трибуналів, що могли застосовувати до них вищу міру покарання⁵. Не покладаючись на свідомих громадян, державні комітети праці, очолювані військовими комісарами, організовували масові облави на "нероб" і "ледарів".

У 1921 р. було зроблено перші кроки на шляху поновлення ринку праці. Згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. про новий, полегшений порядок переходу з одного підприємства до іншого робітники отримали таку можливість, "коли це викликано серйозними побутовими, сімейними та виробничими проблемами, але без збитку для нормального ходу виробництва"⁶. Постанова РНК РСФРР від 22 листопада 1921 р. замінила трудову повинність трудовим податком. Згідно з постановою ВУЦВК від 30 серпня 1922 р. "Про порядок відбування трудового і гужового податку і заміну його іншими видами обкладання", населенню міст і селищ, прилеглих до міст, ці податки дозволялося замінювати грошовою компенсацією⁷. За Кодексом законів про працю кінця 1922 р. (КЗпП), що проголосив вільне наймання робочої сили, стягання трудового податку зберігалось у виключних випадках — лише для ліквідації стихійних лих, пожеж тощо.

Іншим пережитком воєнно-комуністичної політики, що порушував право робітників на вільну працю, були трудові мобілізації, проведення яких допускалося на випадок "здійснення робіт, які мали загальнодержавне значення". Причому відмова від них у перший раз каралася адміністративним стягненням, а в другий — позбавленням волі або конфіскацією майна. Як підмітили російські історики В. Паншин і С. Богданов, завдяки цьому держава отримала можливість приборкувати страйки, що мали загальнодержавне значення, хоча формально кримінальна відповідальність за них трудовим законодавством не передбачалася⁸.

Неп повернув до життя систему працевлаштування через державні заклади трудового посередництва — біржі праці, ліквідовані у період воєнного комунізму. Однак заборонив здійснення угод найму поза державним контролем, безпосередньо з наймачами робочої сили та робітниками. Державне посередництво стало обов'язковою умовою працевлаштування. Кожний, хто шукав роботу, мав зареєструватися на біржі, отримати там посвідчення безробітного, а потім періодично відмічатися час від часу, доки останньому не підшукували роботу, котра йому підходила.

Під час реєстрації безробітному потрібно було надати купу документів із місця колишньої роботи, засвідчених при звільненні. В них мали фіксувати час і причини його звільнення, посаду й розряд робітника до звільнення, а також його трудовий стаж. Однак не всі робітники, що його мали, могли це підтвердити. Наприклад, не мали довідок із колишнього місця роботи домашні служниці — переважно біженки від голоду та колишні селянки. Обурені бюрократичною процедурою реєстрації, вони вимагали її спрощення⁹.

Траплялися випадки, коли на біржах не могли зареєструватися навіть безробітні з кадрових робітників, оскільки фабрично-заводська адміністрація позбавляла їх розрахункових книжок при звільненні, тоді як вони, згідно з постановою РНК УСРР від 5 грудня 1922 р., мали перебувати на руках у тих, котрих розраховували, і вимагалися при реєстрації¹⁰. Конфіскація розрахункових книжок застосовувалася щодо робітників, які брали участь у страйках. Не в кращому становищі опинялися й робітники, котрим робилися записи в книжках про звільнення з причини прогулів, до яких часто-густо прирівнювалася участь в страйках. Не випадково книжки з такими записами називалися робітниками "вовчими квитками". Вони активно використовувалися державою не тільки як засіб контролю за кадровим складом найманих працівників, а й для репресивного тиску на робітників¹¹.

Відповідно до постанови РНК УСРР від 3 березня 1929 р., на біржі праці покладалася обов'язок надавати при працевлаштуванні перевагу тим особам, котрі не були звільнені за грубе порушення трудової дисципліни. Березнева постанова надавала державним органам надійні важелі запобігання страйковим виступам робітників¹².

Згідно з Кодексом законів про працю 1922 р. першочергове право на працевлаштування надавалося членам професійних спілок, причому профорганам дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення робітників на промислових підприємствах. Безробітні не були зобов'язані приймати роботу, запропоновану біржею праці, але на наймачів покладалася відповідальність за необґрунтовану відмову в

прийомі направлених до них робітників. Фактично ж право останніх на вільну працю обмежувалося низкою умов. На випадок відмови від запропонованої праці без поважних причин безробітні спершу позбавлялися права на отримання допомоги по безробіттю на один місяць, зберігаючи за собою чергу на вакантне місце. Відмовляючись удруге, вони лишалися права на безтермінову допомогу та одночасно знімалися з черги на працевлаштування.

Встановлений порядок пропагувався більшовиками як гарантія захисту прав робітників від свавілля наймачів. Однак фактично він порушував права на вільний найм не тільки для останніх, а й для робітників, але надавав можливість застосування адміністративних методів регулювання ринку праці.

Оскільки для того, щоб стати "пролетарським елементом", вступити до професійної спілки та отримати право на першочергове працевлаштування на випадок безробіття, потрібно було пропрацювати за наймом лише один місяць (профспілкового членства позбавлялися лише особи, позбавлені політичних прав), серед безробітних до 1924 р. виявилось 42,1% членів профспілок, котрі потребували першочергової допомоги¹³.

Отримання статусу безробітного було досить привабливим тому, що надавало право на низку різних пільг. Ця обставина сприяла притоку на біржі праці значної кількості громадян, які не виявляли дійсного бажання отримати роботу. Адміністративні заходи — "чистки" списків безробітних, проведені в 1922–1923 рр., дозволили зняти з обліку бірж праці від 30 до 60% зареєстрованих осіб. Однак їх чисельність поповнювалася у лічені місяці.

Великі черги для реєстрації на біржах праці викликали невдоволення безробітних. Тільки для того, щоб зайняти чергу, потрібно було прийти туди заздалегідь, до сьомої години ранку, а то й ще раніше, хоча робота бірж розпочиналася о дев'ятій годині. До великого зборища людей призводила не тільки погана організація роботи, а й нечисленність бірж, які звичайно влаштовувалися в адміністративних центрах, причому не більше, ніж по одному закладу. До того ж, через житлову кризу біржові заклади нерідко розміщувалися в одній кімнаті. Штовханина, сморід та шум у таких приміщеннях робили перебування в них нестерпним як для працівників, так і для безробітних¹⁴.

Крім того, робітникам, котрі намагалися знайти роботу, доводилося постійно стикатися з безладдям на біржах праці, відсутністю інформації, бюрократичним ставленням до безробітних. Обурені хамською поведінкою працівників бірж, вони надсилали з цього приводу листи протесту до газет, у яких вимагали наведення порядку в їх роботі й звільнення з роботи тих, котрі "зарвалися". Так, про факти неодноразового порушення

прав безробітних з боку адміністрації місцевої біржі праці повідомлялося в листах безробітних Катеринослава. Вони писали до губернської профспілкової газети "Звезда", що не розуміють, чому, "коли уповноважений безробітних, відряджений до біржі праці, підійшов до завідувача губернським статистичним бюро та чемно поросив у нього роз'яснень із приводу порушення порядку реєстрації людей, той у самій грубій формі відмовився відповісти йому, заявивши: "Геть звідси! Я не маю наміру з вами розмовляти!".

Справжня криміногенна ситуація існувала в юнсекціях (секціях для підлітків) бірж, де постійно відбувалися кулачні бійки між безробітними, причому ті з них, які не брали участі у сутичках, спостерігали за ними із зацікавленістю і схваленням. Оскільки в чергах панував "закон джунглів", за котрим перемагав сильніший, дівчата не відвідували юнсекції¹⁵.

З початку існування й до закриття бірж праці їх діяльності були властиві протекціонізм, кумівство і хабарництво. Шпальти тогочасних газет рясніли повідомленнями про факти, коли керівники бірж "працевлаштували не тільки найближчих родичів, а й навіть друзів, які не мали ніякого відношення ані до біржі, ані до профспілки"¹⁶.

Намагаючись покращити роботу бірж, держава організувала численні кампанії по боротьбі з корупцією та бюрократизмом. Однак жодна з них не увінчалась успіхом. На місце працівників, що дискредитували себе, приходили не менш заповзяті, які намагалися використати службове становище в особистих цілях. Щоб нейтралізувати незадоволення безробітних неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування, перевіряючі намагалися перевести недоліки у роботі бірж праці у політичну площину, списати все на "шкідницьку діяльність" так званих "колишніх людей".

Наведенню порядку на біржах праці мав сприяти новий порядок працевлаштування безробітних, введений у 1924 р. Їх реєстрація мала проводитися за ознакою стажу і кваліфікації, а працевлаштування здійснюватися за пільговою черговою для кадрових робітників¹⁷. Крім того, було введено обмеження щодо граничного радіусу найму через біржу праці в 15 верст, а також триденного строку задоволення попиту підприємств на робочу силу¹⁸. Одночасно скасовувалися квитки для безробітних, котрі стояли на обліку бірж праці, за якими надавалися пільги.

Реєстрація на біржах праці зменшилася, а єдиним мотивом звернення до них стало отримання роботи. Одночасно було проведено нову чистку зареєстрованих безробітних. Внаслідок відрахування фіктивних із них чисельність зареєстрованих на біржах праці скоротилася на 40%. Якщо в 1923 р. біржам вдалося задовольнити попит промислових підприємств у робочій силі на 57%, то в 1924 р. — на 84%¹⁹.

Однак біржі праці не встигали перевіряти рівень кваліфікації зареєстрованих безробітних й надсилали на підприємства найманих працівників, котрі не відповідали вимогам господарників. Тим більше, що робітники, зважаючи на попит підприємств у робочій силі, нерідко надавали фіктивні дані про рівень набутої кваліфікації. В той же час наймачі, незадоволені якістю робочої сили, намагалися обходити закони про працю й самостійно набирати необхідних їм робітників на підпільному ринку праці, приховуючи від бірж інформацію про вакантні посади. Керівники деяких підприємств так умудрились обходити закони, що до кінця 1923 р. не надіслали жодного замовлення на робочу силу на біржі праці²⁰.

Траплялися випадки, коли вони повідомляли останнім неточні адреса розміщення своїх підприємств, і безробітні після безрезультатних пошуків були змушені знову повертатися на біржу. Крім того, керівники пропонували мізерну зарплату або такі умови праці, що навіть напівголодний безробітний не погоджувався стати на таку роботу²¹.

Роботодавці надсилали на біржі запити також переважно на тимчасову робочу силу, що не розв'язувало проблему безробіття. За висновками одного з перших дослідників проблеми працевлаштування робітників М. Буяновера, за перше півріччя 1925/26 р. на кожні 100 заявлених на біржі вакантних місць 80 припадало на тимчасову працю²².

Щоб захистити права безробітних, Наркомат праці встановив відповідальність наймачів за необґрунтовану відмову в прийомі робочої сили, надісланої біржами. Керівники підприємств, які допускали такі порушення, мали компенсувати безробітним, даремно прибулим на підприємства, вартість проїзних квитків, а також сплачувати їм командировочні та заробітну палату "згідно зі ставками, вказаними в заяві на попит за всі дні, котрі робітники загубили з провини наймача, з дня відмови включно"²³. Але постанова Наркомату праці не дотримувалася.

Безробітні не мали гарантій працевлаштування й тоді, коли біржа їх надсилала на те чи інше місце. Розлючені таким "працевлаштуванням" вони нерідко зверталися за захистом до газет. Так, один із робітників, який отримав відмову у зарахуванні на роботу чорноробом на металургійний завод, незважаючи на наявний 10-річний стаж роботи слюсарем, вимагав визнати незаконним це рішення. В замітці "Чи може бути слюсар чорноробом?" він писав, що його обурюють факти утиску наймачами прав робітників, налаштованих захищати свої права²⁴.

Нерідко кадрові робітники залишалися "за бортом" праці тому, що роботодавці всупереч виробничим інтересам наймали мешканців навколишніх із заводом сіл, котрі погоджувалися працювати за любую плату та не потребували житла. Намагаючись "встановити справед-

ливість", кваліфіковані робітники пропонували "зробити переміщення — замінити селян, які працювали на заводі, кадровими робітниками з безробітних"²⁵.

Не маючи можливості ефективно працювати, біржі праці йшли на численні поступки безробітним, надаючи їм по закінченню встановленого строку чекання, так званого біржового стажу, права на самостійне підшукування роботи. Знайти її було важко, оскільки попит на працю перевищував пропозицію.

Через порушення паритетних стосунків між найманими працівниками й роботодавцями на користь перших біржам не вдавалося узгоджувати попит і пропозицію на працю. Останні, що мали, згідно з класовим законодавством першочергово захищати інтереси членів професійних спілок, не могли забезпечувати промислові підприємства робочою силою за їх потребами. З органів регулювання ринку праці вони неминуче перетворювалися в органи соціальної допомоги.

В умовах політичних пріоритетів державна монополія на ринку праці виявилася неефективною. Біржі постійно отримували вказівки від Наркомату праці, кого приймати на роботу. Але вони нерідко суперечили потребам промисловості. До роботи бірж постійно втручалися й компартійні та комсомольські органи, котрі вимагали першочергового працевлаштування своїх членів²⁶.

У 1925 р. монополію державного трудового посередництва було скасовано. Підприємства отримали дозвіл набирати робочу силу самостійно, не зважаючи на профспілкове членство безробітних, а керуючись потребами в кваліфікованих кадрах. Щоправда, під час працевлаштування претендентів, які мали рівну кваліфікацію, перевага все ж таки надавалася членам спілок²⁷. Було скасовано й підзаконне розпорядження Наркомату праці УСРР, що суперечило чинному законодавству, про першочергове надання роботи безробітним комуністам.

Внаслідок неналагодженості економічного планування виявилася передчасною практика перекидання робочої сили в межах різних регіонів. На новому місці більшість новоприбулих, як правило, не знаходила роботу і зверталася за допомогою до профспілкових кас.

Не була розв'язана й проблема підготовки та перепідготовки робітничих кадрів як у кількісному, так і в якісному відношенні. Отримані теоретичні знання в закладах професійної освіти не означали надбання практичних навичок та вмінь за фахом. Не випадково молодь у другій половині 1920-х рр., як і раніше, являла одну із самих проблемних категорій із точки зору працевлаштування. Зберігався дефіцит висококваліфікованих робітничих кадрів²⁸.

До ускладнень із працевлаштуванням та значного дисбалансу на ринку праці призводила й незбалансованість економічного розвитку країни внаслідок згортання приватновласницького сектора економіки.

Оскільки біржі праці не справлялися зі своїм завданням, у 1925/26 р. 32% безробітних, які раніше працювали за наймом, перебували на їх обліку понад рік. Щоб скоріше отримати роботу, безробітні зверталися до підпільних приватних бірж, котрі надавали платні послуги. Звичайно їх організовували співробітники державних, які незаконно використовували посадове становище для отримання хабарів²⁹.

Проблема працевлаштування залишалася нерозв'язаною для багатьох робітників, котрі, загубивши надію отримати роботу, пристосовувалися до життя безробітних і переходили до становища жебраків. Як зазначає російський історик А. Морозов, складна ситуація, що склалася з працевлаштуванням наприкінці 1920-х рр., деморалізувала багатьох безробітних. Ілюзії, котрі вони мали на початку десятиріччя, зникли. Ані матеріальне, ані побутове, ані культурне становище їх не покращувалося, а навпаки погіршувалося³⁰.

Відомо, що головною причиною виникнення зайвої робочої сили було скасування трудової повинності. Однак зростання безробіття було зумовлено й низкою інших політичних й економічних факторів і, насамперед, — військовою демобілізацією та післявоєнною господарською розрухою, "пролетаризацією" міст у результаті здійснення класової політики та зубожінням населення внаслідок соціальних катаклізмів, що на початку 1920-х рр. переросли в голод на Півдні України, а також аграрним перенаселенням і спробами "нетрудових елементів" ухилитися від податків завдяки реєстрації на біржі праці як безробітних.

Поряд з масовою появою на ринку праці пропозицій від осіб, які раніше не працювали, відбувався процес декласування робітничого класу внаслідок економічної кризи, що спричинила скорочення виробництва. Вона була зумовлена не стільки післявоєнною руйнацією, як стверджували радянські історики, скільки браком обігового капіталу й джерел кредиту для розширеного виробництва та відновлення основного капіталу внаслідок згортання ринкових відносин у добу "воєнного комунізму" і припинення іноземних інвестицій в економіку.

За короткий проміжок часу колишній дефіцит робочої сили змінився її надлишком. Уже до серпня 1921 р. кількість вакантних місць вщерть наблизилася до числа тих, хто шукав роботу. До кінця осені 1921 р. й перших місяців зими 1922 р. почалося зниження потреб підприємств у додаткових кадрах, а влітку виник надлишок робочої сили. В липні 1922 р. було законсервовано виробництво на чотирьох великих металургійних підприємствах Донецької губернії — Таганрозькому, Макіївському, а

також "Дюмо" в Алчевську та "Сулін" у Шахтах і скорочено — на Маріупольських заводах³¹. У жовтні 1922 р. було проведено скорочення штатів на підприємствах Брянського об'єднання (Катеринославської губернії), котрі входили до складу єдиного металургійного тресту³². Процес концентрації промисловості на нечисленних рентабельних підприємствах тривав також надалі.

Внаслідок скорочення штатів та закриття підприємств, частка безробітних у першій половині 1920-х рр. постійно збільшувалася, причому найбільш інтенсивно по групі промислових робітників. Якщо загальна чисельність безробітних із 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1924 р. збільшилася на 229,5%, з 55,8 тис. до 167,1 тис. осіб, то промислових робітників — на 305,6%, з 16,7 тис до 51,1 тис. осіб³³.

Намагаючись зберегти кваліфіковану робочу силу на виробництві, РНК УСРР у 1921 р. зобов'язав адміністрацію підприємств під час скорочення штатів дотримуватися такого порядку: в першу чергу звільняти малолітніх у віці до 14 років; у другу — підлітків до 16 років, що працювали на шкідливих виробництвах; у третю — підлітків, які виконували некваліфіковані роботи. Причому, в межах цих груп переважному скороченню підлягали ті підлітки, котрі мали родини на селі³⁴.

Завдяки відбудові промислових підприємств до жовтня 1927 р. було працевлаштовано декілька тисяч індустриальних робітників. У результаті кількість безробітних серед промислових професій скоротилася до 35,2 тис. осіб, а частка останніх в їх загальному складі, порівняно з жовтнем 1924 р., знизилася з 30,5% до 21%³⁵.

Головною причиною безробіття індустриальних робітників було скорочення штатів і закриття нерентабельних підприємств. Під скорочення частіше підпадали жінки, які мали нижчу, ніж чоловіки, кваліфікацію. Через закриття підприємств найбільше потерпали чоловіки, котрі становили більшість найманих працівників порівняно з жінками. Зокрема, за даними Південбюро ВЦРПС та Наркомату праці УСРР за 1927 р., які у радянській історіографії ніколи не аналізувалися, серед безробітних промислових робітників-чоловіків питома вага тих, що втратили роботу через скорочення штатів дорівнювалася 39%, а через закриття підприємств — 15,9%. Решта ж втратила її з інших причин: 16% — внаслідок закінчення сезону й строку найму, 2,1% — через тривалу хворобу, 12,9% — з нез'ясованих причин, а 13% звільнилися за власним бажанням.

Серед безробітних робітниць промислової праці частка тих, котрі стали безробітними через скорочення штатів, сягала 43,6%, внаслідок припинення виробництва — 13,5%, закінчення сезону і строку найму — 22,8%, тривалої хвороби — 3%, з нез'ясованих причин — 19,5%, а 10,5% звільнилися за власним бажанням.

В 1920-х рр. більшість безробітних, котрі зареєструвалися на біржах праці, становили городяни. Епіцентрами безробіття були великі міста — Харків, Одеса і Київ. У 1927 р. в крайових і окружних містах УСРР мешкали 58,6% безробітних чоловіків та 75,4% жінок. Причому частка міських, праця яких була пов'язана з промисловістю, не суттєво відрізнялася від питомої ваги мешканців по всіх групах безробітних (55% серед чоловіків та 57,1% серед жінок). Лише серед транспортників переважала частка сільських мешканців³⁶.

Залученню зайвої робочої сили з сіл, що перешкоджало працевлаштуванню міських безробітних, сприяло зростання заробітної плати у промисловості, що робило відповідну працю привабливою для селян. До групи сільських безробітних входили підлітки, котрі вперше пропонували свою працю в містах, дорослі відхідники, які щорічно працевлаштовувалися на тимчасові роботи, а також демобілізовані червоноармійці. За даними М. Буяновера, у 1926–1927 рр. третину працевлаштованих робітників і службовців становили вихідці із сільської місцевості, причому для промисловості ці показники були ще вищими³⁷.

За розрахунками І. Вейцблита, з 108 тис. селян відхідників, зареєстрованих профспілками в 1923–24 рр., лише 309 осіб мали професії фабрично-заводських робітників, 14,3% були малокваліфікованими гірниками, 33% — чорноробами, а решта наймалися на сільськогосподарські роботи, домашньою прислугою, займалися перевезеннями та іншими роботами³⁸.

Оскільки село було головним постачальником некваліфікованої робочої сили для гірничорудної промисловості Донецького басейну, набір останньої, проведений трестом "Донвугілля" у 1924/25 р., суттєво не вплинув на стан міського безробіття³⁹.

Працевлаштуванню місцевих безробітних серйозно заважали зайшли російські робітники, завербовані Наркоматом праці РСФРР для роботи в Україні без попереднього врахування попиту на робочу силу з боку республіканської промисловості. Недалекоглядна політика Наркомпраці Російської Федерації не тільки суперечила інтересам УСРР, позбавляючи українських безробітних можливості працевлаштуватися, а й мала негативні наслідки для робітників, завербованих у РСФРР.

Ігнорування попиту на робочу силу в Україні призводило до трагічних наслідків. Згадаємо хоча б 1922 р., коли, незважаючи на скорочення гірничодобувного і металургійного виробництва у Донбасі, з Російської Федерації в розпорядження Центрального правління кам'яновугільної промисловості та Південного металургійного тресту було надіслано тисячі нових робітників. Тим часом "Донвугілля" та "Південсталь" не мали коштів навіть для розрахунку зі звільненими робітниками, не кажучи про

набір нових. Через прорахунки Наркомату праці РСФРР у лютому 1922 р. в Донецькому регіоні зібралось 13,5 тис. безробітних, котрі не могли повернутися додому⁴⁰. Багато з них загинуло від голоду⁴¹.

Намагаючись врятувати безробітних, Українська економічна нарада 30 березня 1922 р. зобов'язала господарські органи винайти кошти для термінової відправки скорочених робітників додому й дозволила надалі звільняти тільки тих працюючих, котрі прибули на Донбас з врожайних губерній РСФРР і УСРР⁴². Через два тижні продовольство для постачання гірників басейну було винайдено, а скорочення штатів припинено⁴³.

Трагедія 1922 р. нічому не навчила союзні органи. Волонтаристська практика постачання робочої сили для Донбасу з Російської Федерації не припинялася. Восени 1925 р. Наркомат праці РСФРР надіслав 25 тис. гірників, більшість було набрано в Казанській губернії та Центрально-Чорноземному районі. Й це, незважаючи на те, що в травні 1925 р. колегія Наркомпраці УСРР повідомила союзний уряд про зростання безробіття у басейні й порушила перед ним клопотання про заборону відправлення до басейну й інших місцевостей УСРР (Києва, Одеси, Катеринослава) робітників із союзних республік. З боку українського наркомату також висувалася пропозиція припинити видачу проїзних документів для проїзду російських безробітних у вказані місцевості УСРР, а також про необхідність вивезення з Донбасу зайшлих з РСФРР робітників, встановивши для них пільговий тариф на проїзд та виокремивши грошову допомогу⁴⁴.

Українські економісти 1920-х рр. виправдовували дії російського уряду відсутністю на ринку праці УСРР кваліфікованих робітників⁴⁵. І насправді, в Україні відчувався постійний попит на них. Так, у 1925 р. біржі праці не могли задовольнити заявку металургійних та металобробних підприємств на 13–14 тис. кваліфікованих робітників-металістів, оскільки відповідна кількість місцевих безробітних металістів мала низьку кваліфікацію. Дефіцит кваліфікованої робочої сили існував і в поліграфічному виробництві, де 41,6% безробітних друкарів становили учні. Аналогічна ситуація склалася у деяких інших галузях промисловості. Потребувала кваліфікованих робітників також гірнична галузь, але, зважаючи на зміст раніше згадуваного листа Наркомату праці УСРР, можна зробити висновок, що кількість надісланих з РСФРР робітників перевищувала потреби української промисловості⁴⁶.

Спонукають до висновку про неефективне використання кваліфікованої робочої сили в Україні й дані про високу питому вагу кадрових робітників серед безробітних індустріальних груп професій, що дорівнювала 47% їхнього складу⁴⁷.

Впродовж 1920-х рр. зростала інтенсивність безробіття серед некваліфікованих робітників, спричинена масовою появою на ринку праці великої кількості осіб, які раніше не працювали. За три роки — з 1922 р. по 1 жовтня 1925 р. — кількість непрацевлаштованих чорноробів збільшилася в 7 разів, у той же час як чисельність безробітних кваліфікованих робітників — лише в 3 рази. Частка чорноробів (робітників до четвертого розряду кваліфікації) серед непрацевлаштованих найманих працівників за відповідний період збільшилася з 10,7% до 36%⁴⁸.

Індустріалізація промисловості, започаткована у другій половині 1920-х рр., що актуалізувала попит на кваліфіковану робочу силу, не могла покращити ситуацію з працевлаштуванням чорноробів. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (липень-серпень 1927 р.) констатував значне безробіття серед некваліфікованих робітників і службовців⁴⁹.

Безробіття, викликане кризою ремісничого виробництва й непродуманим розподілом малокваліфікованої робочої сили, у першу чергу вдарило по молоді. На підприємства приймалися в основному висококваліфіковані, досвідчені робітники. Молодь, як правило, не мала досвіду роботи.

Активний приток молоді й жінок у виробництво, що розпочався під час світової війни, коли більша частина чоловічого працездатного населення була мобілізована в діючу армію, зберігався і після припинення воєнних дій у 1920 р., що зумовлювалося погіршенням матеріального становища найманих працівників. Це засвідчує той факт, що половина жінок, котра пропонувала свою працю на біржах, не належала до категорій самотніх або годувальниць родин, а була "утриманками", яких забезпечували чоловіки.

Перехід до господарського розрахунку в промисловості викликав процес "виштовхування" з виробничих колективів жінок та молоді, котрі, як правило, не мали виробничого досвіду і професійної кваліфікації. Й хоча звільнених підлітків належало першочергово розміщувати у школах фабрично-заводського учнівства, а тих, що не потрапляли до закладів ФЗУ через відсутність місць, працевлаштовувати в інших містах, ці заходи не виконувалися⁵⁰. Через голод початку 1920-х рр. не вдалося реалізувати і плани щодо продовольчого постачання у Донбасі підлітків, звільнених з виробництва, на рівні заробітної плати, встановленої для малолітніх⁵¹.

В 1922 р. для захисту праці останніх було встановлено бронювання робітничих місць для підлітків у різних галузях виробництва в розмірі від 3 до 13%⁵², котре отримало назву "броні для підлітків". Однак через її недотримання молодь становила незначну частку працевлаштованих безробітних. Під час підбору робочої сили адміністрація підприємств нерідко надавала перевагу сільським робітникам, які були згодні на меншу зарплату та гірші умови праці.

В найгіршому стані опинилися молоді люди старші 18 років, котрих в 1923 р. було переведено зі складу юнсекцій до секції чорноробів у зв'язку зі встановленням вікових обмежень на право перебування в них. Переростки фактично позбулися не тільки права на працевлаштування, а й на професійне навчання. Один із безробітних, скаржився до газети "Звезда", що при виборі кандидатів на відрядження на роботу надавали перевагу тим, кому за 24, а на протести молоді відповідали: "З вами, молоддю, одна морока, і на військову службу скоро йти, й на всеобуч відпускати на годину раніше, і працюєте ви гірше". Переростки не могли не тільки працевлаштуватися, а й вступити в школи фабзавучу для набуття професійних навичок. В ФЗУ їм також відмовляли: "Запізнилися, пару рочків переросли". Тим паче не могли вони потрапити до робітфаків, де навчалися тільки кваліфіковані робітники з виробничим стажем. За свідченням очевидців, безробітна молодь, "загубивши надію отримати роботу, поповнювала ряди "папіросників" та рознощиків зельтерської води, якими кишіли вулиці, й під розтлінним впливом вулиці потрапляла до армії дрібних злодюжок і злочинців"⁵³.

XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) вимушений був констатувати: "В містах разом з піднесенням промисловості розвивається безробіття, що особливо тяжко б'є по молоді"⁵⁴.

Зважаючи на відсутність в УСРР виробництв, котрі могли б "поглинути" жіночу працю, становище безробітних жінок було набагато складнішим, ніж у РСФРР, де розвивалася текстильна промисловість. В УСРР безробіття серед жінок набуло застійного характеру⁵⁵.

Оскільки питома вага жінок у складі резервної робочої сили майже в усіх виробничих групах перевищувала їх частку у складі працюючих, інтенсивність безробіття серед них була більшою, ніж серед робітників. Через низьку фахову підготовку жінкам було набагато важче знайти роботу, ніж чоловікам. Середній рівень трудової кваліфікації безробітних жінок по всіх профспілках був набагато нижчим, ніж у чоловіків. Більша частина (69–72%) їх — членів індустріальних профспілок — у віці від 18–29 років, не мала виробничого досвіду. В результаті затяжне безробіття, коли не працевлаштувались впродовж року, охоплювало 41,6–50,2% безробітних жінок по різних професіях. Менше шансів на працевлаштування за фахом мали жінки, чия професійна підготовка була пов'язана з галузями виробництва, де переважала їх праця — швацькою, текстильною, харчовою, цукровою та друкарською промисловістю. Легше жінки працевлаштувалися на підприємства, в котрих їх праця традиційно не застосовувалася, а саме — у важкій промисловості. Тим часом, чоловіки, які мали професії, пов'язані з індустріальними виробництвом, становили близько половини безробітних. Вони мали вищу кваліфікацію, ніж жінки. По групах професій,

котрі обслуговували промисловість, зв'язок і транспорт, частка некваліфікованих безробітних робітників не перевищувала 5,2–5,9%, у той час як питома вага кваліфікованих наближалася до 60%. Чоловіки швидше, ніж жінки, знаходили роботу й безробіття їх було менш тривалим. Частка безробітних чоловіків, котрі не могли знайти роботу більше року, становила 18,9%, в той час як жінок — 36,5%⁵⁶.

Розгортання індустріалізації надало можливість тисячам безробітних, професійно пов'язаним з важкою промисловістю, працевлаштуватися. У результаті безробіття серед цієї групи робітників стало меншим, ніж серед інших груп найманих працівників⁵⁷. За даними М. Буяновера, частка індустріальних робітників-безробітних до загальної кількості безробітних зменшилася з 1922 р. до 1927 р. з 30,3% до 25,9%⁵⁸.

Серед робітників індустріальної праці найскладніше було працевлаштуватися фахівцям харчової промисловості. В 1928 р. частка безробітних, робота котрих була пов'язана з цією галуззю індустрії, сягала 25,7%. Ще 32,5% безробітних промислової групи професій становили гірники та металісти. Однак, враховуючи, що питома вага робітників цих професій у складі працевлаштованих усіх професійних груп дорівнювала 50,5%, можна зробити висновок, що безробіття серед гірників і металістів не було інтенсивним⁵⁹.

Збереження значного дисбалансу на ринку праці засвідчувало незбалансованість економічного розвитку країни, кількісні й якісні хиби у підготовці фахівців в учбових закладах УСРР. Упродовж всього періоду існування непу спостерігалось випереджаюче зростання пропозиції робочої сили над можливістю радянської економіки зайняти її в різних секторах господарства.

У таких умовах мали значення громадські роботи з благоустрою міст, які почали організовуватися з ініціативи професійних спілок із 1922 р. Під час розрухи і голоду вони стали основним видом трудової допомоги безробітним, оскільки не потребували великих коштів на обладнання та матеріали й, крім того, поглинали надлишок некваліфікованої робочої сили — біженців від голоду. Громадські роботи в сільській місцевості, що з другої половини 1920-х рр. почали організовуватися у Російській Федерації, в Українській СРР не набули поширення. Тому частка безробітних, зайнятих на них в Україні 1926 р., була вдвічі меншою, ніж у цілому по СРСР, і становила 15%⁶⁰.

Умови оплати праці на громадських роботах теоретично були прийнятними. Оплату праці безробітних, залучених до їх виконання, належало проводити в розмірі, котрий у 2–2,5 рази перевищував суму страхової допомоги по безробіттю, й до того ж бути не меншим за середній розмір місцевої заробітної плати. Причому тих, хто записувався на громадські роботи, не

мали виключати з черги на отримання постійної роботи⁶¹. Однак реальна оплата праці на останніх не відповідала встановленій нормі: вона була набагато нижчою, навіть від розміру страхової допомоги по безробіттю⁶². Незважаючи на те, що оплата праці на громадських роботах поступово підвищувалася, зокрема за рік із 1923/24 по 1924/25 р. — у два рази (з 50-60 коп. до 1 руб. — 1 руб. 20 коп.)⁶³, в УРСР її розмір, порівняно з іншими республіками, залишався найнижчим. У Російській Федерації на середину 1920-х рр. він становив 2 руб. 10 коп., у Закавказькій — 1 руб. 42 коп., Білоруській СРР — 1 руб. 52 коп., Узбецькій — 1 руб. 82 коп., Туркменській — 1 руб. 51 коп.⁶⁴

Зіткнувшись з невідповідністю реальних умов праці на цих роботах із нормативними, безробітні ухилялися від участі в них. Щоб попередити "волинки", Наркомат праці карав тих із них, котрі відмовлялися брати участь у роботах без поважних причин (хвороби, віддаленість їх від місця проживання тощо). Міра покарання визначалася їх кваліфікацією. Кваліфіковані безробітні, котрі відмовлялися у перший раз, позбавлялися права на отримання страхової допомоги по безробіттю, а при повторній відмові — пересувалися в кінець черги на отримання постійної роботи. До саботажників з некваліфікованих робітників, навіть у перший раз відмови, застосовувалися обидва покарання. У другий раз — їх знімали з обліку біржі праці із заборотою нової реєстрації впродовж 3-х місяців⁶⁵. В березні 1927 р. внаслідок посилення адміністративних важелів управління економікою Наркомат праці скасував принцип добровільного залучення безробітних до громадських робіт⁶⁶.

Негативне ставлення безробітних до останніх пояснювалося й поганою організацією праці. За трудовим законодавством громадські роботи мали влаштовуватися неподалік від бірж, у заздалегідь визначених пунктах. Однак такі вимоги не дотримувалися. Безробітних нерідко, особливо в початковий період організації цих робіт, направляли у віддалені місцевості, де їх не очікували⁶⁷.

З 1923 р. основною формою тимчасової допомоги безробітним, але виключно членам професійних спілок, стали так звані трудові колективи, створювані з їх власної ініціативи на кошти спілок. Артіль безробітних, засновані у 1922 р. в Миколаєві за прикладом промислових, первісно обрали сферою діяльності послуги населенню. Але вже у наступному році вони поширили свою діяльність на сферу промислового виробництва, а з часом, залежно від професійного складу членів, — торгівлі. До кінця 1920-х рр. більшість колективів безробітних, що діяли в Україні — 63% — мали виробничий профіль діяльності.

У різних типах колективів працювало близько 35 тис. безробітних. Якщо в 1923 р. вони охоплювали 3% безробітних, то у 1927 р. — 18%. Більш висока оплата праці, ніж на громадських роботах, що сягала в 1925 р.

1,9 руб., а 1927 р. — 2 руб., та набагато легші умови праці, а, крім того, забезпеченість проживанням у гуртожитках та можливість професійного навчання й підвищення кваліфікації зацікавлювали безробітних до роботи в колективах, навіть, незважаючи на те, що у перші місяці вони діяли на принципах самоокупності, а заробітки їхніх членів не були гарантованими. З цих причин більше половини колективів безробітних (206 з 4000) було створено з ініціативи останніх при підтримці професійних спілок.

Оскільки, незважаючи на навчальну мету діяльності, склад колективів безробітних періодично не оновлювався, з часом їх було переведено на статус постійно діючих підприємств місцевої промисловості⁶⁸.

Організація тимчасової трудової допомоги безробітним зумовлювалася браком коштів на страхову допомогу робітникам від безробіття. Згідно зі ст. 185 Кодексу законів про працю 1922 р., матеріальна допомога по безробіттю надавалася за обов'язковою умовою профспілкового членства залежно від середньої заробітної плати в даній місцевості, а також враховуючи кваліфікацію і трудовий стаж⁶⁹, але незалежно від причини, з якої члени профспілок позбавилися роботи, навіть у разі звільнення за власним бажанням. Але для отримання роботи належало дотримуватися таких правил: по-перше, впродовж трьох місяців після звільнення зареєструватися на біржі праці, а за її відсутності — в профспілці; а, по-друге, не відмовлятися від участі у громадських роботах або трудових колективах, а також в обов'язковому порядку "приймати постійну роботу, що підходила їм за фахом". Крім того, безробітні мали надавати довідки про майновий стан. Допомоги позбавлялися особи, які мали додаткові джерела існування, зокрема, безробітні сільськогосподарські, сезонні й тимчасові робітники.

Розмір допомоги встановлювався залежно від кваліфікації найманих працівників: за вищою, першою категорією для кваліфікованих — в обсязі 30% середнього заробітку для даної місцевості, а для інших — у 2/3 від допомоги за останньою. До кваліфікованих робітників прирівнювалися демобілізовані червоноармійці. Допомога зберігалася на випадок хвороби, вагітності та пологів. Причому в останньому разі вона мала видаватися у розмірі допомоги за першою категорією⁷⁰.

Незважаючи на те, що зареєстровані на біржах безробітні мали право на страхову допомогу, це ніяким чином не гарантувало їм навіть прожиткового мінімуму через її низький рівень. Крім того, через брак коштів коло осіб, які отримували останню по безробіттю, було обмежено кваліфікованими працівниками й тими, котрі мали робочий або службовий стаж від 3 та вище років⁷¹.

Спочатку в умовах продовольчого дефіциту страхова допомога, за бажанням безробітних, видавалася у грошовій або змішаній грошово-натуральній формі. Оскільки в продовольчих пайках, що входили до

грошово-натуральної допомоги, хліб видавався по низьких цінах, робітники надавали перевагу отриманню такої допомоги. Однак іноді, всупереч їх розрахункам, отримання грошово-натуральної допомоги виявлялося не вигідним, оскільки при затримках виплат та неповній видачі допомоги урізалася або не видавалася саме хлібна пайка⁷².

Зважаючи на голод в степових губерніях, у промисловому районі півдня України сконцентрували безкоштовне громадське харчування безробітних. З осені 1922 р. до червня 1923 р. на кошти профспілок харчувалося від 6,2 до 6,5 тис. голодуючих, або 10,6% безробітних регіону⁷³. Норму калорійності обідів було встановлено в розмірі 1,5 тис. кілокалорій⁷⁴, однак фактично ця норма не дотримувалася. За повідомленням робкору катеринославської газети "Звезда", "дійсно нужденним часто не давали повної порції, оскільки багато хто брав обіди за знайомством"⁷⁵.

Держава намагалася надавати безробітним й інші види натуральної допомоги, зокрема забезпечити їх житлом і безкоштовним медичним обслуговуванням. Однак її можливості були мізерними, а умови проживання в будинках для безробітних — жахливими. За замітками робітничих кореспондентів, які відвідували будинки для безробітних, вони залишали у них гнітюче враження: "Неприкриті вікна, котрі зіяли проломами, брудні стіни двоповерхового будинку, біля якого пустир, що заріс бур'янами. Це — постійне місце ночівлі більше ніж двохсот осіб самого різного віку й професій, які перебувають тут із 8 години вечора до п'ятої тридцяти ранку. В приміщенні — три кімнати з нарами, окремо для жінок та підлітків, у кожній із кімнат може розміститися до 100 осіб"⁷⁶.

Влітку 1923 р. у зв'язку з непоганими перспективами на врожай коло безробітних, котрі отримували страхову допомогу, було розширено за рахунок пониження трудового стажу для представників фізичної праці до одного року і шляхом надання пільг іншим їх категоріям, аж до поширення на них усіх додаткових видів останньої. Допомога по безробіттю видавалася впродовж шести місяців, а в окремих випадках — дев'яти⁷⁷.

У червні 1927 р. було введено нові правила надання допомоги безробітним, згідно з якими посилилася диференціація її розмірів залежно від рівня професійної кваліфікації. Замість двох категорій безробітних встановлювалися три — кваліфіковані, напівкваліфіковані й малокваліфіковані. Також вводилися територіальні пояси, за котрими нараховувалася допомога. Залежно від категорії кваліфікації безробітного та територіального поясу розміри її призначалися в межах 6–26 руб. Крім того, для сімейних безробітних встановлювалася надбавка у розмірі 15% на одного члена родини, 25% — на двох та 35% — на трьох⁷⁸.

В 1927 р. регулярну грошову допомогу за рахунок страхової каси й профспілки отримувала вже майже чверть (36 тис. 265) безробітних

робітників та робітниць: 24,1% чоловіків та 24,8% жінок. Причому розмір допомоги для першої групи становив 13,56 руб., а для другої — 10,74 руб.⁷⁹ Однак це були виключно зареєстровані безробітні. Фактична ж частка тих, які користувалися страховою допомогою, була значно меншою. За розрахунками Б. Данського, вона не перевищувала 3%, причому порівняно з 1923 р. вона збільшилася лише на відсоток⁸⁰. І хоча ці дані торкалися СРСР у цілому, ситуація в Україні не суттєво різнилася.

Підсумовуючи статистичні дані по різних видах державної допомоги, слід зазначити, що кількість безробітних, котрі її отримували, невпинно збільшувалася. Якщо в 1923 р. чисельність таких щасливчиків становила 25,3 тис. осіб⁸¹, то за три роки вона зросла в 3,7 рази — до 92,3 тис. осіб⁸². Ці дані фіксують розміри державної допомоги тільки для тих безробітних, які мали право на державну реєстрацію. Фактична їх чисельність була в декілька разів більшою.

Незадоволення безробітних розмірами й якістю допомоги, що акумулювалося впродовж низки років, виплескувалося у протестні, а нерідко й кримінальні дії. Доведені до відчаю люди, які загубили надію на нормальне життя, уживали радикальних заходів.

Незадоволеність безробітних викликали порушення біржами праці права членів професійних спілок на першочергове працевлаштування, яке всупереч трудовому законодавству надавалося членам правлячої партії; протекціонізм та кумівство в роботі останніх; мізерна матеріальна допомога, котру вони нерідко отримували із затримками; погана організація трудової допомоги з боку профспілок.

У 1924 р. безробітні приєдналися до страйкового руху робітників. Масові опозиційні виступи їх розпочалися 14 травня в Одесі. Приводом стало самогубство одного з них, який, не маючи надії отримати роботу, кинувся з балкона біржі праці. Після цього інциденту натовп безробітних чисельністю майже у три тисячі чоловік намагався розправитися з працівниками біржі, а потім для висловлення претензій владі вирушив до губвиконкому. Під час зустрічі з його представниками й членами губернської ради профспілок безробітні висунули кілька вимог: по-перше, замінити ними на виробництві працюючих робітників; по-друге, посилити страхування, а також збільшити допомогу і пільги; по-третє, дотримуватися зобов'язання оплачувати їх працю на громадських роботах не нижче середньої зарплати. Зустріч із представниками влади закінчилася домовленістю про скликання наради делегатів безробітних по секціях профспілок при біржі праці із залученням спеціальної комісії місцевкомів для винайдення ефективних засобів боротьби з цим явищем⁸³.

На зборах безробітних по секціях біржі праці, що відбулися напередодні наради по деяких спілках (металістів, водників та робітників

місцевого транспорту), виявилися антибільшовицькі настрої, а також недовіра до профспілкових органів. Висувалися пропозиції щодо ліквідації пільг комуністів на працевлаштування й проведення чисток працівників підприємств від їх дружин. У зв'язку з цим пропонувалося зібрати підписи серед робітників на підтримку ліквідації відділу губкому КП(б)У, котрий займався працевлаштуванням комуністів поза чергою на біржі праці, а також розпустити останню. Замість неї пропонувалося організувати бюро працевлаштування, обране безробітними. Ці пропозиції належали, як правило, не членам спілок, а молодим безробітним або колишнім членам опозиційних партій, які були позбавлені профспілкового членства. Однак завдяки переважаючій більшості серед безробітних членів спілок, збори все ж в основному ухвалювали проект резолюції, запропонований профкерівництвом⁸⁴.

Щоправда, щоб послабити ворожість безробітних до комуністів, було задоволено їхню вимогу щодо впровадження загальної черговості під час працевлаштування незалежно від партійної приналежності. Однак такі вимоги, як встановлення контролю безробітних за діяльністю бірж праці, забезпечення їх участі у комісіях з "чистки" підприємств та заміна ними працюючих робітників безробітними, було відхилено⁸⁵.

Опозиційні настрої панували серед безробітних і в 1925 р. Незадоволення неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування проявлялося навіть серед тих безробітних, котрі залучалися до громадських робіт або отримували грошову допомогу. Причинами цього були затримки у виплаті страховки по безробіттю, а також мізерна оплата праці на останніх тощо⁸⁶.

Як зазначалося у довідках ДПУ про політичне становище на місцях, "настрій безробітних був дуже напружений, особливо в великих містах — Києві та Одесі". Бурхливе незадоволення їх викликало повідомлення про грошову допомогу ВЦРПС китайським робітникам, надану у сумі 50 тис. руб. Не маючи можливості відкрито висловлювати обурення щодо здійснення акту інтернаціональної допомоги за рахунок їхнього добробуту, безробітні залишали анонімні написи антирадянської спрямованості на стінах бірж праці: "Краще жити з царем, ніж при радвладі!", "Не буде комуністів — не будуть безробітні голодувати!".

Спостерігалися сутички безробітних з адміністрацією бірж праці, під час яких вони в ультимативній формі вимагали працевлаштування й своєчасної видачі допомоги по безробіттю, котру вона затримувала. Іноді, як це було в Одесі, озлоблення переростало у кулачні розправи над адміністрацією.

Збільшення безробіття восени 1925 р. після демобілізації червоноармійців спричинило протестні дії цієї групи. Оскільки події розгорталися

напередодні Жовтневих свят, демобілізовані загрожували зірвати урочисті заходи вшанування річниці революції демонстраціями під антирадянськими гаслами.

Найбільшої гостроти опозиційні виступи набули в Одесі, де, за підписом місцевих безробітних із числа демобілізованих, було надіслано листа до місцевого виконкому, автори котрого загрожували представникам влади загальним повстанням і кривавою розправою. У цьому ж листі повідомлялося про існування підпільного повстанку в Одесі, що мав зв'язки з аналогічними комітетами в інших містах.

Починаючи з 1922 р., у довідках ДПУ про економічну та політичну ситуацію в УСРР містилися регулярні повідомлення про дію майже у всіх губерніях невеликих збройних загонів у кількості 10–20 осіб, котрі склалися з молодих незаможних селян і безробітних, у більшості демобілізованих червоноармійців⁸⁷. Надалі до них почали приєднуватися колишні члени КП(б)У й УКП, незгодні з непом. Зважаючи на соціальний склад цих загонів, в 1924 р. ЦК КП(б)У оголосив про виникнення "червоного бандитизму".

Найбільш поширеною формою прояву останнього, що розгортався під гаслом "Геть непом, прямо до соціалізму!", були в містах наскоки на поїзди, насамперед із комфортабельними вагонами, та на промислові підприємства, а у селах — конокрадіство, пограбування виконкомів рад, цукрових заводів, а також господарств заможних селян, котрі супроводжувалися знищенням їхніх посівів⁸⁸.

Таким чином, на ринку праці у 1920-ті рр. оформилася тенденція до хронічного безробіття. З'явилася ціла категорія населення — "соціальних утриманців". Переважну часту безробітних стабільно становили малокваліфіковані робітники, насамперед — жінки і підлітки. Причому безробіття серед них безперервно прогресувало, в той час як серед кваліфікованих скорочувалося. Серед різних професійних груп найбільше потерпали від безробіття гірники, хіміки, а також швейники, харчовики та чинбарі. Воно серед останніх було спричинено закриттям багатьох підприємств кустарної промисловості.

Спроби регулювання ринку праці шляхом трудового посередництва бірж виявилися неефективними внаслідок втручання в їх діяльність профспілкових, партійних та комсомольських органів. Крім того, радянська система державного посередництва порушувала право найманих працівників на вільну працю. Через неналагодженість господарського планування мали негативні наслідки спроби адміністративного регулювання ринку праці на міжреспубліканському рівні шляхом так званих "організаційних наборів". У стадії становлення перебувала система підготовки та перепідготовки кадрів кваліфікованих робітників.

Основним видом допомоги безробітним було тимчасове працевлаштування на громадських роботах і в артілях останніх. Спочатку за ступенем їх охопленням більш масовою формою допомоги були громадські роботи, а з часом стали так звані трудові, а також виробничі та торговельні колективи безробітних, де умови праці були легшими, а оплата — вищою. Частка тих, котрі отримували грошову допомогу на випадок страхування від безробіття порівняно з тими, які користувалися трудовою, була значно меншою.

Незважаючи на поступове розширення державної допомоги безробітним у грошовій і натуральній формі, її розміри залишалися незначними. Своєчасному й повному отриманню останньої перешкождали нескінченні фінансові труднощі і хронічний товарний дефіцит, а також бюрократизм, протекціонізм та хабарництво в роботі бірж праці. Повсякденне життя безробітних було постійною боротьбою за виживання.

Незадоволення їх неспроможністю радянської влади захистити право трудящих на працю й надати соціальну допомогу нужденним вилилося у 1924 р. в масові акції протесту. Конференції та комітети безробітних, організовані при біржах праці, вимагали встановлення їх контролю над діяльністю останніх і участі в скороченні штатів на промислових підприємствах, а також скасування пільг комуністів на першочергове працевлаштування.

Придушення владою мирних виступів безробітних посилювало їх антирадянські настрої та штовхало на шлях "політичного та кримінального бандитизму". Неспроможні на опір чи насильницькі дії, обирали життя жебраків. Наприкінці 1920-х рр. безробітні стали однією з найбільш "ображених" верств населення, незадоволених ані своїм соціальним, ані економічним статусом у суспільстві, позбавлених реальних перспектив на покращання життя.

2. Соціальне страхування

Державно-монополістична стадія індустріального способу виробництва зумовила становлення системи соціального (державного) страхування найманих працівників шляхом централізації приватного і взаємного страхування.

Зрушення до такої системи, що поетапно відбувалися в перші роки радянської влади, визначалися й характером політичного курсу більшовиків. Система соціального страхування відповідала історичним умовам. Спочатку, коли зберігалися капіталістичні відносини, зміни у ній торкнулися тієї частини законодавчої бази, яка була залишена у спадок

царською Росією. Потім на законах відбився перехід до одержавлення промисловості й торгівлі, а також до трудової повинності. З часом соціальне страхування змінилося відповідно до курсу нової економічної політики⁸⁹.

Перший етап радянської політики щодо останнього можна назвати революційно-утопічним. 30 жовтня 1917 р. Народний комісаріат праці РСФРР опублікував "урядове повідомлення про соціальне страхування". В ньому закладалися принципи, що спиралися на його загальність, самоуправління найманих працівників і страхових органів, максимально можливий рівень соціального забезпечення робітників і членів їхніх родин по всіх видах страхування; всі матеріальні тяготи покладалися на промисловців. Услід за цим повідомленням вийшов цілий ряд відповідних законодавчих актів, котрі залишались чинними в Україні до кінця 1920 р.⁹⁰ Всі виплати, що призначалися трудящим, мали фінансуватися роботодавцями. Соціальні гарантії робітників отримували підкріплення в межах переорієнтації індустріального управління — експериментів із посилення самоуправління на підприємствах і поширенням робітничого контролю⁹¹.

І якщо в перші місяці радянської влади страхові фонди управлялися представниками профспілок та самими застрахованими, то в період воєнного комунізму урядові органи скасували децентралізацію, перебравши на себе відповідальність за управління соціальним захистом населення.

Із початком громадянської війни стратегія поступового реформування страхового законодавства поступилася місцем радикальним принципам воєнного комунізму (з 1918 по 1921 рр.). В умовах, що склалися, було неможливо проводити політику відповідних поступових рішень. Згідно з "Положенням про соціальне забезпечення трудящих", ухваленим 31 жовтня 1918 р., по-перше, було проведено централізацію страхової справи в Наркоматі соцзабезу; по-друге, здійснено перехід від соцстраху до соціального забезпечення населення; по-третє, визначено нові джерела фінансування цієї останньої в умовах багатокладності економік й, по-четверте, зроблено перший крок на шляху до натуралізації соціальної допомоги, зумовлений знеціненням грошей в умовах господарської розрухи та економічного хаосу. Крім того, у положенні визначалися основні види соціальної допомоги "трудящому населенню" — медична і грошова, пенсії й найбільш популярна форма її — натуральна⁹². При цьому необхідні кошти мали стягатися з підприємств і підприємців та тільки в крайньому разі виокремлюватися з державного бюджету. До джерел фінансування допомоги додавалися ще кошти від конфіскації приватної власності⁹³.

Цінності зрівняльності розумілися більшовиками своєрідно у різні періоди: буквально, за Оруеллом, усі громадяни були рівні, але деякі були рівніші за інших⁹⁴. Нерівність визначалася створенням нових радянських станів, як тих, що мали особливі привілеї в рамках "загальної рівності", так і тих, котрі позбавлялися можливості звертатися у кризових ситуаціях за допомогою до держави. В побуті вони отримали прізвисько "позбавленці".

Політизований, "класовий" характер системи соціального забезпечення в радянській державі знайшов відображення зокрема в пенсійному законодавстві, хоча "Положення", ухвалене у жовтні 1918 р., визначало як основну мету — "забезпечення засобів до існування осіб, що позбавилися основного заробітку та частини його внаслідок втрати працездатності"⁹⁵. Аналогічне положення було затверджено РНК УСРР 16 квітня 1919 р. Згідно з ним передбачалося запровадження трьох видів пенсій: для інвалідів, вдів та сиріт. "Інвалідну пенсію" одержували особи, котрі втратили працездатність внаслідок хвороби, віку або каліцтва і не мали додаткових джерел існування. Пенсії призначалися в розмірі, не меншому за прожитковий мінімум. У разі додаткових джерел забезпечення, які знаходив пенсіонер, він мусив "під загрозою кримінальної відповідальності" попередити про це органи соцзабезу. Непрацездатними членами сім'ї, на котрих поширювалося право пенсійного забезпечення на випадок смерті пенсіонера-батька, вважалися вдова з однією й більше дитиною віком до 10 років, неповнолітні до 16 років та батьки пенсіонера, старше 55 років⁹⁶. Однак це не означало, що влада вирішила взяти на себе забезпечення всіх старих і осіб, що втратили працездатність.

Проголосивши рівне право всіх на пенсії, держава виокремила деякі категорії осіб, які отримували право на першочергове відповідне забезпечення. Зокрема з березня по липень 1919 р. було розроблено низку законодавчих актів, котрі впорядкували пенсійне забезпечення військовослужбовців, надаючи їм певні пільги. З 1920 р. в Україні почали запроваджувати персональні пенсії за особливі заслуги. Спочатку їх отримували відомі вчені та інженери, а з 1921 р. — й особи, які мали особливі заслуги перед "робітничо-селянською революцією у боротьбі з капіталом і контрреволюцією, а також у справі радянського будівництва, партійної і професійної роботи", на випадок їхньої інвалідності⁹⁷.

До того часу пенсії надавалися переважно червоноармійцям та родинам тих, хто загинув на фронті. У 1920 р. в УСРР серед 739 тис. 907 осіб, котрі отримували пенсії, було лише 200 тис. 220 інвалідів праці, інші ж належали до категорії жертв контрреволюції (166 тис. 125 осіб) або були червоноармійцями й членами їхніх родин (337 тис. 500 осіб). У РСФРР внаслідок більшої розвиненості воєнного комунізму військові пріоритети

проявлялися сильніше. Серед 1 млн пенсіонерів 2/3 були солдатами і членами їхніх родин та лише 1/3 — робітниками, службовцями й членами їхніх родин⁹⁸.

Хоча широко, навіть утопічні обіцянки соціального захисту залишалися на папері, влада намагалася зберегти лояльність населення, продовжуючи розширювати межу соцзабезу як щодо ризиків, так і груп населення, включивши до числа потребуючих його й селян. Крім того, як уже зазначалося, соціальна допомога передбачалася в разі всіх основних типів ризиків — не тільки непрацездатності, а і безробіття, вдовства, смерті (у вигляді компенсації витрат на похорони). В дійсності ж ця допомога визначалася політичними пріоритетами влади.

Соціальна політика уряду УСРР у 1920–1921 рр. відбивала особливості політичної ситуації в Україні. В зв'язку з пізнішим (порівняно з Росією) встановленням радянської влади на її території процес переходу від соцстраху до соціального забезпечення здійснювався триваліше. З цієї причини відповідна політика, що базувалася на принципах соцзабезу, відбивала пережитки соцстраху.

Система соцзабезу, яка передбачала централізоване постачання трудящого населення міст продовольством, почала запроваджуватися в УСРР з другої половини 1919 р. У 1920 р. її було розповсюджено на предмети широкого споживання промислового виробництва. Однак, як уже зазначалося, до початку 1920 р. в Українській СРР були чинними закони про соціальне страхування, ухвалені РНК Російської Федерації в 1917 р.

Натуралізацію всіх видів державної допомоги та пенсій населенню було запроваджено тільки в лютому-березні 1921 р., згідно з постановами РНК УСРР від 1 лютого 1921 р. "Про діяльність Народного комісаріату соціального забезпечення" й від 7 березня того року "Про безплатний відпуск населенню продовольчих продуктів"⁹⁹. Ухвалення цих законів мало привести систему пенсійного забезпечення у відповідність до системи пайкового постачання найманих працівників, котра зберігалася.

Безплатний відпуск робітникам і службовцям продуктів та предметів широкого споживання відповідно до постанов РНК УСРР від 23 вересня 1921 р. "Основні положення по тарифному питанню" й від 28 жовтня того року "Про колективну (натуральну та грошову) оплату праці працівників радянських установ" мав зберігатися до впровадження тарифікації заробітної плати. Поступова ліквідація карткового постачання передбачала скорочення списку категорій осіб, що мали право на безкоштовне державне забезпечення¹⁰⁰. У наступному році до такого списку було внесено лише непрацездатних робітників і службовців, військових інвалідів, безпритульних дітей, безробітних і частково селян неврожайних губерній.

Ключовими одержувачами соціального захисту в період непу (1921–1927 рр.) були промислові робітники, військовослужбовці й діти, а селяни знову опинилися витисненими на узбіччя простору соціальної турботи. В той час, намітився поворот до більш реалістичних програм соціального захисту, котрі проводилися раніше, до періоду воєнного комунізму.

Якщо в період воєнного комунізму страхування оголошувалося інститутом буржуазного права, прихованою формою експлуатації та на порядок денний виносилося соціальне забезпечення, то з переходом до нової економічної політики уряд повернувся до системи соціального страхування. В умовах неспівського пожвавлення економіки, яке відбулось за участю недержавних підприємств і внаслідок переведення державних на господарський розрахунок, доктрина соціального захисту все більше поєднувалася з її практикою, насамперед, щодо найманих працівників¹⁰¹.

Як зазначав один із фундаторів радянської системи соцзабезу Б. Мілютін, "в 1921 р. держава суттєво переглянула організаційно-функціональні принципи діяльності системи соціального забезпечення, максимально скорочуючи витратну систему бюджету й концентруючи її на тих формах, які мали важливе економічне і політичне значення". Йшлося про створення фінансової бази для реального забезпечення знедолених та "страхування життєвого рівня на випадок тимчасової втрати працездатності"¹⁰².

Якщо раніше, згідно з постановою РНК УСРР від 29 червня 1920 р., грошова допомога у разі тимчасової непрацездатності робітникам і службовцям передбачалася строком не більше двох місяців, то постановою РНК УСРР від 4 січня 1921 р. "Про порядок видачі грошової допомоги у разі тимчасової втрати працездатності" двомісячний термін замінювався чотиримісячним, причому незалежно від причин, що її викликали (хвороба, каліцтво, вагітність, пологи, карантин тощо). Розмір виплати встановлювався в сумі повного середнього заробітку, але він не мав перевищувати норму, визначену положенням про соціальне забезпечення трудящих.

Обов'язок виплат у разі тимчасової непрацездатності покладався на підприємства, заклади й господарства, де раніше працював хворий, за рахунок кредитів Народного комісаріату соцзабезу. Причому, за рішенням цього наркомату, ці виплати могли поширюватися і на приватні установи та підприємства. Вони надавалися виключно за посвідченнями про тимчасову непрацездатність (лікарняними листками) від лікарсько-контрольних комісій (ЛКК) і за умовою дотримання хворими постанови РНК УСРР від 5 червня 1920 р. "Про боротьбу з прогулами". Причому після закінчення двомісячного строку від першого дня непрацездатності — не інакше, як за засвідченням про останню від ЛКК. Після

закінчення вищезазначеного строку обов'язок виплати заробітку аж до визнання постійної непрацездатності переходив до відповідних місцевих відділів соціального страхування¹⁰³.

Незважаючи на фінансові труднощі, у першій половині 1921 р. було введено щорічні оплачувані відпустки для найманих працівників, термін котрих, згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. "Про відпустки для робітників та службовців", звичайно встановлювався тривалістю в два тижні. Виняток становили відпустки для підлітків у віці до 18 років та для робітників шкідливих виробництв — терміном до чотирьох тижнів. Окрім так званих тарифних, що в обов'язковому порядку надавалися всім робітникам незалежно від кваліфікації й характеру виробництва, для певних груп останніх встановлювалися додаткові так звані сільськогосподарські відпустки також терміном на два тижні. Їх звичайно отримували постійні, а також сезонні робітники, які мали власне сільське господарство і бажали використати відпустку для польових робіт". Сільськогосподарських відпусток позбавлялися високооплачувані робітники із заробітком вище 12-ої категорії, а також робітники залізниць¹⁰⁴.

12 червня 1921 р. РНК УСРР поширив дію положення про соціальне забезпечення трудящих у разі тимчасової втрати працездатності на членів родин робітників та службовців. Така допомога надавалася тим із них, котрі наглядали за дітьми у віці до 12 років або вели домашнє господарство, але в кількості не більше однієї особи на родину. Причому, як і для робітників та службовців, допомога призначалася незалежно від причини непрацездатності (хвороби, вагітності, пологів) у розмірі середньої тарифної ставки для даної місцевості.

Також передбачалася допомога на випадок пологів дружин робітників і службовців, що не мали самостійного заробітку. Спочатку — одноразова на речі догляду за новонародженими в розмірі місячної основної допомоги, передбаченої для тимчасової втрати працездатності, а потім — щомісячна впродовж 9 місяців у половинному розмірі допомоги при тимчасовій втраті останньої.

Для утриманців робітників та службовців встановлювалися й соціальні гарантії у разі смерті годувальника. Пенсія для них мала надаватися в розмірі найменшої тарифної ставки даної місцевості на одну особу і на кожну іншу особу — у розмірі половинної відповідної ставки, але не більше двократної на всю родину. Допомога на випадок смерті годувальника передбачалася й при відсутності голови родини з нез'ясованої причини.

Також встановлювалися пенсії непрацездатним членам родин робітників, службовців та червоноармійців при повній інвалідності їх

голови, на утриманні якого вони були, в розмірі, визначеному для пенсій на випадок смерті годувальника родини, незалежно від пенсії, котра призначалася інваліду особисто.

Положення про соціальне забезпечення трудящих поширювалося на осіб, що залучалися до трудової повинності, а також на учнів старше 16 років і на членів родин червоноармійців. Остання група мала отримувати пенсії в такому розмірі: на одного непрацездатного члена — 60% найменшої у даній місцевості тарифної ставки, для двох членів — 75% та для трьох і більше — в розмірі 100%. Така ж допомога призначалася для родин осіб, мобілізованих за трудовою повинністю¹⁰⁵.

Найбільше постраждали від заміни системи соціального забезпечення системою соцстраху безробітні. 19 листопада 1921 р. РНК УСРР затвердив постанову, яка передбачала зменшення числа осіб, котрі користувалися послугами НК соцзабезу. Це скорочення було проведено, згідно з потребами збереження кваліфікованої робочої сили на виробництві, одночасно враховуючи класові пріоритети, що залишалися базовими, й пережитки політики мілітаризації праці, які не були остаточно скасовані. Аналіз цієї постанови надавався у параграфі про проблеми працевлаштування безробітних.

До початку 1922 р. в Україні було сформовано страхове законодавство, котре відповідало курсу нової економічної політики. Основоположним законодавчим актом, що узагальнив досвід страхової справи та визначав основні напрямки розвитку соцстраху у нових історичних умовах, стало положення РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. "Про соціальне забезпечення робітників і службовців на випадок тимчасової і постійної утрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника".

Положення передбачало шість видів державної допомоги для найманих працівників: при тимчасовій утраті працездатності, на випадок материнства або інвалідності, втрати членами родин годувальника, смерті (на поховання), а також медичну.

Перший вид допомоги — на випадок тимчасової непрацездатності — передбачався на строк до 25 тижнів (6 місяців та 1 тижня) у розмірі повного заробітку. Тобто порівняно із січнем 1921 р. термін допомоги подовжувався в 1,5 рази, але розмір її залишався незмінним.

Інший вид допомоги — у разі вагітності і пологів робітниць і службовок, а також дружин робітників та службовців — призначався, як і раніше, у розмірі, не меншому порівняно з їх звичайними заробітками. Однак, згідно з поділом трудящих на працівників фізичної й розумової праці термін допомоги для робітниць та службовок не був однаковим. Для осіб фізичної праці він, як і раніше, встановлювався строком на 8 тижнів до й після пологів, а для осіб розумової праці — 6 тижнів.

Так звана "допомога на годування" для робітниць і службовок, а також дружин робітників та службовців, котрі мали немовлят, зменшилася за розмірами, але збільшилася за термінами. Якщо раніше вона надавалася лише впродовж дев'яти місяців після пологів, то тепер також протягом 8 тижнів до них. Щоправда, її розмір зменшився з $\frac{1}{2}$ суми допомоги при тимчасовій втраті працездатності до $\frac{1}{4}$ суми середнього для даної місцевості заробітку.

Зберігалася одноразова допомога молодим матерям — робітницям і службовкам, а також членам родин робітників та службовців — на предмет догляду за немовлям. Як і "допомога на годування", вона видавалася в розмірі, наполовину меншому, ніж раніше, а саме — $\frac{1}{2}$ заробітної плати, середньої для даної місцевості, або у речовому еквіваленті.

Третій вид допомоги — на поховання — залежно від віку померлого мав становити від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{4}$ середнього для даної місцевості заробітку.

Четвертий вид допомоги — пенсії по інвалідності — стали призначатися виключно у разі отримання травм на виробництві. З 1926 р. виняток надавався для осіб, нагороджених орденами "Трудового прапору". Пенсійне забезпечення для них, а у випадку смерті останніх для членів їх родин встановлювалося незалежно від причин інвалідності або смерті¹⁰⁶.

Пенсії за інвалідністю були диференційованими залежно від тяжкості каліцтва й відповідно мусили повністю або частково компенсувати заробітну плату залежно від ступеня втрати працездатності. Для інвалідів 1-ої групи, що втратили руки, ноги, очі або взагалі були безпомічні, вони мали дорівнюватися середньому для даної місцевості заробітку; для інвалідів 2-ої групи, котрі на 60% та більше позбавилися працездатності — $\frac{3}{4}$ останнього; 3-ої групи, які втратили працездатність від 45 до 59%, — половині його; 4-ої, котрі позбавилися її від 30 до 44%, — третини заробітку; й 5-ої, працездатність яких зменшилася від 15 до 29%, — до чверті його.

П'ятий вид допомоги — пенсії у разі смерті годувальника надавався непрацездатним чоловікам або дружинам, або тим із них, хто мав на утриманні дитину у віці молодше 12 років; дітям у віці до 16 років та непрацездатним підліткам; близьким непрацездатним родичам і братам та сестрам, молодшим 16 років, котрі знаходилися на утриманні померлого. Розмір пенсії на одного члена родини мав дорівнюватися 30% середнього для даної місцевості заробітку; двох — 40%, трьох і більше — 50%. Тобто її розмір порівняно з червнем 1921 р. суттєво зменшився.

Також передбачався шостий вид допомоги — страхова медична¹⁰⁷. В 1927 р. було уточнено категорію осіб, які могли користуватися нею. Згідно з постановою РНК УСРР від 15 квітня 1927 р. "Про осіб, що мають право на безплатну медичну допомогу коштом фонду медичної допомоги

застрахованим", до них належали робітники й службовці та члени їхніх родин; безробітні; особи, котрі одержали її за соціальним страхуванням; працівники трудових колективів, організованих біржами праці; інваліди праці й родини померлих або безвісно зниклих застрахованих¹⁰⁸.

Визначаючи значення постанови РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. для розвитку страхового законодавства, слід відмітити, що вона відкрила новий етап у розвитку пенсійної справи, оскільки, згідно з нею, вводилися пенсії для пристарілих робітників і службовців, які мали серйозні захворювання¹⁰⁹. Цю категорію назвали інвалідами старості при тому, що у трудовому законодавстві не було передбачено страхування за цією ознакою в чистому вигляді¹¹⁰. Передбачалося, що вихід на пенсію можливий тільки в зв'язку з втратою працездатності, пов'язаною зі старінням, виснаженням організму¹¹¹. Й лише в лютому 1930 р. ВЦВК затвердив положення про пенсії та допомогу по соцстраху, за котрим більшій частині громадян похилого віку гарантувався мінімальний рівень соціального захисту¹¹².

Оскільки виплата грошової допомоги застрахованим в умовах господарської кризи була проблематичною, уряд вирішив компенсувати її обмеженість різноманітними пільгами. Зокрема 26 вересня 1922 р. РНК УСРР ухвалив постанову "Про заходи щодо надання допомоги безробітним", яка доповнила грошову страхову компенсацію по безробіттю пільгами по користуванню комунальними послугами. Максимальна межа плати за житло для безробітних не могла перевищувати 50% норми, встановленої для робітників і службовців. Крім того, безробітні отримали право на безкоштовне користування комунальними послугами, придбання палива й лікарську допомогу¹¹³.

20 жовтня 1923 р. РНК УСРР поширив пільги, надані безробітним, на робітниць-матерів. Згідно з постановою "Про пільги матері-пролетарці", право на безплатне користування комунальними послугами, паливом та лікарняною допомогою, а також на часткову оплату житла надавалося таким категоріям: а) робітницям або дружинам працюючих, що одержували від органів соцстраху пенсію через інвалідність чи внаслідок смерті або безвісної відсутності годувальника родини; б) безробітним жінкам, які втратили годувальника (робітника чи службовця) й мали дітей до 14 років або не менше трьох непрацездатних членів родини; безробітним вагітним, починаючи з 5-го місяця вагітності за умову реєстрації на біржі праці не пізніше від 4-х тижнів після втрати роботи чи годувальника. Ці пільги передбачалися незалежно від отримання допомоги соцстраху, за винятком допомоги по безробіттю. Крім того, зазначеним категоріям жінок надавалося першочергове право отримання роботи нарівні з членами профспілок, а також право першочерговості в різних чергах¹¹⁴.

У тому ж році було встановлено соціальне страхування для сезонних і тимчасових робітників. Постанова Ради праці та оборони від 21 червня 1921 р. розподіляла вказані групи найманих працівників на дві категорії, що страхувалися повністю та частково. Остання категорія також поділялася на дві групи. Перша — страхувалася від нещасних випадків і професійних хвороб та відповідно мала право на допомогу з тимчасової непрацездатності лише внаслідок останніх. Крім того, вона користувалася правом на лікувальну й поховальну допомогу, але в разі хвороби або смерті самих застрахованих. Застраховані жінки з числа сезонних і тимчасових робітниць отримували допомогу на випадок народження дитини, на предмети догляду за останньою та на її годування.

Таким чином, перша група сезонних та тимчасових робітників, котру дозволялося страхувати частково, не підлягала страхуванню по загальній інвалідності й безробіттю, крім того, соцстрах не поширювався на членів сімей цієї групи застрахованих. Зокрема вони позбавлялися права на так звану "додаткову допомогу" (поховання, виплати на придане немовляті та на його годування), а також безкоштовну медичну.

Інша група, що, як і перша, страхувалася частково (в разі нещасних випадків і професійних хвороб), на відміну від неї, також позбавлялася права на безкоштовну медичну допомогу, а "додаткова допомога" надавалася її представникам в усіченій формі — лише на випадок смерті застрахованого від нещасного випадку на виробництві. До того ж, для членів цієї групи зберігалися всі "вилучення" зі страхової допомоги, котрі встановлювалися для першої групи застрахованих¹¹⁵.

Загальні правила соціального страхування найманих працівників не поширювалися на сільськогосподарських робітників. Обережний підхід влади до їх страхування пояснювався двома причинами. По-перше, недоцільністю обтяжування страховими внесками так званих "трудових" селянських господарств, що наймали одного — двох наймитів тільки на час сільськогосподарських кампаній, а по-друге, нераціональністю при обмеженості страхових фондів надавати допомогу працівникам, які звичайно мали додаткові прибутки від власного, хоча й малопотужного господарства.

Страхування сільськогосподарських працівників здійснювалося за "Тимчасовими правилами про умови застосування підсобної найманої праці у сільських господарствах" від 18 квітня 1925 р. За ними, соцстрах для наймитів здійснювався в скороченому розмірі: проводилося страхування в разі тимчасової непрацездатності, включаючи пологи і всі види "додаткової допомоги", а також від нещасних випадків. Але страхування по безробіттю та інвалідності внаслідок хвороби й старості на наймитів не поширювалося¹¹⁶. Повне страхування їх, за прикладом радгоспів, мали здійснювати лише селянські господарства, котрі наймали більше 5 робітників¹¹⁷.

Для надання грошової допомоги особам, що мали право на соціальне страхування, визначалися спеціальні платежі до фонду соцстраху, які повинні були сплачуватися підприємствами, установами і господарствами у сумі, котра залежала від шкідливості виробництва. Зокрема для формування фонду допомоги по тимчасовій непрацездатності й материнству вони встановлювалися для підприємств та господарств першого розряду за небезпекою і шкідливістю — в 6%, для другого — 7%, третього — 8%, четвертого — до 4-9% заробітної плати. Для фонду допомоги інвалідам та родинам, які застраховані на випадок смерті годувальника — відповідно в розмірі 7%, 8%, 9% і 10%¹¹⁸.

Зі всіх видів страхування розміри страхових внесків, залежно від розряду застрахованих, становили 21–28,5%. Оскільки ці ставки виявилися для підприємств непосильними, 12 січня 1923 р. було встановлено нові їх розміри, котрі становили від 16 до 22% заробітної плати. Крім того, визначалися особливі тимчасові пільгові внески для підприємств та закладів, що перебували на державному бюджеті, а також заводів і шахт державної гірничої й металургійної промисловості. Для них внески встановлювалися в мінімальному розмірі — 16%. У 1925 р. пільговий тариф було ще більше знижено — до 10–14%, що негативно позначилось на можливостях соціального страхування¹¹⁹.

Якими ж були результати впровадження системи соціального страхування в УСРР та як вони позначалися на матеріальному становищі робітників і членів їхніх родин?

Незважаючи на складну ситуацію, що склалася в Україні на початку 1920-х рр., умови розвитку соціального страхування на її території були більш сприятливими, ніж у РСФРР. Це пояснювалося нерозвиненістю системи воєнного комунізму й зокрема запізненням націоналізації промисловості та незавершеністю системи соцзабезу. В той час як у Росії ресурси соціального забезпечення швидко вичерпувалися через неможливість подальшої конфіскації приватної власності після завершення націоналізації промисловості й внаслідок звільнення від страхових внесків державних підприємств (декретом РНК РСФРР від 17 квітня 1919 р.), в УСРР ситуація була іншою. Процес націоналізації великих промислових підприємств тут тільки розпочинався. Тому на її територію не було поширено дію декретів РНК РСФРР про соціальне забезпечення і про звільнення державних підприємств від страхових внесків. Як уже зазначалося, в Україні до кінця 1920 р. залишалися чинними законодавчі акти російського уряду про соцстрахування у разі безробіття, а також хвороби¹²⁰.

Це підтверджують, зокрема, дані про розміри пенсійного забезпечення в радянських республіках у 1920 р. Якщо в РСФРР пенсії отримував 1 млн. осіб, то в Українській СРР — більше 739 тис.¹²¹ Тим часом відомо,

що чисельність населення у Російській Федерації, яка становила 61,6 млн. осіб, в три рази перевищувала кількість населення УСРР¹²².

Реалізації пенсійного забезпечення в наступні роки, особливо на Півдні України, перешкодив голод 1921–1922 р. За два роки кількість підопічних Наркомсоцзабезу скоротилася більше, ніж у 3 рази: з 739,9 тис. осіб у 1920 р. до 605,8 тис. осіб у 1921 р. та до 223,5 тис. осіб у 1922 р., причому кількість інвалідів праці — більше, ніж у 7 разів — з 200,2 тис. осіб у 1920 р. до 184,2 тис. осіб у 1921 р. й до 28 тис. у 1922 р.¹²³. Пенсійні відділи неврожайних губерній у той час видавали пенсіонерам виключно продовольчі пайки¹²⁴. Під час голоду 1921–1923 рр. держава не виконувала соціальні зобов'язання навіть щодо забезпечення працюючих робітників провідних галузей промисловості.

Проблему страхової допомоги ускладнювала неналагодженість центрально-республіканського управління, котра в умовах централізації страхової справи призводила до несвоєчасного переведення страхових коштів з Російської Федерації до Української СРР. Намагаючись повернути заборгованість Наркомату праці РСФРР по соціальному забезпеченню робітників УСРР за 1921 р., голова Південного бюро ВЦРПС Ф. Угаров у жовтні того року неодноразово звертався з клопотаннями до ЦК КП(б)У надати сприяння в розв'язанні цієї справи¹²⁵.

Внаслідок згортання у 1922/23 р. контингенту осіб, яким надавалося право соціального забезпечення, а також передання справи соцстраху від Наркомату соціального забезпечення до Наркомату праці УСРР кількість підопічних НК соцзабезу скоротилася до 147,7 тис. осіб, причому чисельність пенсіонерів — інвалідів праці — ще більше — до 8,6 тис. тис. осіб¹²⁶. На його забезпеченні залишилися "самостійні трудящі бідняки" — неможливі з числа осіб, котрі мали власне господарство, але не застосовували найманої праці, а також інваліди в закладах соцзабезу (будинках інвалідів). Крім того, на Наркомат соцзабезу покладалася організація виробничих і торгових артілей інвалідної кооперації, а також технікумів для професійної перекваліфікації частково працездатних пенсіонерів¹²⁷.

Враховуючи досвід голодних років, ВУЦВК у грудні 1922 р. дозволив центральним органам соцстраху на випадок браку страхових коштів знижувати норму допомоги при тимчасовій втраті працездатності до 2/3 тарифної ставки застрахованих робітників¹²⁸. Норма пенсійного забезпечення інвалідам I групи, що мала дорівнюватися середньому заробітку в повному обсязі, наприкінці 1923 р. була встановлена у розмірі 70% зарплати¹²⁹.

Розвиток страхової допомоги стримувало слабке поповнення фонду соцстраху. Незважаючи на зниження страхових ставок у 1923 р., господарники звичайно розглядали відповідні відрахування як свого роду накладні

витрати й сплачували їх із затримками або в неповному розмірі. Добиваючись своєчасного поповнення страхового бюджету, профспілкові органи, що контролювали цю справу, неодноразово порушували перед державним та партійним керівництвом республіки питання про заборгованість промислових підприємств по відповідних внесках. Однак це питання не було остаточно розв'язане. У 1926/27 р. недобір по останніх становив 5,8%¹³⁰.

Щоб подолати недбайливе ставлення промислової адміністрації щодо сплати страхових внесків, II Всеукраїнська тарифно-економічна нарада, скликана в 1922 р. з ініціативи професійних спілок, дозволила конфліктним комісіям відділів праці обкладати неплатників відповідного тарифу штрафом у розмірі 100 золотих рублів, а також ув'язнювати їх строком до двох тижнів¹³¹.

Після запровадження в 1924 р. пільгових тарифів для підприємств важкої промисловості, котрі перебували у скрутному економічному становищі, розмір середнього страхового тарифу в УСРР впав з 15,5% у 1923/24 до 12,2% в 1926/27 р. У той же час частка найманих працівників в УСРР, застрахованих за пільговим тарифом, зросла за відповідний період із 59,2% до 70,5%, що негативно позначилося на можливостях соцстрахування¹³². Враховуючи, що в Українській СРР питома вага підприємств важкої промисловості була вищою, ніж у Російській Федерації, II Всеукраїнський з'їзд професійних спілок звернувся з клопотанням до союзного уряду "організувати перерозподіл страхових коштів окремих республік з метою збереження єдиного рівня страхового забезпечення по всьому Союзу через Всесоюзний фонд соціального страхування"¹³³. Враховуючи це прохання, в 1927 р. Раднаркомом СРСР ввів нову систему обрахування соціального забезпечення по 6 поясах, згідно з відповідною нарахування заробітної плати насамперед залежно від індустріальних пріоритетів.

У 1925/26 р. кількість підопічних соцзабезу становила 220 тис. 430 осіб. Однак через перерозподіл собезівських коштів на користь персональних пенсіонерів, інвалідів війни, родин загиблих комуністів, а також військово-службовців чисельність інвалідів праці й членів їхніх родин, які отримували пенсії, впала з 1923/24 р. по 1925/26 р. з 5 тис. 336 до 3 тис. 105 осіб¹³⁴. Група інвалідів праці та членів їхніх родин, котрі залишалися на утриманні органів соцзабезу, постійно скорочувалася з 1920 р. Інша група пенсіонерів — членів родин червоноармійців, що різко скоротилася в 1923/24 р., у наступні роки несуттєво збільшувалася¹³⁵. Кількість пенсіонерів, які знаходилися на утриманні Наркомату праці УСРР, нами нез'ясована. Проте відомо, що допомога останнім — підопічним Комісаріату праці поступово зростала. Якщо в 1923/24 р. на забезпечення цієї категорії осіб було витрачено близько 3 млн 179 тис. руб., то у 1926/27 р. в 6 разів більше — 20 млн 664 тис. руб. Причому частка витрат

на пенсії порівняно з іншими видами страхування, що надавалися цим наркоматом найманим працівникам (допомога по тимчасовій втраті працездатності, по безробіттю, на курортне оздоровлення робітників, інвалідні заклади і деякі інші види), зростала найбільш активно — з 12,4% до 23,77%. Дані про чисельність осіб, котрі перебували на пенсійному забезпеченні органів праці, не публікувалися. Проте відомо, що пересічна пенсія інвалідам праці зроста за 1923-1927 рр. більше, ніж у три рази, — з 9 руб. 40 коп. до 31 руб. 59 коп.¹³⁶

Таке зростання відбулося в результаті підвищення пенсій для інвалідів I групи до 2/3 їх фактичного заробітку (раніше — 1/2 середнього по даній місцевості), для II групи — 4/9 фактичного заробітку (раніше — 1/3 середнього) й III групи — 1/3 фактичної зарплати (раніше 1/4 середньої).

Порівняно з країнами Західної Європи, радянська система пенсійного забезпечення поступалася їм як за широтою охоплення, так і за розмірами допомоги. Кількість пенсіонерів, навіть у цілому в Радянському Союзі, була незначною — в 5 разів меншою, ніж у Німеччині, й в 4,5 рази меншою, ніж у Великобританії. Це пояснювалося тим, що в цих країнах пенсіями забезпечувалися як інваліди, так і старі з 65-річного віку незалежно від стану працездатності. Крім того, в останній з 70-річного віку пенсії інвалідам нараховувалися незалежно від соціального становища. Головне, щоб пенсіонер не мав прибутку вище суми, еквівалентної 500 руб. на рік.

Порівняно з Німеччиною й Великобританією в радянських республіках були меншими й розміри допомоги з розрахунку на кожного пенсіонера. У першому випадку — в 1,5 рази, а у другому — в два рази. Проте у СРСР цей вид забезпечення передбачав також виплати в разі вдовства й сирітства¹³⁷.

Найбільш вагомою в бюджеті соціального страхування залишалася частка витрат на допомогу з тимчасової непрацездатності, хоча встановлення обмежувального максимуму по цьому виду допомоги для високооплачуваних робітників спричинило її зменшення з 47,5% до 40,17%¹³⁸.

Незважаючи на те, що за ст. 182 Кодексу законів про працю (КЗпП) центральним страховим органам дозволялося за браком коштів зменшувати розмір виплат з тимчасової непрацездатності до 2/3 заробітку, таке зниження не проводилося.

У жодній країні світу не передбачалося такого рівня забезпечення у разі тимчасової непрацездатності, як в Радянському Союзі. Наприклад, у Німеччині розмір допомоги на випадок хвороби становив від 1/2 до 3/4 фактичного заробітку. У Великобританії сума останньої фіксувалася в межах від 1/4 до 1/3 середнього заробітку. У західноєвропейських країнах меншим був і термін надання її, він звичайно обмежувався 26 тижнями.

Крім того, в СРСР допомога з тимчасової непрацездатності надавалася не тільки хворим, а й тим, хто доглядав за іншими членами родини, а також у разі карантину (заразної хвороби одного з членів сім'ї застрахованого)¹³⁹.

Вказаний вид страхування обіймав собою також материнство (забезпечення вагітних і породіллі), причому в Радянському Союзі, за висновками Б. Данського, він здійснювався найбільш повно. Якщо в радянських республіках робітниць обов'язково звільняли від роботи з отриманням повного заробітку на випадок вагітності й пологів на термін у 16 тижнів, а службовок — 12, то, за законами більшості західноєвропейських країн, застраховані породіллі в кращому разі отримували допомогу у розмірі від 1/2 до 3/4 заробітку впродовж 8–12 тижнів.

У розрахунку на одного застрахованого кошти, що витрачалися на страхування материнства в СРСР, у десять разів перевищували відповідні виплати, котрі надавалися у Великобританії та Німеччині. Щоправда, число застрахованих за цими видами страхування в радянських республіках було удвічі меншим, ніж у вказаних країнах.

До пакету соцстрахування на випадок тимчасової непрацездатності звичайно додавався також інший, так званий "додатковий" страховий пакет, який передбачав допомогу на випадок поховання, на предмети догляду за новонародженими та на годування немовлят. І хоча у перші роки радянської влади остання значно відставала від норм, встановлених КЗпП, її розміри поступово збільшувалися. Зокрема з квітня 1925 р. суму виплат для придбання предметів догляду було встановлено в розмірі 1/2 середньої зарплати для даної місцевості, а на годування — у чверть цієї суми.

З 1924–1926 р. внаслідок зростання заробітної плати середній розмір "додаткової допомоги" зріс майже в два рази. У 1926 р. вона на предмети догляду становила в середньому близько 23 руб., а на годування — майже 6 руб. на місяць. У цілому ж на кожний випадок пологів за весь час останнього витрачалося в середньому близько 42 руб.

Незважаючи на дотримання норм нарахування страхової допомоги за тимчасовою непрацездатністю, її фактичні розміри, особливо на початку 1920-х рр., не відповідали законодавчим. Цей парадокс пояснювався гіперінфляцією. Щоб захистити інтереси застрахованих, Наркомат праці у 1923 р. ввів індексацію виплат шляхом її нарахування в товарних рублях*. Із 1925 р. з цією ж метою було введено їх видачу два рази на місяць замість одного. Однак лише внаслідок проведення грошової реформи й переходу до твердої валюти інфляцію було зупинено¹⁴⁰.

Якщо страхування за тимчасовою непрацездатністю у радянських республіках було однією з найбільш розвинутих галузей страхування та

*Товарний рубль відповідав купівельній спроможності рубля 1913 р.

вважалось "передовим" навіть на європейському рівні, то допомога в разі безробіття — навпаки, — як за ступенем охоплених найомних працівників, так і за її розмірами. Щоправда, цей вид страхування передбачав також виплати безробітним на випадок хвороби, материнства й смерті (на поховання).

Витрати на повне забезпечення їх були непосильними для держави, котра виходила з економічної кризи. Кількість останніх, які отримували грошову допомогу й її розміри були незначними. Причому упродовж 1920-х рр. посилювалися обмеження щодо груп одержувачів і розмірів цих виплат, згідно з індустріальними пріоритетами. Щоправда, частка витрат на неї безробітним у бюджеті соціального страхування з 1920 р. по 1927 р. поступово збільшувалася — з 10,7% до 14,25%. Це пояснювалося насамперед постійним зростанням кількості безробітних упродовж 1920-х рр.¹⁴¹

В умовах хронічного дефіциту страхових коштів найбільш поширеним видом допомоги їм стали пільги щодо оплати користування житлом та комунальними послугами.

Розглянувши основні види допомоги застрахованим, перейдемо до з'ясування її розподілу між окремими групами одержувачів.

Незважаючи на класові пріоритети, рівень страхування різних груп робітників суттєво різнився. Існувала гендерна нерівність, зумовлена насамперед більш активною участю чоловіків у суспільному й зокрема індустріальному виробництві. З цієї причини частка застрахованих жінок була вдвічі меншою, ніж чоловіків.

Більшість застрахованих працювала в промисловості — 42%, 21% — на транспорті, 25% — у державних закладах, 5% — у сільському господарстві й 4% — у сфері обслуговування¹⁴². Наведені дані стосуються у цілому Радянського Союзу, але пропорції розподілу страхової допомоги між працівниками різних галузей народного господарства УСРР відрізнялися від них не суттєво.

Незважаючи на високу питому вагу працівників сфери обслуговування та сільськогосподарських робітників серед групи найманих працівників, частка застрахованих серед них була найменшою. Зокрема у 1925/26 р. в УСРР вдалося охопити повним страхуванням лише 40,5 тис. або 24% членів профспілки "Всеробітземліс" та частковим — 46,8% (без робітників цукрової промисловості). Це були переважно працівники радгоспів і лісгоспів, у той час як частка застрахованих річних та строкових робітників одноосібних селянських господарств не перевищувала 8,9%¹⁴³. В 1927 р. було застраховано вже 15 тис., або 19%, наймитів, причому, як і раніше, найменше страхувалися поденні й сезонні робітники — відповідно 0,5 і 9,2%.

Через рік після прийняття закону про соціальне страхування наймитів у селянських господарствах (1928 р.) кількість застрахованих серед них збільшилася до 82 тис. осіб, а їх частка серед їх усіх наймитів— відповідно до 60%. Оскільки головну увагу профспілкові органи зосереджували на захисті інтересів найманих робітників, котрі працювали в господарствах підприємницького типу, питома вага застрахованих у них була найбільшою — 64%. Значною вона була і серед громадських пастухів¹⁴⁴.

Розміри соцстрахування сільськогосподарських робітників юридично відповідали нормам, встановленим державою для промислового пролетаріату. Однак на практиці нормативи соціального забезпечення не реалізовувалися. В неповному розмірі надавалася допомога за "лікарняними", мізерними були пенсійне забезпечення, виплати по безробіттю та ін.

Брак коштів на соціальне забезпечення сільськогосподарських робітників зумовлювався різними чинниками. По-перше, недобором страхових внесків через економічну маломіцність селянських господарств; по-друге, нерозвиненістю мережі органів соціального страхування на селі; по-третє, пільговим розподілом централізованого страхового фонду на користь промислових робітників відповідно до індустріальних пріоритетів. Так, у 1927 р. із 10 млн руб. грошових надходжень цього фонду за рахунок відрахувань із заробітної плати працівників радгоспів було повернуто місцевим органам "Всеробітземлісу" лише 16%, або 1,5 млн. руб.

Класова політика призводила до ущемлення соціальних прав сільськогосподарських робітників. Так, члени "Всеробітземлісу" становили лише 5,3% серед представників різних профспілок, котрі в 1927 р. користувалися соціально-курортним лікуванням. Із безробітних усіх галузей народного господарства, які отримували відповідну допомогу, їх було 3,5%, а серед тих, котрі знаходилися на пенсійному забезпеченні, — 1%¹⁴⁵.

Щоб вийти зі скрутної ситуації компартійно-радянські органи вдалися до часткового перегляду статей державного законодавства з метою позбавлення деяких категорій осіб, насамперед тих, які мали додаткові джерела прибутку, окрім страхування, права на соцстрахування, а іноді й зменшення його розмірів по окремих видах страхування.

В 1926 р. розміри пенсійного забезпечення для певних груп його одержувачів було скорочено. Зокрема постанова Наркомсоцзабезу УСРР від 15 травня того року "Про права пенсіонерів у зв'язку з майновим станом їх" позбавила права на відповідне забезпечення працюючих серед тих, заробітки котрих удвічі перевищували норми пенсій, а також усіх членів інвалідних та інших видів кооперативів, які отримували їх, незалежно від розміру заробітків, за винятком учнів. Обмеження, встановлені для працюючих, поширювалися і на непрацюючих пенсіонерів, котрі мали доходи від різного майна (денаціоналізованих будинків, садиб,

меблів тощо). Пенсії також скасовувалися для осіб, які більше 6 місяців знаходилися на лікуванні у медичних закладах. Щоправда, їх родини зараховувалися на пенсійне забезпечення нарівні з тими, котрі втратили годувальника¹⁴⁶.

У 1927 р. органам праці було надано право обмежувати на 1/3 розміри пенсії за інвалідністю й так звану "додаткову допомогу" (на поховання, на предмети догляду за немовлятами та на їх годування) для осіб, які проживали в сільській місцевості. Це обмеження не поширювалося лише на мешканців фабрично-заводських селищ¹⁴⁷. Таким чином, підвищення пенсій міським робітникам здійснювалося за рахунок сільських.

Обмеження розмірів пенсій не поширювалося лише у разі втрати сім'ями годувальника. Однак встановлювалася пряма залежність розмірів допомоги сиротам від суми заробітку померлого. Якщо до 1926 р. родини з трьома дітьми отримували 2/3 повної пенсії, або 50% середньої для даної місцевості заробітної плати, то після 1926 р. — 4/9 зарплати померлого; з двома дітьми — 1/2 повної пенсії, або 1/3 заробітку (раніше — 40% його), з одним — 1/3 повної пенсії, або 2/9 заробітної плати (раніше — 30% її)¹⁴⁸. Таким чином держава намагалася посилити зацікавленість робітників у підвищенні продуктивності праці та їх кваліфікації.

Згідно з політикою залучення жінок у виробництво, з 1 червня 1927 р. вводився так званий "очікувальний строк", за котрим право на отримання виплат для породілля набували виключно робітниці, які пропрацювали за наймом півроку до початку відпустки за вагітністю, тобто такі, котрі підтвердили статус найманих¹⁴⁹.

Восени 1927 р. почала розформовуватися система страхової медицини "Робмед", сформована в середині 1920-х рр.¹⁵⁰

З метою економії страхових коштів у березні того року було введено особливі правила, які передбачали відмову від виплати допомоги при короткотерміновій непрацездатності, викликаній пияцтвом. Вважалися прогулами і також не оплачувалися дні відвідування амбулаторій, якщо вони працювали в неробочий час. Видача виплат застрахованому звичайно припинялася в разі з'ясування факту використання відпусток, що надавалися йому для лікування, не за призначенням¹⁵¹. Для попередження нецільового використання допомоги на поховання право на її отримання було обмежено колом найближчих родичів¹⁵².

Кампанія "режиму економії", започаткована на виробництві, охопила всі сфери суспільного життя. З метою скорочення "непродуктивних" (організаційних) витрат апарату соцстраху передбачалася його раціоналізація. Однак державні службовці, котрі боялися скорочення штатів внаслідок неї, намагалися здійснювати економію коштів за рахунок витрат на забезпечення застрахованих. Як повідомляли кореспонденти журналу

"Вопросы труда на Украине", на місцях часто-густо траплялися випадки, коли страхкаси скорочували тарифні (профспілкові — *Авт.*) відпустки за рахунок вирахування з них робочих днів, невідпрацьованих робітниками з причини хвороби. Мали місце й факти, коли страхові каси виплачували допомогу по безробіттю впродовж 6 місяців замість встановлених законом 9 та інші порушення страхового законодавства¹⁵³.

Дратувало застрахованих не тільки скорочення розмірів страхових виплат, як законне, так і незаконне, а й бюрократизм та тяганина у роботі відповідних органів. Для отримання допомоги їм доводилося не менше двох разів звертатися до страхкаси: вперше — для подання документів і вдруге — за отриманням грошей. В обох випадках, безперечно, не обходилося без тривалого очікування у чергах. Причому лише в двох містах УСРР — Харкові й Луганську — страхові каси розташовувалися на промислових підприємствах, що спрощувало процедуру отримання виплат.

У найгіршому становищі опинилися застраховані, котрі проживали в сільській місцевості. Оскільки органи соцстраху не здійснювали перекази грошової допомоги поштою, останнім часто-густо приходилося ходити за отриманням її до районних страхових кас на відстань до 20–40 верст. Це призводило до прогулів на виробництві¹⁵⁴.

Серйозні вади в роботі органів соцзабезу спричиняла централізація страхової справи. Багатоступенева система розгляду заяв застрахованих, концентрація страхкас у центрах економічних районів*, а також позбавлення місцевих органів соцстраху можливості самостійно розв'язувати дріб'язкові питання ускладнювали та затримували обслуговування застрахованих. Оскільки заяви безробітного про видачу допомоги мали проходити через 7 інстанцій, навіть у кращих страхових касах України більшість заяв про призначення пенсій задовольнялося в термін від одного до 10 місяців, у той час як за законом ця процедура мала здійснюватися впродовж двох тижнів.

Проте, навіть після призначення пенсій, митарства пенсіонерів не припинялися. Через погану організацію роботи страхкас їм доводилося простоювати в чергах за отриманням їх не менше 6 годин, в той час як сама операція, включаючи прийом пенсійної книжки, виписку ордера та видачу грошей, займала не більше 4-х хвилин.

*На районні страхові каси звичайно покладалося завдання обслуговування застрахованих працівників декількох заводів і фабрик. Зокрема в Донбасі було створено 25 районних кас держстраху, котрі охоплювали 164 тис. підприємств, на яких працювали 215 тис. найманих працівників (Хроника: Социальное страхование// Вестник профессионального движения Украины. — М., 1922. — № 4. — С. 26).

Численні непорозуміння між страховими органами й застрахованими спричиняло і недосконале законодавство. Безкінечні інструкції та роз'яснення до основних законів, що нерідко суперечили одні одним, були незрозумілі не тільки застрахованим, а й працівникам страхкас¹⁵⁵.

Система соціального страхування найманих працівників, котра сформувалася на початку 1920-х рр., діяла на основі політичних пріоритетів. І хоча влада наголошувала на класовому принципі соціальної політики, пільговиками цієї системи були військовослужбовці та особи, які мали особливі заслуги перед революцією. Це пояснювалося домінантою політичних факторів над економічними. Так, за основу пенсійного забезпечення було взято не тільки соціальне походження та майновий стан, а й чинники, що визначали політичну благонадійність потенційних пенсіонерів. Водночас стаж, освіта, кваліфікація органами соцзабезу не враховувалися. На початку 1920 рр., як вважає український історик В. Шарпатий, пенсії, їх види та розміри виконували функцію допомоги для певних категорій населення з тих, котрі не мали інших засобів існування. Причому сам факт проголошення їх пенсійного забезпечення виконував дві важливі функції: стабілізацію суспільного миру і формування в свідомості широких мас лояльного ставлення до радянської політичної системи¹⁵⁶.

У зв'язку з переходом до непу в соціальній політиці радянської влади посилювалися індустріальні пріоритети. Тому соцстрахування, запроваджене для сезонних, тимчасових та сільськогосподарських робітників здійснювалося у неповному обсязі. Виняток становили працівники радгоспів, які отримали повний пакет страхової допомоги.

Згідно з індустріальними пріоритетами, пенсії за інвалідністю стали призначатися виключно у разі отримання травм на виробництві. Вводилися вони також для пристарілих робітників, котрі мали серйозні захворювання. Щоправда, при обрахуванні розмірів пенсійної допомоги за інвалідністю органи соцзабезу не враховували ані коефіцієнт трудової участі працівників, ані попередній заробіток, а лише групу її.

Розміри інших видів соціальних виплат почали нараховуватися на підставі фактичної заробітної плати конкретного працівника, а не середнього заробітку для даної місцевості, як це робилося раніше. Під час визначення допомоги по безробіттю і при тимчасовій втраті працездатності враховувалися не тільки професійна кваліфікація, а й трудовий стаж.

Подовжувалися терміни надання страхових виплат непрацездатним та безробітним робітникам. Крім того, останні по соцстраху найманих працівників були поширені й членів їхніх родин. У меншому розмірі їх отримували особи, котрі залучалися до виконання трудових повинностей, що існували для міського населення на випадок надзвичайних ситуацій.

В той же час розміри деяких інших видів соціального страхування було скорочено — допомогу на поховання, на випадок смерті годувальника, а також на "придане для новонароджених", на випадок вагітності й годування немовлят. Щоправда, останні терміни суттєво подовжувалися.

Враховуючи необхідність перерозподілу бюджетних коштів на потреби індустріалізації, у 1926–1927 рр. вводилися нові обмеження страхової допомоги найманим працівникам. Зокрема для застрахованих, котрі проживали в сільській місцевості, скорочувалися розміри пенсій за інвалідністю й "додаткової допомоги" (на поховання, на предмети догляду за немовлятами і на його годування) для високооплачуваних робітників — розміри виплат у разі тимчасової непрацездатності, для всіх груп застрахованих — пенсій у разі втрати годувальника. Крім того, було введено так звану "поясну систему" нарахування заробітних плат та страхової допомоги.

З метою підтримки кадрових працівників посилювалася диференціація виплат для безробітних залежно від рівня їх кваліфікації.

Найбільш слабким ланцюгом соцстраху в УСРР, як й у цілому в Радянському Союзі порівняно з країнами Західної Європи були пенсійна справа й страхування в разі безробіття. Ці види допомоги поступалися західноєвропейським, як за широтою охоплення, так і за своїми розмірами. У той же час допомога на випадок тимчасової непрацездатності та материнства була більш розвинутою, зокрема остання надавалася не тільки хворим, а й тим, хто доглядав за ними в родині, а також у разі карантину (заразної хвороби одного з членів родини). Крім того, в СРСР передбачалося соціальне забезпечення на випадок вдівства і сирітства.

Серйозною перешкодою на шляху формування "страхового бюджету" була проблема несвоєчасного надходження відповідних внесків, а також їх менші розміри в Україні порівняно з Російською Федерацією.

3. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування

В 20-х рр. у містах УСРР, як і в більшості країн Європи, панувала житлова криза. Внаслідок природного старіння та руйнації житлофонду під час воєнних дій, а також через ігнорування економічних стимулів розвитку комунального господарства в умовах політики воєнного комунізму криза катастрофічно загострилася.

Зважаючи на обмеженість житлофонду, було встановлено нормоване житлове забезпечення городян. Згідно з "Житловим кодексом УСРР" 1923 р., норма житлоплощі, якою мали забезпечуватися городяни, не могла перевищувати 13,65 кв. м (3 кв. сажні) на особу, не враховуючи допоміжних приміщень — ванних та туалетних кімнат, кухонь, коридорів

і комор. Залежно від місцевих умов, міським та селищним радам дозволялося зменшувати площу до 9,1 кв. м (2 кв. сажні) на особу. Такі норми отримали назву "голодних"¹⁵⁷.

Формально це правило не поширювалося на робітників і службовців, котрим дозволяли займати "надлишки" житлоплощі у розмірі до половини житлової норми, щоправда, виключно за умовою, якщо вона не становила собою окрему кімнату¹⁵⁸. В 1928 р. у зв'язку із загостренням житлової кризи розмір "надлишків" для категорії "трудящих" було обмежено наполовину — до 25% відповідної норми (в абсолютних цифрах їх гранична межа становила 9,1 кв. м)¹⁵⁹.

У дійсності пільги "для трудящих" виявилися нездійсненними. Для більшості робітників недосяжною мрією залишалися навіть мізерні норми житлоплощі. За переписом 1926 р., вони були забезпечені житлом гірше, ніж інші категорії населення, — лише на третину від встановленої норми. А саме — на кожного робітника припадало у середньому по 4,9 кв. м житлової площі¹⁶⁰.

Найбільшої гостроти житлова криза досягла у промислових регіонах — у Донецькому гірничому й особливо Криворізькому металургійному районах, де більшість робітників залишалася незабезпеченою житлом. По окремих трестах від цієї кризи особливо потерпали (дані на 1923/24 р.) робітники "Південсталі", "Донвугілля", "Коксобензолу", "Південно-рудного тресту"¹⁶¹.

Лише в 1926 р. внаслідок житлового будівництва трестом "Південсталь" ситуація з житлом для металургів дещо поліпшилася: рівень їх відповідної забезпеченості сягнув 5 кв. м на особу при середньому рівні для робітників усіх галузей фабрично-заводської промисловості, не враховуючи групи металістів, — 4,7 кв. м. У найгірших умовах залишалися шахтарі — 3,8 кв. м на особу (наведені дані стосуються Гірничого (Донецького) та Дніпровського (металургійного) районів Степу).

Менш суттєво, ніж за регіональними і галузевим особливостями, різнився рівень житлової забезпеченості робітників залежно від їх кваліфікації: від 4,3 до 4,8 кв. м на особу (в середньому по всіх галузях промисловості), тобто у межах 10%¹⁶².

Залежно від типу поселень більш заселеними були житла в робітничих селищах, причому за відомчим підпорядкуванням промисловості — особливо підприємств союзного і республіканського значення. У порівняно кращих умовах жили робітники обласних центрів, насамперед Одеси, Києва і Миколаєва, де був найвищий рівень забезпеченості населення житлоплощею¹⁶³, а також трудівники місцевої промисловості. Ця тенденція зберігалася впродовж другої половини 20-х рр., незважаючи на повсюдне зниження рівня житлового забезпечення мешканців України.

В Донбасі й у Дніпропетровському регіоні, незважаючи на високі темпи зростання житлоплощі, яку займали робітники, відбувалося зниження рівня їх житлової забезпеченості, зокрема по Донбасу — з 4,1 до 3,8 кв. м на особу. Й це — за офіційними даними. Фактичні ж норми житлової забезпеченості робітників були нижчими, оскільки житлоплоща, котра призначалася для них у відомчих будинках і житлокооперативах, час від часу надавалася "стороннім особам". Зокрема по Гірничому та Дніпровському промислових районах частка житлового фонду, що використовувалася не за призначенням, становила від 8,3% до 14,6%¹⁶⁴.

Через брак житла робітники заселяли будь-які запропоновані їм помешкання, незалежно від якості й віддаленості останніх від місця роботи. Отриману житлоплощу вони звичайно не могли ані продати, ані навіть обміняти, оскільки законодавством обмін квартир не регулювався, а практика, що встановилася, робила його, за рідкісним винятком, неможливим. Щаслива нагода покращити житлові умови надавалася їм дуже рідко — лише у разі переїзду або "ущільнення" непманів¹⁶⁵.

Характеризуючи житлові умови робітників, варто звернути увагу на класифікацію робітничих жител за сектором житлового фонду, категорією домоволодінь, типом жител та формою організації побуту жильців. У XIX — на початку XX ст. міські пролетарі розселилися на околицях міст — так званих робітничих слобідках. У місцевостях високої концентрації фабрично-заводської промисловості для них споруджувалися робітничі селища, розташовані поблизу підприємств. На початку 20-х рр. міських робітників почали розселювати по квартирах заможних городян у престижних, центральних районах міст, водночас тип жител мешканців робітничих селищ не змінювався.

Перепис житлового міського фонду, проведений у 1923 р., не дає можливості з'ясувати, котра частка міських робітників мала домову власність, а яка володіла кооперативним житлом або орендувала державне, відомче, кооперативне чи приватне. Проте відомо, що наприкінці 20-х рр. заселений робітниками житлофонд, розподілявся порівну між у суспільним і індивідуальним секторами. В останньому у рівних частках він поділявся на власні мешкання та житло, наймане в приватних осіб. За категорією домоволодінь перше місце посідали будинки державних закладів і промислових підприємств. Друге місце належало житлово-орендній кооперації¹⁶⁶. У кращому стані були будинки, які перебували в розпорядженні промислових підприємств. Вони частіше обновлялися, ніж ті, які належали муніципалітетам, оскільки підприємства краще фінансувались, а їх робітники відзначалися організованістю, часто брали ініціативу у власні руки й самостійно ремонтували житло¹⁶⁷.

У містах для заселення робітників використовувався старий житловий фонд та тимчасове житло барачного типу. Будинки, в котрих вони оселялися, звичайно були споруджені з дерева або недовговічних матеріалів. Лише 19% усіх будівель у містах України було побудовано з каменя¹⁶⁸.

Основними типами жител, в яких проживали робітники, були комунальні квартири, казарми-гуртожитки, індивідуальні будинки. Одинакам, що прибували на виробництво з сіл, у випадку наявності надавалися ліжка в казармених приміщеннях, а сімейним — будинки "легкого типу" без зручностей. Значна частина новоприбулих із села осідала в житлах "старих" кадрових робітників у порядку їх "самоущільнення".

Дефіцит житлоплощі, брак грошових коштів і можливостей для придбання предметів домашнього вжитку багато у чому визначали санітарний стан приміщень, їх благоустрій та комфортність. Додатковий стіл або ліжка в єдиній кімнаті, де жила родина з 4–7 осіб, уже являла серйозну проблему, особливо, якщо вона служила складом для продуктів, місцем для приготування їжі і прасування білизни. За спостереженнями С.Струмиліна, котрі стосуються 1923 р., половина обстежених робітників взагалі не мала простирادل, чверть — ані наволочок, ані подушок. За даними бюджетних обстежень, проведених у 1927 р., лише 40% робітничих родин мали на кожного їх члена окреме ліжка. Інші були "змушені спати покотом на спільній сімейній постелі або ночувати на нарах, лежанках, сундуках, а то прямо на підлозі"¹⁶⁹. Ці дані загальносоюзного значення. Але становище українських робітників було не кращим.

Важливим типом жител для останніх у місцях із великою зо середньомісцевістю промисловості були казарми. Притому, що вони нерідко являли собою добротну кам'яну, цегляну або дерев'яну будівлю, іноді в декілька поверхів з опаленням та іншими побутовими зручностями, робітники розташовувалися там надзвичайно скупчено. Недаремно вони надавали перевагу проживанню на приватних квартирах, хоча і там житлові умови були не кращими, або продовжували ходити кожен день на фабрику із села. Так, у 1923 р. більшість гірників Боково-Антрацитного відділення тресту "Донвугілля" мала житла в 2–5 верстах від роботи¹⁷⁰. В цілому ж робітники, які пов'язали своє життя з містом, намагалися обзавестися власним будинком.

Ще з дореволюційних часів усі, хто проживав у казармених приміщеннях, вели спільне господарство, котре називалося артільним. У 20-х рр. воно було використано більшовиками для втілення утопії про комуністичні фаланстери. Ідея житлових "будинків-комун" почала впроваджуватися в добу воєнного комунізму серед представників нової політичної еліти. Певний час її намагався запровадити в побут комсомол¹⁷¹. У більшості випадків молодіжні комуні організовували

одинаки — молоді робітники або студенти, які проживали у робітничих казармах та студентських гуртожитках. За виразом тих років, у комунах "спільними були житло, барахло й шамовка" (їжа — *Авт.*)¹⁷².

Згідно з постановою РНК УСРР від 24 серпня 1921 р., в губернських містах почали засновуватися будинки-комуни для робітничих підлітків. У житлових будинках, що прикріплювалися до промислових підприємств, також організовувалися комуни для дорослих робітників, до котрих у першу чергу переселяли робітників, які були необхідні для підприємств, що жили в незадовільних умовах, а в другу — ті, які мешкали на відстані 3-х верст та більше від роботи¹⁷³. Однак у роки непу ідея комунального існування не стала основою житлової політики влади.

На загальнодержавному рівні вона відродилася в кінці 20-х років, коли розгорнулася бурхлива дискусія про тип робітничих жител, головним із котрих, за пропозицією архітекторів-авангардистів — радикальних прихильників комуністичної ідеї, мав стати будинок-комуна.

Злиденні умови життя формували мораль, яка не відповідала ідеалам комуністичного побуту. Члени комісій, що обстежували робітничі гуртожитки, зазначали, що у них "мали місце пияцтво, хуліганство, бійки, прищеплювалася нечистоплотність і некультурність, не було ніяких розваг, цілий день грали лише в карти, і пили горілку, процвітали крадіжки...". Життя мешканців будинків-комун та гуртожитків-комун так і не стало для більшості з них спільним життям єдиного колективу, а залишилося вимушеним співіснуванням на спільній території. Невдалий досвід організації таких комун було засуджено спеціальною постановою "Про перебудову побуту", прийнятою ЦК ВКП(б) 16 травня 1930 р.¹⁷⁴

Життя у формі комун ніколи не було особливо популярним, але так звані комунальні квартири як тип жител та спільного співіснування були досить поширеним явищем.

Спробам організації комуністичного побуту відповідав характер радянської житлової політики. У добу воєнного комунізму всі городяни УСРР користувалися житлом безкоштовно. Але у квітні 1922 р., у зв'язку із запровадженням непу, було введено платність за найом квартир у будинках муніципального фонду. Розміри квартплати залежали не тільки від витрат на утримання помешкань і розміру житлоплощі, що винаймали квартиронаймачі, а також від благоустрою й місця розташування жител.

Зважаючи на низький рівень зарплати найманих працівників, влада встановлювала для них невисокі тарифи на квартирну плату та комунальні платежі. Однак надлишки житлоплощі їм належало оплачувати по підвищених тарифах — від двократних до двадцятип'ятикратних¹⁷⁵. Витрати на житло, його опалення й освітлення у бюджеті робітничих родин стабільно займали третє місце після харчування та одягу¹⁷⁶.

За постановою РНК України "Про квартирну плату" від 14 вересня 1923 р., що була прийнята на основі "Житлового кодексу УСРР", розміри тарифів на оплату житла для робітників і службовців почали диференціюватися залежно від їх зарплати: в межах 40–85 коп. за 1 кв. сажень (4,55 кв. м) житлоплощі на місяць, причому оплата надлишків останньої (не більше 2 кв. сажнів, тобто 9,1 кв. м на особу) для них встановлювалася в тому ж розмірі, що й за основну (для інших мешканців — у подвійному розмірі). Найбільші ставки за оплату житлової площі було встановлено для осіб з нетрудовими прибутками — від 3–5 руб. зол. за 1 кв. сажень (4,55 кв. м)¹⁷⁷.

Однак квартплата, що передбачала пільги трудящим, не забезпечувала бюджетних витрат для утримання домоволодінь. Тому, за рішенням ВУЦВК, місцевим виконкомам дозволялося проводити так звані "добровільні самообкладання", а фактично додаткові примусові стягнення коштів із жильців малоприбуткових комунальних будинків, заселених робітниками. Розміри "самообкладань" нерідко в 3,5 рази перевищували ставки квартирної плати¹⁷⁸, хоча в 1926 р. ВУЦВК обмежив їх 15%¹⁷⁹.

У листопад 1923 р. квартирна плата та комунальні послуги (без палива) становили в середньому по СРСР 3,9% бюджету робітничої родини, а через рік частка витрат на оплату житла підвищилася до 5,3%. І тим не менш квартплата ледве покривала 40% експлуатаційних витрат домоуправлінь¹⁸⁰.

У березні 1925 р було проведено нове підвищення квартирної плати. Однак її розміри для робітників не мали перевищувати 15% від середньостатистичної зарплати, а збільшення квартплати — 50% старих нормативів квартплати (до Першої світової війни частка витрат на житло в бюджеті робітників становила 7–19% зарплати). Для безробітних, як і для родин червоноармійців, ставки квартплати були ще нижчими. Вони встановлювалися у половинному розмірі від тарифів для робітників¹⁸¹.

Існуюча система квартирної плати, побудована на врахуванні розмірів зарплати квартиронаймача, утискала інтереси багатодітних родин, котрі мали одного годувальника, й полегшувала оплату житла для них з декількома працюючими. Крім того, ця система не враховувала якості житла.

Ці недоліки усунула постанова ВУЦВК "Про квартирну плату і заходи щодо врегулювання користування житлами в містах і селищах міського типу" від 8 грудня 1926 р. Згідно з нею, ставки квартплати почали диференціюватися, по-перше, залежно від типу населених пунктів (густоти населення) та вартості експлуатації їх домового господарства, а по-друге, від розмірів заробітної плати відповідального наймача або сукупного прибутку родини останнього, а також залежно від кількості

осіб, що знаходилися на його утриманні. Крім того, нова система квартирної плати помітно підвищила розмір оплати житла за рахунок заможних верств населення.

Якщо для робітників і службовців тарифи на житло встановлювалися у межах 20 коп. — 6 руб. за квадратний сажень, то для кустарів та ремісників — від 1 до 9 руб., а для торгівців й "інших осіб нетрудових категорій населення" — від 6 до 18 руб.¹⁸²

При "голодній нормі" житлоплощі в 11,1 кв. сажня на особу (по Україні норма була ще меншою — 10,8 кв. сажня) і середній чисельності родини у 4 особи витрати на оплату житла розміром у 4,4 кв. сажня сягали від 3,9% до 8,2% зарплати робітників залежно від її розмірів та ставок квартплати¹⁸³.

Такі ж само робітники й службовці, родини яких проживали на більшій житлоплощі розміром у 6 кв. сажнів мали витратити на квартирну плату від 5,7% до 11,1% зарплати, а в середньому — 8,9,2%¹⁸⁴

Зростання ставок квартплати, особливо у столиці, де раніше розміри її встановлювалися на рівні нижчому від середнього, викликало гостре незадоволення робітників й збільшило неплатежі за оренду жител. Стрибок тарифів на квартирну плату в Харкові сягнув 430%, а у решті міст України в середньому — 60–90%¹⁸⁵.

Завдяки підвищенню квартплати вдалося забезпечити майже повну самоокупність домоволодінь. Але їх прибутковість, котра у дореволюційні часи сягала 4–7%, дозволяючи проводити нове житлобудівництво, не була досягнута¹⁸⁶. Тому на основі постанови РНК УСРР і ВУЦВК від 28 лютого 1928 р. "Про квартплату та заходи щодо врегулювання користування житлами в містах та поселеннях міського типу" ставки квартплати знову підвищувалися.

Нове підвищення, як і попереднє, проводилося головним чином за рахунок прибутків заможних верств населення. Однак одночасно було збільшено мінімальні ставки квартирної плати для низькооплачуваних груп робітників. Крім того, посилилася диференціація її залежно від вартості експлуатації й норм амортизації житлогосподарства в окремих місцевостях України, а також від характеру використання окремих житлових приміщень (за призначенням або всупереч).

Пільгові ціни на житло, гарантовані робітникам у націоналізованому і кооперативному секторах житлового господарства, не поширювалися на приватний. Тим часом частка робітників, котрі через житлову кризу винаймали мешкання в приватників, та оплачували їх за ринковими цінами, була значною, особливо у промислових регіонах республіки. Це підтверджують дані про розміри житлоплощі, яку орендували робітники за угодами з приватними особами. Зокрема в індивідуально "денаціона-

лізованих" будинках розміри житлової площі, котру винаймали робітники (за даними на 1926 р.), по окремих містах сягали від 10% до 40% її, у в приватновласницьких — від 15% до 60%.

В різних містах республіки ціни у приватному секторі на той час у 1,5–2,7 рази перевищували нормовану квартплату для робітників, встановлену в націоналізованих будинках. Тому оренда приміщень у приватному секторі лягала важким тягарем на плечі робітників. Водночас, що нормована квартирної плата в державному житловому секторі за середньостатистичними вимірами сягала 12% бюджетних витрат їх родин.

Радянська влада активно намагалася поліпшити житлові умови робітників. На початку 1920-х рр. це здійснювалося шляхом націоналізації житлових будинків і "ущільнення" або виселення з них "нетрудових елементів".

Згідно з Житловим кодексом УСРР, прийнятим 1 листопада 1921 р., першочергову перевагу на оренду домових будівель з націоналізованого фонду отримали радянські органи, профспілкові та кооперативні об'єднання робітників для потреб цих організацій. В другу чергу домові будівлі надавалися різного типу колективним об'єднанням робітників; в третю — професійним спілкам і радянським органам для житлових потреб їх членів; у четверту — іншим об'єднанням "наєвних жильців будинкових володінь"; у п'яту — окремим особам, що користувалися виборчим правом за радянською конституцією, й їх об'єднанням; та в шосту, — іншим громадянам¹⁸⁷.

У зв'язку із загостренням житлової кризи в середині 20-х рр. розпочалося "ущільнення" державних і кооперативних закладів, насамперед у столиці. Їх переміщали в міста з меншою щільністю мешканців. Одночасно під постійні житла для робітників стали використовувати приміські дачні селища, незважаючи на їх непристосованість для постійного проживання й відсутність належного транспортного сполучення з промисловими підприємствами¹⁸⁸.

Порядок адміністративного виселення громадян із приміщень, які вони займали, було затверджено лише у вересні 1922 р. За постановою РНК УСРР, виселення допускалося стосовно п'яти категорій осіб. По-перше, тих, котрі жили в будинках центральних і губернських радянських, державних та профспілкових органів, але не перебували на службі у закладах цих останніх. По-друге, тих, що проживали в "будинках-комунах", але не були членами профспілок або не займалися найманою працею. По-третє, осіб найманої праці, які жили у будинках, прикріплених до фабрично-заводських підприємств, але не працювали на них. І, по-четверте, всіх жильців будівель нежитлового призначення (побудованих під школи, лікарні, банки й т. ін.). Крім громадян, котрі незаконно (згідно

з новою постановою) займали приміщення, виселенню підлягали і ті, які жили в будівлях, що потребували термінового ремонту¹⁸⁹.

Ухвалена постанова захищала не стільки класові, скільки економічні інтереси окремих відомств та виробництв.

Згідно з Житловим кодексом УСРР 1923 р., практику адміністративних виселень було згорнуто. Останні дозволялося проводити лише в двох випадках: при наданні приміщень для державних закладів і проведення капітальних ремонтів жител. За інших обставин вони мали здійснюватися на підставі вироків судів. Виключення становили лише адміністративні виселення з приміщень, прикріплених до промислових підприємств.

Виселенню у судовому порядку підлягали орендарі житла, котрі погіршували стан майна або користувалися ним не відповідно до договору оренди; ті з них, які своєю поведінкою робили неможливим сумісне проживання для інших мешканців; а також ті, котрі не ремонтували жител або не оплачували оренду. Зокрема, коли вони відмовлялися покривати заборгованість по квартплаті впродовж 2-х місяців по закінченню строку, встановленого судом¹⁹⁰.

Політика, спрямована на відбудову житлофонду на кошти квартиронаймачів, неминуче призвела до обмеження адміністративних виселень і таким чином ослабила можливості місцевих виконкомів перерозподіляти житло, котре знаходилося в їх розпорядженні, на принципах класової політики. Будинки муніципалізованого житлофонду почали активно передаватися у розпорядження житлово-орендних кооперативів, які намагалися залучати до себе нових членів із заможних верств населення.

Новий етап адміністративних виселень розпочався наприкінці 20-х рр. Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 4 січня 1928 р. "Про житлову політику", комунальні органи припиняли угоди на оренду житла з особами "нетрудових категорій".

Захистом інтересів найманих працівників займалися житлові комісії, до складу котрих входили представники профспілок. На ці комісії покладалися обов'язки з'ясування житлових потреб робітників, перевірки й затвердження списків будівель, що підлягали націоналізації або навпаки денаціоналізації, а також розв'язання питань здачі цих останніх в оренду, тобто розподілу житла¹⁹¹. Однак через житлову кризу, відповідні комісії нерідко порушували інтереси самих "трудящих", "ущільнюючи" тих з них, які тимчасово виїжджали з квартир. Щоб попередити такі ексцеси, НКВС УСРР у червні 1924 р. зобов'язав відділи комунального господарства зберігати житло за членами профспілок під час їх відряджень, відпусток та трудових мобілізацій¹⁹².

Часто-густо порушувалися права робітників, виселених для проведення капітального ремонту будинків. Їм не тільки не надавали транспортних

засобів для перевезення меблів і речей домашнього вжитку, а й вселяли у малопритатні для проживання приміщення, причому після завершення ремонту не повертали у відремонтовані будинки.

В робітничих селищах бували випадки, коли заводоуправління, керуючись необхідністю закріплення на виробництві новоприбулих висококваліфікованих робітників, виселяли з казарм та будинків малозабезпечених некваліфікованих працівників, сиріт і вдів загиблих, а також без робітних¹⁹³.

Однак головним чинником, який перешкоджав здійсненню класових пріоритетів у житловій політиці, була нерентабельність комунального житлового господарства. Через неможливість відбудувати та підтримувати в належному стані зруйнований житлофонд власними коштами держава почала залучати до цього приватні капітали та поступилася політичними принципами заради економічних інтересів. У середині 20-х рр. у житловому секторі економіки набули розвитку елементи капіталістичних відносин і форм господарювання. Створювався обмежений місцевий ринок житла, впроваджувалася приватна оренда, формувалися виробничі (будівельні) та споживчі житлові кооперативи.

Тотальна націоналізація міського житлофонду була неможлива через його зруйнованість. Зважаючи на відсутність коштів для відбудови та утримання цього фонду, держава оголосила про часткову денационалізацію останнього. Їй, а фактично переданню в дострокову оренду без поновлення права власності на нерухоме майно підлягали будівлі, котрі потребували капітального ремонту.

В 1923 р. житлова кооперація охопила до 35% житлоплощі великих міст, а до 1926 р. — до 65%. Частка мешканців, що зараховувалися до категорії "трудящих", в ЖОКТ (житлово-орендних кооперативних товариствах) становили від 77,4% до 96,4%. Однак частка робітників у них була незначною, оскільки правління кооперативів були зацікавлені у високих пайових внесках та максимальній квартплаті високооплачуваних квартиронаймачів.

Хоча ЖОКТ засновувалися як у муніципальних, так і "промислових" домоволодіннях, велика їх маса, заселена робітниками, не була охоплена кооперацією, оскільки у них не вистачало коштів на обов'язкову доплату до квартирної плати, встановлену у кооперативах для ремонту жител¹⁹⁴.

Намагаючись "оробітничити" житлові кооперативи, влада зобов'язала комунальні банки розгорнути в 1923 р. кредитування робітників, які бажали викупити й відбудувати дешеві будинки вартістю від 20 до 30 тис. руб. Згідно з промисловими пріоритетами, ці кредити надавалися виключно робітникам, котрі працювали на виробництві¹⁹⁵.

Ми не маємо вихідних даних з 1924 р., які б дозволили простежити динаміку розподілу житлофонду між різними соціальними групами насе-

лення за відповідний період. Проте відомо, що в 1927 р. робітники займали 23,7% площі у житлово-орендних кооперативах¹⁹⁶. Частка її серед членів останньої в УСРР зросла з 1924 р. по 1927 р. з 21,2% до 31,5% і стала відповідати їх питомій вазі в структурі міського населення. Однак рівень житлового забезпечення робітників у житлокооперації — 1,52 кв. сажня (6,7 кв. м) із розрахунку на особу — був найменшим порівняно з іншими верствами населення. 79,6% пайщиків кооперації становили малозабезпечені робітники та службовці із заробітком до 100 руб.¹⁹⁷

Намагаючись покращити житлові умови робітників, партійні й радянські органи посилили роль останніх у керівних та контрольних органах кооперації, котрі слідкували за розподілом житлоплощі в їх інтересах. Робітники, що входили до кооперативних правлінь, забороняли здачу житлоплощі в найом "нетрудовим елементам", а при її звільнені, не дозволяли членам кооперативів розширювати останню, яку вони займали, поза встановленою "голодною нормою", навіть якщо вона не досягала санітарної¹⁹⁸.

З 1926/27 р. до першої половини 1929 р. частка робітників в органах керівництва ЖОКТ збільшилася з 31,5% до 56,4%, а житлоплоща, що виокремлювалася у кооперативах для них, зросла з 22,2% до 29,7%. Й це при тому, що за той час питома вага робітників серед міського населення УСРР зросла з 27,3% до 34,7%¹⁹⁹. Тобто було досягнуто тенденцію, коли темпи збільшення житлової площі для робітників перевищували динаміку зростання робітничого населення. Її збереження відкривало перспективу усунення неповноцінного (порівняно з іншими верствами) житлового забезпечення робітників.

З другої половини 1920-х рр. розпочалось державне житлове будівництво для робітників, яке здійснювалося переважно на кошти промислових і транспортних трестів й у менших розмірах — комунгоспів. Частка витрат державних органів на житлове будівництво у загальній сумі витрати різного типу забудовників (включаючи приватників і кооперацію) була переважаною — в розмірах від 87,5% (1923/34 р.) до 67,6% (1927/28 р.). Спрямо-ваність житлової будівельної політики визначали класові пріоритети.

Розширення житлофонду республіки розпочалося з другої половини 1920-х рр. насамперед завдяки житловому будівництву трестів. У травні 1925 р. Держплан України ухвалив план Вищої ради народного господарства УСРР по житловому будівництву для робітників підприємств союзного значення на суму 10 млн. 300 тис. руб. та республіканського значення — 3 млн. 95 тис. руб.²⁰⁰ На ці кошти планувалося спорудити 112 тис. 703 куб. сажні житла (Див. додатки, табл. № 18)²⁰¹.

Завдяки проведеному будівництву рівень житлової забезпеченості робітників дещо збільшився по окремих трестах — "Південсталь", "Коксо-

бензол", "ЮРТ" й "Укрсільтрест", де значна частина їх перемістилася з казарм до сімейних квартир. Зокрема по тресту "Південсталь" рівень житлового забезпечення зріс із 4,26 до 4,43 кв. м на одну особу, а по "ЮРТу" — з 4,7 до 5,15 кв. м. В той же час по тресту "Донвугілля" він, навпаки, зменшився з 6,1 до 5,03 кв. м²⁰².

У 1927 р. в зв'язку з пуском двох великих металургійних заводів "Південсталі" — Південно-Дніпровського (у Кам'янському) і Петровського (в Єнакієвому) житлова проблема для робітників цього тресту, кількість котрих збільшилася з 78 до 100 тис. осіб, знову загострилася²⁰³. Наприкінці 20-х рр. зі 149 тис. робітників "Південсталі" заводськими квартирами користувалися близько 49 тис. осіб, причому лише 8–10% з них були задоволені житловими умовами (дані по заводах ім. Г. Петровського, ім. В. Леніна й ім. Ф. Дзержинського). В середньому на одну особу у Дніпровському металургійному районі припадало 3,8 кв. м житлоплощі — нижче, ніж в інших відповідних регіонах країни²⁰⁴.

Гостро постала проблема забезпечення житлом будівельників та робітників Дніпрельстану²⁰⁵.

В 1927–1930 рр. 2/3 новозбудованого державного фонду було виокремлено для робітників²⁰⁶. Однак житлова криза, через залучення у виробництво нових робітників, не зменшувалася.

На початку 20-х років єдиною можливістю покращити житлові умови було індивідуальне будівництво. Роздача ділянок під індивідуальну забудову щорічно збільшувалася. Наприклад, у Харкові за чотири роки (з 1922/23 р. по 1926/27 р.) вона зростала більше, ніж у 5 разів (з 360 до 1860 ділянок). Однак через скромний бюджет городян, і насамперед, робітників, 65% їх залишалося незабудованими. За даними окружного статистичного бюро, середній заробіток робітника в столиці у 1926 р. становив 65 руб щомісячно, а вартість стандартного двокімнатного будинку з кухнею дорівнювалася 2 тис. руб.

Розміри індивідуального житлобудівництва порівняно з житловою кризою залишалися незначними. Так, в Єнакієвому Донецької губернії у 1925 р. з 16 тис. робітників та службовців державного металургійного заводу й приміських рудників були забезпечені житлом лише 50%. Впродовж року отримали земельні ділянки для забудови 375 найманих працівників, із тих 450, які подали заяви. За будівельний сезон (квітень-жовтень) їм вдалося спорудити 149 будинків, а будівництво 141 — залишилося незавершеним²⁰⁷.

Звичайно робітники розпочинали побудову, отримавши позику від міськради в розмірі 100–300 руб строком до 7 місяців. Недостатню суму вони розраховували отримати від продажу рухомого майна родини, позик у приватних осіб і шляхом суворої економії сімейного бюджету²⁰⁸.

Нерідко через обмежені матеріальні можливості робітники не могли завершити будівництво та продавали недобудовані помешкання. Поширеним явищем серед них також був продаж будівельних ділянок.

Ті ж забудовники, котрі всупереч відсутності коштів, не бажали розставатися з мрією про власне житло, будували на ділянці сарай й, обмазавши його глиною, жили в цій халупі, розраховуючи спорудити постійне житло. Нерідко, щоб здешевити витрати, забудовники порушували будівельний проект і споруджували "хатинку на курячих ніжках". Як правило, будинки споруджувалися без всяких зручностей (ванної та туалету).

Коли ж робітникам вдавалося споруджувати будинки відповідно із затвердженим проектом, вони потрапляли у багаторічну кабалу. Їм не вдавалося обставити помешкання, оскільки всі меблі й речі домашнього вжитку були продані для оплати будівництва, а скромний заробіток майже цілковито поглинався сплатою боргів. Для їх сплати робітники буквально "садили родину на хліб і воду", залишаючи на життя для всіх її членів на місяць всього 15–20 руб.²⁰⁹ У результаті, незважаючи на отримане житло, якість їх життя не покращувалася.

Зменшити витрати на житло надавала участь в житловій кооперації, яка будувала дешево і якісно, порівняно з іншими забудовниками. На ті ж само кошти вона могла забезпечити житлом на 15% більше осіб, ніж будівельні організації трестів, не кажучи про індивідуальних забудовників. Однак кооперативне будівництво почало розгортатися лише з другої половини 20-х рр. головним чином у промислових центрах — Донбасі, Дніпропетровську й Криворіжжя, а також у великих містах — насамперед Харкові, Києві та Одесі.

Основними пайщиками житлової фабрично-заводської кооперації стали робітники. Їх частка в РЖБК (робітничих житлово-будівельних кооперативах) дорівнювала 2/3 членів²¹⁰. Оскільки пайщики РЖБК мали вносити не менше 10% власних коштів у фонд нагромадження, житлово-будівельні кооперативи робили ставку на залучення високооплачуваних кваліфікованих робітників. Тобто членство в кооперативах було доступним не для всіх²¹¹.

Лише п'яту частину пайщиків становили малозабезпечені робітники із заробітком до 50 руб., 2/3 — від 51 до 100 руб., тобто середньо забезпечені, а решту — найбільш забезпечені із заробітком вище 100 руб.²¹² На жаль, статистичні обстеження не зафіксували дані про те, скільки робітників, і зокрема високооплачуваних, входили до складу РЖБК, тобто про те, яка частка їх покращила житлові умови за рахунок кооперативного будівництва.

Через обмеженість пайових капіталів кооперативне житлове будівництво залишалось найменш поширеним. Щоправда, завдяки державним кредитам його розміри поступово зростали. Якщо у 1924/25 р. частка

кооперативного становила всього 8,4% суми всього житлового будівництва в УСРР, то в наступному році цей показник збільшився до 10,3%, а ще через рік — до 18,6%²¹³.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У і Української економічної наради "Про житлову кооперацію" (1927 р.), ЖБК почали поступово перебирати на себе житлове будівництво в адміністративних центрах і промислових районах, що проводилося виконкомом рад та трестами, а останні поступово передавати робітничим кооперативам кредити на житлове будівництво²¹⁴.

Хоча так звані "промислові" й "транспортні" житлові кооперативи мали забезпечувати житлом постійних робітників стабільно діючих підприємств, нерідко траплялися випадки, коли квартири або кімнати в РЖБК виділялися "стороннім особам" — або родичам членів кооперативних правлінь, або "непманам" за хабарі. У той же час члени кооперативів робітники підлягали виселенню²¹⁵.

Лише наприкінці 20-х рр. господарські органи отримали важелі впливу на розподіл житлової площі в РЖБК: їх на правах юридичних осіб почали приймати членами робітничих житлово-будівельних кооперативів та виокремлювати для них третину спорудженої житлової площі. Вони могли заселяти її за власним рішенням, без погодження з правліннями РЖБК²¹⁶. Але цей захід суттєво не вплинув на ситуацію із забезпеченістю робітників житлом.

Робітники залишались не забезпеченими не тільки житлом, а й користуванням комунальними послугами, що були малодоступними для більшості мешканців України. В 1925 р. з 608 міст та селищ міського типу республіки лише 43 мали водогони, 5 — каналізацію, 125 — електростанції, 9 — трамваї²¹⁷. Щоправда, в умовах воєнного комунізму користування житлово-комунальними послугами для робітників державного сектора виробництва, як і для тих, що обслуговували прорадянські профспілкові (підвідомчі Південбюро ВЦРПС) та кооперативні заклади й підприємства (Всеукраїнської кооперативної спілки, Центрального робітничого кооперативу і його місцевих органів) було безкоштовним. Обов'язки по ремонту та утриманню будинків, переданих в оренду профспілкам, покладалися на промислові підприємства, працівники котрих винаймали у них кімнати²¹⁸.

До другої половини 1922 р. витрати робітничих родин на оплату житла й палива не перевищували 1,3% всіх їх витрат. Проте після скасування в тому році права на безкоштовне проживання у комунальних будинках вони сягнули для робітників найвищого за роки непу рівня — 17%. І це, незважаючи на пільги, надані ним щодо оплати житла та користування комунальними послугами. До найнижчої межі у вказаний період —

9,9% — витрати на житло й паливо впали в 1926 р., а у наступні два роки незначно підвищилися (в межах 11,6–12%)²¹⁹.

Розмір квартплати для безробітних, згідно з постановою РНК УСРР від 3 вересня 1922 р., не повинен був перевищувати 50% тарифів, встановлених для робітників і службовців²²⁰.

Безплатне користування комунальними послугами для безробітних було поновлено у наступному році. Згідно з постановою ВУЦВК від 24 січня 1923 р. "Про порядок надання безробітним безплатного користування комунальними послугами", це право надавалося лише тим із них, хто був зареєстрований на біржах праці та мав право на отримання соціального страхування по безробіттю²²¹.

Щоправда, безкоштовні послуги, надані робітникам у 1921 р., були обмеженими. Ті, що споживалися понад норму, мали оплачуватися грошима. У тому році споживання води лімітувалося 3 відрами на мешканця в будинках без каналізації й 5 відрами — з каналізацією. Навіть у такому великому місті, як Київ, вода подавалася до житлових будинків не частіше двох разів на тиждень. Безкоштовний відпуск останньої зберігався на громадських водогонях, однак "за хижацьке ставлення" до користування нього встановлювалися штрафи в розмірі 5 руб.²²²

В процесі відбудови комунального господарства норми його послуг збільшувалися. Однак потужність комунальних закладів не забезпечувала їх нормального споживання. У 1926/27 р. водогони функціонували лише в 7,1% міст України (43 з 680), причому їх мережа не поширювалася на робітничі околиці. Не було водогонів також у великих пролетарських центрах — таких, як Сталіно і Луганськ²²³.

Незважаючи на збільшення середньодобового виробництва води в 1926/27 р., порівняно з 1914 р., у всіх містах України, за винятком Києва, Полтави та Миколаєва, водопостачання городян залишалося недостатнім. Згідно з санітарною нормою водогони забезпечували мешканців водою у великих містах на 40% у середніх — на 16% та в дрібних — на 7%. Навіть водне господарство столиці не відповідало встановленим нормативам: нагріта частина міста користувалася водою по 2–3 години на добу, а каналізація не діяла цілодобово²²⁴.

Найбільш дешеві ціни на водопостачання, як по пільговому, так і загальному й максимальному тарифах існували у Дніпропетровську, Харкові та Вінниці. Різниця в цінах між пільговим і максимальним сягала десятка разів. Однак порівняно з довоєнним часом, загальний тариф на воду повсюдно збільшився: від 75% у Харкові до 175% — у Полтаві.

Тільки в 4 містах УСРР — Харкові, Києві, Катеринославі та Одесі — існувала каналізаційна система (у Полтаві вона споруджувалася). В решті міст всю стічну воду спускали просто у водоймища. Кількість населення,

що користувалася каналізацією у вказаних містах, не перевищувала 40%. Найбільше таких користувачів було в Одесі та Києві, до 18% — у Харкові й найменше — в Катеринославі²²⁵. Ефективні очисні каналізаційні системи діяли лише у Харкові та Одесі²²⁶.

Найбільш розвинутою галуззю комунального господарства було енергопостачання. В 1926/27 р. 70% міст і поселень міського типу республіки мали електричне освітлення. Й хоча виробництво електроенергії у республіці порівняно з 1914 р. збільшилося в 4,6 рази, електростанції задовольняли потреби городян у ній лише на 25–30%²²⁷.

Рівень безкоштовного споживання електроенергії визначався в обсязі 4,5 кВт годин на місяць, або однієї 25-тисвічковою лампочкою на пожителця. Додатково дозволялося користуватися лише відповідальним працівникам²²⁸.

Норми споживання електроенергії для різних населених пунктів не були однаковими та змінювалися залежно від розвитку постачання нею. В 1925 р. норма споживання електроенергії на одного мешканця для великих міст (Харкова і Києва) становили 35 кВт на годину, для середніх міст — (Катеринослава, Полтави, Кременчука) — 30, для дрібних — 25, а для селищ — 20 кВт на годину (норма західноєвропейських країн дорівнювалася 40 кВт на особу на годину)²²⁹. Однак навіть у великих містах встановлена норма споживання електроенергії забезпечувалася на рівні 38% (13,3 кВт годин), у середніх — 21,7% (6,5 кВт годин), дрібних — 22% (5,5 кВт годин) та в селищах — 22,5% (4,5 кВт годин).

У 1926/27 р. електропостачання наближувалося до 2/3 норми — 20 кВт на годину на одного мешканця для освітлення — тільки в Харкові, тоді, як у більшості міст не було досягнуто й половини її, а у деяких і 5–20% (1–2 кВт на годину)²³⁰.

Оскільки ціни на електроенергію перевищували довоєнний рівень, для робітників було введено пільговий тариф. Різниця цін між ним та максимальним тарифом сягала 2-х разів²³¹. Пільгова оплата комунальних послуг і житла фактично була додатковою формою компенсаційних виплат робітникам.

Результати дослідження засвідчують, що саме пільгові ціни на житлово-комунальні послуги стали реальним привілеєм робітників. Проте їх житлові умови не відповідали класовим гаслам відповідної політики. Порівняно з іншими соціальними групами населення, рівень житлового забезпечення робітників залишався найгіршим, особливо в промислових регіонах республіки. Серед різних груп останніх гірші житлові умови за якісними й кількісними показниками мали новоприбулі некваліфіковані, котрі звичайно розміщувалися у гуртожитках (залежно від галузі виробництва — робітники металургійної та добувної промисловості, а від типу промис-

лових підприємств — ті, що працювали на великих підприємствах промисловості союзного підпорядкування). Однак в умовах повсюдного дефіциту житла рівень їх відповідної забезпеченості не суттєво відрізнявся.

Звичайно робітники проживали в будинках без комунальних зручностей. Виняток становили мешканці комунальних будинків, розташованих у центральних районах окружних міст. Більшість робітників орендувала житло в комунальних квартирах та гуртожитках, чверть — наймала його у приватників, а решта мала власні крихітні будиночки. Поширеним типом будівель, особливо в робітничих селищах, були бараки.

Спроби влади організувати спільний побут робітників у вигляді "будинків-комун", тобто на принципах зрівнялівки та колективізму, виявилися утопічними. Останні не забезпечувалися ані фінансово, ані організаційно (мережею громадських їдалень, майстерень, ясел та кімнат відпочинку у комунальних будинках). І крім того вони, не користувалися популярністю серед робітників, оскільки спільне домашнє господарство було традиційним виключно для нежонатих, які проживали в казармах. Організації спільного житлового господарства на кооперативних засадах, тобто у формі житлово-орендної кооперації, перешкождала економічна неспроможність робітників. Тому, за винятком невеликої групи високооплачуваних кваліфікованих робітників, решта їх лишалася за межами ЖОКТ, що в умовах непу стали основною формою організації міського житлового господарства.

Головним засобом покращення житлових умов робітників на початку 20-х рр. було "ущільнення" мешканців комунальних будинків непролетарського походження. Надалі адміністративне виселення як метод житлового забезпечення робітників зберігалось виключно у відомчих будинках промислових трестів Донецького й Криворізького басейнів. Індивідуальне житлобудівництво, як основна форма житлового будівництва на початку 20-х років, було малодоступним навіть для високооплачуваних робітників. З метою здешевлення житлового будівництва держава стимулювала об'єднання останніх у РЖБК, котрі завдяки регулюванню з її боку, стали переважаючою, а часом єдиною формою будівельної кооперації. В другій половині 20-х рр. розгорнулося житлобудівництво промисловими та транспортними трестами. Згідно з класовими привілеями, для робітників відводилася переважаюча частина новозбудованого муніципального житла. Однак, незважаючи на індустріальні пріоритети житлової політики, темпи соціального будівництва не задовольняли їх потреби на житло. Причина цього крилася у виробничих пріоритетах соціально-економічної політики, згідно з якою головна увага будівельних організацій зосереджувалася на спорудженні промислових об'єктів, а житлові — залишалися другорядними.

4. Медичне обслуговування

Класова політика радянської влади зумовила організацію системи пільгового медичного обслуговування робітників. Вона була започаткована професійними спілками зі створення на промислових підприємствах комісій з охорони праці та здоров'я у складі їх представників і медичних працівників. У грудні 1921 р. ініціативу профспілок підтримав уряд: за постановою РНК України був заснований відділ робітничої медицини ("Робмед") при Наркоматі охорони здоров'я УСРР під головуванням висуванців професійних спілок. На нього покладалося завдання організації медичних закладів при промислових підприємствах, насамперед з метою боротьби проти професійних захворювань. Відділ "Робмеду", що очолював заклади робітничої медицини в центрі, складався з інспектур: лікувально-профілактичної, відновлення працездатності, фізкультури й оздоровлення робітників підлітків, а також Центрального лікувального бюро з метою надання спеціалізованої допомоги хворим, яких направляли на лікування²³².

Територіальні відділи "Робмеду" почали організовуватися у 1922 р. Наступного року держава приступила до підготовки фахівців для відповідних медичних закладів. У Харкові було відкрито Інститут робітничої медицини, при ньому діяли курси з підготовки фабрично-заводських лікарів²³³.

Через обмеженість державних ресурсів система "Робмеду" мала створюватися на принципах страхової медицини, але не за рахунок страховесків робітників. Обов'язок фінансування цієї системи було покладено на промислові підприємства, які мали щомісячно відраховувати до фонду страхової медицини 5–5,6% надходжень із фонду заробітної плати, а також на професійні спілки²³⁴.

Упродовж 20-х рр. система фінансування закладів "Робмеду" зазнавала постійних змін. Якщо спочатку фонд страхової медицини був дотаційним до коштів Наркомату охорони здоров'я, то згодом, згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 3 лютого 1926 р., він став основним джерелом фінансування медичної допомоги застрахованим за умови підкріплення його дотаціями з місцевого й державного бюджетів²³⁵. Пленум ВУРПС у 1928 р. запропонував перевести лікувальні заклади "Робмеду" на державний або місцевий бюджет за умови збільшення цільових асигнувань на робітничу медицину²³⁶. Це рішення підтримав IV Всеукраїнський з'їзд професійних спілок (грудень 1928 р.)²³⁷.

Допомогу територіальним органам "Робмеду" на промислових підприємствах надавали фабрично-заводські комітети. Вони слідкували за включенням до колективних угод обов'язків господарських органів щодо

відрахування необхідних коштів на медичну допомогу та оздоровлення робітників, забезпечення закладів "Робмеду" належними приміщеннями, здійснення заходів підвищення кваліфікації фабрично-заводських лікарів і т. ін.²³⁸

Право затвердження кошторису на розподіл фонду "Робмеду", складеного Наркомздор'ям за погодженням з ВУРПС, спочатку надавалося Наркомату соціального забезпечення УСРР. У 1923 р. воно було передане уповноваженому Наркомату праці СРСР в Україні, а з 1925 р. — Всеукраїнській нараді соціального страхування²³⁹. В своїй діяльності страхова нарада спиралася на територіальні наради за участю заінтересованих органів, а останні — на страхових делегатів на підприємствах — висуванців професійних спілок. На окружні наради, що організовувалися в округах, де не існувало робмедів, покладалися завдання контролю за лікувально-оздоровчою діяльністю закладів робітничої медицини й за формуванням і витрачанням страхових фондів. Страделегатам, обраним на підприємствах, ставилося в обов'язок не тільки перевіряти якість наданої медичної допомоги та обґрунтованість страхових виплат, а й сприяти хворим робітникам, які не знали своїх прав.

З другої половини 20-х рр. у зв'язку з централізацією господарського управління профспілки почали поступово усуватися від керівництва закладами страхової робітничої медицини, що врешті-решт, призвело до ліквідації її мережі. В 1926 р. спочатку ВУРПС передав у розпорядження страхас профспілкові санаторно-курортні заклади²⁴⁰. В 1927 р. інші заклади "Робмеду" перейшли до обслуговування різних верств населення. На утримання фонду страхової медицини переводилися сільські лікувальні заклади, які раніше фінансували з місцевого бюджету.

Фінансування медичної допомоги робітникам республіки здійснювалося на нижчому порівняно із загальносоюзним рівні. Це пояснювалося заниженим рівнем фінансування лікувальних закладів України внаслідок пільгового страхового тарифу для підприємств важкої промисловості, а також через високу питому вагу робітників серед населення республіки.

Відсутність належного фінансування гальмувала розвиток системи медичного страхування робітників. У 1922 р. органи "Робмеду" марно намагалися поновити вщент зруйновану мережу амбулаторно-поліклінічних та лікарняних закладів, у першу чергу — в Гірничопромисловому районі України. Формально у 1922/23 р. кількість амбулаторно-поліклінічних закладів в УСРР на підприємствах збільшилася з 280 до 628, а кількість лікарень — з 111 до 152. Однак більшість новостворених поліклінік, призначених для обслуговування робітників, не відповідали статусу закладів такого типу як за характером, так і за кваліфікацією їх працівників.

Розвиток мережі закладів "Робмеду" намітився в 1923/24 р., однак у наступному році цей процес було призупинено. Консервація нерентабельних підприємств, що скоротила надходження коштів до фонду страхової медицини, зумовила ліквідацію відділів та закладів останньої в непромислових округах, кількість котрих скоротилася з 665 до 650. Виняток становили робітничі поліклініки, чисельність яких збільшилася з 61 до 75²⁴¹.

У цей час було побудовано перші показові медичні заклади — Палац охорони здоров'я в Дніпропетровську при заводі ім. Г. Петровського, зразкову поліклініку диспансерного типу у Червонозаводському районі Харкова, а також п'ять типових робітничих поліклінік: на судноремонтному заводі ім. А. Марті в Миколаєві, Лозовій Павловці Кадіївського району Луганського округу, Костянтинівці Артемівського округу, Горлівці, Краматорську. Завершувалося будівництво шести типових поліклінік — на Титовському руднику Лисичанського району Артемівського округу, Петровському руднику Маріїнського району Сталінського округу, Будьоннівському руднику, у с. Марганець однойменного району Криворізького округу, в районі Дубової Балки того ж округу, а також у Маріуполі.

До 1929 р. було відкрито 5 нових лікарень, 10 поліклінік і 5 амбулаторій. Завершувалося спорудження ще 5 амбулаторій, 3 поліклінік та 1 лікарні²⁴². За винятком поодиноких зразкових поліклінік, у проектуванні звичайних допускалися суттєві прорахунки, а в будівництві — недоробки. Так, Костянтинівську було споруджено у болотній місцевості, а Сталінську — далеко за містом. Через недостатнє обладнання більшість нових поліклінік працювали не на повну міць: їх завантаженість становила 40–60%²⁴³, у той час як старі працювали з перевантаженням, не маючи можливості обслуговувати всіх тих, хто потребував медичної допомоги.

Наприкінці 20-х рр. медичним закладам удалося зменшити кількість відмов хворим у наданні допомоги. Кількість застрахованих робітників значно зросла, й вони почали частіше звертатися до медичних закладів. У 1927/28 р. кількість відмов порівняно з попереднім роком зменшилася на 12%. Головним чином це було досягнуто за рахунок обслуговування застрахованих медичними закладами відкритого типу завдяки покращанню забезпечення їх лікарями, чисельність котрих за рік зросла з 3 тис. 839 до 4 тис. 301, а також шляхом інтенсифікації їхньої праці²⁴⁴.

Почастішали і випадки обслуговування хворих вдома. З 1926/27 р. по 1927/28 р. кількість таких відвідувань зросла майже на третину (29%) при збільшенні чисельності застрахованих на 4,4%. Причому у Донбасі кількість випадків обслуговування хворих вдома збільшилася наполовину. Оскільки заклади "Робмеду" не могли задовольнити всі виклики лікарів, застраховані почали звертатися за допомогою вдома до загальногромадянських медичних закладів, особливо на селі. Й хоча серед сільського

населення застраховані становили невелику частку, їх відвідування лікарями дорівнювала 20% їх загального числа²⁴⁵.

Найслабшим ланцюгом у системі медичного обслуговування застрахованих була лікарняна допомога. Щоб покращити її рівень в умовах скорочення фінансування страхової медицини у 1923/24 р., лікарні "Робмеду" передавалися на кошти місцевого бюджету, але там, де існувала розвинута мережа загальногромадянських відповідних закладів. За "Робмедом" залишилися лише лікарні закритого типу у Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську і при окремих підприємствах в інших регіонах республіки. У 1924/25 р. частка лікувальних закладів страхової медицини в Гірничопромисловому районі становила 43,5% загальної кількості лікарень "Робмеду"²⁴⁶. Незважаючи на гостру потребу у ліжковій допомозі, будівництво лікарень здійснювалося повільно. Найгірше становище з медичною допомогою склалося в Донбасі, де ще до революції мережа лікарняних закладів була слабо розвинутою. В Артемівському навіть не було відбудовано дореволюційної мережі лікарняних ліжок²⁴⁷.

В Кривому Розі на 40 тис. мешканців було лише дві лікарні — загальногромадянська на 100 ліжок та робітнича на 70 (1 на 235 застрахованих)²⁴⁸. Якщо закрита робітнича лікарня була обладнана необхідним устаткуванням і добре відремонтована, то окружна розміщувалась у малому, непристосованому приміщенні та мала погане обладнання. Коштів не вистачало навіть на дотримання належного санітарного стану. Пошесний барак, в якому бракувало ізолятора, був переповнений інфекційними хворими. В амбулаторії лікарні, що обслуговувала незастрахованих хворих, збиралися довгі черги. Вони чекали прийому, стоячи або сидячи на брудній підлозі.

Гострою, особливо у Донбасі, була проблема віддаленості лікарняних закладів від відповідних селищ. 41% донецьких гірників отримували медичну допомогу в радіусі від 2 до 6 км від місця проживання, до 2 км — 8,3%, а на місці — 31,9%. Ближче від відповідних селищ знаходилися робітничі лікарні, що обслуговували працівників силікатної, металургійної та особливо хімічної промисловості. Так, усі робітники підприємств останньої отримували лікарняну допомогу на відстані 2 км, причому 88% — на місці; 88% робітників металургійних підприємств — у радіусі до 2 км, а 12% — від 2 до 6 км; 45,4% робітників силікатної промисловості — до 2 км²⁴⁹. Такі відстані в умовах бездоріжжя й браку місцевого транспорту позбавляли багатьох хворих можливості отримати медичну допомогу.

Допомога лікарняних закладів була недостатньою не тільки за кількісними, а й за якісними показниками. Стаціонари, як правило, надавали медичну допомогу хірургічним та гінекологічним хворим, а

також обслуговували жінок, котрі бажали перервати вагітність. Ліжок для лікування інших хворих бракувало або, як в єдиному медичному закладі Луганського округу, взагалі не було²⁵⁰. Не вистачало ліжок і для породіль. У деяких лікарнях промислових районів не існувало пологових відділень²⁵¹.

Більш успішно вирішувалася проблема забезпечення лікувальних закладів кадрами. Незважаючи на поступове збільшення кількості медиків у Донбасі, насамперед за рахунок фахівців загального профілю, лікарів вузької спеціальності не вистачало. Якщо чисельність терапевтів у цьому регіоні з 1925/26 до 1928/27 рр. збільшилася з 39 до 96, педіатрів — із 3 до 15, то хірургів — лише із 21 до 29, окулістів — із 3 до 10, фізіотерапевтів — із 12 до 16, венерологів — із 9 до 21, гінекологів — із 15 до 25, невропатологів — з 4 до 8 й рентгенологів із 3 до 8. Наприкінці 20-х рр. майже половину медиків Донбасу становили фахівці зі стажем роботи до 5 років, тобто без потрібного досвіду роботи²⁵².

Оскільки лікарі не бажали працювати у Донбасі та Криворіжжі через гостру житлову кризу і брак елементарних побутово-культурних умов, допомогу в багатьох медичних закладах цього регіону надавали фельдшери. Так, у Сніжнянському районі в першій половині 1929 р. з 14,5 тис. хворих, що звернулися за лікарською допомогою до закладів Наркомздоров'я, 9,5 тис. обслуговували фельдшери²⁵³.

Перевантаженість лікарень, їх погане забезпечення, а також мізерний рівень оплати праці медичних працівників зумовили їх недбале ставлення до виконання службових обов'язків. Багато лікарів, котрим із 1925 р. заборонялося займатися приватною практикою, порушували це зобов'язання. З 11 тис. лікарів, які займалися приватною практикою у 1927 р., тобто такими, що отримали відповідну ліцензію на приватну лікарську практику, було лише 124²⁵⁴. Негативно впливало на рівень лікарського обслуговування і сумісництво медичних працівників, також дуже поширене в 20-х рр. Сподіваючись заробити зайву копійку, лікарі намагалися влаштуватися на роботу у різних закладах.

Медичні працівники допускали різноманітні зловживання, особливо у психіатричних лікарнях, порушуючи права і людську гідність найменш захищеної групи хворих. Харківське "Вечірнє радіо" в передачі М. Христофорова "За стінами Сабурівської лікарні" з обуренням повідомляло про жахливі умови перебування психіатричних хворих у 4-й столичній лікарні й аморальні вчинки медичного персоналу. Через недостатнє фінансування (26 коп. на день на одну особу) вони ходили голі та босі в приміщенні, що погано опалювалося, і систематично недоїдали. Обслуговуючий персонал, якого бракувало, погано доглядав за ними. Більше того, хворих примушували виконувати "чорну роботу", котру мав

виконувати останній. Внаслідок відсутності приміщень для ізоляції різних груп хворих вони постійно билися й травмували один одного. Неодноразово траплялися і випадки їх фізичного покарання із боку п'яних санітарів: хворих тягали по полу, душили, били в живіт, щоб не залишати синців. У той же час лікарі проявляли байдужість до таких вчинків обслуговуючого персоналу, оскільки самі не виконували належно службових обов'язків²⁵⁵.

Дефіцит фінансування страхової медицини в 1927–1929 рр. спричинив помітне погіршення рівня допомоги, незважаючи на зростання кількості відповідних закладів "Робмеду" та збільшення лікарів у них. За наслідками їх обстеження в 1929 р., ВУРПС констатував: "Стан медичної допомоги застрахованим не тільки відстає від загального розвитку народного господарства і залишається важким, а й характеризується погіршенням, особливо в промислових районах".

Скорочення планового фінансування спричинило перебої у роботі медичних закладів, насамперед лікарень, котрі закривалися на 1,5–2 місяці не тільки в Донбасі, а майже по всіх округах. Зривався ремонт їх приміщень; погіршувалося постачання продовольством, перев'язочними матеріалами, медикаментами затримувалася зарплата лікарям²⁵⁶. У таких умовах обов'язок забезпечення медичних закладів білизною, предметами гігієни, перев'язочними матеріалами та навіть паливом покладався на хворих.

Ситуація із забезпеченням перев'язочним матеріалом звичайно загострювалася наприкінці бюджетного року, коли тимчасово припинялося постачання не тільки лікарняних закладів, а й аптек. Але у 1929 р. криза постачання розпочалася в третьому кварталі. З цього приводу у журналі "Службовець" була надрукована стаття, у якій розповідалося, що хворому, котрий потрапив до медичного закладу Турчинецького радгоспу Сатанівського району Проскурівського округу, не змогли вчасно накласти гіпс на переламану кінцівку через брак бинтів у лікарні та районній аптеці. Його батько, вимушений поїхати за перев'язочним матеріалом до Проскурова, витратив на квиток 16 руб., притому, що бинти коштували 1,5 руб.²⁵⁷

Медичні заклади систематично не дотримували за планами постачання жири, м'ясо, крупи і цукор²⁵⁸. Хворі, котрі не витримували голоду, нерідко полишали стаціонарне лікування²⁵⁹. Погіршення продовольчого забезпечення зумовлювалося й відповідною кризою, що виникла в 1928–1929 рр.

Зважаючи на фінансові труднощі, лікарі скорочували термін перебування хворих у лікарнях, особливо у великих містах. Однак офіційні органи пояснювали ситуацію, яка склалася, виключно збільшенням числа абортниць, котрі займали нечисленні лікарняні ліжка²⁶⁰.

Періодичні вилучення коштів із фонду розвитку робітничої медицини негативно впливали на стан її окремих галузей та сфер діяльності, зокрема й тих, що визнавалися пріоритетними: боротьбу з інфекційними, професійними і соціальними захворюваннями, а також охорону материнства та дитинства.

Серйозні проблеми в медичному обслуговуванні робітників зумовлювалися нерозвиненістю мережі допоміжних медичних закладів "Робмеду": аптек, хіміко-бактеріологічних лабораторій і рентген-кабінетів.

У перший рік існування страхової медицини при нечисленних робітничих поліклініках та лікарнях почали організовуватися аптеки, в котрих зберігалось безкоштовне обслуговування, щоправда, виключно для застрахованих робітників і службовців, у той час як в інших, що підлягали "Медторгу", вводилася платність ліків. З 1921/22 р. до 1923/24 р. кількість аптек "Робмеду" зросла з 5 до 186. В 1925/26 р. аптечна мережа його складалася з 338 закладів. Однак у наступному році їх кількість зменшилася на третину внаслідок переведення аптек "Робмеду", переважно в аграрних та напівпромислових регіонах, на господарський розрахунок і переданням їх у відання місцевих відповідних управлінь. Відповідно в цих регіонах було обмежено можливості безкоштовного придбання ліків для застрахованих робітників. Право на безкоштовне придбання ліків в аптеках "Робмеду" збереглося у промислових районах з великими університетськими центрами й, насамперед, Гірничого промислового району, де мережа їх продовжувала зростати. В 1926/27 р. частка аптек "Робмеду" останнього становила половину цих закладів страхової медицини УСРР²⁶¹.

Однак на початку 20-х рр. застраховані часто-густо не могли придбати в робітничих аптеках елементарні ліки, оскільки вони постачалися певними групами медикаментів у розмірі від 15 до 60% потреби²⁶². Перебої в забезпеченні аптек зумовлювалися скороченням експорту ліків, котрій на 55% задовольняв потреби в фармацевтичних товарах у 1910–1914 рр., та руйнацією вітчизняної медичної промисловості, що активно розвивалася під час Першої світової війни²⁶³.

Забезпечення аптек медикаментами дещо поліпшилося лише наприкінці 20-х рр. завдяки відбудові й розвитку хіміко-фармакологічної промисловості. В 1927/28 р. радянські підприємства випускали продукцію, котра на 70% задовольняла потреби у фармацевтичних препаратах, зокрема повністю — у неосальварсані, галеніках і дозованих засобах; від 98 до 88,6% — в неорганічних препаратах; більше ніж на 2/3 — у дезінфекційних засобах й алкалоїдах, тоді як в органічних препаратах — лише наполовину²⁶⁴.

Загальносоюзні дані не відображали ситуацію, що склалася в Україні. Аптеки, як і раніше, лихоманило від перебоїв у постачанні фармацев-

тичними засобами, оскільки в республіці не існувало відповідного виробництва. Саліцило-хлороформний завод та Катеринославську йодну станцію, створені під час Першої світової війни, було законсервовано²⁶⁵. Незважаючи на наявність необхідних ресурсів, було відхилено пропозицію Наркомздорів'я УСРР щодо налагодження виробництва українського касторового масла, хоча його імпорт, а з 1926 р. ввезення з РСФРР, не задовольняли потреб²⁶⁶. Таку ж позицію союзний уряд зайняв і стосовно організації виробництва в Україні інших фармацевтичних препаратів, хоча в аптеках республіки бракувало таких простих ліків, як камфорне й касторове масло, бертолетова сіль, борна кислота, йодоформ²⁶⁷. Внаслідок затримки асигнувань на заклади "Робмеду" у 1927/28 р. ситуація з постачанням аптек страхової медицини катастрофічно погіршилася. Робітники фактично були позбавлені можливості користуватися безкоштовними ліками²⁶⁸.

Рівень забезпечення ними хворих погіршувався у міру їх віддаленості від окружних центрів. Найкраще постачалися медикаментами застраховані в столиці. У Харкові було створено найбільшу в УСРР зразкову аптеку при 1-й робітничій поліклініці, де працювали 46 кваліфікованих фармацевтів, котрі щодобово виготовляли до 1700 одиниць ліків²⁶⁹. Аптеки районних центрів, що існували при медичних закладах, у яких працював некваліфікований персонал, обслуговували хворих переважно простими готовими ліками. В той же час платні госпрозрахункові аптеки готували ліки за складними рецептами. Сільські, при відповідних сільських медичних дільницях, щоденно готували від 40 до 100 одиниць ліків за нескладними рецептами, однак останні, виготовлені фельдшерами або акушерками, котрі поєднували лікувальну роботу з фармацевтичною, мали низьку якість²⁷⁰. Однак і в міських аптеках вона не завжди була задовільною, хоча кращою, ніж у сільських.

Якість лікування хворих залежала не тільки від наявності необхідних медикаментів, а й від правильної діагностики захворювань. Незважаючи на те, що у 1926/27 р. порівняно з 1922/23 р. кількість хіміко-бактеріологічних лабораторій в УСРР збільшилася в 11 разів, а рентгенівських кабінетів — у 6 разів, темпи зростання діагностичних закладів не відповідали потребам медичної допомоги. Оскільки в СРСР рентгенівські апарати не вироблялися, а їх імпорт стримувався через обмеженість коштів і ліцензій, до 1928/29 р. для закладів "Робмеду" було придбано лише 6 останніх²⁷¹. За наявності апаратів організації рентгенівських кабінетів перешкоджав брак фахівців та плівки. З цих причин на чотири місяці припинили роботу рентгенівські кабінети в Алчевську й Хрустальному Луганського округу. Через брак приміщення у Вільшанській лікарні не працював аналогічний кабінет, придбаний у 1923 р.²⁷²

Перші електро-світло- та водолікувальні кабінети при закладах робітничої медицини було організовано в 1924/25 р. Єдина у Донбасі електро-світло-водолікарня працювала в Сталінському окрузі. Але при ній не було створено ані гуртожитку, ані їдальні. Електро-світло-лікувальний кабінет у Макіївці через два роки після відкриття закрився через поломку апаратури, і не працював до кінця 20-х рр.²⁷³

Найкраще обладнувалися відповідним устаткуванням столичні заклади робітничої медицини, де приймали хворих кваліфіковані працівники й надавали консультації "світила" з провідних науково-дослідних установ. Але, за встановленими інструкціями, робітники могли потрапити на консультацію чи на лікування до таких закладів лише за дозволом лікувального бюро при центральному "Робмеді", який надавався за клопотанням його місцевих органів чи страхових кас, тобто після бюрократичної процедури, що нерідко затягувалася на декілька місяців. Тому багато хворих прибували до Харкова "неорганізованим порядком" з надією самостійно отримати направлення на лікування від Центрального лікувального бюро (ЦЛБ). Після кількадечної біганини та чекання в довгих чергах деяким із них вдавалося отримати необхідну резолюцію і потрапити на лікування до столичних закладів. У 1924 р. частка тих, хто отримав дозвіл на медичну допомогу поза направленням місцевих органів "Робмеду", становила 36% серед застрахованих, котрі лікувалися в столичних медичних закладах за дозволом ЦЛБ.

Кількість застрахованих, які отримували допомогу у найкращих медичних закладах республіки, була мізерною. В 1924 р. вона досягла лише 2 тис. 988 хворих, або 0,28% застрахованих. Частка робітників серед них дорівнювала 26,6%, службовців — 42% й членів родин застрахованих — 31,1%. Більшість іногородніх хворих приїздили з Донеччини та Полтавщини. Найвищою була частка робітників серед прибулих із Донбасу (37,5%) й найменшою — серед місцевих харків'ян, що лікувались у столичних закладах "Робмеду" (22%).

Майже половину хворих становили хронічні, котрі потребували постійної допомоги. Вони займали більшість стаціонарних ліжок. 18,7% хворих отримували терапевтичну допомогу, 12% — хірургічну, 16,5% — неврологічну, 6,96% — офтальмологічну, 7,4% — отоларингологічну, 24% — ортопедичну й протезну — 8,7%.

Профілюючою в роботі центральних закладів "Робмеду" була стаціонарна допомога, а інші види останньої мали допоміжне значення. Відповідно це засвідчують дані про розподіл фонду фінансування медичної допомоги в Харкові, з якого 56,1% коштів витрачалось на стаціонарну, 2,6% — на амбулаторно-поліклінічну, 15,6% — на санітарно-курортну,

0,8% — на консультативну, 5,2% — на забезпечення прибулих гуртожитками та 6,3% — на протезування²⁷⁴.

Специфіку діяльності органів "Робмеду" визначала боротьба з професійними захворюваннями, котра розпочалася з організації охорони здоров'я робітничої молоді. У 1923 р. при відділі робітничої медицини НКЗУ і при робмедах 13 промислових округів було створено Інспектуру охорони здоров'я робітничої молоді (ОЗРМ)²⁷⁵.

Згідно з декретом РНК УСРР від 21 листопада 1922 р., одним із перших заходів інспектури стало проведення безкоштовних медичних обстежень застрахованих підлітків-робітників²⁷⁶. Незважаючи на те, що кількість останніх постійно зростала (з 1923 р. до 1926 р. вона збільшилася з 11 тис. 149 до 30 тис. 149 осіб), обстеження залишалися вибірковыми. Їм підлягали переважно робітники-підлітки окремих металургійних підприємств²⁷⁷. Якщо в Катеринославській губернії обстеження взагалі не проводилися, то у Донбасі вони охоплювали значну частину робітничої молоді²⁷⁸. Однак, частка обстежених, як, наприклад, по Луганському округу, становила менше третини робітників-підлітків: 3 тис. з 10 тис.²⁷⁹ Крім того, як зазначалося на I Всеукраїнській нараді по охороні здоров'я робітничої молоді (березень 1926 р.), "медичні обстеження проводилися в спішному порядку при відсутності кваліфікованих медичних сил й тому страждали неповнотою та неточністю"²⁸⁰.

Медичні огляди виявили незадовільний стан здоров'я підлітків і нерідко — їх непридатність до роботи, котру вони виконували. Так, у Кременчуцькому окрузі 40% молоді хворіло на сухоти й ще 20% — на інші хвороби, а в "гарячих" цехах металургійної промисловості Донбасу хронічно хворою була половина працівників-підлітків²⁸¹.

У 1925 р. в Київській та Харківській окружних поліклініках було започатковано їх диспансеризацію²⁸². З 1927 р. цей досвід було поширено на великі школи ФЗУ, де вводилися посади штатних лікарів, а у промисловості — на підприємства, в яких підлітки працювали на шкідливих виробництвах²⁸³. Однак у більшості останніх і шкіл фабрично-заводського учнівства, а також в індустріально-технічних, професійно-технічних та сільськогосподарських школах диспансеризація не проводилася²⁸⁴.

На стадії організації й наукових дослідів перебувала робота закладів "Робмеду" по профвідбору молоді. З 1924 р. як експеримент її було започатковано в столичному бюро по вибору професій, а у 1926 р. зроблено спробу поширити на Київ, Дніпропетровськ, Сталіно та Одесу, де створювалися аналогічні органи. Однак через перевантаженість санітарно-промислових лікарів, котрі не мали вільного часу не тільки для участі в засіданнях бюро, а й для консультацій під час прийому молоді на роботу і зарахування на навчання до шкіл ФЗУ, діяльність їх виявилася

малоефективною. В результаті підлітки призначалися на роботу, що не відповідала стану їхнього здоров'я та призводила до збільшення хронічних захворювань²⁸⁵.

Не забезпечувалося й оздоровлення робітничої молоді. Хоча профспілкові органи звичайно дотримувалися встановленої для робітників-підлітків броні при розподілі місць у будинках відпочинку та на курортах, яка становила відповідно 10% і 5%²⁸⁶, кількість осіб, що могла скористатися цією пільгою, була мізерною. Так, у 1925 р. з 200 підлітків, визнаних такими, котрі потребували оздоровлення, санаторно-профілактичні заклади відвідали лише 3²⁸⁷.

Масовій диспансеризації та професійному відбору й оздоровленню молоді перешкоджали відсутність цільових асигнувань із боку страхових органів, брак санітарно-промислових лікарів та їх перевантаженість, а також нечисленність оздоровчих закладів. 75 таких фахівців не вистачало навіть для забезпечення медичних закладів великих промислових підприємств. Тому в аграрних округах УСРР їх взагалі не було²⁸⁸.

Впродовж 20-х рр. не було започатковано профілактику і лікування професійних захворювань дорослих робітників. Робота закладів "Робмеду" перебувала на стадії диспансерного обліку. Періодичні медичні огляди не організовувалися навіть серед робітників шкідливих виробництв. Відповідно травми й професійні захворювання не реєструвалися, а кваліфікована лікарська допомога при нещасних випадках не надавалася²⁸⁹. Дефіцит карет швидкої медичної допомоги перешкоджав своєчасній доставці травмованих до робітничих амбулаторій та лікарень. Бракувало й спеціальних носилок для їх перенесення.

Навіть наприкінці 1920-х рр. 15 шахт Хрустального рудоуправління обслуговували 2 карети швидкої допомоги²⁹⁰. Аналогічна ситуація з транспортом склалася й на інших підприємствах та рудниках²⁹¹.

Зростання виробничого травматизму, особливо в гірничій промисловості Донбасу, в 1925/26 р. вимагало організації першої медичної допомоги при нещасних випадках на виробництві. Однак через брак санітарно-промислових лікарів, приміщень і обладнання для організації медпунктів, перша лікарська допомога запроваджувалася на рівні самопомоги: всі бригади на рудниках та заводах почали постачатися індивідуальними пакетами зі стерильним перев'язочним матеріалом, а десятники — сумками-аптечками. 500 останніх було направлено для навчання на короткотермінові курси першої медичної допомоги²⁹².

Лише у 1927 р. заклади Наркомату охорони здоров'я приступили до організації кваліфікованої лікарської допомоги при нещасних випадках на виробництві. На промислових підприємствах і в шахтах почали створюватися амбулаторії й пункти першої медичної допомоги. За інструкцією

"Робмеду", у медпунктах мали працювати завідувач, терапевт, хірург, санітарно-промисловий лікар, лікар по диспансерній роботі та два стоматологи, а в диспансері — також отоларинголог і окуліст²⁹³. Там, де фабрично-заводські медичні заклади укомплектовувалися лікарями, згідно зі штатною рознарядкою, робітники могли отримувати на виробництві не тільки першу допомогу, а й лікування, якщо захворювання не потребувало звільнення з роботи. Але фахівців вузького профілю, як правило, не вистачало²⁹⁴. Бракувало і коштів не тільки на організацію амбулаторій, а й пунктів першої медичної допомоги.

Намагаючись подолати кризову ситуацію з наданням лікарської допомоги, насамперед у Донецьку, Дніпропетровську та Криворіжжі, й особливо на гірничих підприємствах, влада дбала про розгортання медпунктів у цих регіонах за рахунок непромислових. Так, якщо в цілому по УСРР кількість пунктів першої медичної допомоги у першому півріччі 1928/29 р. порівняно з попереднім роком скоротилася з 424 до 408, то в Донбасі та Криворіжжі — збільшилася. До травня 1929 р. планувалося відкрити мінімум по два медпункти на великих шахтах Луганського, Артемівського і Сталінського округів, а також припинити прийом хворих фельдшерами там, де були лікарі, й встановити їх догляд над фельдшерськими пунктами та перев'язочними²⁹⁵. Але ця проблема була зав'язана на проблемі лікарських кадрів: у 1926/27 р. один лікар на Донбасі мав обслуговувати 550 застрахованих, а в наступному ненабагато менше — 476²⁹⁶.

Ступінь забезпечення пунктами першої медичної допомоги різнився не тільки залежно від виробничого характеру регіонів, а й в їх межах, оскільки вони звичайно організовувалися на великих підприємствах та шахтах з кількістю робітників не менше 300–500 осіб. Так, якщо підприємства гірничої та металургійної промисловості майже повністю забезпечувалися пунктами першої медичної допомоги (на 88%), то у радгоспах останніх взагалі не було²⁹⁷. Амбулаторну допомогу на місці мали 22% радгоспів і колгоспів та ще 7% — лікарську допомогу²⁹⁸.

Несвоєчасне надання першої медичної допомоги при виробничих травмах сприяло розвитку інвалідності, але в Україні бракувало фахівців-ортопедів відповідних медичних закладів для надання допомоги. Харківський інститут ортопедії, створений у 1922 р., не міг задовольнити допомогою навіть тих застрахованих хворих, котрих надсилав Наркомздорів'я. В одній із заміток робкора, що була надрукована у "Пролетарской правде" на початку 1929 р., повідомлялося про безкінечні черги, в яких хворим доводилося вистоювати, щоб потрапити на прийом до лікаря в Інституті ортопедії, причому нерідко через безладдя у роботі реєстратури²⁹⁹.

Щоб перешкодити розвитку інвалідності, з 1927 р. у місцевостях найбільшого травматизму почали відкриватися відповідні відділення при

лікарнях. Організація Слов'янського інституту травматології, аналогічного Харківському, через брак коштів гальмувалася³⁰⁰.

Існувала проблема й із забезпеченням інвалідів протезами, котрі вироблялися лише на двох — Харківському та Київському — ортопедичних заводах. Для безкоштовного отримання протеза інваліди записувалися в чергу і чекали по декілька місяців³⁰¹.

За наслідками дослідження можна зробити висновок, що з ініціативи професійних спілок органи охорони здоров'я намагалися організувати пільгову систему медичного обслуговування робітників. Спроба створення системи страхової робітничої медицини у першій половині 20-х рр. не увінчалася успіхом через кризовий стан промисловості. Фінансові ін'єкції закладів "Робмеду", здійснені за рахунок державного бюджету в середині 20-х рр., почали виводити їх із кризового становища. Однак систематичні зриви планів фінансування закладів охорони здоров'я наприкінці 20-х рр. спричинили нове погіршення рівня медичної допомоги робітникам УСРР. Незважаючи на збільшення розмірів фінансування, заклади робітничої медицини не справлялися зі зростаючим навантаженням як внаслідок збільшення кількості найманих працівників, так і через погіршення стану їх здоров'я. Тому збільшення чисельності лікувальних закладів та зростання кількості медичних працівників не забезпечували належного рівня відповідного обслуговування робітників. Не могли суттєво змінити ситуацію й пільги, надані робітникам, що не спрацьовували при відсутності належного діагностичного та лікувального обладнання, а також необхідних ліків. І все ж таки, незважаючи на серйозні недоліки у розвитку вітчизняної медицини, зумовлені фінансовими труднощами, саме на початку 20-х рр. в УСРР було закладено засади ефективної системи охорони здоров'я, котра реалізувалась у майбутньому за більш сприятливих умов.

5. Джерела існування

В 1914 р. матеріальний рівень життя робітничих родин майже цілковито (на 95–97%) визначався розміром заробітку³⁰². Галопуюча інфляція у роки війни і революції звела заробітну плату до ролі другорядного чинника в їхніх прибутках. У лютому 1920 р. вона у харківських робітників разом із пайком становила менше половини надходжень до бюджету їхніх родин³⁰³.

Мізерну частку прибутків робітничих родин становили надходження по соціальному страхуванню. Щоправда, впродовж 1920–1927 рр. їх питома вага збільшилася в сім разів — з 0,6% до 4,3%, що зумовлювалося зростанням зарплати³⁰⁴.

Незважаючи на незначний розмір прибутків по соціальному страхуванню, темпи збільшення відповідних виплат у роки непу значно випереджали зростання зарплати. Це досягалося за рахунок збільшення охоплення страхувальників і зменшення недобору страхувальників. Деякі види страхової допомоги (з тимчасової непрацездатності, а також пенсії з другої половини 1920-х рр.) цілком визначалися розмірами заробітку, норми ж іншої (по безробіттю) — підлягали періодичному перегляду відповідно до зростання середнього рівня зарплати. Разом із тим поступово розширювалося коло осіб, котрі користувалися страховою допомогою, особливо по безробіттю й інвалідності. Щоправда, їх частка серед безробітних та осіб пенсійного віку залишалася незначною.

Щоб вижити, робітники вдавалися до різного роду підробітків: від ремесла за спеціальністю (не без використання заводських матеріалів й інструментів) до торгівлі. Остання для багатьох перетворювалася з випадкових операцій по обміну на промисел. Щоб не розривати з містом і підприємством, робітники та члени їхніх родин у силу обставин мали приділяти більше уваги й зусиль городу, ремеслу і міщечництву.

Статистики 1920-х рр. виокремлювали шість видів прибутків робітничих родин, окрім заробітної плати та страхової допомоги: позики, споживчі кредити, приробітки, надходження від продажу майна, від здавання житла в оренду, від власного сільського господарства.

На початку 1920 р. від чверті до третини прибутків робітників Харкова становили позики в борг у родичів, сусідів чи друзів³⁰⁵. Патерналістський тип відносин за типом "патрон — клієнт", що зумовлювався пануванням патріархально-сімейних стосунків, коли старші мали піклуватися про молодших, сильні про слабких, поширювався на всі сфери суспільства. Однією зі стабільних форм спілкування в останньому було й підтримання міцних зв'язків між міськими і сільськими родичами. Проте з 1922 р. внаслідок збільшення заробітків робітники все рідше зверталися за допомогою до більш заможних родичів чи друзів. Відповідно частка надходжень від позик у борг скоротилася до 1924 р. для їх різних професійних груп — від 2,5% (в харчовиків) до 4,3% (робітників комунального господарства).

Замість позик у приватних осіб зростав такий вид надходжень членів робітничих родин, як споживчий кредит в кооперативних лавках. Його частка в бюджетах робітників становила наприкінці 1923 р. від 0,9% (у працівників комунального господарства) до 6,8% (в металістів) залежно від платоспроможності їх груп³⁰⁶. Зростання кредитного обігу прискорила грошова реформа 1924 р., що підвела тверду базу для боргових розрахунків.

До 14% прибутків на початку 1920 р. робітники Харкова отримували за рахунок витрачання грошових заощаджень. Після їх використання, щоб вижити, вони вдавалися до розпродажу домашнього майна й продовольчих запасів (продукції присадибних господарств). Таким шляхом робітники отримували від 13,6% до 35,5% сімейних надходжень. В міру зростання заробітків цей процес уповільнювався, хоча ще на початку 1923 р. прибутки від продажу майна становили від 1,6% (у цукровиків) до 6,8% (в мукомелів) бюджетних ресурсів робітничих родин³⁰⁷. Як зазначала І. Дубинська, "тут наявний не продаж майна, вже достатньо розпроданого у голодні роки, а продаж речей, котрі отримувалися на пайок (цукровики) або купувалися в кредит (мукомели)"³⁰⁸. Продаж продовольства з запасів як джерело прибутків мав менше значення, ніж продаж речей. За даними бюджетних обстежень робітників Харкова, певну роль він відіграв лише у мукомелів (3,1%) і в цукровиків (1,5%).

Взагалі запозичення із заощаджень та запасів, що формувалися головним чином за рахунок натуральних заготівель із власного сільського господарства, залишалося вагомою часткою надходжень виключно у родинах цукровиків (2,5% сукупного прибутку)³⁰⁹.

Зворотний процес, коли робітничі родини змогли поновити те, що було розпродано або прийшло в непридатність, а також підтримувати звичайний комплект одягу та запаси господарського інвентарю, розпочався через 1,5–2 роки у міру подальшого зростання заробітку та звільнення його від натуральних елементів внаслідок впровадження грошової валюти в роздрібний обіг.

Тимчасові прибутки від приробітків голови та членів родини, котрі не були пов'язані з основною роботою за найманням, становили в 1920 р. лише від 3% до 5,8% їх бюджетів³¹⁰. Це були надходження від випадкової поденної роботи, від ремесла, роботи на замовлення й інших промислів. Значення їх, як правило, було обернено пропорціональним розміру заробітку голови родини, котрий покривав основні сімейні потреби. Внаслідок двократного зростання заробітної плати впродовж 1920–1927 рр. частка цих прибутків відповідно зменшилася — до 1,3% бюджету (загальносоюзні дані). Зростання зарплати робітників, зайнятих у фабричному виробництві, звільняло їх від занять кустарними промислами в неробочий час. Однак зменшення питомої ваги додаткових приробітків не супроводжувалося падінням їх абсолютного розміру, який навіть дещо збільшився за відповідний період.

Майже 19% прибутків робітничих родин у 1920 р., за оцінкою деяких дослідників, становили надходження від крадіжок на виробництві, в тому числі сировини для виробництва предметів вжитку та товарообміну³¹¹.

Особливо популярним на металургійних підприємствах стало виробництво запальничок, відер, ножів, металевих пічок — "буржуйок". Оцінюючи ситуацію з крадіжками на підприємствах, російський економіст С. Маслов, котрий перебував в еміграції, писав: "На вимоги радянської влади, яка закликала грабувати награване, робітники відгукнулися нещадним розграбуванням фабричного майна: сировини, палива, предметів обладнання і фабрикатів, що вироблялися. Крадіжки почалися з перших днів радянської влади і тривали "без перепочинку" у всі роки радянської влади. З мідних частин вироблялися запальнички, ... із заліза — лампочки, кухонні листи (дека), каструлі, відра; з чавуну — пательні; з передавальних пасів — підошви; зі шкіри і плюшу спальних вагонів — штани, тужурки й т.ін. ... Із закладів і від "народного добра" крадіжки перейшли в середовище самого населення"³¹². Вони з кримінального злочину перетворилися на засіб підтримання життя.

Внаслідок порушення традиційної системи постачання міст шляхом торгівлі робітники мали обмінювати на хліб та олію вироблені на дозвіллі або вкрадені на виробництві промислові товари, а також предмети домашнього скарбу, нагромаджені у попередні роки. Не держава годувала місто, а самі городяни "самозабезпечувалися" всупереч продовольчій диктатурі. Якщо до революції обмін кустарних виробів на продовольство, який отримав назву "мішечництво", мав виключно споживчий характер, то в умовах "воєнного комунізму" він став для багатьох робітників додатковим промислом, а для тих, хто припинив зв'язки з виробництвом, перетворився на постійний бізнес.

Щодо вимушеного характеру мішечництва один з керівників Наркомпроду УСРР М. Владимиров зазначав: "Й дійсно, багато з нас дуже часто опиняються перед питанням: яким чином за сучасних умов, за нинішніх цін, за нинішньої дефіцитності державного постачання може проіснувати той чи інший громадянин, котрий не бажав бути дрібним торгівцем або просто [бажав] залишитися чесною людиною? Як може радянський службовець, отримуючи 3–4 тис. рублів на місяць, а іноді й менше, проіснувати при ціні на хліб вище 100 руб. [за] фунт, при ціні костюму у декілька десятків тисяч рублів, шаленій вартості прання білизни та інших дрібниць, без котрих, однак, неможливо людське існування"³¹³.

Незначну, але вагому в умовах продовольчої кризи частку прибутків становили надходження з присадибних городів. Місто і село під час господарської розрухи помінялися ролями. "Якщо до війни, — як зазначав завідувач відділу статистики праці ЦСУ СРСР Г. Поляк, — значна частина заводського прибутку вливалася з міста в селянське господарство, то

* Згадуються ціни 1919 р.

тепер [на початку 1920-х рр.] дає вже не місто, а село". За два роки — з 1918 по 1920 — чисельність фабрично-заводських робітників скоротилася на 1/3. Ті, хто мав можливість, уходили на село або відсилали туди родини, годуючись продовольством, котре вони привозили звідти. Одночасно сільське господарство проникало у міста: під картоплю розорювалися всі вільні площі дворових діляниць, міські та фабричні землі. Город ставав одним з вагомих елементів прибуткового бюджету.

Переважно займалися сільським господарством низькооплачувані робітники, причому не тільки в селищах, а й у містах. Експлуатація земельних ділянок була підпорядкована суцільно інтересам молочного господарства. Середній розмір польового засіву на цих ділянках становив близько 1/4 десятини на господарство. Більша частина земельної площі (0,50 десятини на одне з тих, що мали землю) використовувалася під косовицю. Домашню худобу мали 18,5% робітничих родин, а домашню птицю — 22,8%. Городини займали в середньому 0,1 десятини присадибної земельної ділянки робітників. Таким чином, город, корови і кури були основою сільського господарства останніх³¹⁴.

До групи надходжень, мало пов'язаних зі збільшенням заробітку, відносилося здавання кімнат та кутків. До 1914 р. цей прибуток грав суттєву роль у робітничих бюджетах, досягаючи у великих містах до 3–4% загальної суми надходжень. Значення цієї прибуткової статті в бюджеті в умовах непу стало менш вагомим. Питома вага надходжень від здачі кімнат і кутків зменшилася у 1926/1927 р. до 0,6%. Статистики 1920-х рр., як, наприклад, Г.Поляк, пояснювали це несприятливим впливом нових правових умов, котрі значно звузили можливості здачі житла в оренду. На нашу думку, більш вагомою є інша причина — житлова криза у містах.

Незважаючи на її загострення, питома вага робітників, які здавали кімнати й кутки в оренду після її дозволу, збільшувалася з року в рік. Частка прибутків у бюджетах робітників, отриманих від оренди житла, завдяки подорожчанню цін на останнє, зросла за відповідний період у два десятки разів — з 0,03% до 0,6%. Внаслідок дефіцитності сімейних бюджетів робітники активно намагалися поповнювати їх навіть за рахунок погіршення власних житлових умов³¹⁵.

Значення грошової заробітної плати в прибутках робітників зростало в міру фінансової стабілізації. Зважаючи на галопуючу інфляцію, на початку 1920-х рр. головний акцент було зроблено на продовольчій складовій заробітку, яка видавалася по картках. У 1921 р. грошова частка в зарплаті становила всього 13,8%. Співвідношення між продовольчим пайком та зарплатою, що склалося восени 1920 р., було у гумористичній формі зображено в одному з паризьких видань у вигляді двох об'яв: "Продається вишукана

коробочка для зберігання місячного продовольчого пайку". "Ново! Зручно! Містка тачка з невеликим мотором для перевезення грошей!"³¹⁶

Система карткового постачання, котра існувала в Україні до жовтня 1921 р., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники та службовці отримували за картками лише чверть продуктів, які споживали, а решту їх були вимушені купувати за спекулятивними цінами на ринку³¹⁷.

Перехідною формою від зрівнялівки до оплати за працю стала оплата, декретована постановою РНК РСФРР від 7 квітня 1921 р. "Про натуральне преміювання робітників" продуктами власного виробництва, котрі відраховувалися до його фонду в розмірах, що визначалися результатами роботи підприємств³¹⁸. До 1921 р. це преміювання здійснювалося з державного натурального фонду без врахування трудових затрат.

З червня 1921 р. державні підприємства почали переводитися на так зване колективне постачання. Суть його полягала у том, що вони тепер могли отримувати гарантований грошовий та натуральний фонд зарплати в обсязі, пропорційному виконанню виробничої програми. Причому його розмір не зменшувався у разі скорочення штатів, щоправда, за умови збереження існуючої продуктивності праці. Колективне постачання вводилося насамперед на великих, найбільш важливих для країни підприємствах.

Етапним став декрет РНК РСФРР "Основні положення з тарифного питання" від 10 вересня 1921 р., згідно з яким до суми заробітної плати включалися всі види постачання робітників (грошова оплата, квартира, комунальні послуги, спецодяг, витрати на культурне обслуговування й т.ін.), а її розміри визначалися виключно їх виробничими показниками³¹⁹. Гарантований мінімум зарплати встановлювався цим декретом залежно від місцевих умов — вартості так званого бюджетного набору Держплану*, а також народногосподарського значення галузей промисловості, наявності державних ресурсів, кількості підприємств та робітників.

Однак через продовольчу кризу встановлений мінімум не дотримувався. В 1921/1922 р. план колективного постачання промислових підприємств вдалося виконати по хлібу на 64%, по цукру — на 82%, по м'ясу — на 52% та по крупах — на 43%³²⁰, що викликало незадоволення й страйки робітників.

У таких умовах на держпостачанні були залишені трудові колективи найбільш важливих заводів металургії, машинобудування, паливної та воєнної промисловості та транспорту. Значну частину держпідприємств, головним чином легкої й харчової промисловості, в результаті її трестування було

* "Бюджетний набір Держплану" — мінімальна місячна норма споживання дорослими робітниками важливих харчових продуктів (з 1919 р.), промислових товарів, а також користування культурно-просвітницькими та комунальними послугами (з 1922 р.). Враховував ціни державної, кооперативної й приватної торгівлі відповідно до їх ролі в бюджеті робітників.

знято з держпостачання і переведено на господарський розрахунок. Декларуючи перехід на ринкові стосунки, держава тим не менш контролювала заробітну плату робітників у трестованій промисловості; за рахунок збільшення відрахувань із прибуткових підприємств вона намагалася за безпечити приблизно однаковий рівень їх зарплати по всіх групах індустрії. Особлива увага приділялася оплаті праці на приватних й орендних підприємствах.

До кінця 1923 р. частка натурального заробітку зменшувалася у робітників Харкова (залежно від характеру виробництва) у такій пропорції: в металістів — до 1,6%, у кондитерів, — до 2,3%, в мукомелів — до 5,4%, а у тютюників — до 14,5%. Проте в цукровиків вона залишалася на рівні 34,9%, а у комунальників — 26,2%. Висока натуралізація заробітної плати у цукровиків зумовлювалася зарахуванням до суми їхнього заробітку з наступним вирахуванням при видачі зарплати витрат на користування житлом та його опалення, а також на харчування в їдальнях радгоспів. У комунальників високий відсоток натуральної складової пояснювався зарахуванням до заробітку витрат на спецодяг (водії трамваїв, пожежники), а у двірників — за користування житлом та за його опалення.

Частка натуральних надходжень до сімейного бюджету за рахунок купівлі речей у кредит і завдяки заготівлям продуктів про запас із власного господарства була ще більшою, становлячи 41,4% — в цукровиків, 26,2% — у комунальних робітників, 24,1% — в тютюників, 19,8% — у мукомелів, 16,8% — в кондитерів та 10,6% — у металістів³²¹.

Однак реального підвищення життєвого рівня не спостерігалось. В той час було поновлено платність комунальних послуг, котрі раніше оплачувалися підприємствами або закладами, на котрих працювали наймані працівники. Крім того, суттєво зросли ціни на сільськогосподарські товари, які вдвічі випереджали грошову емісію³²². Як зазначав С. Струмилін, "суттєво змінилися лише форми оплати праці, а не її розміри". За його розрахунками, реальна заробітна плата робітників зросла впродовж першої половини 1922 р з 2 руб. 2 коп. до 3 руб. 23 коп. (за довоєнним курсом рубля), тобто на 41,8%, але середньостатистична довоєнна становила 22 руб. Номінальний рівень зарплати за той час зріс у п'ять разів — з 3 млн. 160 тис. 330 руб. до 16 млн. 460 тис. руб.³²³

У грудні 1922 р. реальна заробітна плата в СРСР становила вже 48% від рівня 1913 р. З наступного 1923 р. вона знову зайняла провідне місце у прибутках робітничих родин³²⁴.

Завдяки тарифікації заробітної плати вдалося поновити диференціацію її залежно від кваліфікації робітників. Уже в другій половині 1921 р. середня зарплата висококваліфікованих була на 73% вище, ніж у некваліфікованих. У першій половині 1922 р. таке перевищення сягнуло майже 250%. Ця різниця була такою ж, як й у 1917 р.³²⁵

Однак зберігалось відставання рівня оплати праці у важкій промисловості від легкої. Так, на початку 1923 р. середній місячний заробіток на металургійних підприємствах дорівнював 11 товарним руб., а на харчових — 17³²⁶

Незадоволення робітників викликала невідповідність заробітної плати рівню кваліфікації в різних галузях промисловості. Децентралізація тарифної роботи, проведена у 1921–1923 рр. із метою захисту прибутків робітників від фінансово-економічних катаклізмів, зважаючи на різні економічні можливості підприємств, зумовила різнобій в оплаті праці робітників різних галузей промисловості. Причому збільшення останньої відбувалося переважно в тих галузях, у котрих рівень її і без того був порівняно високий. Тобто розрив у співвідношенні зарплат посилювався.

Розмір заробітної плати голови сім'ї різко коливався у різних галузях виробництва, становлячи у листопаді 1923 р. в середньому по УСРР із розрахунку на одного члена робітничої родини від 5 руб. 75 коп. у кондитерів до 15 руб. 62 коп. у друкарів. Найвищим розмір сукупних прибутків був у друкарів — 18 руб 42 коп., а найменшим у хіміків — 10 руб. 42 коп. У кондитерів важливу роль у поповненні сімейного бюджету відігравали заробітки інших членів родини, а також надходження, джерела яких не з'ясовані. Мабуть, це були крадіжки на виробництві. На другому місці за чисельністю прибутків перебували гірники³²⁷.

Дещо іншою була ієрархія матеріальної забезпеченості робітників великих міст. Так, у Харкові найвищими були заробітки в тютюнників (15 руб. 70 коп.), мукомелів (15 руб. 62 коп.) та робітників комунального господарства (15 руб 53 коп.), а найнижчими — у кондитерів (11 руб. 50 коп.) і цукровиків (11 руб. 93 коп.). До першої групи наближалися заробітки металістів, середній рівень котрих становив 14 руб. 5 коп.³²⁸

До категорії низькооплачуваних робітників належали залізничники й водники, зарплата яких наприкінці 1923 р. була в 1,5 раза меншою, ніж у металістів, та в 4 рази — ніж у текстильників, що призводило до крадіжок і хабарництва на транспорті. Невипадково бюджетне обстеження зафіксувало п'ятикратне перевищення прибутків над заробітною платою по всіх групах транспортників, починаючи з чорноробів та закінчуючи начальством. Цілком очевидно, що цей дефіцит покривався головним чином за рахунок хабарів і крадіжок³²⁹.

Рівень матеріального забезпечення робітників був відчутно нижчим, ніж у службовців. Середній розмір сукупних прибутків робітничих родин, що становив на листопад 1923 р. 14 руб. 49 коп., був меншим на чверть порівняно з останніми, а середній розмір заробітної плати, котрий дорівнював 11 руб. 22 коп. — відповідно майже на третину. Середній розмір надходжень родин службовців становив 20 руб. 41 коп., а зарплати — 15 руб. 54 коп.³³⁰

В кращому становищі перебували робітники приватних підприємств. Окрім заробітної плати, наближеної до прожиткового мінімуму, їм видався певний відсоток від отриманого прибутку. Турбуючись про добробут працівників, підприємці тим самим зацікавлювали їх у розвитку виробництва³³¹.

З 1923 р., згідно з індустріальними пріоритетами, почала проводитися політика вирівнювання розмірів оплати праці працівників легкої промисловості, що випереджала середній рівень по всіх її галузях, та важкої, котра відставала від нього. Це здійснювалося шляхом переважачого збільшення зарплати працівників останньої. В той час як середня зарплата робітників і службовців України збільшилася на 28%, то у металургів — удвічі, а хіміків — у 5,5 рази³³².

Для усунення розбіжностей у тарифних ставках на окремих підприємствах було запроваджено єдиний тариф для робітників і службовців відповідно до 17-розрядної сітки з розривом в оплаті праці крайніх розрядів у співвідношенні 1 до 5. Розмір тарифних ставок у різних виробництвах визначався з урахуванням цінності робочої сили на ринку праці, а також умов останньої³³³.

До весни 1924 р. можливості підвищення реальної оплати праці обмежувалися безперервним знеціненням грошей. Так, тільки з 1 січня по вересень 1923 р. курс радзнаку впав на 74%. В останні місяці року агонія його посилилась й досягла апогею у січні — лютому 1924 р. За перші два місяця того року інфляція підстрибнула до 227,7%³³⁴.

За її швидких темпів, робітники суттєво втрачали в зарплаті особливо при її затримках. Несвоєчасна виплата останньої, зумовлена дефіцитом обігових коштів внаслідок порушення комерційного принципу у стосунках між промисловістю і державою, зводила нанівець прогресивні форми оплати праці, в тому числі перехід на відрядну та акордну, а також регулярне преміювання. Державні органи щомісячно виплачували робітникам не більше 2/3, або 4/5 належної їм заробітної плати³³⁵. Тим часом затримка її на місяць упродовж осені 1922 р. й на початку 1923 р. знижувала її реальний рівень на 15–20%³³⁶. За даними ЦСУ УСРР, затримки у виплаті зарплати сягали в середньому по Україні впродовж січня — жовтня 1923 р. від 12 до 26 днів, скоротившись у грудні до 2 днів³³⁷.

Розрив між нарахуванням заробітної плати і часом її виплати був найтривалішим у гірників, хіміків та металістів³³⁸. За розрахунками М.Буяновера, для робітників кам'яновугільної промисловості втрати на курсі карбованця внаслідок несвоєчасної виплати зарплати зменшували її реальний рівень порівняно з номінальним на 20%. Тільки починаючи з четвертого кварталу 1923 р., заробіток робітників набув певної видимості стабільності³³⁹.

Зважаючи на знецінення грошової маси, з вересня 1922 р. зарплата почала виплачуватися в товарних рублях^{*}. Перехід до такого нарахування заробітної плати дозволив у певних межах гарантувати забезпечення прожиткового мінімуму, однак у цілому він не стабілізував ситуацію. Дефіцит матеріального стимулювання праці поповнювався моральними заохоченнями.

Негативний вплив на рівень зарплати мала криза збуту промислової продукції, що вибухнула восени 1923 р. Вона ввійшла до історії під назвою "ножиці цін", коли останні на промислові товари різко зросли, виявившись недоступними для селян, які продавали свою продукцію по занижених цінах. Внаслідок цього на підприємствах відбувалося затоварювання продукції й вони перестали купувати необхідну для виробництва сировину і позбулися можливості виплачувати зарплату. В результаті, незважаючи на збільшення номінальної заробітної плати за рік в індустрії на 28%, її реальний рівень восени 1923 р. знизився³⁴⁰.

Для подолання кризи збуту потрібно було державне втручання, котре вилилося у директивне зниження цін на продукцію промисловості. Це нормалізувало ринкові стосунки на певному етапі, але не стабілізувало ситуацію в цілому.

Зростання цін та деяке падіння внаслідок цього реальної заробітної плати пом'якшило широке застосування відрядності, розширення у деяких виробництвах тарифної сітки³⁴¹.

На зменшення прибутків родин робітників впливало не тільки невпинне зростання цін на товари першої необхідності, а також їх дефіцит. Кількість грошей в обігу з 1922 по 1925 рр. збільшилася у 12 з лишком разів, тоді як товарна маса тільки в 2,5–3 рази³⁴². Підвищення роздрібних цін було закономірним відбитком інфляційних процесів в економіці країни, коли основним джерелом капіталовкладень виступала грошова емісія.

Ключове значення для оздоровлення фінансової системи мала грошова реформа 1922–1924 рр. Внаслідок її здійснення головною валютою країни став червінець, котрий усунув з обігу повністю знецінену масу паперових грошових знаків — так званих радзнаків.

У перші місяці після дозволу на обмін паперових радзнаків на червінці (з травня 1924 р.), розпочалося швидке зміцнення останніх, що дало підстави для райдужних надій. Однак стабільність курсу золотого карбованця виявилася нетривалою. Її підірвав недорід 1924 р., внаслідок

* Товарний рубль — умовна одиниця, що застосовувалася для обрахування вартості бюджетного набору Держплану в 1921–1924 рр. Його вартість у радянських знаках визначалася, виходячи з індексу зростання цін на товари бюджетного набору, порівняно з рівнем 1913 р.

котрого розпочалося стрімке зростання цін на хліб й відповідне збільшення вартості бюджетного набору. До 1 серпня купівельна спроможність червінця впала до 63,7% й становила 39,4 коп. Зростання хлібних цін вдалося призупинити у тому ж місяці завдяки проведенню інтервенцій зерна до неврожайних районів³⁴³.

У 1925 р. стабільності червінця, врешті решт, було досягнуто. За даними офіційної статистики, уряду наприкінці року вдалося поновити довоєнний рівень зарплати робітників³⁴⁴. Однак не у металургійній та вугільній промисловості³⁴⁵.

Для того, щоб переведення нарахування заробітної плати з бюджетних рублів у червінці не знизило її реального рівня, передбачалося впровадження системи територіальних поясів. Згідно з постановою Ради праці та оборони (РПО), ухваленою в лютому 1924 р., визначалися три пояси, за котрими мала нараховуватися зарплата: перший — столиці й найбільші промислові центри; другий — райони середнього рівня цін; третій — райони їх низького рівня. До першого в УСРР було зараховано Харків і Катеринослав; до другого — Одесу, Миколаїв, а також Донецьку, Харківську та Катеринославську губернії; до третього — всі інші міста й губернії. Причому на початку місця належало встановлювати місцеву вартість бюджетного набору у твердій валюті, після чого в другій половині нараховувати до неї надбавку на дорожнечу.

У 1925/26 р. вперше за роки непу підвищення заробітної плати відбулося не за рахунок збільшення грошової маси, а завдяки зростанню продуктивності праці³⁴⁶. Проте вже наприкінці 1926 р. на III Всеукраїнському з'їзді профспілок було ухвалено рішення про необхідність суворого дотримання курсу на випереджаюче підвищення продуктивності праці³⁴⁷.

Нова система оплати праці, що "очищала" зарплату від різних нашарувань і посилювала її роль як стимулятора до підвищення продуктивності праці, тим не менше викликала незадоволення кадрових робітників. Це пояснювалося тим, що останні мали високі приробітки³⁴⁸.

Після запровадження нових тарифів на окремих виробництвах відбулося зниження зарплати кваліфікованих робітників, причому значне. Так, у металургійних майстернях в Олександрівську ковалі почали отримувати її в середньому на 43% менше, котельники — на 22%, пічники — на 38%. Щоправда, в середньому по українській промисловості пересічна номінальна зарплата зросла по легкій промисловості на 6,2%, а у важкій — до 108,5%.

Найбільш високими були заробітки на підприємствах, що займали монопольне становище. Вони мали право на великі відрахування до фонду заробітної плати. Практика пільгового кредитування заводів, не пов'язана з показниками їх господарської діяльності, також надавала можливість

збільшувати заробітну плату. Відносне та абсолютне зростання її, спостерігалось на багатьох підприємствах республіки. Держава поставила заробітки на достатньо міцну основу. Однак їх розміри не було доведено до життєво необхідного рівня. В 1926–1928 рр. уряд неодноразово відхиляв ідею підвищення заробітної плати, здійснення якої призвело б до відмови від твердої валюти³⁴⁹.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що найбільш низькі прибутки робітники мали в період економічної кризи й голоду 1921 — першої половини 1923 р. Зарплата не мала у той час основного призначення — регулятора праці. Запровадження госпрозрахунку у виробничу діяльність підприємств сприяло зростанню фондів заробітної плати, однак спричинило різнобій в оплаті праці. До 1924 р. спостерігалось стрімке зростання розмірів зарплати робітників, але внаслідок гіперінфляції вона швидко знецінювалася. Спроба індексації шляхом обрахування останньої в бюджетних рублях (відповідно до вартості бюджетного набору) не увінчалась успіхом через постійні затримки в її виплаті. Проблему інфляції вдалось розв'язати лише після введення у 1924 р. твердої грошової одиниці — "червінця". Надалі для попередження інфляційних процесів здійснювалось утримання зростання номінальної зарплати та вирівнювання розмірів прибутків. Виняток становив 1926 р., коли робітникам вдалось домогтись її збільшення відповідно до підвищення продуктивності праці. За даними російського історика О.Ю. Лапшиної, темпи зростання номінальної заробітної плати у Нижегородській губернії РСФРР у 1924–1926 рр. не встигали за подорожчанням вартості бюджетного набору, що призводило до падіння її реального рівня³⁵⁰. Нами аналогічні показники щодо УСРР не виявлено. За розрахунками українських статистиків, з 1922 р. спостерігалось постійне збільшення номінальної та реальної зарплати робітників. Довоєнного рівня її, за середньостатистичними показниками, що узагальнюють дані по всіх галузях економіки, в основному вдалось досягти у середині 1920-х рр. Проте це не стосувалось металургійної й вугільної промисловості, де у довоєнні часи був найвищий рівень оплати праці, котрий не було поновлено навіть у 1926/27 р. Тим часом, робітники, зайняті в цих галузях виробництва, становили чверть усієї їх кількості. За даними бюджетних обстежень, невпинно зростали і прибутки робітничих родин. Щоправда, їм суперечили відомості, отримані під час останніх, про збільшення частки так званих "інших прибутків", що надходили до родин робітників, окрім зарплати та допомоги по соціальному страхуванню. Вони, звичайно, характеризували напруженість бюджету, яка вникала в періоди погіршення матеріальних умов життя.

6. Товаропостачання й споживання

Основну частину витратного бюджету робітників становили видатки на харчування. Найвищими вони були на початку 1920-х рр., а надалі до 1928/29 р., в зв'язку зі зростанням реального рівня їх заробітної плати поступово скорочувалися.

Руйнація сільського господарства під час війн та революцій, а також активне вивезення продовольчих запасів до РСФРР зумовили продовольчу кризу початку 1920 р. На жаль, статистичні обстеження рівня харчування міського й сільського населення не фіксували даних стосовно окремих соціальних груп, і зокрема щодо робітників. Проте відомо, що карткова система, впроваджена у 1920 р., не забезпечувала городян прожитковим мінімумом. Робітники і службовці отримували по картках лише чверть продуктів, котрі вони споживали, а решту купували за спекулятивними цінами на ринку.

За роки війни погіршився якісний склад їжі. Основними продуктами харчування стали борошно і хліб. Найбільше скоротилося споживання м'яса й молока. Добове споживання хліба та круп городянами взимку 1920–1921 рр. щодо довоєнного рівня зменшилося на 20%, а м'яса — на 41%³⁵¹.

У зв'язку із систематичним недоїданням населення головна увага статистиків зосереджувалася на з'ясуванні терміну відновлення довоєнного рівня харчування за калорійністю. Питання про його якість не стояло. Структура харчування визначалася за рівнем споживання білків, вуглеводів та жирів.

В грудні 1922 р. середньостатистичне споживання білкової їжі для городян, за даними М. Буяновера, становило 93,6 г на добу за нормою, що тоді існувала, у 105 г. Причому тваринні білки не перевищували 43% білкової їжі й 5% всієї спожитої їжі³⁵². І. Дубинська наводить дещо інші показники: відповідно — 96,3 г білкової їжі, в тому числі 81,3 г — рослинної та 15,1 — тваринної³⁵³. Основу раціону харчування (60%) становив житній хліб, ціни на котрий із початку року зросли у 2 рази, в той час як на м'ясо-молочні продукти впали. Це зумовлювалося масовим забоєм худоби у зв'язку із відсутністю кормів внаслідок посухи.

Довоєнного рівня харчування робітників за кількісними і структурними показниками було досягнуто у 1924 р. З 1922 до 1924 рр. відсоток їжі тваринного походження в їх добовому раціоні (за калорійністю), за розрахунками М. Буяновера, збільшився у 3,5 рази — з 5% до 17,2%³⁵⁴, а за даними І. Дубинської, — дещо менше, ніж в 2 рази — з 15,1% до 23,8%. У відповідному напрямку — за рахунок збільшення тваринної білкової їжі при відповідному зменшенні рослинної вуглеводної — структура харчування змінювалася й надалі.

Збільшення частки тваринних продуктів у харчуванні робітників у 1924–1925 рр. спричинив неврожай 1924 р. Оскільки посуха найбільше вразила Україну, то і ціна на хліб найбільше зросла в цьому регіоні. Так, якщо у м. Шахти за рік із кінця 1923 р. вона збільшилася на 100%, то в Москві — лише на 20%. Ціни на м'ясо внаслідок масового забою худоби через брак кормів відповідно впали. Якщо за один фунт м'яса у першому кварталі 1923 р. м. Шахти було можливим придбати 12 фунтів борошна, то через рік — лише 4³⁵⁵. На початку 1925 р. ціни на хліб у Донбасі продовжували зростати. В першому кварталі вартість чорного збільшилася на 16%, сірого — на 20% й білого — на 17%. Й це при тому, що у Москві та Ленінграді хлібні ціни залишалися стабільними, а заробітки робітників були вищими, ніж у Донецькому регіоні. В другому кварталі зростання цін на хліб тривало, оскільки імпордне борошно, завезене у Донбас, коштувало на третину більше, ніж вітчизняне, що споживалося в першому кварталі³⁵⁶.

Тенденція покращання структури харчування, що намітилася у першій половині 1920-х рр., більш активно проявилася в другій половині десятиріччя. У раціоні робітників житні хлібопродукти поступилися пшеничним, помітно збільшилося споживання м'ясо-молочних. За 1925 р. — 1927 рр. частка білкових продуктів у харчуванні робітників зросла з 18,9 до 22,4%³⁵⁷. Однак достатнє за змістом білків, воно не забезпечувало організм необхідною кількістю вітамінів.

Рівень харчування робітничих родин різнився залежно від прибутків. У відбудовний період у зв'язку з їх загальним підвищенням відбувалося збільшення витрат на нього, причому при зростанні бюджету в 3–4 рази останні побільшали лише у 2–3 рази. Однак відносно значення цих видатків у бюджеті робітничих родин зменшувалося, що засвідчувало більш швидке його зростання порівняно з витратами на харчування. Якщо в групі високооплачуваних кваліфікованих робітників споживання продовольчих товарів поступово загальмувалося, то у низькооплачуваних некваліфікованих — продовжувало швидко зростати. Менш заможні споживали більше картоплі, хліба, особливо за рахунок борошна й олії, а в родинах із кращими прибутками зростало споживання масла, цукру, садовини і городини, молока, м'яса, сала, яєць, риби, солодоців (цукерок та варення). Наприклад, у листопаді 1923 р. витрати на продукти харчування тваринного походження у висококваліфікованих робітників перевищили відповідні витрати некваліфікованих більше, ніж у 4 рази, зокрема, на масло — у 8, а на яйця — в 10 разів. Проте у більш заможних не збільшувалися витрати на житню муку, картоплю, олію, сіль³⁵⁸. Надалі диференціація в структурі харчування дещо нівелювалася.

Склад харчування різнився й залежно від регіональної специфіки. В 1927 р. робітники УСРР у порівнянні з російськими споживали більше городини (картоплі, помідорів, кавунів та інших овочів), а росіяни — хліба. Причому, українці частіше їли білий хліб. При рівному з росіянами рівні споживання продуктів тваринного походження перші з'їдали більше м'ясних, а другі — молочних продуктів. Крім того, останні вживали для харчування більше чаю і цукру. Загалом в їжі робітників РСФРР було більше вуглеводів і рослинного білка, але вона була бідніша на тваринні білки і жири (на 6%), ніж в українських³⁵⁹.

Суттєво впливали на структуру харчування й ціни на продовольчі товари. У 1926 р. подешевшав важливий продукт харчування українських робітників — пшеничний хліб. Деяко впала ціна на цукор, проте значно зросла на м'ясо, сало, масло, олію, фрукти. В 1927 р. продовжували дешевіти хліб, цукор, яйця, птиця, м'ясо, риба, але продовжували дорожчати масло, олія, фрукти. Також зросли ціни на гречану та рисову крупу, картоплю і капусту³⁶⁰. Однак, як зазначає І. Дубинська, зростання цін на продовольчі товари не випереджало зростання зарплати, що створювало сприятливі умови для задоволення споживчого попиту³⁶¹.

Однак статистичні дані 1922–1923 рр. не дозволяють простежити динаміку витрат робітничих родин на задоволення потреб в одязі, білизні, взутті, на помешкання, лікування й т.ін. наскрізно впродовж 1920-х рр. Бюджетні обстеження реєстрували місячні видатки лише за один місяць, але не щомісячні впродовж року. Як зазначає М. Буяновер, такі дані цілком придатні для з'ясування структури та рівня харчування, що менше зазнає випадкових впливів, однак для аналізу інших витрат ці дані не досить певні, оскільки непродовольчі витрати обумовлювалися низкою сезонних факторів, а також непередбачених обставин. Незважаючи на ці вади, результати бюджетних обстежень 1922–1923 рр. засвідчили підвищення рівня споживання непродовольчих товарів з 1923 р.³⁶²

З 1923 р. розпочалося зростання витрат на придбання непродовольчих товарів і в першу чергу одягу та взуття; видатки на покупку цих останніх стабільно становили другу статтю всіх витрат робітничих родин³⁶³. Збільшення цих видатків зумовлювалося не тільки і не стільки можливістю поновити зношені взуття й одяг, котрі тривалий час не купувалися, як зменшенням найбільш ємких витрат на харчування, а також стрімким подорожчанням предметів взуття та одягу внаслідок розходження "ножиців цін" на продовольчі та промислові товари.

Визначаючи специфіку споживання робітників порівняно зі службовцями, слід зазначити, що у перших більшими були видатки на одяг, взуття, господарські речі, спиртові напої, в той час як у других, навпаки, — на культурно-освітні потреби, лікування, придбання засобів

гігієни, а також житло і допомогу родичам. Витрати на харчування в бюджетах обох вказаних груп становили приблизно рівну частку³⁶⁴.

З 1924 р. "ножиці цін" на промислові та продовольчі товари почали поступово зближуватися. Завдяки цьому споживання текстильних виробів робітниками й членами їхніх родин за 1924–1926 рр. зросло на 95%, а шкіряних і хутряних — на 79%³⁶⁵. Щоправда, в 1926 р. збільшення споживання одягу та взуття стримало нове зростання цін на ці товари, що досягло 39%³⁶⁶. Стрибок цін на промислові товари зумовило зростання грошових доходів населення в умовах товарного голоду³⁶⁷.

Обсяги виробництва більшості споживчих промислових товарів не відповідали попиту. В той час, як виробництво солі, калош, сірників, більшості шкіряно-взуттєвих товарів, із розрахунку на окремого споживача, порівняно з довоєнним часом збільшилося, виробництво бавовняних та шерстяних тканин, деяких скляних, металевих і шкіряних товарів, як і деяких продовольчих (чаю, цукру та рослинної олії) залишалося на рівні набагато нижчому від довоєнного.

Незважаючи на двократне збільшення виробництва шкіри, потреби населення у взутті задовольнялися тільки на 73,6%, причому за рахунок державної промисловості — трохи більше, ніж на половину. Це зумовлювалося як припиненням імпорту, який традиційно покривав дефіцит на шкіряне взуття, так і збільшенням потреб сільського населення у фабричному взутті, оскільки під час війни селяни-військовослужбовці призвичаїлись носити шкіряне взуття.

У 1928 рр. робітники купували тканин лише на 24,5% більше, ніж у 1925 р., взуття — на 27,3%, а калош — на 33%. Якщо в 1924 р. робітники придбали на сім'ю у середньому по 0,85 пари шкіряного взуття і 11,7 м тканин, то в 1925 р. відповідно — 1 пару та 13,74 м, у 1926 р. — 1,5 пари й 20,48 м, а в 1928 р. — 1,8 пари і 23,8 м. Найбільш дефіцитним взуттєвим товаром залишалися калоші. Їх купували в середньому по 0,48 пари за рік³⁶⁸.

Внаслідок збільшення прибутків робітників та оновлення товарного асортименту змінилася структура споживання взуття й одягу. Скоротилася покупка чобіт і валянок та збільшилася — черевиків і туфель. Зміни у структурі споживання одягу визначалися збільшенням покупок готового одягу й зокрема трикотажних виробів. Причому в міру підвищення заробітків робітників питома вага споживання цих останніх, як і черевиків та туфель, зростала³⁶⁹.

Найбільше купували дешеві речі, насамперед нагільну білизну. Повільніше зростала у членів робітничих родин кількість жіночих платтів, чоловічих костюмів та верхнього одягу, що зумовлювалося дефіцитом вовняних тканин. Чоловічий одяг поновлювався, головним чином, за

рахунок збірних комплектів, а чисельність костюмів залишалася незмінною. Відносно повільно зростала кількість постільної білизни, що було пов'язано з житловою кризою.

Наприкінці 1925 р. значний відсоток членів родин робітників ще не був забезпечений теплим одягом (особливо жінки), а запаси натільної білизни, що оновлювалися, були мізерними — не перевищували в середньому двох пар.

Нестачу теплового одягу було ліквідовано до 1927 р. Ввійшли у вжиток шкарпетки й панчохи, посунувши примітивні онучі, але запас панчішних виробів ще був замалим (2,5–3 пари на особу). Кількість комплектів верхнього одягу досягла в середньому 3 "збірних" костюмів для чоловіка та 6 платтів — для жінки. Однак якість одягу залишалася низькою. Катастрофічно не вистачало виробів з вовни. Окрім 1–2 вовняних комплектів, решту становив бавовняний одяг, котрий швидко зношувався. В одяжному гардеробі робітників почали з'являтися "дрібниці" — краватки та носовички.

Споживання робітниками взуття та одягу мало свою специфіку. Порівняно з робітниками РСФРР вони більше купували готові речі й тканини, за винятком вовняних, а також черевики й туфлі, у той час як російські через більш суворий клімат — чоботи, валянки та вовняні тканини.

Поряд з оновленням одяжного гардеробу робітники розпочали купувати господарські речі й меблі замість тих, що були розпродані в скрутні часи. Найгостріше питання про господарське облаштування стояло для тих родин, які на час продовольчої кризи перекочували на село, а потім повернулися на колишнє місце роботи, а також для нових робітників, котрі осіли в місті вперше. Вони, як правило, наймали немебльовані помешкання, оскільки навіть у фабричних будинках лише 15% кімнат були мебльованими. В будинках інших типів домоволодінь такі приміщення пересічно становили 6–9%.

Відновлення домашнього майна вимагало попередніх нагромаджень навіть від робітників із середнім рівнем прибутків. Найбільше залежало від розмірів бюджету придбання "капітальних" речей — таких, як меблі, особливо — шафи і столи, а також постіль (подушки та матраци). При загальному збільшенні питомої ваги господарських витрат від нижчих бюджетних груп робітників до вищих у 5 разів (з 1,1 до 5,5%) частка видатків на коштовні речі зросла в 24 рази. Витрати на придбання господарських дрібниць — віників, посуду, м'ясорубок — були посилені для всіх робітників.

Найбільшу частину бюджетних видатків на господарські речі становили ті, що призначалися для придбання меблів та постільних речей. Це було можливо тільки завдяки кредиту державних і кооперативних

органів. У листопаді 1924 р. близько 28% вартості господарських речей припадало на ті, котрі були куплено робітниками у кредит. Надалі роль останнього в їх придбанні знизилася до 16–17%.

Найбільший рівень забезпеченості господарським інвентарем було зафіксовано по групі дешевих товарів — насамперед посуду, особливо столового і чайного. Середня норма забезпеченості посудом становила — пару тарілок та один ніж із виделкою на одну особу. Зникав негігієнічний сільський спосіб харчування з однієї миски. Ознаками поліпшення господарського побуту була заміна дерев'яних ложок металевими, а також зростання більш дорогою, ніж посуд, кухонного інвентарю — прасок, м'ясорубок, металевих чайників, газових ламп. Останні витискували з ужитку самовари й дров'яні плити, які вважалися матеріальними ознаками патріархального побуту.

Наприкінці 1920-х рр. кожна друга родина робітників мала швейні машинки. До 1925 р. спостерігалось активне придбання дешевих меблів — насамперед ліжок. Покупку великих робітники звичайно здійснювали на тандитах, де внаслідок ущільнення заможних жильців з'явилася велика кількість дешевих уживаних меблів. Після 1925 р. через загострення житлової кризи кількість великих меблів у сімейних господарствах робітників залишалася стабільною. Активно купувалися лише дрібні меблі — табурети і стільці.

За оцінкою С. Струмиліна, "найменш сприятливо склалися справи зі спальним інвентарем"³⁷⁰. Умови нічного відпочинку змінювалися на краще дуже повільно. З 1923 по 1927 рр. забезпеченість робітничих родин меблями для спання збільшилася на третину (з 33 до 45 на 100 осіб), а кількість підстилок (матраців та перин) — в 1,5 рази. Тобто переважна більшість членів родин робітників спала гуртом на загальному ліжку або на непристосованих для цього місцях — лежанці, сундуках або прямо на підлозі. Суттєве зрушення у забезпеченні спальними речами відбулося в 1923–1925 рр. За твердженням статистиків 1920-х рр., цьому сприяло використання споживчого кредиту, котрий дозволив купувати ліжка та диванів у розстрочку. На нашу ж думку, немаловажне значення мав і перерозподіл домашнього майна заможних пожильців на користь бідних, що відбувався в першій половині 1920-х рр. Невипадково надалі, незважаючи на розвиток споживчого кредиту, процес придбання меблів для спання та постіль різко загальмувався³⁷¹. Проте не можна скидати з розрахунку й такий фактор, як житлова тіснота. Вона, безперечно, не дозволяла купувати потрібну кількість диванів і ліжок, але придбанню постільних речей не перешкоджала. Проте відомо, що у селищах Донбасу в 1926 р. від третини до половини робітників користувалися замість підстилок для спання верхнім одягом³⁷². Щоправда, серед шахтарів частка сезонних та

новоприбулих робітників, не забезпечених домашнім начинням, була значно більшою, ніж серед працівників інших галузей промисловості.

Підсумовуючи рівень споживання робітниками меблів й господарських речей, варто зазначити, що за три роки видатки на їх придбання в бюджетах родин останніх зросли у 3,6 рази: з 6,61 червоних руб. в 1924 р. до 23,9 — у 1926 р.³⁷³ Тобто споживання господарських товарів збільшувалося швидше, ніж продовольчих, а також взуття та одягу. Проте в наступні роки їх придбання уповільнилося. На жаль, ми не маємо даних про розміри витрат на придбання цих речей. Проте відомо, що частка таких видатків в бюджетах робітників збільшилася за три роки (з 1926/27 р. по 1928/29 р.) лише на 0,48% — з 7,07% до 7,55%³⁷⁴. Щоправда, порівняно з російськими робітниками українські, котрі мали дещо вищу кваліфікацію (по цензовій промисловості) та заробітки, відповідно витрачали й трохи більше прибутків на облаштування жител³⁷⁵.

Найшвидше — у 4,5 рази — збільшилися витрати на алкогольні напої. Причому ці дані, за думкою М. Буяновера, були сильно применшеними. В результаті, у 1927 р. на купівлю алкоголю робітничі сім'ї стали щорічно витрачати 37,32 руб. (2,7% бюджетних видатків), у той час як на придбання засобів гігієни та санітарії — не більше 15,72 руб. (1,1% відповідних витрат)³⁷⁶. Внаслідок розширення державного виробництва горілки та пива змінювалася структура споживання алкогольних напоїв. Традиційні напої — вино й самогон — витискувалися дешевими пивом й особливо горілкою³⁷⁷.

Аналіз структури бюджету робітників не є повним без з'ясування інших видатків, менших за розмірами, але не завжди — за значенням. За 1924–1926 рр. на 167% зросли витрати на гігієну та лікування, на 113% — на тютюн і сірники. В 1927 р. робітники України витрачали 3,6 руб., або 0,3% сімейного бюджету на гігієну та 5,4 руб., або 0,5% бюджету на лікування³⁷⁸. Мізерність видатків на нього зумовлювалася безкоштовним медичним обслуговуванням робітників у закладах страхової медицини, а на гігієну — правом безкоштовного користування відомчими банями.

Однак рівень витрат робітників на дотримання особистої гігієни зумовлювався не тільки пільгами на користування банями, а й низьким рівнем санітарної культури: відсутністю звички регулярно мити руки, купатися, користуватися милом і рушником.

Негативно впливала на санітарний побут робітників нерозвиненість сфери комунально-побутового обслуговування та хронічний дефіцит на засоби гігієни. У 1920 р. мило фактично зникло із споживання, хоча до війни воно активно входило в побут поряд із гасом, сірниками й склом. У 1921–1922 р. його у обмеженій кількості отримували лише робітники і

службовці найважливіших галузей промисловості, переведених на державне постачання. Лише з 1923 р. мило почало з'являтися у продажу в торгівельній мережі, переважно — у робітничих кооперативах. Однак робітники витрачали на його придбання лише 0,9% прибутків (ще 0,1% — на інші засоби гігієни), а на покупку алкоголю — 4%³⁷⁹. Через низьку пропускну спроможність бань, робітники не були привичаєні до їх регулярного відвідування.

Рівень споживання інших матеріальних благ поступово збільшувався, хоча по окремих групах послуг та товарів темпи цього зростання у 1926-1927 рр. дещо уповільнилися. Зокрема, — на продукти харчування, одяг, взуття, побутову хімію та засоби гігієни. Й лише щодо господарських речей та тютюну темпи зростання споживання не зменшувалися. Зважаючи на це, І. Дубинська зробила висновок про покращання матеріального рівня життя сімей робітників, оскільки його засвідчувало "зростання не насущних потреб, а більш еластичних"³⁸⁰.

Тенденція до покращання рівня життя робітничих родин не була тривалою і міцною. У 1927 р. позитивні зрушення в рівні та структурі споживання було перервано неврожаєм та товарною кризою.

Перші ознаки погіршення товарного постачання робітників з'явилися у 1927 р. Після загибелі засівів озимих заможні селяни не поспішали продавати хліб державі, тим більше, що державні ціни в декілька разів поступалися ринковим. Скорочення постачання міст зумовили й інші фактори. По-перше, перекидання 70–80% державного фонду промтоварів на село для стимулювання хлібозаготівель. По-друге, недотримання союзним урядом зобов'язань щодо постачання українських споживачів із централізованого фонду по низці промислових товарів, особливо бавовняних і сукняно-вовняних тканин, а також металевого краму³⁸¹. У результаті споживачі України за рік отримали по 2,8 м мануфактури на особу при плановому нормативі — 4,6 м³⁸².

Слід зазначити, що взагалі рівень товаропостачання мешканців УСРР був значно нижчим, ніж в інших радянських республіках. Так, Україна, де проживало 23% мешканців СРСР, отримувала із загальносоюзних ресурсів по текстилю — 15% товарів, а по металах та склу — по 20%. І це, незважаючи на те, що населення УСРР мало порівняно високу платоспроможність (28% загальносоюзних купівельних ресурсів). Крім того, ігнорувався й такий фактор, як вагома питома вага Української РСР у народному господарстві СРСР.

Щоб покращити рівень споживання робітників в умовах товарного дефіциту, влада намагалася налагодити їх першочергове постачання продовольчими та промисловими товарами по пільгових цінах через систему відомчої споживчої кооперації й громадського харчування

Якщо в першій половині 1920-х рр. основним джерелом постачання городян продовольством і промисловими товарами першої необхідності залишався приватний ринок, то у другій половині 1920-х рр., внаслідок масованого наступу держави на приватний сектор його частка в загальному товарообігу роздрібною міською торговою мережі скоротилася з 1926/27 р. до 1927/28 р. — з 49% до 38%, а з 1928/29 р. по 1930 р. — з 20,7% до 5,5%³⁸³. Причому згортання приватної торгівлі не компенсувалося належним чином розвитком кооперативної мережі. Як зізнався на липневому (1930 р.) пленумі ЦК ВКП(б) А. Мікоян, керівництво країни у боротьбі з приватником та ринком зайшло далі, ніж планувало³⁸⁴.

В умовах тотальної руйнації ринкових відносин робкоопи не справилися із завданням безперебійного товарозабезпечення пайщиків. Зменшення товарообігу негативно позначилося на постачанні міського населення навіть у провідних торговельних центрах республіки. Так, у Києві, де товарний обіг у 1927/28 р. зменшився порівняно з довоєнним рівнем (1912 р.) в 2,5 рази (з 1 млрд до 350–400 тис. руб.), завіз основних споживчих товарів скоротився — на 30% (з 228,4 тис. т до 158,1 тис. т). Причому сальдо сільськогосподарських зменшилося на 41% (з 7 178 тис. т. до 105 тис. т), у тому числі по хлібофуражу — на 48%, інших рослинних продуктах — на 41% та по м'ясу — на 25%³⁸⁵.

Продовольча криза виникла і в промислових центрах, робкоопи котрих забезпечувалися товарами планового постачання в значно більших розмірах, ніж кооперативи інших міст, завдяки "коефіцієнту на індустріальність". У 1927/28 р. робітничі кооперативи металургійних центрів Дніпропетровська, Луганська, Миколаєва, Єнакієвого, Маріуполя, Краматорська, Запоріжжя, Зінов'євська, Дружківки, Сталіно й Макіївки задовольняли потреби пайщиків у хлібі на 48%, м'ясі — 33%, картоплі — 36%, олії — 76%, крупах — 46%, маслі — 11% та яйцях на 17%³⁸⁶. Ще гірша ситуація склалася з постачанням робітників промисловими товарами.

Наступний рік не приніс полегшення. Через неврожай плани обсягу хлібозаготівель було скорочено більше, ніж на третину — до 164 млн пудів — порівняно з 258,5 млн пудів, заготовленими у попередньому році. Майже на чверть урізано споживання хліба цивільним населенням — з 72,9 до 55 млн пудів³⁸⁷.

Скорочення постачання останнього розпочалося з осені. Якщо у вересні в УСРР було спожито 3 млн 850 тис. пудів борошна, то у жовтні — 3 млн 760 тис., а в грудні — 2 млн 667 тис.³⁸⁸

Однак завдяки концентрації обмежених продовольчих ресурсів, призначених для цивільного населення, переважно у робітничих кооперативах рівень товарного забезпечення цих торговельних закладів збільшився. В першому кварталі 1928/29 р. порівняно з відповідним кварталом

попереднього року він зріс по хлібу — на 3%, м'ясу — 69%, маслу — 119%, цукру — 24%, картоплі — 165%, овочам (за винятком капусти, цибулі й огірків) — 700%, одягу — 130%, шкіряному взуттю — 129%, милу — 43%, калошах — 24%, тютюну — 108%, порцеляно-фаянсових виробів — на 516%. На минулорічному рівні залишилося постачання робітників яйцями, олією і сіллю. Фонди робкоопів зменшилися лише по вовняних тканинах (до 68%) та металевому краму (до 97%).

Менш успішними були показники виконання планових завдань щодо формування товарних фондів робітничих кооперативів, особливо по продовольчих товарах. По хлібу цей план було реалізовано на 94%, олії — 84%, м'ясу — 72%, яйцям — 86%, маслу — 106%, картоплі — 88%, інших овочах (крім цибулі, капусти й огірків) — на 94%. По промислових товарах планові завдання було майже повністю виконано (на 98%)³⁸⁹.

В першому кварталі 1928/29 р. робкоопам, врешті-решт, вдалося досягти провідної ролі у постачанні робітників товарами повсякденного попиту. Так, робітники основних металургійних центрів республіки стали витрачати в крамницях робкоопів 58,5% прибутків, — на 11,9% більше, ніж у попередньому році. Через кооперативи вони задовольняли половину потреб у споживанні м'яса та круп, 4/5 — картоплі, 70% — олії, 40% — яєць і 16% — масла³⁹⁰.

Незважаючи на розвиток кооперативної торгівлі, рівень задоволення їх потреб у товарах повсякденного попиту різко скоротився через згортання приватної, що звичайно покривала останні в дефіцитних товарах.

Крім того, як зазначалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 26 жовтня 1928 р., "заготівлі хліба в Україні не забезпечували мінімального постачання промислових центрів УСРР" впродовж року³⁹¹. За оцінкою Наркомпостачу республіки, продовольчі труднощі стали фактором, котрий "лімітував здійснення господарчих планів"³⁹².

Найбільш несприятлива ситуація склалася по ряду районів Донбасу й Криворіжжя, де, незважаючи на забезпечення борошном та крупами робітничих кооперативів, відбулася викачка хліба мішечниками з міст на село³⁹³. До зими 1928/29 р. ситуація з продовольчим забезпеченням міського населення загострилася і в інших регіонах республіки. Минулорічний обсяг заготівель виконувався за рахунок кормових культур (ячменю, кукурудзи, круп'яних, бобових), у той час як по хлібних (жито й пшениця) держава явно недобирала порівняно з минулим роком. Тому уряд намагався компенсувати брак хлібних продуктів у структурі харчування мешканців міст та селищ не зерновими, а овочами, картоплею й фруктами³⁹⁴. Одночасно за рішенням місцевих органів вводилося нормування відпуску білого хліба, навіть для хворих і дітей — до 200 г щоденно.

В цих умовах, згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 14 лютого 1929 р., політбюро ЦК КП(б)У запропонувало встановити лімітований відпуск хліба населенню по картках — спеціальних забірних книжках³⁹⁵. Негайне повсюдне введення останніх на отримання печеного хліба населенням України мало запроваджуватися, "виходячи зі щомісячного витрачання 2,6 млн пудів (лютневий план постачання) з тим, аби Донбасу було [щоденно] забезпечено на робітника 800 г"³⁹⁶.

На державному постачанні було залишено трудове населення 13 міст (у жовтні 1928 р. на ньому перебувало 60 міст) та 4 округів Донбасу, включаючи Маріупольський, а також робітників-транспортників, не залежно від місця проживання³⁹⁷.

Через недостачу ресурсів плани постачання споживачів, котрі складав Наркомторг, були нижчі від реальної потреби в продовольчих продуктах і промислових товарах. Для першочергового забезпечення населення індустріальних міст із державного постачання знімалися інші споживачі.

Забірні книжки отримувало тільки трудове населення міст. Розмір пайків залежав від ступеня індустріальної важливості галузі, в якій працювали наймані працівники. Граничний розмір пайків було встановлено для споживачів Москви й Ленінграда. Зокрема для робітників і службовців російських столиць — по 900 г хліба на день, для членів їх родин, а також інших трудящих та безробітних — по 300, в інших промислових містах і фабрично-заводських селищах РСФРР — відповідно по 600 та 300 г³⁹⁸.

Максимальні норми відпуску хліба в УСРР було призначено для робітників Донбасу й Криворіжжя — на підземних роботах не більше 800 г на їдця. Для трудящих інших галузей виробництва пайок сягав 600, а для їх утриманців, безробітних, учнів вишів, технікумів і міліціонерів — 400 г. По 600 г хліба мали отримувати військовослужбовці комскладу РСЧА, а службовці адміністративних, господарських, кооперативних та інших установ й організацій поряд із утриманцями військовослужбовців, котрі мешкали у містах, а також організованими кустарями та їх утриманцями, міськими інвалідами й їх утриманцями, учнями профшкіл та їх утриманцями, які мешкали в містах, — по 300 г. Найменший пайок — до 200 г — призначався в'язням бупрів³⁹⁹.

У зв'язку з систематичними перебоями в постачанні міст пшеничним і житнім борошном до складу хліба додавалися харчові сурогати. Про склад його робітники іронічно говорили, що в "у ньому — 20% пшениці, 20% — ячменю, 20% — кукурудзи й ще 40% — інших "досягнень"⁴⁰⁰. Оскільки, крім домішок, до хліба через неохайність пекарів та антисанітарні умови кустарних хлібопекарень нерідко потрапляло сміття, робітники вважали, що в робкоопах хліб неїстівний. Крім того, у кооперативних крамницях

останній звичайно продавався черствим, хоча за правилами він мав потрапляти на прилавки тільки раз на тиждень⁴⁰¹. Робітники обурювалися тим, що мусили споживати хліб, від котрого виникали шлункові захворювання, а за наявністю недоброякісної кукурудзи — "жовтяниця" (пелагира) — хвороба поширена в Україні під час голоду початку 20-х рр. Вони вимагали "ввести стандартизацію хліба", щоб "він був доброякісним"⁴⁰².

Але навіть такого "неістівного" хліба не вистачало. Щоб задовольнити потреби у ньому, робітники мали розсилати членів родин по декількох крамницях. Через перебої з постачанням і панічні настрої вони намагалися закуповувати хліб із запасом на один–два дні, займаючи черги за ним з третьої години ночі. Найдовші "хвости" виникали в спецмагазинах для інвалідів, де був найсмачніший хліб. Відстоявши довгі черги, робітники могли придбати тільки два види його — "цеглинки" й круглий. Пайщики робкоопів скаржилися: "Більшість робітників має дітей, але не мають можливості купувати їм білий хліб"⁴⁰³.

В 1928/29 р. у регіонах стихійно почало поширюватися нормування і картки на інші продукти харчування, насамперед масло, м'ясо, цукор, крупу. Через великі черги та ексцеси також згортався відкритий продаж непродовольчих товарів у магазинах робкоопів. Замість цього вводився розподіл дефіцитних товарів на підприємствах і в організаціях по талонах й ордерах. Як і у випадку з хлібом, нормування та картки оформлювалися "знизу" рішеннями торгуючих організацій і санкціями місцевої влади⁴⁰⁴.

Численна група низькооплачуваних робітників не могла купувати інші продукти, окрім хлібних, круп'яних й овочевих. Тим часом у робкоопах не вистачало не тільки борошна, а навіть круп, що мали поповнити дефіцит споживання продуктів. До того ж асортимент їх у магазинах робкоопів був однотипним: звичайно, в окремій крамниці продавався певний вид⁴⁰⁵. Тому, щоб придбати різноманітні крупи, робітниця, котрі мешкали у різних районах, обмінювалися забірними книжками та бігали по різних магазинах, або задля економії часу — крупами, купленими у прилеглих крамницях⁴⁰⁶.

Частіше надходила у продаж гречка. Якщо в центральних магазинах робкоопів, як правило, були завали гречаної крупи, то на робітничих околицях її не вистачало. Квасоля та рис, що становили основу харчування родин робітників, продавалися нерегулярно. Бракувало і пшона, яке, на відміну від рису, вирощувалося в Україні.

Не задовольнялися й потреби робітників у споживанні картоплі, що поряд із хлібом належала до основних продуктів харчування. Якщо до зими робкоопи пропонували пайщикам картоплю непоганої якості, то з наступом приморозків — морожену й гнилу. Тому взимку робітники купували її втридорога на ринку.

Нерегулярно постачалося до робкоопів м'ясо, особливо свинина. Через крадіжки в них, останнє низьких категорій звичайно продавалося як першосортне. З приводу споживання такого м'яса робітники скаржилися, що, "коли прийдеш додому на обід, гризеш його, гризеш та ніяк не перегризеш жили, вилащся, як слід, так голодний після роботи й залишишся"⁴⁰⁷.

До робітничих кооперативів порівняно регулярно надходило м'ясо птахів. Однак, як і ковбасні вироби, воно було дорожчим, ніж м'ясо тварин, котре коштувало 8 руб., й тому не входило до повсякденного раціону пересічних робітників, які заробляли 100 руб.* До того ж, незважаючи на високу ціну, якість пташиного м'яса була низькою: тушки погано оброблялися й зберігалися.

У недостатній кількості в робкоопах продавалося сало, котре, як правило, було некондиційним і несвіжим. Бракувало смальцю та рослинної олії. Менше, ніж у минулому році, пропонувалося риби, особливо оселедців. Майже не надходили в продаж дієтичні продукти: молоко, яйця й масло. З цього приводу робітники заявляли: "Справа не у тому, що зараз немає пропозиції щодо цих продуктів. Вони в нас експортуються за кордон, а краще б, замість цього, зробити запас для себе".

Якщо забезпечення м'ясом центральних міст та промислових центрів здійснювалося шляхом "відсічення від постачання нетрудових і спекулятивних елементів", то норми відпуску цукру встановлювалися із порушенням "принципу індустріальності". Найбільшу норму споживання його в Україні — 1,2 кг — було встановлено для Харкова, в 1 — для інших індустріальних та великих міст і по 800 г щомісячно на особу трудового населення — для інших. Українську столичну норму перебільшувала тільки норма для Москви (по 1,5 кг)⁴⁰⁸.

Постачання споживачів Донбасу маслом, м'ясом й яйцями відставало від загальнореспубліканського рівня. Це пояснювалося тим, що рівень забезпечення вказаними продуктами визначався з врахуванням коефіцієнту по таких показниках: кількість членів профспілок, пайщиків кооперативів та розмір їх пайового капіталу. Через те, що у басейні кількість робітників, охоплених профспілками, і відповідно пайщиків кооперативів була через високу плінність робочої сили значно нижчою, ніж в інших регіонах УСРР, то й питома вага округів Донбасу у постачанні дієтичними сільгоспродуктами впродовж першого півріччя 1928/29 р. значно відставала від питомої ваги Донбасу в складі "трудоного населення" республіки. Поряд з тим плани постачання Донбасу систематично зривалися.

* 1 кг ковбаси коштував 40 руб.

Наприклад, у Горлівському районі, в котрому не було селянського привозу, гірники могли задовольнити потребу в овочах — на 30%, а у молочних продуктах — лише наполовину. Щоб придбати м'ясо та овочі в робкоопах робітники й їх дружини займали черги з другої години ночі. Ситуацію погіршували постійні перебої централізованого постачання, у деяких місцевостях — навіть хліба. Наслідком незабезпеченості робітників стали прогули та надзвичайно висока плинність робочої сили, що сягала 78%, а по деяких підприємствах — 100%⁴⁰⁹.

Не задовольнялися потреби навіть у споживанні хліба. Звертаючись до крамничних комісій, робітники настирливо вимагали збільшення персональних норм його видачі: з 2 до 2,5 фунтів для працюючих на добу та з $\frac{3}{4}$ до 1 фунта для утриманців. Однак малопотужні пекарні басейну ледве справлялися з випічкою хліба по тих нормах, котрі існували⁴¹⁰.

Щоб попередити прогули, спричинені необхідністю здобування продуктів у багаточасових чергах, робкоопи намагалися організувати систему громадського харчування робітників на виробництві. Однак у 1920-х рр. ця система не набула поширення. Навіть у 1928/29 р. питома вага витрат на нього в родинному бюджеті українських робітників не перевищувала 3,3%⁴¹¹. Більшість їдалень існувала в Донбасі, де їх послугами користувалися 7% робітників. Через брак коштів відкривалися переважно невеликі, за винятком Єнакієвого і Горлівки, з пропускнуою спроможністю 1,5 тис. обідів щодобово. Типовим для цих їдалень були скупченість, антисанітарні умови, незадовільна якість харчування, перебої у постачанні, завищення цін на продукти. Тому витрати на обіди в заводських їдальнях для робітників басейну, котрі користувались їх послугами, сягали 30% прибутків бюджетів їх родин⁴¹².

У цілому по Україні за рахунок централізованих ресурсів за 1928/29 р. вдалося задовольнити нормативні потреби робітників тільки в споживанні круп — на 114% та олії — на 108,5%. Норми споживання хліба й борошна було забезпечено на 92%, м'яса — 56%, картоплі — 47%, масла — 39%, сала — 22%, яєць — 19%, овочів — 9%⁴¹³.

Найкраще постачалися хлібними і круп'яними виробами, а також продуктами птахівництва та тваринництва великі промислові міста — Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя й Миколаїв, найгірше — непромислові міста і містечка, де навіть норми по хлібу та крупах виконувалися на $\frac{2}{3}$. Проміжну ланку між промисловими й непромисловими містами по рівню продовольчого постачання займали великі міста — Київ і Одеса. Неповне задоволення нормативної потреби споживання хліба у Донбасі та Криворіжжі в I кварталі 1928/29 р. пояснювалося викачуванням його з міст на село й було припинено впровадженням карткової системи⁴¹⁴.

Найгірша ситуація склалася на ринку промислових товарів. Порівняно з попереднім роком в Україну було завезено 36% бавовняних тканин, 54% — вовняних, 45% шкіряних товарів, 26% мила. Мізерні поставки шкіри не дозволяли задовольнити навіть попит на ремонт взуття⁴¹⁵.

Бракувало галантерейних виробів, зокрема якісних панчіх фабричного виробництва. У недостатній кількості надходила в продаж жіноча білизна, до того ж її асортимент (переважно дорога шовкова) не відповідав попиту робітниць⁴¹⁶. Не вистачало фабричного взуття. До того ж воно було некрасивим, незручним та неякісним, а також надходило до магазинів невідповідно сезонному попиту⁴¹⁷. Тому деякі робітники надавали перевагу більш дорогому й красивому, але недовговічному взуттю кустарного виробництва, котре розлазилося після дощу⁴¹⁸.

Не користувався попитом через низьку якість і готовий чоловічий одяг, що у достатній кількості та за доступними цінами поставлявся "Швейпромом" (наприклад, пальто коштувало 24–27 крб.). Робітники, особливо в столиці, відмовлялися купувати фабричний одяг. Вироби "Швейпрому" як неходовий товар, котрий затоварювався на складах робкоопів, з часом надсилалися на село. У той же час через обмежений асортимент бракувало одягу для дітей і дорослих нестандартних розмірів. Тому товаром підвищеного попиту були тканини.

Вагомою причиною поганого постачання робітників УСРР промтоварами поряд з недостатнім виробництвом останніх було ігнорування інтересів українських споживачів з боку союзних органів при розподілі їх централізованих фондів між союзними республіками. Так, частка промислових товарів, що виокремлювалася українським кооперативам, не відповідала їх питомій вазі в мережі загальносоюзної кооперації, а також попиту робітничого населення та його купівельній спроможності. Вона дорівнювалася 17% всієї їх кількості, в той час як питома вага їх пайщиків сягала 20,8% чисельності членів їх по СРСР, а товарообіг цих закладів — 22% загальносоюзного. Частка робітничого населення України була навіть дещо більшою — 24%, хоча питома вага сплаченої їм зарплати становила 22,1% їх загальносоюзного фонду⁴¹⁹.

Скорочення планів централізованого державного постачання найбільше ущемляло інтереси робітників УСРР. Наприклад, у другому кварталі 1928/29 р. постачання Уцербсекції (Всеукраїнська центральна секція робітничої кооперації при Всеукраїнській спілці споживчих кооперативних організацій) бавовни зменшилося на 35,9%, в той час як по робітничому сектору інших республік — на 31%, калошах відповідно на 23,9% й 15,5%⁴²⁰.

Перевищення попиту над пропозицією спричинило галопуюче зростання ринкових цін, особливо на продовольчі товари, котре негативно вплинуло на цінову політику кооперації. Збільшення номінальної зарплати

не встигало за стрибками цін, що спричинили подорожчання вартості бюджетного набору. Так, у Сталінському окрузі з 15 березня 1928 р. по 15 березня 1929 р., за офіційними даними, вартість останнього збільшилася з 17 руб. 13 коп. до 22 руб. 76 коп.⁴²¹ Але ці дані не відображали реального стану речей, оскільки обраховувалися виключно на підставі цін кооперативної торгівлі, які були набагато нижчими за ринкові. Насправді, робітники витрачали набагато більше грошей на харчування, оскільки купували дефіцитні продукти у приватника.

Крім зростання цін, купівельну спроможність останніх обмежило згортання кредитної діяльності торгових закладів робітничої кооперації, проведене виключно в УСРР. Порівняно з рівнем лютого–квітня 1928 р. у травні 1929 р. розміри короткострокового (так званого "дрібно крамничного") кредитування робітників було скорочено в 5 разів. Це призвело до його фактичного припинення. Тим часом, за даними бюджетних обстежень, члени робітничих родин здійснювали половину закупок товарів у кредит у робкоопах, а ще 40% — у приватних крамарів. У Донбасі через нерозвиненість їх мережі роль приватника була вагомішою: робітники в більшості (66–77%) випадків зверталися за кредитом до нього. Однак із 1928 р. у зв'язку з наступом держави на приватника можливість позики в крамарів різко зменшилася.

Згортаючи кредитування робітників, держава урізувала рівень задоволення їх елементарних потреб — в опалюванні, їжі та інших товарах повсякденного попиту. Завдяки короткотерміновому кредитуванню вони купували речі першої необхідності. Частка продовольчих товарів, придбаних робітниками у цей кредит, становила в середньому по УСРР 52%, а у Донбасі — навіть 55%. Довгостроковий кредит служив засобом заготівлі палива і покупки меблів й інших товарів довготермінового споживання навіть для висококваліфікованих робітників, котрі не були спроможні купувати їх за рахунок місячного заробітку⁴²².

"Робітнича кооперація не зуміла розгорнути роботу по постачанню робітників продовольчими товарами і замінити приватника, що пішов з ринку", — констатував Наркомторг УСРР за наслідками обстеження стану його в Луганському окрузі⁴²³. У той же час частка приватника в постачанні міського населення, зокрема овочами та картоплею, впала впродовж 1929 — 1930 р. з 50% до 5%⁴²⁴.

Брак продовольчих товарів у кооперативній торгівлі зумовив стрімке зростання цін на сільськогосподарських ринках, що зменшувало купівельну спроможність робітників. Зокрема ринкові ціни на картоплю у Харкові за два тижні вересня збільшилися майже вдвічі — з 1 руб. 40 коп. до 2 руб. 75 коп. за пуд — при ціні в 1 руб. 15 коп. у кооперативі, а в Луганську у жовтні сягнули 6–7 руб. за пуд. У листопаді рівень цін на картоплю в середньому по Донбасу досяг 40 коп. за кг⁴²⁵.

Підбиваючи підсумки дослідження рівня й структури споживання робітників УСРР, слід зазначити, що довоєнний рівень задоволення їх матеріальних потреб не було досягнуто. Цьому перешкоджав низький рівень заробітків робітників зокрема гірничої та металургійної промисловості. Негативно позначалася на купівельній спроможності останніх і низка інших факторів: грошова емісія першої половини 1920-х рр., голод 1921 р. — першої половини 1923 р., наступні неврожаї 1924 р. й 1928 р., а також хронічний дефіцит промислових товарів, що наприкінці 1920-х рр. переріс у товарну кризу. Особливої гостроти вона набула в УСРР. Така ситуація була спричинена не тільки неврожаєм та згортанням приватної торгівлі, а й надмірним вивозом продовольства за межі республіки, а також різким скороченням поставок промтоварів до промислових центрів УСРР порівняно з іншими республіками. У цих умовах, згідно з потребами індустріалізації, було запроваджено переважне забезпечення промислових регіонів основними продуктами харчування і промисловими товарами. Спочатку це було на основі переходу від вільної торгівлі до їх нормованого продажу та, врешті решт, до карток на хліб, а потім і на інші продуктивні й основні споживчі промислові товари.

¹ *Ленін В. І.* Від зруйнування вікового укладу до творення нового. — Повн. зібр. тв. — Т. 40. — С. 289.

² *Рейхель М.* Труд повинность на Украине// Коммунист. — Х., 1921. — № 6. — С. 30.

³ *Борисова Л. В.* Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). — Москва, 2006. — С. 60.

⁴ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ УСРР). — 1921. — № 7. — Ст. 195.

⁵ *Резнт О. П.* Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни 1917–1920. — К., 1996. — С. 116.

⁶ ЗУ УСРР. — 1921. — № 2. — Ст. 44.

⁷ Постановление ВУЦВК от 30 августа 1922 г. про порядок отбывания трудового и гужевого налога и замену его другими видами обложений// Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. — Х., 1922. — № 12–13. — С. 41–42.

⁸ *Панишин В. П., Богданов С. В.* Государство и безработица в России: 1900–2004 г. — Курск, 2004. — С. 102–103.

⁹ Жизнь рабочего. — Х., 1923. — 16 мая.

¹⁰ Постановление СНК УСРР от 5 декабря 1922 г. "Про расчетные книжки"// Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. — Х., 1922. — № 18. — С. 4–5.

¹¹ *Морозов А.* "За бортом труда": повседневная жизнь 1920-х годов глазами казанских безработных. — Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. — Москва, 2007. — С. 157, 169.

¹² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. — Москва, 1957. — С. 19.

¹³ *Герман Л.* Работа местных органов Наркомтруда// Вопросы труда. — 1924. — № 9. — С. 132–136.

¹⁴ Звезда. — Екатеринослав, 1923. — 19 января.

¹⁵ Там же. — 11 мая.

¹⁶ Там же. — 24 октября.

¹⁷ *Гиндин Я.* К новым формам работы бирж труда// Вопросы труда, — 1924. — № 7–8. — С. 3–12.

¹⁸ *Атоян И. М.* Биржи труда в 1920-е годы: опыт государственного трудового посредничества// Социс. — Москва, 2000. — № 4. — С. 120–121.

¹⁹ Там само.

²⁰ Звезда. — Екатеринослав, 1923. — 24 октября.

²¹ *Герман Л.* Указ. соч. — С. 132–136.

²² *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Х., 1928. — С. 45.

²³ Постановление УпНКТ "Об ответственности нанимателей за неправильный отказ в приеме посланной биржей труда рабочей силы"// Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. — Х., 1922. — № 14. — С. 5.

²⁴ Звезда. — Екатеринослав, 1923. — 13 мая.

²⁵ Там же. — 1 апреля.

²⁶ *Лантух І. В.* Біржі праці як регулятор ринку робочої сили в Україні в умовах непівських реформ// Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 2000. — Вип. 31–32. — С. 71.

²⁷ *Догодов В. М.* Правовое положение профсоюзов СССР. Очерки профсоюзного права. — Москва, Ленинград, 1928. — С. 79, 85–90; *Гулый К. М.* Положение трудящихся на Украине: Доклад Всеукраинскому совещанию работников труда и социального страхования. — Х., 1928. — С. 83.

²⁸ *Панишин В. П., Богданов С. В.* Указ. соч. — С. 109.

²⁹ *Лантух І. В.* Вказ. праця. — С. 69, 72.

³⁰ Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. — С. 169.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1088. — Арк. 76.

³² Там само. — Спр. 1109. — Арк. 31.

³³ *Вейцблит И.* Безработица на Украине в 1921–1925 гг. — Х., 1926. — С. 19.

-
- ³⁴ Коммунист. — X., 1921. — 20 ноября.
- ³⁵ *Шатан Е. О.* Проблемы безработицы на Украине. Материалы к построению 5-летнего и генерального плана. — Вып. IX. — X., 1929. — С. 133.
- ³⁶ Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. — X., 1928. — № 3–4. — С. 36–37.
- ³⁷ *Буяновер М. И.* Вказ. праця. — С. 46.
- ³⁸ *Вейцблит И.* Указ. соч. — С. 10.
- ³⁹ Там же. — С. 12–13.
- ⁴⁰ ЦДАГО України — Ф. 1 — Оп. 20. — Спр. 1988. — Арк. 10.
- ⁴¹ Коммунист. — X., 1922. — 24 февраля.
- ⁴² ЗУ України. — 1922. — № 14. — Ст. 252.
- ⁴³ Коммунист. — X., 1922. — 15 апреля.
- ⁴⁴ Там же — 14 мая.
- ⁴⁵ *Вейцблит И.* Указ. соч. — С. 45.
- ⁴⁶ Там же. — С. 25–27.
- ⁴⁷ *Гульий К. М.* Указ соч. — С. 81.
- ⁴⁸ *Вейцблит И.* Указ. соч. — С. 23–24.
- ⁴⁹ КПРС в резолюциях і постановах з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПСС. — К., 1979. — Т. 2. — С. 458.
- ⁵⁰ Коммунист. — X., 1921. — 20 ноября.
- ⁵¹ ЗУ України. — 1921. — № 7. — Ст. 222.
- ⁵² Там само. — № 31. — Ст. 378.
- ⁵³ Звезда. — Катеринослав, 1924. — 12 мая.
- ⁵⁴ КПРС в резолюциях і постановах з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПСС. — Т. 2. — С. 106.
- ⁵⁵ *Вейцблит И.* Указ. соч. — С. 45.
- ⁵⁶ *Шатан Е.* Указ соч. — С. 101.
- ⁵⁷ Там же. — С. 32.
- ⁵⁸ *Буяновер М. И.* Вказ. праця. — С. 43.
- ⁵⁹ Там само. — С. 96, 134.
- ⁶⁰ *Лебит П. Г.* Общественные работы для безработных. — Москва, 1927. — С. 7.
- ⁶¹ *Лантух І. В.* Вказ. праця. — С. 68.
- ⁶² Там само.

⁶³ *Лифшиц А.* Рынок труда, безработица и борьба в ней на Украине в 1923–1925 гг. (Краткий предварительный отчет)// Вопросы труда. — 1925. — № 12. — С. 147.

⁶⁴ *Лебит П. Г.* Указ. соч. — С. 9.

⁶⁵ О посылке безработных на общественные работы. Инструкция УпНКТ// Известия управления уполномоченного НКТ РСФФР, СНК УССР. — X., 1922. — № 14. — С. 6.

⁶⁶ *Лебит П. Г.* Указ. соч. — С. 25–26.

⁶⁷ *Лантух I. В.* Вказ. праця. — С. 68.

⁶⁸ *Лифшиц А.* Трудовые коллективы безработных на Украине. — X., 1929. — С. 8, 18, 23; V Всеукраїнський з'їзд профспілок: 1–8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. — X., 1928. — С. 266.

⁶⁹ Кодекс законов о труде 1922 р. — Москва, 1922. — Ст. 185.

⁷⁰ *Кузятин В.* Пособие по безработице и как его получить. — X., 1925. — С. 5–19.

⁷¹ *Данский Б. Г.* Социальное страхование раньше и теперь. — Москва, 1928. — С. 288.

⁷² Звезда. — Катеринослав, 1923. — 14 февраля.

⁷³ Підраховано за даними: 15 місяців роботи: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраїнської конференції профсоюзів. — X., 1923. — С. 140; ЦДАВО України. — Ф. 2632. — Оп. 1. — Спр. 1240. — Арк. 32.

⁷⁴ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦВК. — X., 1923. — С. 79–80.

⁷⁵ Звезда. — Екатеринослав, 1923. — 14 апреля.

⁷⁶ Жизнь рабочего. — X., 1923. — 16 августа.

⁷⁷ Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. — С. 152.

⁷⁸ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 96–97.

⁷⁹ Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. — X., 1928. — № 3–4. — С. 5, 43, 46, 47; *Гиндин Д.* Регулирование рынка труда и борьба с безработицей. — Москва, 1928. — С. 123.

⁸⁰ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 100.

⁸¹ Підраховано за даними: ЦДАВО України. — Ф. 2632. — Оп. 1. — Спр. 1240. — Арк. 32.

⁸² Труд и профессиональные союзы на Украине: Статистический справочник за 1924–1928 гг. — С. 25.

⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1932. — Арк. 35.

⁸⁴ Там само. — Спр. 1915. — Арк. 25.

⁸⁵ Там само. — Спр. 1932. — Арк. 99.

⁸⁶ Там само. — Спр. 2117. — Арк. 47.

⁸⁷ Там само. — Спр. 998. — Арк. 87.

⁸⁸ Там само. — Спр. 1799. — Арк. 15.

⁸⁹ *Ашмарина С. В.* О разработке электронных ресурсов по истории страхования рабочих России в конце XIX первой четверти XX вв.// Экономическая история обозрение. — Вып. 9. — Москва, 2003. — С. 21–25.

⁹⁰ *Андрусишин Б.* У пошуках соціальної рівноваги. — К., 1995. — С. 50, 102, 109.

⁹¹ *Мандель Д.* Рабочий контроль на заводах Петрограда. — Москва, 1994.

⁹² *Косарев Ю.А.* Социальное страхование в России на пути к реформам. — Москва, 1999.

⁹³ *Лебина Н., Романова П., Ярская-Смирнова Е.* Забота и контроль: социальная политика в советской действительности, 1917–1930-е гг.// Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. — Москва, 2007. — С. 25.

⁹⁴ *Богословская М. В.* Жилищные условия и медицинское обслуживание советской государственной элиты в 1920–1930-е годы// Новый исторический вестник. — 2006. — № 1 (14).

⁹⁵ Цит. по: Трудовое право: энциклопедический словарь. — Москва, 1963. — С. 308.

⁹⁶ *Шарпаний В.* Особливості пенсійного забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.)// Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 11. — К., 2004. — С. 422.

⁹⁷ Там же. — С. 420–421.

⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 1121. — Арк. 75; *Georg V., Manning G.* Socialism, Social Welfare and the Soviet Union. — London, 1980. — P. 35–36.

⁹⁹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ України). — № 1. — Ст. 4; № 4. — Ст. 119.

¹⁰⁰ Вісті ВУЦВК. — X.; 1921. — 6 жовтня; Коммунист. — X., 1921. — 3 ноября.

¹⁰¹ *Ашмарина С. В.* Указ. соч. — С. 21–25.

¹⁰² *Милютин Б.* Социальное обеспечение в условиях новой экономической политики// Вопросы социального обеспечения. — 1921. — № 6. — С. 1–12.

¹⁰³ ЗУ України, 1921. — Від. 1. — № 1. — Ст. 3.

¹⁰⁴ Там же. — № 7. — Ст. 194.

¹⁰⁵ Там же. — № 6. — Ст. 177.

¹⁰⁶ Там же. — 1926. — Від. I. — № 2. — Ст. 16.

¹⁰⁷ Там же. — 1922. — № 4. — Ст. 59.

¹⁰⁸ Там же. — 1927. — Від. I. — № 13. — Ст. 77.

¹⁰⁹ *Милютин Б.* Очередные задачи собеса в условиях новой экономической политики// Вопросы социального обеспечения. — 1922. — № 1. — С. 6–7.

¹¹⁰ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 56.

¹¹¹ *Georg V., Manning G.* Op. cit. — P. 36.

¹¹² *Астрахан Е. И.* Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих в СССР. — Москва, 1961.

¹¹³ ЗУ України, 1922. — № 43. — Ст. 617.

¹¹⁴ Там же. — № 37. — Ст. 519.

¹¹⁵ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — Москва, 1928 — С. 58.

¹¹⁶ Там же. — С. 59.

¹¹⁷ *Лях С. Р.* Наймана праця в сільському господарстві в умовах непу. — К., 1990. — С. 73.

¹¹⁸ ЗУ України. — 1922. — № 3. — Ст. 56.

¹¹⁹ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 62.

¹²⁰ Там же. — С. 109.

¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 348. — О. 1. — Спр. 1121. — Арк. 75; *Georg V., Manning G.* Op. cit. — London, 1980. — P. 35–36.

¹²² *Шарпантий В.* Особливості функціонування системи соціального забезпечення в РСФРР та УСРР 1920-х років: порівняльний аналіз// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 13. — К., 2005. — С. 252.

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 1121. — Арк. 12.

¹²⁴ Там само. — Арк. 75.

¹²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 73.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ *Данский Б. Г.* Указ. соч. — С. 58, 83.

¹²⁸ ЗУ України, 1922. — № 52. — Ст. 751.

¹²⁹ Известия. Вечерний выпуск. — Одесса, 1923. — 22 ноября.

¹³⁰ *Гулый К. М.* Указ. соч. — С. 61.

¹³¹ Материалы Всеукраинской тарифно-экономической конференции. 20–23 января 1923 г. — Х., 1923. — С. 26.

¹³² *Гулый К. М.* Указ. соч. — С. 60.

¹³³ П съезд профсоюзов Украины. 3–8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — Х., 1924. — С. 228.

¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 1466. — Арк. 51.

¹³⁵ Там само. — Спр. 1121. — Арк. 75.

¹³⁶ *Гулый К. М.* Указ. соч. — С. 63–75.

¹³⁷ Там же. — С. 56, 85, 87.

¹³⁸ Там же. — С. 63–75.

-
- ¹³⁹ Данский Б. Г. Указ. соч. — С. 68–69.
- ¹⁴⁰ Там же. — С. 70–71, 75–76.
- ¹⁴¹ Там же. — С. 56, 96, 100.
- ¹⁴² Там же. — С. 61.
- ¹⁴³ Мовчан О. М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади. — Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928). — К., 2000. — С. 174.
- ¹⁴⁴ Лях С. Р. Вказ. праця. — С. 74.
- ¹⁴⁵ Мовчан О. М. Вказ. праця. — С. 175.
- ¹⁴⁶ ЗУ України. — 1926. — № 17. — Ст. 60.
- ¹⁴⁷ Данский Б. Г. Указ. соч. — С. 82, 86.
- ¹⁴⁸ Там же. — С. 83.
- ¹⁴⁹ Там же. — С. 76–77.
- ¹⁵⁰ ЗУ України. — 1927. — Від. I. — № 46. — Ст. 210.
- ¹⁵¹ Данский Б. Г. Указ. соч. — С. 83.
- ¹⁵² Там же. — С. 80.
- ¹⁵³ Збрижер Я. Усилить надзор за деятельностью страхкас// Вопросы труда на Украине. — 1928. — № 8. — С. 13.
- ¹⁵⁴ Бройде Л. Реорганизация системы выплат и пенсий// Вопросы труда. — Москва, 1928. — № 5. — С. 9.
- ¹⁵⁵ Б-ов Б. Бюрократизм в органах соцстраха// Вопросы труда. — Москва, 1928. — № 4. — С. 16.
- ¹⁵⁶ Шарпаний В. Особливості пенсійного забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.). — С. 422.
- ¹⁵⁷ Рудницький В., Кричевский Д. Новый квартирный закон с постатейным разъяснением. — Х., 1927. — С. 52.
- ¹⁵⁸ ЗУ України. — 1926. — № 77–78. — Ст. 477.
- ¹⁵⁹ Готфрид И. Новый квартирный закон от 28 февраля 1928 г. — [Х.], 1928. — С. 7.
- ¹⁶⁰ Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-х роках ХХ століття: соціоісторичний аналіз. — К., 2004. — С. 125.
- ¹⁶¹ Марзеев А. Н. Новые рабочие жилища на Украине. — Х., 1928. — С. 4.
- ¹⁶² Георгієвський Г. Ф. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі// Житлова кооперація України. — 1929. — № 3. — С. 15.
- ¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2748. — Арк. 1.
- ¹⁶⁴ Георгієвський Г. Ф. Вказ. праця. — С. 12.

¹⁶⁵ Р. Обмен жилой площадью// Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 3. — С. 51.

¹⁶⁶ Каплунов І., Букитейн Д. Житлові умови міського пролетаріату УСРР// Вісник статистики. — Х., 1930. — № 6. — С. 53.

¹⁶⁷ Близнакова М. Жилищное строительство в эпоху новой экономической политики, 1921–1927. Город-сад и дом сад// Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная истории. — Москва, 2002. — С. 59–60.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 69. — Арк. 40.

¹⁶⁹ Струмилин С. Г. Домашний быт по инвентарям// Проблемы экономики труда. — Москва, 1981. — С. 242.

¹⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1755. — Арк. 70–71.

¹⁷¹ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций с разъяснениями. — Х., 1921. — С. 27.

¹⁷² Лебина Н. Слеза социализма// Родина. — 1999. — № 6. — С. 62–63.

¹⁷³ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций и разъяснений. — С. 27.

¹⁷⁴ Лебина Н. Указ. соч. — С. 65–66.

¹⁷⁵ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций с разъяснениями. — С. 77.

¹⁷⁶ Дубинская И. Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — [Х.], [1928]. — С. 35.

¹⁷⁷ Вестник жилищной кооперации. — К., 1923. — № 1. — С. 16.

¹⁷⁸ Рудницкий В., Кричевский Д. Указ. соч. — С. 3–4.

¹⁷⁹ Там же. — С. 6.

¹⁸⁰ Профсоюзы СРСР. 1924–1926 гг. Отчет ВЦСПС к VIII съезду профсоюзов. — Москва, 1926. — С. 267.

¹⁸¹ Коммунист. — Х., 1925. — 31 апреля.

¹⁸² ЗУ УСРР. — 1926. — № 77–78. — Ст. 477.

¹⁸³ Рудницкий В., Кричевский Д. Указ. соч. — С. 8–9.

¹⁸⁴ Там же.

¹⁸⁵ Там же. — С. 9–10.

¹⁸⁶ О новых течениях в разрешении жилищного вопроса// Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 11. — С. 36.

¹⁸⁷ Шпигель В. И. Узаконения и распоряжения по жилищному вопросу. — К., 1922. — С. 13.

¹⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 69. — Арк. 37.

-
- ¹⁸⁹ ЗУ України. — 1926. — № 39, ст. 581.
- ¹⁹⁰ Проект жилищного кодекса. — Х., 1923. — С. 32.
- ¹⁹¹ Вісті ВУЦВК. — Х., 1921. — 19 листопада.
- ¹⁹² Пролетарская правда. — К., 1923. — 24 июня.
- ¹⁹³ ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 7. — Спр. 34. — Арк. 140.
- ¹⁹⁴ Там само. — Спр. 69. — Арк. 43–43; Оп. 20. — Спр. 2055. — Арк. 108–109.
- ¹⁹⁵ Одесские известия. Вечерний выпуск. — 1923. — 24 августа.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2748. — Арк. 24.
- ¹⁹⁷ *Друзь Ф.* Жилищная кооперация Украины к десятой годовщине Октябрьской революции// Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 15. — С. 9, 11.
- ¹⁹⁸ Резолюція по доповіді правління Укржитлосоюзу, прийнята 2-м зібранням Укржитлосоюзу 3–6 травня 1927 р.// Житлова кооперация України. — 1927. — № 6. — С. 57–64.
- ¹⁹⁹ *Скопс М.* Оробітничення і розподіл житлоплощі в ЖОК// Житлова кооперация України. — 1929. — № 11. — С. 3–5.
- ²⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 69. — Арк. 50; Вісті ВУЦВК. — Х., 1925. — 28 травня.
- ²⁰¹ *Марзеев А. Н.* Указ. соч. — С. 4.
- ²⁰² БСЭ. — Москва, 1932. — Т. 25. — С. 454.
- ²⁰³ *Марзеев А. Н.* Указ. соч. — С. 5.
- ²⁰⁴ *Ткаченко В.* Проблемы жизни и быта металлургов Днепропетровщины (вторая половина 20-х–30-е гг.)// Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 1. Дніпропетровськ, 2003. — С. 66.
- ²⁰⁵ *Ткаченко В.* Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х–початок 30-х років ХХ ст.)// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVIII. — Запоріжжя, 2004. — С. 198.
- ²⁰⁶ *Каплунов І., Букштейн Д.* Вказ. праця. — С. 55.
- ²⁰⁷ *Гофман.* Индивидуальное строительство закабляет рабочих// Жилищная кооперация Украины. — Х., 1927. — № 4. — С. 30.
- ²⁰⁸ *Васильченко.* Индивидуальное жилищное строительство в Харькове// Жилищная кооперация Украины. — Х., 1927. — № 10. — С. 14–15.
- ²⁰⁹ *Дубровский.* Мнимые выгоды индивидуального строительства// Жилищная кооперация Украины. — Х., 1927. — № 4. — С. 29.
- ²¹⁰ *Ларин Ю.* Жилищная кооперация к десятилетию Октября// Жилищная кооперация Украины. — Х., 1927. — № 15. — С. 8.
- ²¹¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-1148. — Оп. 1. — Спр. 191. — Арк. 2.

²¹² *Власик А.* О передаче большей части жилищного строительства в промышленности жилищно-кооперации// Жилищная кооперация Украины. — Х., 1927. — № 8. — С. 7.

²¹³ *Друзь Ф.* Указ. соч. — С. 9–10.

²¹⁴ ДАОО. — Ф. Р.-1148. — Оп. 1. — Спр. 191. — Арк. 2.

²¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2122. — Арк. 21–22.

²¹⁶ *Власик А.* Указ. соч. — С. 8–9.

²¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2055. — Арк. 27.

²¹⁸ Вісті ВУЦВК. — Х., 1921. — 28 липня.

²¹⁹ *Дубинская И. Н.* Указ соч. — С. 35.

²²⁰ Вестник профдвижения Украины. — Х., 1922. — № 4. — С. 57.

²²¹ ЗУ України. — 1923. — Від. 1. — № 3. — Ст. 63.

²²² Коммунист. — Х., 1924. — 18 июля.

²²³ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 1254 — Арк. 208.

²²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2055. — Арк. 109.

²²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 1254. — Арк. 23.

²²⁶ *Каплунов І.* Міські комунальні підприємства загального користування 1926–27 року// Вісник статистики України. — Х., 1928. — № 1. — С. 38.

²²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 1254. — Арк. 25.

²²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 57.

²²⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2055. — Арк. 27.

²³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 1254. — Арк. 25.

²³¹ Там само. — Арк. 210.

²³² *Рохлина Л. Л.* Социальное страхование и медицина// Врачебное дело. — 1926, № 14. — С. 1194.

²³³ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1986. — С. 228.

²³⁴ ЗУ УСРР. — 1922. — № 13. — Ст. 227.

²³⁵ *Рохлина Л. Л.* Указ. соч.— С. 1194.

²³⁶ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов. (1926–1928): К IV съезду профсоюзов Украины. — Х., 1928. — С. 156.

²³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 213. — Арк. 1.

²³⁸ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III съезду профсоюзов Украины. — [Х.], [1926]. — С. 190.

²³⁹ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок. 1–8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. — Х., 1928. — С. 422.

-
- ²⁴⁰ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов. (1926–1928): К IV съезду профсоюзов Украины. — С. 187.
- ²⁴¹ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — Х., 1927. — С. 7.
- ²⁴² ЦДАВО України. — Ф 342. — Оп. 3. — Спр. 376. — Арк. 3.
- ²⁴³ Там само. — Арк. 5.
- ²⁴⁴ Там само. — Спр. 79. — Арк. 121.
- ²⁴⁵ Там само. — Спр. 231. — Арк. 5.
- ²⁴⁶ Там само. — Арк. 11.
- ²⁴⁷ Там само. — Спр. 88. — Арк. 2.
- ²⁴⁸ Там само. — Спр. 376. — Арк. 98–99.
- ²⁴⁹ Там само. — Арк. 1.
- ²⁵⁰ Там само. — Спр. 373. — Арк. 115.
- ²⁵¹ Там само. — Спр. 213. — Арк. 5.
- ²⁵² Там само. — Спр. 373. — Арк. 1.
- ²⁵³ Там само. — Арк. 115.
- ²⁵⁴ Там само. — Спр. 162. — Арк. 5.
- ²⁵⁵ Там само. — Спр. 376. — Арк. 22–26, 77.
- ²⁵⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 1348. — Арк. 67–68; Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 213. — Арк. 5–5
- ²⁵⁷ Там само. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 133.
- ²⁵⁸ Там само. — Спр. 374. — Арк. 349.
- ²⁵⁹ Там само. — Спр. 373. — Арк. 76.
- ²⁶⁰ Там само. — Спр. 79. — Арк. 122.
- ²⁶¹ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 7.
- ²⁶² ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 88. — Арк. 50.
- ²⁶³ *Шасс Е. Ю.* Импорт фармацевтических товаров// Фармацевтический журнал. — 1928. — № 3. — С. 12.
- ²⁶⁴ Там само. — С. 13.
- ²⁶⁵ *Ярослав М. И.* Нужно ли Украине свое химико-фармацевтическое производство// Фармацевтический журнал. — 1928. — № 1–2. — С. 20–21; *Веркиев Н. Д.* О добыче еда из водорослей Черного моря "Красная филлофлора"// Фармацевтический журнал. — 1928. — № 4. — С. 176.
- ²⁶⁶ *Валяшко Н. А.* О касторовом масле из украинской клещевины// Фармацевтический журнал. — 1928. — № 5. — С. 240.

-
- ²⁶⁷ *П. Т.* О запрещении отпуска хинина в ручной продаже// Фармацевтический журнал. — 1928. — № 7. — С. 406.
- ²⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 347.— Арк. 111.
- ²⁶⁹ *Дадыкин И. Л.* Образцовая аптека на Харьковщине// Фармацевтический журнал. — 1928. — № 1–2. — С. 17.
- ²⁷⁰ *Пельці С.* Лекарственная помощь в Харьковском округе// Фармацевтический журнал. — 1928. — № 1–2. — С. 69.
- ²⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 55.
- ²⁷² Там само. — Арк. 45.
- ²⁷³ Там само. — Арк. 52.
- ²⁷⁴ *Розенберг А. И.* Постановка непосредственного оказания лечебной помощи застрахованным отделом лечебной медицины при НКЗ// Профилактическая медицина. — 1924. — № 4. — С. 106–112.
- ²⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 2. — Спр. 1930. — Арк. 126.
- ²⁷⁶ Там само. — Арк. 14–15.
- ²⁷⁷ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 26.
- ²⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 2. — Спр. 1930. — Арк. 14–15.
- ²⁷⁹ Там само. — Арк. 43.
- ²⁸⁰ Там само. — Арк. 117.
- ²⁸¹ Там само. — Арк. 28, 39.
- ²⁸² Там само. — Арк. 117.
- ²⁸³ Там само. — Арк. 43.
- ²⁸⁴ Там само. — Арк. 14–15.
- ²⁸⁵ Там само. — Арк. 117, 33.
- ²⁸⁶ Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 26.
- ²⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 2. — Спр. 1030. — Арк. 16.
- ²⁸⁸ Там само. — Спр. 2261. — Арк. 3.
- ²⁸⁹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 347. — Арк. 25.
- ²⁹⁰ Там само. — Спр. 373. — Арк. 170.
- ²⁹¹ Там само. — Спр. 213. — Арк. 5
- ²⁹² Медична допомога застрахованим в 1925/26 р. — С. 27.
- ²⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 337. — Арк. 14.
- ²⁹⁴ Там само. — Спр. 213. — Арк. 5.
- ²⁹⁵ Там само. — Спр. 337. — Арк. 3.

-
- ²⁹⁶ Там само. — Спр. 213. — Арк. 5.
- ²⁹⁷ Там само. — Арк. 5; Спр. 454. — Арк. 1.
- ²⁹⁸ Там само. — Арк. 38.
- ²⁹⁹ Там само. — Спр. 373. — Арк. 24.
- ³⁰⁰ Пролетарская правда. — X., 1927. — 22 мая; ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 373. — Арк. 78.
- ³⁰¹ Там само. — Арк. 55.
- ³⁰² *Поляк Г.* Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг.// Бюджеты рабочих и служащих. — Вып. 1. — Москва, 1929. — С. 19.
- ³⁰³ *Дубинская И.* Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года.// Материалы по статистике труда на Украине. — Вып. 1. — Москва, август 1920 г. — С. 78.
- ³⁰⁴ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 19.
- ³⁰⁵ *Дубинская И.* Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 78.
- ³⁰⁶ Там же. — С. 64.
- ³⁰⁷ *Дубинская И.* Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года.// Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 19.
- ³⁰⁸ *Дубинская И.* Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 20.
- ³⁰⁹ Там же.
- ³¹⁰ *Поляк Г.* Указ соч. — С. 15.
- ³¹¹ *Лаврентьев Вл.* Заработная плата в России прежде и теперь (при капитализме и при диктатуре пролетариата). — Изд. 2. — Москва, 1926. — С. 92.
- ³¹² *Маслов С. С.* Россия после четырех лет революции. — Т. 2. — Париж, 1922. — С. 19.
- ³¹³ *Владимиров М.* Мешочничество и его социально-политическое отражение. — X., 1920. — С. 13.
- ³¹⁴ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 23.
- ³¹⁵ Там же. — С. 26.
- ³¹⁶ Цит. по: *Борисова Л. В.* Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). — Москва, 2006. — С. 27.
- ³¹⁷ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг.: Серия 5, Статистика обмена, распределения и потребления. — № 26. — Т. 1. — Вып. 1. — С. XV.
- ³¹⁸ Известия ВЦИК. — Москва, 1921. — 11 апреля.
- ³¹⁹ Там же. — 12 сентября.
- ³²⁰ *Колесников Б.* Нариси з історії профспілкового руху на Україні. — X., 1927. — С. 160.
- ³²¹ *Дубинская И.* Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 года. — С. 20.

-
- ³²² Колесников Б. Вказ. праця. — С. 160.
- ³²³ Струмилин С. Г. Зароботная плата в русской промышленности за 1913–1923 гг.// На новых путях. Итоги новой экономической политики. — Москва, Ленинград, 1925. — С. 113.
- ³²⁴ Поляк Г. Бюджет рабочего в 1922–1926 гг.// Экономическое обозрение. — Москва. — Октябрь 1927. — С. 174.
- ³²⁵ Там же. — С. 114.
- ³²⁶ Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963. — С. 232.
- ³²⁷ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ³²⁸ И. Д. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года.// Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 19.
- ³²⁹ Борисова Л. В. Указ. соч. — С. 170.
- ³³⁰ Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ³³¹ Див.: Фролов А. Работа партии на частных предприятиях. — Х., 1927. — С. 13.
- ³³² Дубинская И. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. — С. 33.
- ³³³ Хроника. Тарифы// Вестник профдвижения Украины. — 1923. — № 4. — С. 123.
- ³³⁴ Буяновер М. И. Вказ. праця — С. 14.
- ³³⁵ Колесников Б. Вказ. праця. — С. 166.
- ³³⁶ Вестник труда. — Москва. — 1922. — № 11–12. — С. 30.
- ³³⁷ Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 г.// Статистика Украины. — Х., 1925. — № 58. — С. XIV.
- ³³⁸ Отчет Южбюро ВЦСПС ко второму съезду профсоюзов Украины. — Х., 1924. — С. 101.
- ³³⁹ Буяновер М. И. Вказ. праця. — С. 77.
- ³⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1811. — Арк. 35.
- ³⁴¹ Рыков А. И. Избранные произведения. — Москва, 1990. — С. 229, 425.
- ³⁴² Сокольников Г. Я. Финансовая политика революции. — Т. 3. — М, 1928. — С. 39.
- ³⁴³ Статистика труда в Донбассе. — 1924, Бахмут. — № 1. — С. 15.
- ³⁴⁴ Труд в СССР: Статистический справочник за 1924–1925 гг. — Москва. — 1926. — С. 88.
- ³⁴⁵ Буяновер М. И. Вказ. праця. — С. 83.
- ³⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 21564 — Арк. 13.
- ³⁴⁷ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к III Всеукраинскому съезду просоюзов Украины. — [Х.], [1926]. — С. 135.
- ³⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2737. — Арк. 92, 99, 11.

³⁴⁹ Седьмой съезд профессиональных союзов СРСР (6–18 декабря 1926 г.). Полный стенографический отчет. — Москва, 1927. — С. 85, 201, 590, 631; Восьмой съезд профессиональных союзов СРСР (10–24 декабря 1928 г.). Полный стенографический отчет. — Москва, [1929]. — С. 173, 495.

³⁵⁰ *Лапина О. Ю.* Материальное обеспечение рабочих промтоварами в годы нэпа (на материалах Нижегородской и Вятской губерний). — Автореферат дис. ... канд. ист. наук// Нижегородский ун-т. — Нижний Новгород, 2002. — С. 18.

³⁵¹ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг. Серия 5. Статистика обмена, распределения и потребления. — № 25. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 13.

³⁵² *Буянов М. И.* Вказ. праця — С. 106.

³⁵³ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 59.

³⁵⁴ *Буянов М. И.* Вказ. праця. — С. 106.

³⁵⁵ *Кабо Е.* Питание русского рабочего до и после войны. Бюджетные обследования декабря 1922 г., ноябрь 1923, ноябрь–октябрь 1924 г. — Москва, 1925. — С. 70, 103.

³⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2074. — Арк. 10.

³⁵⁷ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 59.

³⁵⁸ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 93.

³⁵⁹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 82–83.

³⁶⁰ Там само. — С. 84.

³⁶¹ Там само. — С. 59.

³⁶² Там само. — С. 166.

³⁶³ *Буянов М. И.* Вказ. праця. — С. 107.

³⁶⁴ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 75, 79.

³⁶⁵ *Буянов М. И.* Вказ. праця. — 108.

³⁶⁶ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 63.

³⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 130. — Арк. 37.

³⁶⁸ *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Х., 1971. — С. 58; *Буянов М. И.* Вказ. праця. — С. 107.

³⁶⁹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 50.

³⁷⁰ Струмилин С. Г. Рабочий быт в цифрах. — Москва, Ленинград, 1926. — С. 96.

³⁷¹ *Поляк Г.* Указ соч. — С. 67.

³⁷² *Евменьев Н. В.* Жилища рудничных рабочих// Профилактическая медицина. — 1927. — Х., 1927. — № 1. — С. 83.

³⁷³ *Буянов М. И.* Вказ. праця. — С. 108.

³⁷⁴ *Довгопол В. М.* Указ. соч. — С. 58.

³⁷⁵ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 86.

³⁷⁶ Там же. — С. 81.

³⁷⁷ Там же. — С. 66.

³⁷⁸ Там же. — С. 81.

³⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 383. — Арк. 129.

³⁸⁰ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. — С. 85.

³⁸¹ *Прилуцький В. І.* Розвиток внутрішньої державної торгівлі УСРР у 1920-ті роки// Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 14. — К., 2005. — С. 185.

³⁸² *Слотник В. П.* Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). — Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1992. — С. 154.

³⁸³ Народне господарство України: Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 186.

³⁸⁴ *Елена Осокина.* За фасадом "сталинского изобилия": Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — Москва, 1999. — С. 56.

³⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 8.

³⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 101.

³⁸⁷ Там же.

³⁸⁸ *Слотник В. П.* Вказ. праця. — С. 133.

³⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 196.

³⁹⁰ Там само. — Арк. 102.

³⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 84.

³⁹² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 1089. — Арк. 23.

³⁹³ Там само.

³⁹⁴ Там само. — Арк. 34.

³⁹⁵ *Елена Осокина.* Указ. соч. — С. 65.

³⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 34.

³⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 217.

³⁹⁸ *Елена Осокина.* Указ. соч. — С. 65.

³⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 43–45.

⁴⁰⁰ Там же. — Арк. 25–26.

⁴⁰¹ Там же. — Арк. 62.

⁴⁰² Там же. — Арк. 67.

⁴⁰³ Там же. — Арк. 25.

⁴⁰⁴ *Елена Осокина.* Указ. соч. — С. 67.

⁴⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 21.

-
- ⁴⁰⁶ Там само. — Арк. 39.
- ⁴⁰⁷ Там само. — Арк. 21.
- ⁴⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 750. — Арк. 17.
- ⁴⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 8–9; Спр. 176. — Арк. 102.
- ⁴¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 323. — Арк. 110.
- ⁴¹¹ *Козацька Т.* Громадське харчування робітників промисловості у 1929–1938 рр.// Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. — Вип. 11. — К., 2004. — С. 296.
- ⁴¹² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 328. — Арк. 477.
- ⁴¹³ Там само. — Спр. 1089. — Арк. 23.
- ⁴¹⁴ Там само.
- ⁴¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 63.
- ⁴¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 40, 49, 51.
- ⁴¹⁷ Там само. — Арк. 28.
- ⁴¹⁸ Там само. — Арк. 42.
- ⁴¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 63.
- ⁴²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 1089. — Арк. 21.
- ⁴²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 27–28; ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 752. — Арк. 46.
- ⁴²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — оп. 6. — Спр. 150. — Арк. 134.
- ⁴²³ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ⁴²⁴ *Елена Осокина.* Указ. соч. — С. 76.
- ⁴²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 323. — Арк. 110.

Розділ VI.

БУДНІ КОМПАРТІЙНОГО ФУНКЦІОНЕРА ПОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ

Найменш дослідженим і найскупіше відображеним у документах є життєвий уклад такої специфічної суспільної верстви, як служителі партії влади. І це при тому, що саме їхній повсякденний побут відрізнявся особливою колоритністю, сказати вірніше, шокуючим розривом з традиційними формами життєдіяльності.

Спосіб життя корпорації номенклатурних діячів виразно відрізнявся від повсякденності основної маси населення країни по двох параметрах:

1) В ейфорії переможців "комунари" від початку свідомо протиставили себе суспільству і більшості населення, відцуралися від цінностей старої еліти ("експлуататорів", дворянства, офіцерства, священництва, "інтелігентів"), перейнялися почуттям зверхності щодо "дрібнобуржуазних мас" (а такі становили ліву частину тодішнього населення), оголосили себе могильщиками "старого" світу і будівниками свого, нового побуту. Відгородилися партійністю, анкетами, режимом суворої втаємниченості. При постійному повторюванні гасла близькості до народу, служіння народу, — насправді влаштували собі окреме від народу існування, включаючи повноваження, харчування, дозволя.

2) Особливої специфічності і пікантності побуту нових володарів країни надавала та обставина, що формування нового типу життєдіяльності відбувалося в умовах перманентного домінування воєнщини. Розглядуваний час характеризувався збереженням казарменого побуту, прогресуючим руйнуванням соціуму, пануванням людей в уніформі над цивільним населенням. Ця специфіка періоду накладала відбиток на побут усіх верств, але особливо — партійно-радянської номенклатури, бо саме вони були завойовниками.

Ідеалізований патерн життєвого шляху комісара-партійця був канонізований достатньо рано і протримався дуже довго. Неодмінними елементами цього образу були простота побуту, ідейність, серйозність, скупість в емоціях, відданість справі. Наскільки далеким цей образ був від дійсності, побачимо в ході розгортання цього розділу. А поки що уточнимо кількісні параметри і коло носіїв "кометики"*.

У складі партії в межах УСРР перебували десятки й сотні тисяч осіб: у 1920 р. — 25 тис., 1924 р. — 57 тис., 1926 р. — 152 тис., 1929 р. — 244 тис.¹ Та не всі вони є об'єктом даного дослідження. Більшість членів партії залишалися статистами в грандіозному політичному дійстві, і самий

спосіб їхнього життя мало чим відрізнявся від способу життя мільйонів селян, робітників, ремісників. Межа, яка відділяла повноправних носіїв влади від статистів, була організаційно оформленою. Це спеціальний номенклатурний облік — картотека, список — який тягнув за собою публічну титулованість: "номенклатура", "працівник", "відповідальний працівник", "відповідальний товариш". На кожного з включених до номенклатури була заведена особова справа, їх пересування по щаблях влади не залишалося непоміченим і не оціненим. Все їхнє життя реалізувалося через списки спецобліку: кар'єра, оплата, харчування, навчання, присвоєння розрядів, відзнаки і нагороди, проступки і покарання.

1. Соціальний тип номенклатури

Термінологія і критерії обліку виконавців волі партійного керівництва по категоріях усталилися не зразу, але сама ідея виділення партфункціонерів із загальної маси партійців і поділу функціонерів на категорії побутувала від самого початку опанування владою. Це видно, зокрема, з циркулярного листа ЦК КП(б)У від 31 січня 1920 р., в якому партійним комітетам пропонувалося регулярно надсилати у центр відомості про використання партійних "працівників" (особливо про надісланих у порядку підсилення організацій "свіжими силами"). Останніх пропонувалося ділити на три категорії: "ответственные, средние и рядовые". Чітких критеріїв поділу не надавалося, це треба було робити на місцях самостійно. Наводилися лише приклади можливого поділу: "відповідальні" працівники — це члени повітових і губернських партійних комітетів, члени повітових і губернських виконкомів, члени колегій, члени правлінь профспілок; "середні" працівники — це секретарі відділів, завідувачі підвідділами, завідувачі повітовими відділами і т. ін.; до "рядових" зачислялися технічні працівники. Причому, відряджений "на підкріплення" партієць прибував із посвідченням; партійний комітет, отримавши працівника, повинен був заповнити "корінець" документу, вказавши, на яку посаду він поставлений, і відіслати в ЦК².

У грудні 1920 р. обліково-розподільчий відділ ЦК КП(б)У у листі до губкомів дав вказівку вести облік відповідальних працівників, які "проходять через ЦК", за такими категоріями: I — всеукраїнського масштабу; II — губернського масштабу; III — повітового масштабу; IV — міського масштабу; V — рядові; VI — рядові-виробничники. Працівники I, II і III категорій додатково розділялися на групи: партійна; радянська; профспілкова; продовольча і кооперативна; військова; газетна. На кожного працівника належало завести особову кольорову картку³.

У циркулярі ЦК РКП від 19 січня 1924 р. "О порядке переезда членов партии" розрізняються "рядовые работники" і "работники, ведущие ту или другую ответственную работу (в губернии, в уезде)"; згадуються також: "работники уездного и районного масштаба", "руководящие работники волмасштаба (предволисполкома и секретарь волкома)", "работники губернского и уездного масштаба"⁴.

Виходячи з настанов центрального керівництва і керуючись власним розумінням справи, периферійні діячі з більшим чи меншим успіхом впроваджували систему обліку, оцінювання і використання партійного активу. Наприклад, Запорізький окружком у грудні 1925 р. затвердив детальне положення про порядок висування, призначення, узгодження, затвердження, обліку і переміщення номенклатурних працівників під назвою "Номенклатурна система розподілу посад"⁵. Всього передбачалося п'ять номенклатурних списків — 3 списки номенклатури ЦК КП(б)У і 2 списки номенклатури окружкому. Співробітників рівня номенклатури № 1 ЦК можна було переміщати тільки згідно з постановою ЦК; це секретар окружкому, завідувачі організаційно-інструкторським і агітаційно-пропагандистським відділами окружкому, голова окрвиконкому, окружний прокурор, голова окружного суду, директор об'єднання заводів "Комунар", голова окрпрофбюро, завідувачий окрфінвідділом, керуючі окружними відділеннями держбанку і Українбанку — всього 11 посад. У списку "Номенклатура ЦК № 2" містилися посади, на переміщення з яких потрібна була згода організаційно-розподільчого відділу ЦК: завідувачі трьома відділами окружкому, секретар окружного комітету ЛКСМУ, ректор індустріального технікуму, редактор окружної газети "Красное Запорожье", начальник окружної міліції, завідувачий окрземуправлінням, начальник окружного відділення ГПУ, голови правлінь трьох видів кооперації, завідувачий окрстрахом, керуючий Промбанком, заступник голови окрвиконкому по лінії Окрплану, завідувачий окркомвнуторгом, завідувачий окрстатбюро — всього 17 посад. У списку "Номенклатура ЦК № 3" значилися посади, про переміщення яких слід було ставити до відома організаційно-розподільчий відділ ЦК: завідувачі відділами, заступники — всього 19 посад. "Номенклатура № 1" окружкому — це посади, для заміщення яких необхідна постанова бюро окружкому: секретарі райкомів, голови райвиконкомів, завідувачі відділами, заступники, директори найбільших заводів, інспектори робсельінспекції та інші — усього 129 посад, з них 90 локалізувалися в окружному центрі, а 29 — на периферії. Окружна "номенклатура № 2" — це перелік посад, заміщення необхідно було узгоджувати з організаційно-інструкторським відділом окружкому: завідувачі райземуправліннями, слідчі, уповноважені ГПУ, судді, директори підпри-

емств, секретарі райкомів комсомолу, завідувачі відділами місцевого адміністративного управління, банківські і кооперативні працівники, голови громадських організацій тощо — всього 154 посади, з них 54 локалізувалося в окружному центрі, решта — на периферії. "Масштаб" працівника і відповідний розряд оплати і матеріального забезпечення протягом осені 1923 — весни 1924 рр. визначали спеціальні комісії у складі секретаря окркому, зав. оргінстром, зав. агітпропом, зав. учстатом (обліково-статистичним відділом), голови окрвиконкому⁶.

Архітектори влади вводили градацію кадрів, керуючись утилітарними потребами максимально ефективної експлуатації людських ресурсів і одночасного утримання під контролем специфічного контингенту, що відчув смак влади. Проте у повсякденності кадрові поняття починали жити своїм життям, їх часто використовували у довільному значенні, доповнюючи нестандартними з точки зору управлінсько-розподільчого мистецтва нюансами. Так, Запорізька повітова партійна контрольна комісія у звіті за перший квартал 1923 р., аналізуючи слідчі справи, заведені на комуністів, ділила порушників на такі категорії: "ответственные", "менее ответственные", "рядовые"⁷. Доволі часто в ті роки зустрічалася форма "особо ответственные товарищи". "Ответственность", "масштаб" стали еталоном і еквівалентом оцінки ваги і авторитету того чи іншого діяча і почали комбінуватися з іншими словами, утворюючи цілий ряд оціночних термінів. Наприклад, циркулярний лист організаційно-розподільчого відділу ЦК КП(б)У від 9 січня 1923 р., даючи інструкції щодо обліку членів партії з дореволюційним стажем, рекомендував розглядати їх як працівників губерньського масштабу⁸.

Повномасштабний і суцільний облік включених до номенклатури діячів було розгорнуто протягом 1923 р. Швидко було взято на облік губерньську/окружну верхівку і розпочато охоплення бюрократичним контролем районного активу. Так, у липні 1923 р. організаційно-інструкторський відділ Катеринославського губкому ставить завдання перед окружками і райкомами "провести учет работников раймасштаба, руководствуясь присланной ЦК РКП сеткой..."⁹.

Складання списків і картотек супроводжувалося заведенням і поповненням особових справ. Схоже, було взято курс на створення системи автоматизованого регулювання потоками людських сил в межах компартійної політичної системи. Простежується пошук все більш ефективного алгоритму, прагнення вдосконалювати створений механізм маніпулювання кадрами. Циркуляр ЦК РКП(б) від 26 лютого 1924 р. за підписом Молотова і Кагановича "О личных делах и характеристиках" оголосив спрощення системи ведення особових справ партійців. Вводився "деловой отзыв о работе по последней должности". Вимагалася наголос

робити на досягнутих конкретних результатах роботи, а не на особистих якостях працівника. Особові справи віднині повинні були складатися тільки з анкети, автобіографії, відгуку про роботу і постанов парткому і контрольної комісії щодо працівника¹⁰.

Крім раціоналізації системи компартійної влади, номенклатурна система маніпулювання кадрами в реальному житті породжувала ефект своєрідного впорядкування міжлюдських стосунків. Належність до певної групи чи розряду задавала орієнтир самооцінки і виступала одним з ефективних регуляторів поведінки, зокрема визначаючи коло тісного спілкування і, навпаки, відгороджування від аутсайдерів. Поступово в партійно-номенклатурному середовищі формується відчуття корпоративності, складовими якого були, зокрема, відчуття винятковості, належності до вищої касты, претензія на гарантований суспільний успіх, зневага чи зверхність щодо цілих соціальних верств ("непманів", "буржуїв", "експлуататорів", "куркулів", "колишніх", "інтелігентів" (!), "дрібнобуржуазних мас", "меншовиків", "петлюрівців", "вихідців з інших партій", "дезертирів"). Виходячи на широкий загальнопартійний в своїй більшості маси громадянства, партійна пропаганда невтомно навіювала положення про єдність партії і народу. На практиці ж партфункціонери відгороджувалися цілою системою не тільки закритих ідалень, системою привілеїв, грифом секретності там де треба й де не треба, а й своєрідним політичним снобізмом винятковості, обраності, героєподібності. Складалося окреме коло спілкування, влаштовувалися окремі гуртожитки зі своїми комендантами, робилися спроби влаштувати клуби "комуністичного" дозвілля, вигадувалися окремі етикет ("кометика"), заявлялася претензія на винятковий світогляд ("марксистський"). Так, Донецький губком партії на своєму засіданні 9 лютого 1920 р. постановив щосуботи скликати загальні збори "відповідальних активних працівників"¹¹.

Те, що партфункціонерам був гарантований на порядок вищий рівень добробуту, і те, що партійцям дозволялося те, що було заборонено іншим громадянам (наприклад, носити зброю), не залишилося непоміченим "в народі". Як результат — прагнення використати членство в РКП як трамплін до успіху в житті. Таких шукачів посад і привілеїв контрольні органи називали "примазавшимися". Але в щоденній практиці грань між кар'єризмом і ентузіазмом була розмитою. Нерідко обивательський прагматизм настільки давався взнаки, що ставав предметом спеціального обговорення. Про це йшлося на 6-й партконференції Запорізького повіту 10–11 березня 1923 р.: "Тов. Бороздов указывает на необходимость изжить у крестьян мнение о том, что ячейки — это власть. Из-за подобного мнения в партию стремятся проникнуть элементы, которым нравится властвовать..."¹²

У документі під колоритною назвою "Обзор о хозэкономполитвоен-состоянии 1-й Запорожской червоного казачества дивизии за март месяц 1924 года" відзначається таке явище, як "нездорова тяга в партію": як тільки поширилась інформація про широку демобілізацію, і стало ясно, що партійці в армії довго затримуватись не будуть, — відразу різко збільшилася кількість червоноармійців, бажаючих вступити в партію. Як зазначає автор доповіді, пояснення такої "тяги в партію" дуже просте: демобілізувавшись, партієць легше зуміє у себе на батьківщині влаштуватися і підшукати собі теплу місцину¹³. Зовсім іншою була політична кон'юнктура в армійських частинах раніше, навесні 1921 р., коли все ще дихало війною, і комуністів тримали "под ружьем". Бюлетень партійних новин за травень 1921 р. повідомляв про ситуацію на Одещині: "В последнее время замечается массовый выход красноармейцев из партии, большей частью вызываемый желанием вернуться домой в связи с демобилизацией"¹⁴.

Відданість партійній справі і кар'єрне зростання у цьому середовищі розумілися як невіддільні речі. Тому питання про посаду ставилися прямо — як, наприклад, у заяві, поданій в Донецький губком одним із заслужених, на його власну думку, партійців: "Я прошу Губпарком дать мне ответственную работу по моей специальности как практику по собезу или земельному делу... Я старый работник с 1902 года. Много перенес за дело Революции. Я требую дать мне работу в Луганске как заслуженному революционеру перед революцией"¹⁵.

Коли раптом перед кимось із "відповідальних" поставало питання про необхідність вчинити як справжній боєць партії і піти за рознарядкою партійного комітету, — відбувався конфлікт. Секретар Запорізького окружного у своїй політдовіді Катеринославському губкому за вересень–жовтень 1923 р. стан партійної дисципліни характеризував як задовільний, але відзначав таку проблему: "...Отдельные случаи бывают частенько: нежелание пойти на нижеоплачиваемую должность и особенно на село и недопустимое суждение о разнице заработной платы..."¹⁶.

Окреслимо коло осіб, що складали вищу ланку номенклатури УСРР, та спробуємо сформувати своєрідний узагальнений портрет представників управлінської ланки радянської України доби непу.

В офіційних виданнях 1920-х рр. статистичні дані про склад номенклатури ЦК КП(б)У не публікувалися, оскільки вони складали державну таємницю. Щоб реконструювати чисельний склад номенклатури, а також дати якісну характеристику її представникам, потрібно ретельно проаналізувати архівні джерела. Але навіть за цієї умови сприймати ці дані, як повністю правдиві не слід, оскільки представники керівної верхівки КП(б)У нерідко самі піддавали сумніву вірність цієї

статистики. Особливо це стосувалося даних про соціальний склад номенклатури. Зокрема, В. Затонський у своєму виступі на X з'їзді КП(б)У (листопад 1927 р.), характеризуючи соціальний склад працівників апарату наркомату освіти, зазначав, що "у нас ще досі немає систематичного, правильного обліку"¹⁷.

Перший перепис відповідальних працівників партійно-радянського апарату УСРР було проведено у жовтні 1921 р. під час загальнопартійної генеральної чистки. Процедурі перепису передувала постанова обліково-розподільчого відділу ЦК від 17 березня 1921 р. "Про перепис відповідальних працівників", згідно з якою усі центральні установи мали направити до відділу анкетні дані на відповідальних працівників всеукраїнського масштабу¹⁸.

Оскільки повні результати перепису не були опубліковані, ми, посилаючись на відомості архівних джерел, провели власні підрахунки кількості керівних посад всеукраїнського масштабу у 1921 р., які й становили номенклатуру ЦК КП(б)У. Наші підрахунки дають підстави стверджувати, що тоді до вищої ланки номенклатури було віднесено 762 посади, призначення на які вимагало обов'язкового погодження з політбюро або оргбюро ЦК КП(б)У. 12 таких посад було передбачено в апараті ЦК КП(б)У, 265 — у "центральных радянських установах" (ВУЦВК, РНК, Південбюро ВЦРПС та галузевих спілках, УРНГ і т. ін.) і 485 — у складі губернського апарату УСРР¹⁹.

Важливі статистичні дані щодо кількості номенклатурних посад та осіб, що обіймали їх на початку 1920-х рр., містить "Довідник ЦК КП(б)У для членів і кандидатів у члени ЦК, ЦКК КП(б)У і народних комісарів України", виданий обліково-розподільчим відділом ЦК для службового користування. Проведені підрахунки дозволяють висловити припущення, що станом на 1 листопада 1923 р. номенклатура ЦК КП(б)У нараховувала 855 керівних посад²⁰.

Щоб охарактеризувати якісний склад номенклатури, потрібно мати відомості про соціальний, партійний, національний склад та освітній рівень "відповідальних працівників". Наприклад, дані перепису 1921 р. дозволяють визначити характерні особливості процесу комплектації керівного ядра наркоматів, їх губернських і повітових підрозділів, особовий склад яких нараховував 349 осіб. За класифікацією обліково-розподільчого відділу ЦК КП(б)У, 49 з них входили до категорії працівників всеукраїнського масштабу, 159 — губернського, 101 — повітового, решта не класифікувалася, а отже, підлягала лише обліку. Найбільший відсоток з-поміж раднаркомівців склали представники інтелігенції — 37,4% або 148 осіб, приблизно таким же був відсоток робітників і службовців — відповідно 30,2%, або 97 осіб, і 29,9%, або

96 осіб, вихідці із селян були представлені вісьмома особами (2,5%). За національністю переважали росіяни та євреї, чисельність яких складала відповідно 141 (44%) і 101 особу (31,7%), українців в номенклатурі наркоматів нараховувалося лише 42 особи, або 13,2% від усього складу. Характерно, що 41,1% (143 особи) "відповідальних працівників" наркоматів УСРР становили вихідці з інших партій. Щодо освітнього рівня управлінців наркоматів, то він залишався невисоким, що було вже традицією для більшовицької верхівки тих років: лише 51 (15,8%) мали вищу освіту і 94 (29,2%) — середню²¹.

Зробивши ставку в комплектуванні вищої ланки номенклатури на вихідців з робітничого класу і селянства, правляча партія опинилася в ситуації, коли практично весь її склад не відповідав вимогам, що висувалися самим життям. Змушений був визнати цей факт і ЦК КП(б)У, який, характеризуючи кадри республіканської партійної організації, констатував: "в партії є групи членів, які іноді при робітничому або селянському походженні виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання"²².

Не набагато вищими від загальнопартійних були показники кваліфікаційного та освітнього рівня керівництва КП(б)У. Лише дев'ятеро з 21 члена ЦК КП(б)У у 1922 р. мали вищу або незакінчену вищу освіту (між іншим, усі вони у графі "соціальний стан" були записані як вихідці з інтелігенції, у той час як їхні колеги із середньою або початковою освітою усі як один значилися робітниками). Таку ж ситуацію спостерігаємо й у середовищі губернської верхівки, де вищу освіту мали лише семеро, а середню — 14 керівників із тих 82-х, що потрапили на олівець обліковців ЦК КП(б)У²³.

Дані про партійний стаж верхівки КП(б)У показують, що від початку формування номенклатури панівне становище "професійних революціонерів" все більше піддається сумніву з боку тих, хто приєднався до партії переможців у 1917-му і наступних роках, щоб отримати керівні посади. Зокрема, у складі губернської компартійної верхівки у 1922 р. "новачків" було більше, ніж тих, хто мав дореволюційний партійний стаж, зокрема, 37 із 68 партійних функціонерів, згідно з анкетами, стали членами більшовицької партії після 1917 р.; 29 представників губернського партійного керівництва були вихідцями з так званих дрібнобуржуазних партій²⁴. Свідченням того, настільки стрімко в КП(б)У зменшувався відсоток "старих більшовиків", є дані про те, що станом на листопад 1927 р. їх у складі КП(б)У налічувалося лише 863 чол., що становило 0,8% усіх її членів²⁵.

Незначне представництво "професійних революціонерів" у керівній верстві УСРР пояснюється не лише *маловпливовістю*, а відтак і мало-чисельністю більшовиків в Україні до 1917 р., але й нездатністю значної частини людей, професія яких складалася з революційної діяльності, пристосуватися до нових реалій. Цей своєрідний феномен, мабуть, якнайточніше пояснив Г. Зінов'єв у виступі на V конференції КП(б)У в листопаді 1920 р.: "Ми були партією крайньої революційної опозиції. Нашою справою було не будувати, нашою справою було руйнувати і тому усі ми могли проявити усі свої здібності і досить широко, тому що протягом десятка... років ми займалися тим, що пропагували, агітували, скликали мітинги, випускали листівки. Це була наша основна професія. І це наклало відомий відбиток на розвиток кожного з нас"²⁶. Саме тому більшість з професійних революціонерів не змогли пристосуватися до рутинної апаратної роботи. Вони, як зазначив Зінов'єв, "часто говорять, що... хочуть посидіти з півроку у в'язниці, відпочити, почитати і т. д. і мріють про блаженний час, коли можна було перебувати на засланні і відпочивати... Не один товариш про це думав, і всерйоз"²⁷.

Вагомою причиною незначного представництва "професійних революціонерів" у владних структурах було й те, що за даними того ж Зінов'єва, оприлюдненими 1922 р., близько 50% більшовиків з дожовтневим стажем загинуло в роки громадянської війни²⁸.

Ще багатший матеріал для роздумів та узагальнень щодо якісного складу вищої номенклатури УСРР дають статистичні дані, вміщені в "Довіднику" за 1923 р. В них містяться відомості про персональний склад партійної та раднаркомівської верхівки, а також відомості про членів ВУЦВК та ЦВК СРСР від України, керівний склад Південного бюро ВЦРПС, ГПУ УСРР, Збройних сил України та Криму тощо.

855 посад, що складали номенклатуру ЦК КП(б)У у 1923 р., розподілялися між різними ланками партійно-радянського апарату наступним чином: 49 були зарезервовані за членами та кандидатами у члени ЦК і членами ЦКК КП(б)У, 81 — належала губернській верхівці, 163 — номенклатурі округів (до неї входили секретарі окружкомів КП(б)У, голови окрвиконкомів і голови окрпрофспілок), 47 — номенклатурі КСМУ, 250 — за членами і кандидатами у члени ВУЦВК, 68 — представниками республіки в ЦВК СРСР, 43 — верхівкою Раднаркому УСРР, 48 — керівництвом ГПУ УСРР, 43 — Південбюро ВЦРПС і 63 — командним складом Збройних сил України та Криму²⁹.

Зауважимо, що номенклатурних посад було значно більше, ніж людей, що їх посідали, оскільки деякі з вищих партійно-державних функціонерів одночасно обіймали по кілька посад. Наприклад, командував Збройними силами України та Криму М. Фрунзе, який за посадою входив до складу

Раднаркому УСРР, одночасно був членом ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, політбюро ЦК КП(б)У, ЦВК СРСР і ВУЦВК. Нарком юстиції УСРР М. Скрипник обіймав посади члена уряду, ЦК КП(б)У, ЦВК СРСР і ВУЦВК та був кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У. По кілька посад обіймали й керівники українських губерній. Так, секретар Полтавського губкому партії Б. Магідов був кандидатом у члени ЦК КП(б)У, членом ЦВК СРСР і ВУЦВК, а голова Полтавського губвиконкому О. Сербиченко входив до складу ЦВК СРСР, ВУЦВК і бюро Полтавського губкому партії.

Ця тенденція була властива, щоправда, лише початку 1920-х рр. Після зосередження усіх важелів кадрової роботи в руках Й. Сталіна та підконтрольного йому партапарату значно збільшується кількість номенклатурників, зобов'язаних своїм призначенням особисто генеральному секретареві. Свідченням все більшої централізації у справі добору та розстановки кадрів є, наприклад, статистика призначень, які здійснювалися вищими інстанціями ЦК КП(б)У. Так, за переліком, затвердженим у лютому 1926 р., у полі зору політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК перебувало близько двох тисяч номенклатурних посад³⁰.

Стійка тенденція до зростання управлінського апарату у другій половині 1920-х років підтверджується даними спеціального обстеження керівних кадрів КП(б)У станом на 1 січня 1927 р., що охопило 3257 "відповідальних працівників". Унаслідок курсу правлячої партії на пролетаризацію апарату, проголошеного XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р., значно зріс відсоток робітників у складі партійного, господарського та профспілкового апаратів, який відповідно становив 53,3, 69 і 75,5%³¹. Правдивість цих показників викликає великий сумнів, адже відомо, що значна частина так званих "робітників" до цього соціального стану не мала ані найменшого відношення. Досить високими темпами у цей період проходила українізація апарату, свідченням чого було зростання кількості представників корінної нації у складі керівних кадрів з 15 до 39 відсотків за період від 1 січня 1923 р. до 1 січня 1927 р. Найпомітніше — відповідно, до 54,8, 51,4 і 46% — зросла кількість українців у складі ВУЦВК, серед голів окружних виконкомів і секретарів окружкомів КП(б)У. Щодо партапарату в цілому, то як і раніше представники корінної національності склали менше половини його чисельності, а точніше — 37,9%³².

Кампанії з проведення механічної українізації та пролетаризації вищого номенклатурного прошарку в УСРР не сприяли підвищенню рівня компетентності керівництва, адже відсоток функціонерів, які мали початкову або домашню освіту, невпинно зростав і становив на час проведення кадрового обстеження у 1927 р. практично дві третини

керівного складу КП(б)У. Незмінним курс на залучення до партійно-радянського керівництва вихідців з найменш освічених верств населення залишався і в наступні роки. Про яку компетентність владної верхівки можна вести мову, якщо з 271 делегата II Всеукраїнської конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) лише шестеро мали вищу і незакінчену вищу, а 14 — середню освіту³³. Решта, у тому числі й тогочасні лідери УСРР С. Косіор, Г. Петровський і П. Постишев, закінчили лише початкову школу.

Особливо значним прошарок такого роду "фахівців" був у складі господарської верхівки республіки. Незважаючи на серйозні завдання, що постали перед промисловістю УСРР у період її корінної реконструкції, виробництвом продовжували керувати переважно малоосвічені комуністи. Так, наприклад, у 1928 р. з 66 членів правлінь промислових трестів України вищу освіту мав лише кожен п'ятий, тобто 14 керівників, а з 269 директорів підприємств лише 14 осіб мали вищу технічну освіту³⁴.

Узагальнений образ вищого номенклатурного працівника УСРР в період непу постає в такому вигляді: він, як правило, походив з інтелігентів або службовців-маргіналів, рідше — робітників, за національністю був росіянином або євреєм, зрідка — українцем, здебільшого не належав до касти професійних революціонерів, мав початкову або середню (досить рідко — вищу) освіту і був готовий заради службової кар'єри і власного благополуччя підтримати того партійного лідера, який гарантує йому, як представникові номенклатури ЦК КП(б)У, стабільно високий статус державного посадовця та рівень життя. Таким лідером, як відомо, став генеральний секретар ЦК РКП(б) Й. Сталін.

Щодо кількості і складу номенклатурних "працівників" на периферії, то поки що доводиться задовольнятися розрізненими неповними даними. Так, на нараді представників губкомів у ЦК РКП(б) у травні 1921 р. говорилося про те, що "відповідальні працівники" розподілені відповідно до приблизно такої норми: на губернське місто — до 100 чол., на повітове місто — до 60 чол.³⁵

На січень 1923 р. на обліку у Донецького губкому перебувало 56 "працівників губернського масштабу" і 487 "працівників повітового масштабу"; тих кого називали "старою гвардією", у Донбасі було взято на облік 196 осіб³⁶. А був ще, як згадувалося вище, "районний масштаб", та й на селі вже вкорінювалися "працівники". Якщо врахувати, що в цей час на Україні існувало 10 "радянських" губерній, то можна припустити, що всього у УСРР діяло, обживалося і годувалося до 10 тис. периферійних номенклатурних "працівників".

2. Політична діяльність як служба

Відомо, що першим і найважливішим кроком до побудови тоталітарної держави є встановлення однопартійної системи, а другою обов'язковою умовою — зрощування партії і держави. Остаточне утвердження політичної монополії більшовицької партії було неможливим без перетворення держави на своє монопольне володіння. Лише за цієї умови партія може роздавати таку власність своїм членам під виглядом державних служб, посад та привілеїв, з тим щоб зацікавити їх матеріально у зміцненні єдності партії і держави.

Призначення на посади у радянському апараті членів більшовицької партії означало об'єднання партії і держави, своєрідне зрощення державного і партійного апаратів. В результаті держава стала партійною (власністю партії), а партія — державною. В. Ленін був одночасно вождем партії і головою Раднаркому РСФРР, Л. Троцький — членом політбюро ЦК РКП(б) і головою Реввійськради республіки, Й. Сталін — членом політбюро і наркомом у справах національностей, Х. Раковський — членом політбюро ЦК КП(б)У і головою українського уряду і т. д. Тобто, з метою зміцнення зв'язку між правлячою партією, державними установами і масовими організаціями кожному більшовицькому партійному функціонеру відводилося декілька ролей, вони обіймали низку посад. Причому зрощення партійних і державних посад відбувалося до самого низу, по всій ієрархічній драбині. Звісно, найважливіші посади після жовтневого (1917 р.) перевороту одержали члени РКП(б) і, перш за все, її ветерани — професійні революціонери. Членство в більшовицькій партії, таким чином, стало першим і найважливішим з-поміж привілеїв, оскільки воно надавало можливість обійняти державну посаду.

Не маючи у своїх рядах достатньої кількості кваліфікованих управлінців, а також через те, що з так званої організації професійних революціонерів можна було сформуванати лише кістяк влади, правляча партія неминуче мала абсорбувати до своїх лав усіх тих, хто лояльно ставився до нового режиму. "Новобранці" не лише вливалися до партійних лав, але й поповнювали ряди номенклатури.

Встановлення влади комуністів в Україні відбулося у формі завоювання. Тож і сама ця влада, і повсякденне життя її служителів були пройняті духом мілітаризації. На 2-й Донецькій губернській партконференції Артем (Сергеєв) у своїй промові назвав ключовий принцип побудови влади партії-переможці: "мілітаризація членів партії"³⁷. Слід сказати, суть викладена точно і вислів обраний влучний. І означеному з такою відвертістю принципу судилося довге життя.

"Орден рицарів революції" — ЧК мав свої види на мобілізованих у лави компартійних владних структур. Претензії відомства чекістів прохоплювалися у категоричних зверненнях до "звичайних" партійних і державно-виконавчих органів. Наприклад, 20 липня 1920 р. керівництво ЧК Запорізької губернії надіслало листа секретареві губкому щодо необхідності розширення "осведомительной" мережі, зокрема, посилається на лист ЦК РКП(б), який зобов'язує кожного комуніста бути "осведомителем в органах Чрезвычайной Комиссии" і просить видати своєму представнику мандат в тому, що він "имеет право в порядке партийной дисциплины привлекать исключительно членов партии к осведомительной работе от ЗГЧК"³⁸. 22 вересня 1921 р. губернське ЧК повторило своє звернення до губкому, зокрема нагадавши: "По предполагаемому плану осведомления каждый член партии, где бы то ни было, в предприятиях, заводах, учреждениях, кварталах и т. д. как города, так и уезда, должен параллельно со своей прямой работой как обязательное правило выполнять в порядке совместительства обязанности чекиста, являясь осведомителем, уполномоченным куستا и беспрекословно повинуюсь, исполняя распоряжения и задания соответствующих уполномоченных ЧК в пределах их работы..."³⁹.

Мілітарний режим побуту комуністів затримався надовго. На початку 20-х років він виявлявся у прямих формах: поголовне озброєння, періодичні військові навчання, ситуативне часткове повернення до лав діючої армії, формування місцевих ЧОН — частин особливого призначення, участь у збройних сутичках з непокірним населенням. Одночасно і назавжди мілітаризація партійного побуту виявилася у командних формах спілкування керівництва з підлеглими, у безцеремонності розпоряджання особистою долею партійців, категоричності рішень керівних структур. Відповідно уповноважені керівництвом на виконання певних керівних командних функцій партійні функціонери поводитися з безпартійним населенням брутально, прямолінійно, із зверхністю завойовника, як би отримавши карт-бланш на пряме насильство. Статус "комунара" як бійця і військовозобов'язаного досить чітко усвідомлювався, осмислювався в артикульованих формах і відтак закріплювався у відповідних чітких термінологічних категоріях. Так, на партійних зборах вузлового транспортного партосередка при станції Олександрівськ (лютий 1923 р.) у доповіді про сільський Василівський партосередок, приписаний до першого, було сказано, що "ячейка в деревне является и агитатором, и сборщицей всевозможных налогов, и милиционером..."⁴⁰. Аналогічне спостереження звучало і на 6-й Запорізькій повітській партконференції у березні 1923 р. у доповіді про роботу комсомолу: "...На селе организации в большинстве случаев окончательно утеряли воспитательный характер вследствие перегруженности выполнением милиционных функций..."⁴¹.

Зосередження партійних сил на гарячих напрямках боротьби за владу, яка постійно загрожувала вислизнути, називалися мобілізаціями (знову ж таки, армійська термінологія). Мобілізації стали звичним явищем, елементом компартійного побуту в Україні у 1920–1922 рр. Хвиля за хвилею вони піднімали сотні партійців і перекидали то на наповнення армії, то на вибивання продовольства із села, то на закріплення компартійної влади у все нових і нових районах чи суспільних сферах. Багато з мобілізованих "комунарів" гинуло у виснажливому класовому і просто грабіжницькому протистоянні з хазяйновитим селянством, найбільш талановиті й меткі переводилися до столиці. А на їх місце невпинно і вперто присилалися нові сотні і тисячі. Таких, що відмовлялися від мобілізацій, жорстко карали з формулюваннями такого типу: "исключить из партии как шкурника... о чем донести до сведения ЧК"⁴².

Про інтенсивність маніпулювання контингентом бажаючих поборотися за "пролетарську справу" чи просто покомандувати говорить хоч би такий факт: ЦК КП(б)У протягом 1,5 місяця (з 15 грудня до 1 лютого 1922 р.) провів дві мобілізації: одну "для посилення продорганів Правобережжя", яка поглинула 101 партійця, іншу — до Червоної армії (595 партійців)⁴³.

Заміщення керівних постів (як великих, так і малих) у РКП(б)–КП(б)У відбувалося не з волі партійних мас, а "згори" — вольовим рішенням вищих органів. Останні не завжди обтяжували себе навіть показним дотриманням політичного етикету "партійної демократії". Відверте нехтування нормами положення про "принцип демократичного централізму" прохоплюється у формулюваннях протоколів, наприклад: "По Ореховской волости секретаря *назначить* по усмотрению оргинстра..."⁴⁴. Прикметно, що формування різних комітетів, бюро, комісій тощо позначалося терміном "конструювання" — не вибори, не формування, а саме конструювання — як у технічній грі.

Призначали партійних активістів не тільки на суто партійні посади, а й на радянські, господарські, судові тощо. Причому, міркування самого призначенця далеко не завжди бралися до уваги. Наприклад, коли один з номенклатурних діячів написав заяву про неготовність зайняти посаду помічника прокурора Запорізького округу відповідно до рішення Катеринославського губкому, мотивуючи це відсутністю необхідного досвіду, то на цій заяві з'явилася резолюція секретаря губкому Іванова: "Тов. Муравьеву поставить на вид на недопустимость обращения по линии советской при протесте на назначение, данное парторганами"⁴⁵.

Вже на початку 20-х років у народі сформувалося стійке уявлення про компартію як своєрідну контору з розподілу посад і привілеїв. Інакше як могло народитися таке формулювання заяви одного з мешканців села Миколаївки Анастасіївської волості Катеринославської губернії до

місцевого партосередка про бажання вступити в партію: "...Желаю записаться в члены комячейки и сейчас же поступить на должность. 22 февраля 1922 г."⁴⁶. А колишній секретар партосередка Жеребецької волості на Запоріжжі, отримавши нове призначення, пише заяву про передачу справ "вновь назначенному Угоркомом секретарю ячейки..."⁴⁷

Про прямі призначення губкомами і повітками осіб на профспілкові виборні посади йшлося в циркулярі ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора від 6 вересня 1920 р.; така практика називалася вкрай нетактовною⁴⁸, але добрі побажання вступали в суперечність із реаліями диктатури, і все й надалі йшло своєю чергою.

Найвідвертіше знеособлення функціонерів компартійної системи проявилось у так званих "перекидках".

Усвідомлення необхідності переміщень як системи кадрового управління, як способу охолодження амбіцій і методу підкорення місцевих еліт центру було усвідомлено досить рано. Так, бюро Донецького губкому на своєму засіданні 25 червня 1920 р. доручило відповідним відділам негайно здійснити переміщення кадрів "для оживлення организации и изглаживания личных счетов, которые создают определенные конфликты"⁴⁹. А в підготовчих матеріалах до пленуму Донецького губкому у вересні 1921 р. містяться такі міркування: "По Шахтинскому уезду особенно бросается в глаза тип засидевшегося слишком продолжительный срок на одном месте коммуниста (причем, коммуниста местного). Последнее обстоятельство в большинстве случаев лишает коммуниста должного авторитета, что весьма вредно отражается на повседневной практической работе. Отсюда необходимость плановой, систематической переброски, но уже не одиночной, а групповой, и во всяком случае отсюда потребность во главе советских, партийных и хозяйственных органов выбирать и назначать товарищей не местных"⁵⁰.

Постійна ротація, причому ротація в найбільш безцеремонних, брутальних формах, нагадувала партійцю, що він не належить самому собі. Діячі рангу губерньського і окружного масштабу переводилися здебільшого тихо і з дотриманням правил хорошого тону; братія ж нижчих рангів просто тасувалася. Рідко який протокол засідання губкомів та окружкомів обходився без розгляду питання про "переброски" — кампанійні і персональні, планові і спорадичні, у вигляді боротьби зі "склоками". У травні 1921 р. обліково-розподільчий відділ ЦК КП(б)У розіслав на місця телеграму, у якій на виконання постанови партнаради про планове перекидання кадрів з губернії в губернію вимагав надіслати "картки кандидатів до переміщення"⁵¹. На місцях працювали "комісії по перекиданню партсил"⁵².

Планові переміщення партфункціонерів здійснювалися як профілактичний захід; нерідко у відповідних постановах керівних органів давалася аргументація: "в целях усиления работы на местах и освежения самих

работников..."; "констатировать факт мелкособственнического уклона у некоторых из коммунистов, а поэтому считать необходимой переброску из района следующих 3 товарищей..."⁵³. Щодо одного з таких товаришів ("засидевшихся") бюро Катеринославського губкому у квітні 1923 р. прийняло рішення про переведення "на переработку в один из уездов"⁵⁴

На нараді партійного активу Мелітопольського повіту відзначалися як політична доцільність ротації кадрів, так і ризикованість цього заходу: "...Укрепление менее слабых районов заменю работниками более сильными путем переброски отдельных предволисполкомов с одного места на другое, ввиду засиженности их на одном и том же месте, от которых перебросок наблюдались хорошие результаты, были и противоречивые случаи переброски — выходы из партии..."⁵⁵.

Переміщення партфункціонерів практикувалися не тільки як знаряддя планової ротації кадрів з метою їх профілактичного "оздоровлення", а й як надзвичайний засіб покарання, особливо у перші пореволюційні роки. Наприклад, у ході ліквідації так званої "Бердянської склоки" у липні 1922 р. Запорізький губком серед найсуворіших заходів ужив такі: секретареві Бердянського повітового партійного комітету і голові повітового виконкому оголосили сувору догану, а також позбавили їх права займати відповідальні посади протягом 6 місяців і "перекинули" в інший район; іншому учаснику подій оголосили сувору догану і постановили "негайно перекинути з Бердянська". Правда, покарання цим та іншим партійним функціонерам ні в яке порівняння з покараннями безпартійних співпрацівників не йде: останніх було рекомендовано просто негайно зняти з роботи⁵⁶.

Бюро Запорізького окружкому у лютому 1925 р. змушене було розглянути питання про переміщення кадрів у зв'язку з виключенням з партії голів райвиконкомів Гуляйполя і Оріхова⁵⁷. Деталі не пояснюються, але зрозуміло, що переміщення у даному випадку зводилися до заповнення вакансій більш надійними кандидатурами, які звідкись треба перевести. Неважко також здогадатися, що одночасне звільнення керівників двох сусідніх містечок було здійснене у відповідь на певну впертість, невиконання наказів згори. Звертає на себе увагу також простота і легкість, з якою окружний партійний орган вирішує долю діячів "радянської" (тобто такої, яка по ідеї повинна формуватися шляхом загальних виборів) системи.

Бюро Катеринославського губкому у серпні 1923 р. розглядає низку справ із стереотипним формулюванням: "Дело о вынесении строгого выговора с переброской в другой район"⁵⁸. Бюро Катеринославського губкома у квітні 1923 р., встановивши двом партійцям догану за пияцтво, додало: "считать необходимым произвести переброску указанных товарищей"⁵⁹.

Небажання виконати рішення про переміщення загрозувало виключенням з партії, і в протоколах керівних органів серед мотивів виключення фігурував і такий: "за несогласие с переброской на должность"⁶⁰

Про інтенсивність переміщень можуть свідчити такі локальні дані. У довідці Донецького губкому під назвою "Сводка о движении парработников за июль 1921 г." вказується, що протягом вказаного місяця з-за меж губернії прибуло 44 "працівники", а в межах губернії було переміщено 487 функціонерів, з них за межі губернії відряджено 252 особи⁶¹. Згідно звіту Луганського повітового партійного комітету, протягом перших трьох місяців 1923 р. повітком переглянув посади 1308 партійців; щодо 278 з них прийнято рішення про перекидання: "Основные группы перебросок — это на производство и в деревню. Причем на производство посылались из учреждений, а в деревню главным образом с производства и учреждений". У цей же час в Юзівському повіті з 989 партійців перекинуто 159 чол.; у Слов'янському районі за період з 1 серпня 1922 р. до 1 січня 1923 р. піддано перекиданню 128 партійців⁶².

На периферії кадри тасувалися настільки інтенсивно, що надмірне захоплення ротациями і хаос, який вони привносили, були помічені центральним керівництвом: у 1923 р. розсилається циркуляр ЦК КП(б)У за підписом Квірінга про необхідність зупинення спонтанних кадрових ротаций і узгодження переміщень з ЦК⁶³.

Дії керівних органів щодо порушників "партійної дисципліни" були неблаганними, особливо щодо партійців з невеликим стажем, без "революційних заслуг" і непролетарського походження.

Про жорсткість покарань, яка сягала рівня розправи, свідчить хоч би рішення Донецького губкому щодо розглянутих слідчою комісією 29 справ за липень 1921 р.: виключити з партії — 13, ліквідувати (!) — 6, передати в губЧК для розслідування — 2, зняти з "відповідальної" роботи — 1⁶⁴.

Величезні і категоричні обмеження накладалися на світоглядні позиції тих, хто бажав залишатися причетним до влади. Покарання за справляння релігійних обрядів, наприклад, участь у вінчанні чи хрещенні дитини, були значно суворішими, ніж за вбивство, розпусту чи посадові зловживання. В ході партійної чистки 1922 року виключені з партії за виконання релігійних обрядів становили 20% від загального числа "вичищених" сільських комуністів України⁶⁵. Хоч, зазначимо принагідно, і такої суворості було недосить, щоб змусити відмовитись від давніх глибоких традицій. У Чернігівській губернії в 1925 р. серед обстежених 660 сільських комуністів були виявлені ікони в будинках у 383⁶⁶. Зрозуміло, найчастіше ікони зберігалися з ініціативи не самих комуністів, а членів їхніх сімей, але те, що комуністи не могли наважитись піти на конфлікт з рідними заради ідеологічної чистоти, є вельми показовим.

Також в партійному керівництві побутувало переконання про несумісність індивідуальної господарської діяльності з перебуванням в комуністичній партії. Якщо в містах не було особливих клопотів з перемогою "комуністичного" побуту, то в сільській місцевості реалізація цього принципу приходила в суперечність з суворою реальністю: без власного господарства більшість сільських комуністів просто не могла вижити, а держава ще не була в змозі взяти їх на своє утримання. Тим не менше парткоми час від часу поверталися до питання "очищення" побуту сільських комуністів від такого буржуазного пережитка, як селянський спосіб життя, і видавало грізні окрики. Навесні 1923 р. Запорізький окружком за звітами низки районних партійних комітетів виніс категоричні рішення: "немедленно закончить ликвидацию индивидуальных хозяйств коммунистов и вхождение их в колхозы, проявив необходимую твердость" (Хортицький район); "провести кампанию среди коммунистов о недопустимости ведения индивидуальных хозяйств и создания твердого и мощного колхоза" (Кам'янський район); "провести ликвидацию индивидуальных хозяйств коммунистами, и если окажутся не ликвидированные, таковым поставит немедленно и решительно вопрос: или партия, или индивидуальное хозяйство" (Жеребецький район)⁶⁷. Периферійні партійні структури автоматично дублювали це гасло на своєму рівні. Наприклад, на нараді партійного активу Мелітопольського повіту у жовтні 1922 р. було прийнято таку резолюцію: "Провести в жизнь постановления партсъездов о ликвидации индивидуальных хозяйств коммунистов-крестьян и обязательное их вхождение в коллективы сельского хозяйства в кратчайший срок..."⁶⁸.

У період збройного впровадження компартійної влади в Україні (1920 — початок 1921 рр.) партійці діяли в умовах постійних мобілізацій, ризику для життя, хаотичного нагромадження обов'язків. Атмосферу перших місяців становлення системи в Олесадрівській губернії передає бюлетень новин для членів ЦК і губкомів від 8 грудня 1920 р.: "Отсутствие работников заставляет одного товарища совмещать целый ряд обязанностей, в результате все выполняются плохо и вся деятельность советская и партийная принимает хаотический характер"⁶⁹.

Не соромлячись і не приховуючи, персонально і колективно, партійці волають про виснаженість і хвороби. Секретар Донецького губкому Е. Квірінг у листі до ЦК КП(б)У від 20 травня 1920 р. повідомляв, що доводиться давати відпустки на лікування з огляду на масові захворювання партійних "працівників" на туберкульоз⁷⁰. З Одеської губернії влітку 1922 р. повідомляли, що через голод і виснаження подають заяви про звільнення співробітники ГПУ⁷¹. У лютому 1922 р. в Донецький губком надійшла заява про переведення з ЧК на іншу роботу: "Проработав

почти 4 года в органах ЧК в той обстановке, где ежедневно была самая напряженная работа, революционная борьба с классовым врагом пролетариата, не раз принимая активное участие в подавлении восстаний и бандитизма, я устал и стал больным и слишком изнервничался в условиях обстановки сильным нервным расстройством. Вследствие чего подвержен вспыльчивости и подчас неуместному обращению. Почему нуждаюсь до крайности в отдыхе или по крайней мере умеренной работе..."⁷² Секретар Генічеського повітового партійного комітету у 1922 р. пише заяву до Запорізького губкому: "...В Геничеське условия больше, где бы то ни было, требуют напряжения энергии и сил. Я же имею продолжительную болезнь следствие контузии — невралгию, сразу почувствовал, когда был перегружен работой. В последнее время моя работа сопровождается систематическими перерывами, что вызывается нервными осложнениями. Дальше при таких условиях в интересах всего дела оставаться считаю не возможным вместе с тем продление, т. е. не получив отпуск, я могу выйти совсем из строя как не пригодный физически. При сем свидетельствующий мою болезнь представляю свидетельство врача. Отпуск прошу мне дать на два месяца... После отпуска гораздо лучше меня можно будет использовать"⁷³. У такому ж дусі витримана заява завідуючого губерньським відділом зв'язку, написана в лютому 1922 р.: "Работая в Донбассе с 18 мая 1920 г. в качестве Завгубсвязи в невероятно тяжелых условиях... я совершенно изнемогал, болел, терял 100% трудоспособности... К данному моменту я совершенно истрепался и потерял возможность с прежним упорством и напряжением отдаваться работе; чувствую, как последние силы меня покидают, требуется немедленный и продолжительный отдых..."⁷⁴.

Зміст персональних заяв підтверджується висновками і зауваженнями місцевих керівних органів. На всеукраїнській нараді завідуючих "госпколективів" губкомів партії влітку 1922 р. представник Одеської губернії змальовував важке становище комуністів: "Общее положение членов партии тяжелое, на почве голода стали наблюдаться заболевания тифом и другими болезнями. На этой же почве при усиленно-напряженной работе смертность членов партии достигла высокой цифры и зарегистрирован случай самоубийства"⁷⁵.

Суб'єктивні скарги співпадають з об'єктивними даними обстежень здоров'я партійців. У травні 1923 р. "губкомісія по ремонту членів партії" Донбасу провела обстеження комуністів і виявила по Луганському округу 395 хворих і 904 здорових; по Таганрозькому округу — 100 хворих; по м. Бахмуту — із 326 комуністів 189 хворих, 120 таких, що потребують відпочинку, і 33 здорових⁷⁶.

Чим вищою була "відповідальність" партійного діяча, тим менш ризикованою і ближчою до бюрократичного затишку була його діяльність. Значна частина діяльності партфункціонерів полягала у складанні, поширенні, передачі, аналізі паперів — циркулярів, агітаційних матеріалів, інструкцій, статистичних даних, зведень, довідок, звітів, доповідей, резолюцій, постанов, заяв, характеристик, анкет, списків, мандатів, посвідчень. Про обсяг паперової роботи говорять такі дані. Згідно зі звітом Донецького губкома про діяльність у травні—вересні 1921 р., за ці 4 місяці ним було отримано 4635 документів і видано 664; найбільше з отриманих було телеграм (1062), досить багато було паперів, названих "конфліктними" (очевидно, скарги, доноси, виправдання, звіти про розслідування конфліктів), — 467; обіжників ("циркулярных писем" і "циркулярров") отримано 169⁷⁷.

Неабияку пізнавальну цінність мають дрібні деталі, які супроводжували публічне життя і діяльність досліджуваної суспільної верстви. До таких показових деталей відносяться лексика повсякденного спілкування, етикет міжособистісного спілкування, манера одягатися, розпорядок дня, раціон харчування, побутові звички тощо.

Далеко не завжди протоколи фіксують пору дня, коли відбувалися відповідні засідання і збори. Але деякі дані є. Закриті збори партосередка Південної залізниці (присутні 20 чол.) 15 серпня 1922 р. розпочалися увечері о 7—45 і закінчилися о 10—15; частину питань було вирішено перенести на наступні збори "ввиду позднего времени"⁷⁸. Засідання Олександрівського губкому 4 травня 1921 р. розпочалося о 8-й годині вечора і закінчилося опівночі⁷⁹. Отже, засідання були довгими, передбачали заслуховування обов'язкових ритуальних доповідей з приводу "революційних дат" чи принципових рішень чергового партійного з'їзду чи пленуму ЦК, незмінно включали розгляд низки дразливих питань щодо вибивання засобів з різних структур, доган, виключень з партії, внутрішніх розбірок, які позначалися стандартним терміном "склоки".

Можна здогадатися, що над усім цим висіли хмари тютюнового диму. Завгосп Донецького губкому партії 3 травня 1922 р. для проведення пленуму губкома видав 200 штук цигарок і 2 коробки сірників, для засідання бюро губкома (у якому зазвичай брали участь 12—15 чол.!) 8 травня — ще 200 штук папірос, для засідання бюро губкому 1 червня — ще 100 штук, 28 червня — ще 200 штук⁸⁰. Можна уявити кімнату, у якій протягом 3—4 годин було випалено кілька десятків цигарок! Один із співробітників Донецької губЧК у своїй заяві, адресованій губкому, проситься на іншу роботу і так характеризує умови своєї теперішньої роботи: "...Сидячая жизнь в комнате без чистого воздуха, в табачном чаду крайне разрушительно влияют на здоровье..."⁸¹.

Вже з того матеріалу, який виявлено, можна заключити, що харчування партійного активу як на скромні, а то й важкі 20-ті роки, було цілком ситим. Ось меню харчування учасників табірнього воєнізованого збору "міських комунарів", проведеного на околицях м. Запоріжжя у червні 1923 р. Чергова партія учасників збору у кількості 91 чол. тренувалася у стрільбі, стройовій підготовці, а потім мали обід: "Обед был отличный, состоял из трех блюд: малороссийский борщ с свежим мясом и свежими овощами и заправленный салом, каша на кокосовом масле и компот из свежих фруктов (яблок, груш, вишен и абрикос)"⁸². Всього "табірний збір комунарів" у Запорізькому окрузі протягом червня–серпня 1923 р. охопив 1260 активістів...⁸³

Для делегатів Запорізької губпартконференції (вересень 1922 р.) було зроблене замовлення на 100 чол. з таким меню: сніданок — 1/2 фунта хліба, 1/8 фунта масла або 2 яйця, 2 склянки чаю або 1 склянка кави; обід — 1 фт хліба, борщ з м'ясом і сметаною, печеня, кавун або солодке; вечеря — 1/2 фт хліба, печеня, 2 склянки чаю або 1 склянка кави.

Готуючи у листопаді 1923 р. чергову окружну партконференцію, Запорізький округком дає завдання завідуючому сільбудинком на закінчення конференції влаштувати для делегатів хороший обід і видати кожному по пляшці пива⁸⁴.

Але і в таких комфортних умовах не виявлялося особливого напруження сил. Інакше чому б тоді бюро Катеринославського губкому у своєму протоколі від 27 квітня 1923 р. змушене було записати: "Обратите внимание членов Бюро Губкома на необходимость аккуратной и своевременной явки на заседания Бюро Губкома" (довідка: на засіданнях були присутні 12 чол.)⁸⁵

Руйнування здоров'я партійців у значній мірі було пов'язане з характером завдань, які їм доводилося виконувати. Часто вони полягали у веденні допитів, проведенні ревізій, здійсненні різного роду репресій. Вразливих це мучило і виснажувало, а примітивних провокувало на втрату самоконтролю і рецидиви сваволі, здирництва, жорстокості. Уповноважений співробітник Донецької губЧК, здійснивши у травні 1920 р. інспекцію Алчевського, Єнакіївського і Юзівського повітів, пише своєму шефу: "Милиция в уездах представляет из себя какой-то сброд. Назначенные начальники чувствуют себя царьками, которых нужно почаще подталкивать, чтобы была работа, или же переводить из уезда в уезд, ибо некоторые из них успели обжиться и обзавестись знакомствами"⁸⁶. Бюлетень новин для членів ЦК і губкомів від 19 липня 1920 р. повідомляв про обстановку в Гадяцькому повіті Полтавської губернії: "В милиции злоупотребления и пьянство... Упродколлегия, присланная из Центра, заняла к местным работникам вызывающее положение, и дело кончилось конфликтом...". У Зіньківському повіті: "Ряд ответственных работников устраивает попойки"⁸⁷.

Надто часто ідилічний образ партії як ковчега однодумців руйнувався грою амбіцій, інтриганством, нестримною сваволею людей без вишколу честі і з чималими повноваженнями. Зіткнення персон і груп на периферії подекуди були такими сильними, що руйнували цілі партійні організації. Ще в лютому 1921 р. в доповіді Донецького губпарткому черговій партійній конференції зазначалося: "Во всех организациях происходило брожение, борьба между различными группировками местами принимала обостренный характер, руководители партийных группировок вносили в борьбу лишнюю страстность — прения в организации принимали характер склоки..."⁸⁸. Наприклад, непривітно зустріли надісланих центром "відповідальних працівників" у Маріупольському повіті. На спільному засіданні Маріупольського повітового партійного комітету, ревкому під головуванням інструктора ЦК КП(б)У у липні 1920 р. велася критика "центровиков, приезжающих с портфелями": "А что сделал центр для нас, обувь ли прислал, одежду для тех работников, которые теперь держат фронт. Вы посылаете нас за хлебом, а что вы из центра крестьянам, ничего. Вы только умеете нападки делать..."⁸⁹.

В документах відчуваються нотки суперництва за повноваження, за першість між партійними функціонерами і так званими господарниками. На менеджерів промислових підприємств і "радянських працівників" партійні диригенти дивилися спогорда, часто зневажливо, частково поблажливо, час від часу заводили розмови про їх "відрив від партійної організації", про недостатню політичність, про необхідність перевиховання, посилення партійного і "пролетарського" гарту. У липні 1923 р. Катеринославський губком, заслухавши звіт Запорізького окружкому, серед хвороб партійної організації відзначив "отрыв хозяйственников от партийной жизни, пьянство и отсутствие согласованности в работе руководителей сов. и партработой" і дав вказівку витіснити ці явища "путем максимальной нагрузки партработой по системе личных заданий"⁹⁰. Організаційно-інструкторський відділ Катеринославського губкому у червні 1923 р. підтвердив свій намір всіляко і рішуче боротися з таким неприпустимим явищем, як "отрыв хозяйственников от парт-жизни... отсутствие согласованности в работе руководителей советской и партработой"⁹¹.

Певна напруженість у стосунках "партійного" і "господарницького" загонів номенклатури визначалася кількома обставинами: по-перше, серед господарників було чимало безпартійних, хоч завдяки їх лояльності до нової влади і професійній компетенції вони рішенням центрального керівництва, через голови місцевих божків, були занесені до номенклатури; по-друге, "червоні" менеджери економіки по-професійному відчували відповідальність за доручену справу і як могли протидіяли

відвертому паразитуванню партійних комітетів за рахунок виробничих об'єктів, як і безглуздим втручанням у розпорядок і характер виробничої діяльності; нарешті, "господарники" були, як правило, "інтелігентами", що саме по собі було підозрілим з точки зору "партії пролетаріату". Справді, наявність вищої і навіть середньої спеціальної освіти, великосвітські манери і т. ін. були чималим гріхом. Ось характерне формулювання мотиву відхилення кандидатури на переведення з кандидатів у члени партії: "Отклонить как неустойчивую и как недостаточно изжившую интеллигентскую психологию"⁹². Комісія Запорізького повітового партійного комітету, розглядаючи звинувачення у порушенні партійної дисципліни, висунуте на адресу члена партії з 1920 р., завідуючого податковим відділом всесільного губпродкома, — в якості обтяжуючої обставини врахувала його соціальний стан службовця і його середню освіту, а тому рішення винесла таке: "...Обвинение считать доказанным, что для интеллигента по своему социальному положению является особенно опасным, почему и сделать строгий выговор с занесением в личное дело и перебросить на производство"⁹³. А як командири від партії могли втручатися в господарське життя, можна зрозуміти на наступному прикладі. Працівник робітничо-селянської інспекції у липні 1920 р. зафіксував такий випадок у прокатному цеху Петровського заводу (Єнакієве у Донбасі): "Несмотря на урочное время, происходил митинг в цеху... начался в 2 часа и окончился в 3³⁰... был созван представительницей Енакиевского райпарткома без ведома и разрешения завкома... печи продолжали бесполезно гореть..."⁹⁴.

Деформація суспільних відносин в ході поширення тоталітарних методів керування країною неминуче вела до ерозії людської особистості. При всій рішучості намірів партії і її керівництва негайно і назавжди покінути з такими виразками "старого" ладу, як бюрократизм, хабарництво, здирництво, новим володарям країни не вдалося уникнути виродження диктатури у банальну годівницю носіїв влади.

Масове втягування партійців у звичний коловорот мирської суєти констатувало засідання партактиву Маріупольського повіту в жовтні 1922 р. Серед явищ, які шкодили авторитету партії, в резолюції відзначалися "хозяйственное обрастание, оседлость, обмещанивание", пияцтво, "религиозные и мещанские предрассудки". Корінь зла було знайдено в об'єктивних обставинах: "...С переходом на новые экономические отношения для многих членов партии представилась возможность проявления широких материальных потребностей и личной жизни непосредственно... Широкие полномочия личной ответственности в области распоряжения государственными средствами дает возможность менее устойчивым членам партии злоупотреблять этим". Засоби боротьби пропонувалися

стандартні (революційні): "необходимость перевода работников с хозяйственных и административных работ на производство и наоборот", "увеличить кадр с низов", "не допускать чрезмерного обрастания членов партии", "проводить твердую линию перебросок и перемещений, борясь с ходатайствами и протекциями", — але було записано й один прагматичний захід: "улучшить материальное положение рядовых членов партии и уменьшить оклады жалования ответственных работников"⁹⁵.

На фоні загальної заклопотаності партійців своїм добробутом формувалася звичка до відвертого зловживання службовим становищем. Голова ревізійної комісії по перевірці Мелітопольського повітового комітету допомоги голодуючим у 1922 р. пише листа до Запорізької губернської партійної контрольної комісії з проханням перевірити його підозру у поширенні корупції серед повітового начальства і партійного активу. Автор листа наводить низку фактів, називає імена і, зокрема, пише: "...Я ясно уяснил отношение масс к работе и поведению ответственных руководителей как крайне отрицательное... Некоторые члены партии... живут крайне не по средствам вплоть до скупки ценностей, приобретения дома и т. д. и все это в большинстве относят на счет незаконных доходов, даже в такой работе как помощь голодающим"⁹⁶.

На системний характер зловживань вказує циркулярний лист ЦК РКП(б) за підписом В. Молотова від 30 листопада 1922 р., який констатує "громадное распространение взяточничества"⁹⁷. Деякі колоритні деталі висвітлює циркулярний лист ЦК КП(б)У від 10 листопада 1923 р. за підписом секретаря ЦК Е. Квірінга: "Вошло в обычай при откомандировании ответственных партийных работников устраивать официальные торжественные проводы; "подчиненные" преподносят уезжающему "начальству" адрес с выявлением своих "верноподданнических чувств", в адресах отмечаются заслуги, качества товарища и т. п. Все сопровождается обильными ужинами. По характеру своему эти проводы мало чем отличаются от проводов бывшего чиновничьего начальства и является перенесением в нашу среду традиций бывшего сословного чиновничества... Указанные явления стали почти обычными. Все эти проводы вызывают иногда справедливые нарекания рядовых членов партии..."⁹⁸. Не залишилися непоміченими факти корупції і на місцях. На засіданні бюро Катеринославського губкому у березні 1923 р. йшлося про те, що "останнім часом" почастишали випадки подання ("поднесения") подарунків "окремим членам партії — відповідальним працівникам" з боку різних установ і організацій, і що ці піднесення (як завжди, "останнім часом") набувають потворних форм..."⁹⁹.

Незмінним супутником повного тривоги життя комунара 20-х років було вживання алкоголю. Традицію регулярного вживання горілки і самогону в середовищі бійців за пролетарську справу започатковано у

стресові 1918–1920 роки. Правда, тоді на це не звертали особливої уваги, до питань побуту і етики руки не доходили. Але з 1922 р. проблема стала предметом обговорення, хоч і безрезультатного: ніякі умовляння чи навіть покарання не могли побороти потребу у такому своєрідному засобі зняття стресу і підбадьорювання, як алкоголь.

В аналітичній записці Донецького губкома за 1922 р. головною з "хвороб у партії" названо пияцтво, причому на побутовому рівні: "В Донбассе эпидемия банкетов не пошла особенно широко... Пьянство идет главным образом не на банкетах, а в тесном кругу, вылезая на свет скандалами. Главным образом пьют хозяйственники и комсостав милиции, составляя теплую пьяную компанию в каком-нибудь местечке...". Прояви пияцтва пішли на спад, але, впевнені автори аналітичного матеріалу, саме явище продовжує існувати: "слишком крепки круги самогона в массе и недостаточно устойчивы члены партии"¹⁰⁰. Пияцтво, як воно бачилося членам партійної контрольної комісії, було одним з проявів більш широкого явища — прагнення членів партії вести "широкий образ жизни"¹⁰¹.

Запорізька партійна губернська контрольна комісія у своїй доповіді про діяльність за січень–квітень 1922 р. інформувала, що з 31 справи, заведеної на комуністів у січні, 14 стосувалися зловживання спиртними напоями; цю статистику супроводжував коментар: "...Злоупотребление спиртными напитками начинает принимать все более широкие размеры, свободная продажа спиртных напитков начинает отражаться на состоянии организаций, главным образом на военные органы, ЧК и милиции..." Йшлося також про те, що комісія вирішила вести нещадну боротьбу з пияцтвом, і 30% притягнутих до відповідальності за пияцтво було виключено з партії на різні терміни (тобто не назавжди)¹⁰². На загальних зборах Маріупольської міської партійної організації розглядалася справа одного з співробітників міліції, який виправдовувався таким чином: "Никаких угроз и оскорблений он не наносил... только немного поссорились, затем помирились, в заключение чего немного выпили...". Не погоджуючись з таким виправданням, один з присутніх зробив узагальнення: "У нас в милиции ни одно дело не проходит без водки..."¹⁰³.

Запорізька повітова партійна контрольна комісія за перший квартал 1923 р. притягнула до відповідальності 57 партійців. 22 — за зловживання спиртними напоями, 20 — за порушення партійної дисципліни, 5 — за посадові злочини, 6 — за "некомуністичну поведінку"¹⁰⁴.

Навіть суворі покарання не могли зупинити пияцтва: у наступні роки продовжує відзначатися його поширення. Одна цікава деталь: протягом кількох років інформація про поширення пияцтва незмінно починалася зі слів "останнім часом", так ніби спочатку все було гаразд, а з деякого часу

(наприклад, під розтлінним впливом непу) невідомо звідки (натяк на провокації, спокусливі пропозиції з боку "непманів" і "куркульства") звалився ця біда, яка суттєво (це розуміли всі) заплямовує імідж правлячої партії і її агентів.

Автори аналітичних оглядів і партійних резолюцій не хотіли зізнатися, що пияцтво є родовим, органічним, природним супутником експропріаторського режиму; їм хотілося вважати, що пияцтво як пережиток буржуазного світу приніс неп, а значить, з цим можна досить просто покінчити — достатньо поставити на контроль, обмежити, засудити.

Секретар Запорізького окружкому і уповноважений Катеринославської губернської партійної контрольної комісії у березні 1923 р. розіслали на місця циркулярного листа, в якому пропонували звернути особливу увагу на боротьбу з пияцтвом; підставою для стурбованості було з'ясування факту поширення цього явища: "За последнее время в Запорожской организации пьянство начало разрастаться все шире и шире, охватывая круги как ответственных, так и рядовых членов партии... появление членов партии в нетрезвом виде: на улицах, в учреждениях, на собраниях ячеек, — становится все чаще и чаще"¹⁰⁵. У липні 1923 р. Запорізький окружком змушений був розпустити бюро партосередка одного з заводів як захід боротьби з пияцтвом, оскільки саме бюро брало активну участь у "склоках и пьянстве"¹⁰⁶.

Із інформаційного звіту Бердянського окружкому за травень—червень 1924 р.: "За последнее время стало усиливаться пьянство как среди членов партии, так и среди рабочих..."¹⁰⁷

У квітні 1924 р. з Одещини про стан справ у Вознесенському повіті повідомлялося: "Пьянство в организации почти поголовное"¹⁰⁸. Спеціальне обстеження в Чернігівській губернії у 1925 р. показало, що відсоток "пьющих" сільських комуністів у середньому становив 75%, причому, серед комуністів при посадах ("занятых на общественно-административной работе") він був вищий — 87%!¹⁰⁹

Членство у правлячій партії, спадкоємиці революційних гасел, зберігало неабияку привабливість. Одночасно кидається у вічі та відносна легкість, з якою чимала кількість людей, скуштувавши нелегкої долі партійця, припиняли своє членство — чи то через небажання бути пішаками у чийсь грі, чи то не отримавши тих переваг, на які сподівалися. Напевно, були й такі, хто не бажав нести відповідальність за політику компартії. Очевидно, непросто було дивитися людям у вічі в тих обставинах, бо конфліктні підвідділи губкомів карали і за такий вид злочину, як "приховування звання комуніста" (1921 р.)¹¹⁰. "Дезертирам" не пробачать такої зневаги, але покищо обмежувалися інструкціями щодо ретельного обліку "вибулих" і недопущення їх повернення на "відповідальні пости"...

3. Пільги та привілеї номенклатури

Як показує історія, усі революції та перевороти, попри добрі наміри і словесну еквілібристику їх лідерів, мають властивість повторюватись у своїх головних рисах. Одним з мотивів, що спонукає політичних діячів і політичних авантюристів до боротьби за владу, є свідоме чи підсвідоме прагнення користуватися всіма благами, доступ до яких відкриває перемога над політичними опонентами і власним народом. Особливо спотворених форм влада над "усім і усіма" набула в країнах з низьким рівнем розвитку демократичних інститутів. Серед них — більшість країн так званого соціалістичного табору на чолі з колишнім СРСР, де нова "еліта" — компартійно-державна номенклатура закріпила своє панування, створивши систему номенклатурних привілеїв. Ця система стала найбільш потворним і цинічним витвором авторів комуністичного експерименту.

Яким насправді було матеріальне становище керівної верстви в Радянській Україні, хто і яким чином здійснював контроль за повсякденним життям номенклатури УСРР в період непу, спробуємо об'єктивно з'ясувати, оперуючи архівними документами та свідченнями очевидців, оскільки ці питання не досить повно висвітлені в історичній літературі¹¹¹.

Належність до номенклатурної касти автоматично надавала доступ до користування усіма пільгами та привілеями, що склалися у певну систему одночасно з більшовицькими владними структурами.

Жовтневий переворот у Петрограді, що привів до влади в Росії більшовицьку партію, поклав початок не лише формуванню нової правлячої "еліти" — партійно-державної номенклатури, але й її пільг та привілеїв, що нерозривно пов'язані із самою природою тоталітарного режиму, який базувався на командній, нежиттєздатній, затратній економіці, якій не притаманні будь-які серйозні матеріальні стимули до праці. За таких умов пільги і привілеї є, по суті, своєрідною формою заохочення неефективної праці за умови майже постійного гострого дефіциту і виникають тоді, коли держава перетворюється на приватну власність носіїв влади.

Становлення пільг та привілеїв партійно-державної номенклатури, що охоплювали практично всі життєві інтереси людини — від розподілу матеріальних благ і послуг до фактичної невідсудності носіїв влади, їх право займати будь-яку посаду незалежно від компетенції і на гарантоване просування по службі тощо, — відбувалося в період 1917–1920 рр., коли більшовицька партія перетворилася на державну і колишні робітники, солдати, селяни або чиновники, що увійшли до складу партійно-державної номенклатури, утворили нову соціальну групу зі своїми власними правами. Їх статус у суспільстві, їх матеріальне забезпечення, пайки, звички, доступ до привілеїв і влади, а також закони, якими регулювалася

їхня поведінка, відокремили їх від решти суспільства. Більшість з них думали, що саме у такий спосіб вони набули нової якості авангарду, фактично ж вони перетворилися на привілейований прошарок, а комуністична партія стала для них джерелом усіх життєвих благ.

Процес становлення номенклатурних привілеїв співпав у часі з формуванням нової "еліти", а отже, бере свій початок вже в перші місяці, навіть тижні після Жовтневого перевороту. Біля витоків формування номенклатурних привілеїв стояв В. Ленін. Саме з його "легкої руки" члени більшовицького уряду — Раднаркому практично одразу ж після приходу до влади отримали платню, яка дорівнювала прибуткам осіб, що належали до багатих класів. 1 грудня 1917 р. Ленін власноруч написав проект постанови РНК, в якому пропонував "...призначити максимальну платню народним комісарам 500 карбованців на місяць бездітним і прибавку 100 карбованців на кожну дитину"¹¹². Між іншим, через місяць В. Ленін пояснив, що "декрет про 500 руб. місячної платні членам Ради Народних Комісарів означає *приблизну* норму вищих розмірів платні"¹¹³, тобто, можна було встановлювати і більш високу зарплату. Таким чином, вищих урядовців більшовицька влада одразу ж урівняла в прибутках з представниками "багатих класів", оскільки, за Леніним, туди входили "особи, які мають доход в 500 руб. на місяць і більше..."¹¹⁴.

Ленін був далекий від думки, що революція в Росії здатна одразу ж привести до загальної матеріальної рівності¹¹⁵, тому він припускав існування "тимчасових" переваг в оплаті праці на користь новітніх політфункціонерів. Замаскувати цю нерівність мав запроваджений 1922 р. партійний максимум (партмаксимум) зарплати відповідальним працівникам, що давав можливість зберегти в центрі і в губкомівських апаратах розподільчий "талонний" режим, введений для представників нової "еліти" в роки громадянської війни. Згідно з рішенням оргбюро ЦК КП(б)У, у 1925 р. партмаксимум мав становити від 147 до 210 руб.¹¹⁶ Для порівняння: у тому ж році середньомісячна заробітна плата на Катерининських залізничних майстернях у м. Запоріжжі становила від 24 до 141 руб.; середній місячний заробіток робітників дротового заводу становив 70 руб.¹¹⁷ Посилаючись на те, що партмаксимум не дозволяє апаратникам купувати продукти і промислові товари на ринку, генсек ЦК РКП(б) Й. Сталін домігся збереження для партійної верхівки режиму доби "воєнного комунізму": її забезпечення йшло через управління справами ЦК РКП(б) і ЦК національних компартій у вигляді пайків, державних дач, путівок у санаторії тощо.

Характерно, що незабаром після запровадження нової економічної політики секретаріат ЦК РКП(б) увів для партійно-державної номенклатури свій "неп" — продуктовий пайок, що включав безкоштовне щомі-

сячне отримання 1,2 кг м'яса, масла і цукру, 162 цигарки і три коробки сірників¹¹⁸. У такий спосіб компенсувалася порівняно невелика платня, призначена більшовицьким керівництвом відповідальним працівникам, яка, згідно з декретом від 23 червня 1921 р., була обмежена 100–150% від середньої зарплатні працівників тих підприємств або установ, де раніше працювали представники нової політико-адміністративної верхівки¹¹⁹.

Справді, рівень життя номенклатури аж ніяк не залежав від розміру зарплатні. Реальне матеріальне становище визначалось передовсім натуральним забезпеченням, що ніде не фіксувалося. Це — спеціальні продовольчі пайки ("броньпайок", "посилений пайок", "червоноармійський", "академічний", "відповідальний" та інші пайки) і разові виплати або так звана "матеріальна допомога". Приховану частину зарплатні отримував кожен відповідальний працівник. Наявний документальний матеріал не дає змоги підрахувати у грошовому еквіваленті сукупний дохід будь-якого номенклатурника, адже статистика його зарплатні і вартості отриманих ним матеріальних благ і послуг завжди були засекречені. Однак, враховуючи те, що додаткові блага і послуги надавалися представникам номенклатури або безкоштовно, або за символічну плату, використовуючи метод порівняльного аналізу, можна скласти приблизну уяву про вартість цих благ.

Хоч партмаксимум і гальмував зростання грошових доходів номенклатури, але рівень оплати праці усіх відповідальних працівників неухильно зростав, помітно випереджаючи рівень прибутків рядових робітників — гегемона революції, від імені якого державна партія здійснювала соціально-економічні перетворення в СРСР. Так, якщо мінімальна зарплатня рядового робітника в квітні 1924 р. становила 15 руб., а робітник-висуванець отримував у середньому 75–90 руб., то сім'я вищого посадовця КП(б)У тільки на лікування отримувала додатково по 100–120 руб. на місяць¹²⁰. Але навіть такого розміру платні функціонерам було, вочевидь, замало, про що свідчить текст звернення секретаріату ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б), датований 10 квітня 1924 р., знайомлячись з яким, можна дійти висновку про те, що український ЦК вже не вперше ставив питання про необхідність збільшення розміру основної зарплатні відповідальним працівникам¹²¹. Це зайвий раз підтверджує той незаперечний факт, що вся країна жила згідно із законами непу, а партдержапарат — за правилами "воєнного комунізму".

Зміцнивши свої позиції, номенклатура поступово узаконила високі заробітки і привілеї. Згідно з декретом від 31 березня 1925 р. працівники партапарату були поділені на сім категорій, а їх зарплатня відповідала семи вищим розрядам 17-розрядної профспілкової шкали, введеної в дію декретом Уряду РСФРР від 23 червня 1921 р.¹²² Найвищий оклад

відповідального партпрацівника становив тоді 175 руб., в той час як середня зарплатня промислового робітника — близько 50 руб. В наступні роки тенденція підвищення зарплати партпрацівникам понад встановлену законом межу збереглася, що підтверджують партійні документи. Тоді ж були прийняті рішення, в яких йшлося про те, що відповідальні партійні працівники не мають права на інші доходи, окрім отримання партмаксимуму, гонорарів від опублікованих праць і викладацької роботи. Існувала й ціла низка підзаконних актів, в яких йшлося про незаконний характер нелегальних заробітків номенклатури. Так, наприклад, у вересні 1925 р. було оголошено про неприпустимість отримання додаткових винагород за роботу відповідальних працівників у різноманітних комітетах.

Щоб притлумити невдоволення трудящих мас зловживаннями керівної верхівки партійно-радянського апарату, ЦК КП(б)У у 1926 р. здійснив показову акцію, суть якої полягала у значному скороченні зарплатні членам ВУЦВК "від верстата і плуга", кількість яких завжди була дозована і незмінно мізерна у порівнянні з загальною чисельністю партійно-радянської номенклатури. Саме тим, хто мав уособлювати владу народу, тобто депутатам-селянам, ЦК КП(б)У у травні 1926 р. прийняв рішення скоротити розмір заробітної платні. Мотивувалось таке рішення тим, що "значна кількість платні, що потрапляє в господарство селянина, сприяє раптовому піднесенню господарства та переходу до вищої майнової групи, що ... викликає докори селянських мас та підриває авторитет обраних"¹²³. До речі, посадовий оклад члена ЦВК СРСР у 1926 р. складав 225 руб., а розмір партмаксимуму, встановлений для українських номенклатурників у травні 1926 р. дорівнював: для працівників центрального апарату — 210 руб., а для відповідальних працівників "першого, другого і третього поясів" — відповідно 182 руб. 70 коп., 164 руб. 40 коп. і 147 руб. 20 коп.¹²⁴

Ще раніше було прийняте розпорядження, згідно з яким номенклатурникам, які отримували прибутки понад дозволений партмаксимум, рекомендувалось вносити надлишки до партійної каси. Проте самі по собі ці обмеження грошових прибутків партчиновників не йшли в жодне порівняння з доступними їм матеріальними благами. В 1920-ті роки вони, в першу чергу, асоціювались з привілейованим постачанням продуктами і споживчими товарами.

Після того, як у 1930-ті роки держава взяла під свій контроль доходи громадян, концепція "несправедливої" відмінності в матеріальних статках була цілковито відкинута комуністичною партією. Партмаксимум було скасовано, натомість відповідальні працівники і апаратники отримали підвищену зарплатню. Збільшено також додаткову допомогу із різноманітних закритих фондів, зокрема, було створено окремі закриті розподіль-

ники, де номенклатурники купували кращі або відсутні на ринку товари за нижчими цінами.

В процесі перетворення партійної влади із громадського обов'язку на матеріальний привілей відомості про грошове утримання членів політбюро, кількість прислуги і виділених для їх обслуговування автомашин, розміри особняків і дач і т. ін. були кваліфіковані як державна таємниця і зберігались в архівах у спеціальних пакетах — "особливих теках", що мало засвідчити недоторканий статус вищого партійно-державного керівництва. Депутатська недоторканність, між іншим, також бере свій початок у тому часі, про що ми дізнаємося із постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 30 серпня 1921 р., згідно з якою усім "особливо відповідальним працівникам" УСРР видавалося посвідчення, що давало право на безкоштовний проїзд, зберігання та носіння холодної і вогнепальної зброї, позачерговий прийом в державних інстанціях тощо. В постанові зазначалося, що власник такого посвідчення "не може бути заарештований, його квартира і він особисто не підлягають обшуку, а речі, що йому належать — реквізиції і конфіскації без особливого на те письмового дозволу" голови РНК УСРР і голови ВУЦВК¹²⁵.

З-поміж цілої низки пільг, якими користувалися номенклатурники упродовж 1920–1930-х рр., особливе місце займало привілейоване постачання продовольством. Вперше про необхідність його планового розподілу згадувалося у постанові російського Раднаркому від 27 жовтня (9 листопада) 1917 р.¹²⁶ Незабаром з цією метою було створено наркомат продовольства, а також значну кількість контрольованих урядом кооперативів. Оскільки військовослужбовцям та їх сім'ям в роки громадянської війни надавався посилений військовий пайок, службовці невоєнізованих організацій будь-що намагалися зареєструватися як військовослужбовці. Лише в 1919 р. до цієї категорії спеціальним розпорядженням було зараховано працівників ЧК, міліції, робітників деяких особливо важливих підприємств, партфункціонерів і службовців радянських та комсомольських органів.

Нарешті, декретом РНК РСФРР від 30 квітня 1920 р. "відповідальним працівникам", яких було прирівняно до робітників і службовців найважливіших підприємств, надавалося право отримувати товари натурою і додаткові пайки. Це були так звані "відповідальні пайки". У грудні 1920 р. до декрету про безкоштовне забезпечення продовольством окремих категорій населення було внесено пункт про зарахування "відповідальних працівників" до категорії людей, що потребують такої допомоги.

У 1920-ті рр. в Україні було створено цілу низку структур, що обслуговували керівні кола та їх сім'ї. Зокрема, у квітні 1921 р. для управління ідальнею ВУЦВК і РНК УСРР і дачею "Помірки", а також для

забезпечення відповідальних працівників харчуванням, була створена господарська комісія ВУЦВК і РНК УСРР, що була самостійним органом і підпорядковувалася безпосередньо вищому органу представницької влади та Уряду. До контингенту, що харчувався в названій їдальні, було зараховано членів ЦК КП(б)У і ВУЦВК, наркомів УСРР, уповноважених РСФРР при РНК УСРР, членів Держплану, Південбюро ВЦРПС, президії Харківського губвиконкому, губпарткому, губекомнаради, завідувачів губвідділами та окремих осіб, прикріплених до їдальні персонально¹²⁷. Станом на 1 червня 1923 р. їдальню відвідувало 528 осіб, 355 з них були членами сімей номенклатурників¹²⁸.

Також на господарську комісію було покладено обов'язок забезпечувати сім'ї "відповідальних працівників" продовольчими пайками. Так, у середині 1923 р. місячний пайок сім'ї номенклатурника був таким (у фунтах): борошно біле — 28 фт, борошно житнє — 18, крупа — 7 (з них 3 фт рису), макарони — 3, сир голландський — 4, м'ясо — 30, масло вершкове — 5, жири рослинні — 3, цукор — 6, кондитерські вироби — 2,5, чай — 0,5, мило господарське — 2 (дітям — 3 фт), кава — 1,4, какао — 1, копченості — 8, овочі — 45, сіль — 1, шоколад (тільки дітям) — 1 фт, яйця — 60 шт., молоко — 60 склянок, цигарки чоловікам — 1 тис. шт., сірники — 10 коробок¹²⁹. Таким чином, працівники керівних партійно-державних органів та їх сім'ї мали пристойний прожитковий мінімум харчових продуктів. І це в той час, коли і в місті, й на селі населення продовжувало страждати від недоїдання, помирали діти та престарілі, залишався високим відсоток різних захворювань, що були наслідком голодування.

Господарська комісія, штат якої 1923 р. складав 42 працівника (для порівняння: в 1921 р. — 5 осіб), мала у своєму розпорядженні цілу низку підсобних господарств: містечко Помірки, хутір Новий Харків, що в 4-х верстах від Харкова, з ділянкою 130 десятин, де були орні землі, землі під вигін, сади, городи, будівлі, колишній хутір поміщика Яснопольського, що в 12 верстах від Харкова, який нараховував орних земель — 147 дес. (з них під будівлями, ріллею, городами — 54 десятини), хутір Уси — в 17 верстах від Харкова мав 112 дес. орних земель, ще 14 десятин займали будівлі й городи. Дачні землі в Помірках (в 6 верстах від Харкова) нараховували 13 дач, що розміщувалися на 29 дес.; дачне містечко "Зелений гай", що у 16 верстах від Харкова, також підпорядковувалося господарській комісії РНК УСРР¹³⁰. Усі дачі були обладнані державним майном, включно з меблями і сільськогосподарським реманентом.

Між іншим, державні дачі у представників нової "еліти" з'явилися у 1919 р. Започаткував їх виділення номенклатурним працівникам В. Ленін, оселившись разом з Н. Крупською і своєю сестрою Марією 25 жовтня

1918 р. у маєтку Горки, що раніше належав поміщику Рейнботу. Очевидець розповідав, що в особняку "все було ... незвичайним — вишукані меблі, килими, люстри, на кожному кроці венеціанські дзеркала в позолочених рамах"¹³¹. Проте Ленін наказав нічого в особняку не міняти, а сам будинок він скромно називав "наша дача". З того часу слово "дача" закріпилось за чисельними палацами номенклатури, як привласненими, так і побудованими за державний, тобто народний, кошт.

Фінансове забезпечення пільг та привілеїв, якими користувалися номенклатурники, було покладене на державний бюджет та різноманітні фонди. Так, 1921 р. при ВУЦВК було створено особливий фонд, з коштів якого надавалася грошова та матеріальна допомога родичам загиблих і померлих відомих діячів більшовицької партії. Для забезпечення родин партійних працівників при ЦК КП(б)У функціонував фонд взаємодопомоги, наповнення якого відбувалось за рахунок "обов'язкових для всіх членів партії відрахувань 1% основного заробітку і 1/3 додаткового"¹³².

Також у 1921 р. при ЦК КП(б)У було створено "фонд допомоги політпрацівникам" і комісію з питань покращення побуту комуністів¹³³, через яку номенклатурні працівники на початку 1920-х рр. отримували грошову та речову допомогу білизною, взуттям та верхнім одягом¹³⁴.

1922 р. політбюро ЦК КП(б)У створило "фонд допомоги комуністам", замаскувавши за фасадом цієї назви одну з найважливіших статей формування партійного бюджету, який наповнювався, у першу чергу, за рахунок "добровільних" фінансових ін'єкцій з боку органів державної влади та управління, які, зазвичай, очолювалися членами більшовицької партії. Наприклад, у квітні 1922 р. УРНГ, Наркомпрод, наркомат охорони здоров'я, Наркомфін, Південбюро ВЦРПС, ВУЧК, Раднарком УСРР та ВУЦВК отримали завдання зробити обов'язковий внесок до каси ЦК КП(б)У на суму 19 млрд. 700 млн. руб. 20 відсотків від цієї суми мали поступити в розпорядження КСМУ, 10 — ЦК КП(б)У, решта — пропорційно поділена між 12 губерніями¹³⁵. Важливим джерелом поповнення активів фонду стали також вилучені у церкви цінності і валюта, які були перераховані секретаріатом ЦК КП(б)У згідно з рішенням оргбюро ЦК від 7 квітня 1922 р.¹³⁶ Для матеріальної допомоги армійським політпрацівникам ЦК КП(б)У у червні 1922 р. створив "таємний фонд для Укрполітуправління"¹³⁷.

Привілеї розподілялися згідно з місцем кожного в номенклатурі посад, тобто ієрархічній структурі влади відповідала така ж система пільг і привілеїв. Оскільки природа цих привілеїв носила незаконний характер, ЦК РКП(б) і радянський уряд упродовж 1920-х років закріпили пільги, започатковані в роки громадянської війни, у законодавчому порядку. Характер привілеїв, серед яких домінували матеріальні блага, був

зумовлений особливостями досліджуваного періоду. Тому найчастіше у листуванні наркоматів, відомств, громадських організацій з ЦК КП(б)У, РНК УСРР фігурували спецпайки, спецідальні, спецілікарні та санаторії, партійний максимум та матеріальна допомога сім'ям номенклатурників, квартири, дачі, закордонні відрядження і т. ін. Відповідальність за вирішення побутових проблем номенклатури була покладена на управління справами ЦК КП(б)У, господарську частину ВУЦВК і управління справами РНК УСРР.

Партійна верхівка черпала матеріальні блага з ресурсів, що вироблялися на периферії і викачувалися з периферії. Периферійна номенклатура, яка забезпечувала наповнення фондів централізованого розподілу, мала одну суть: це були підрядчики, і вони мали психологію виконавців. Діяв свого роду "суспільний договір": ви (ЦК) нас утримуєте (виділяєте субсидії, продовольство, курортні місця тощо), ми (номенклатура, "ответработники") виконуємо ваші команди: "викачуємо" хліб і зброю у селян ("махновців" за термінологією 1920–1923 рр.), проводимо чисельні мітинги, збори, кампанії, збройно придушуємо будь-який виступ, усі до одного виступаємо в ролі "осведомитетей" ЧК, забезпечуємо надходження податків, відправляємо ешелони хліба, вугілля, солі та іншого добра у вказаному напрямі, цькуємо церкву, меншовиків, есерів, укапістів, петлюрівців, опозиціонерів, кого там ще. Набір виконуваних директив міг варіюватися безмежно; постійним і незмінним було одне: виконавець, партфункціонер вимагав *плати*. Підкреслимо: головною і визначальною була не вимога поваги до своїх переконань, чи свободи дискусії, чи реалізації певної суспільно-політичної платформи, — а забезпечення своїх банальних життєвих потреб. Отже, постачання, пільги і привілеї мали поширюватися на значно ширше коло функціонерів.

Центр розумів, що справи на місцях рухаються не ентузіазмом, а кормлінням: такою вже була природа тих маргінальних елементів, з яких скомплектувалися лави "борців за радянську владу", — і платив, як на період воєнної розрухи і відбудови, щедро. Фінансові потоки, що направлялися на периферію, були настільки щільними і масштабними, що виникла потреба у створенні відповідної фінансової мережі. Циркуляром ЦК РКП(б) від 10 вересня 1920 р. всім губкомам була дана команда утворити фінвідділи своїх загальних відділів, складати кошториси і вести фінансову звітність, а також налагодити роботу фінвідділів у повітових комітетах партії.

Більшовицька ідеологія не змогла скасувати природного потягу людини до матеріальних благ. Зусилля поставити ідейне вище меркантильного, громадське вище приватного фактично провалилися. Сам партійний актив, завчено проголошуючи свою прихильність спартанським ідеалам, своєю поведінкою, навпаки, втілював плотські орієнтації.

Ось один з партфункціонерів Запорізького повіту, попавши у листопаді 1922 — лютому 1923 р. у халепу (був звинувачений у корупції), пише в повітовий комітет партії виправдальну заяву, відкидає звинувачення як наклепи, і одночасно, очевидно сподіваючись розжалобити своє начальство, нагадує про нестерпні умови побуту, як-то: "приходится с трудом доставать хлеб для себя и своей семьи", "жизнь становится все труднее и труднее". Сподіваючись на співчуття високопоставлених товаришів по партії, "Предвик, Секретарь Волкомачейки и член Волкомнезаможа" П. Іванов визнає, що знаходиться в ситуації, коли важко утриматися від порушення закону, і як би просить допомогти забратися від гріха подальше: "оградить себя от возможности в силу необходимости идти на подлость и совершать служебные преступления". Що такий варіант є цілком можливим, "Партийный работник" (у заяві написано з великої букви!) Іванов знає добре; він цілком свідомий того, що в умовах згвалтування економіки корупція стала явищем, поширеною практикою, і тільки докладаючи нелюдських зусиль можна утриматися від "совершения тех незаконных и преступных деяний, на совершение которых толкает материальная необеспеченность многих работников нашей Республики"¹³⁸.

Партійці — у тому числі нерядові ("ответственные") — дбали не лише про світову революцію та викорінення буржуазії, а й про свої сім'ї: дружин з дітьми, молодших братів та сестер, хворих батьків, племінників-сиріт, жінчиних родичів. І вони в пошуках засобів до існування відривалися від громадської роботи. Про те, як це буває, розповідає секретар транспортного партосередка Південного району при станції Олександрівськ у червні 1922 р. у своїй записці до Запорізького губкому. Обгрунтовуючи необхідність переведення партсекретарства на платну основу, він для прикладу наводить нехитру схему розподілу свого власного часу: робота на основному місці — на "руководящей должности", партійне секретарство-на громадських засадах, а також господарські клопоти задля сім'ї. Причому, останні два заняття конкурують одне з одним: "...Всю массу работы по должности Секретаря я должен выполнять в свободное от службы время, которое, до сих пор, мною утилизировалось до последней минуты на материальную поддержку (хотя бы в полуголодном состоянии своей семьи, в числе 4 человек, кроме меня) шитье и починка обуви, одежды, добывание хлеба и топлива и т. п., ибо на 11 мил. жалованья (и то только с июня м-ца), при одном красноармейском пайке, конечно прожить невозможно"¹³⁹.

Більшовицька партія, РКП відрізнялася категоричністю і невблаганністю у підкоренні особистих інтересів своїх членів загальній партійній справі. І все ж ця сувора, жорстка, нелюдська машина не була в силах впоратися з могутнім натиском життєвих (антропологічних) потреб і

інтересів. Загальним і повсюдним правилом було прагнення партійців облаштуватися не на найважчих ділянках боротьби із "світовим капіталом", а у якнайкраще забезпечених ресурсами центрах — столицях, регіональних центрах, містах, "хлібних місцях". Вже у 1920 р., тобто на самому початку стабільного оволодіння комуністами Україною, розпочалася довга серія спроб підлаштувати державний механізм під власні потреби і смаки партійців. Бюлетень партійних новин для членів ЦК і губкомів від 12 червня 1920 р. повідомляв: "Окружная комиссия по борьбе с дезертирством сообщает, что на Украине появилось большое количество дезертиров из числа коммунистов, приезжающих в отпуски для поправления здоровья из войсковых частей и самовольно остающихся на службе в учреждениях или оставляемых партийными комитетами"¹⁴⁰. Циркуляр ЦК РКП(б) від 19 січня 1924 р. "О порядке переезда членов партии" за підписами Молотова і Кагановича фактично визнає, що досі переміщення партійних працівників здійснювалися під обов'язковим контролем губкомів і ЦК як протипага небезпеці "ослабления и оголения многих организаций, переживавших голод и безработицу и излишнего скопления работников в других находившихся в лучших условиях организациях". Мабуть, ЦК вирішив, що добробут регіонів вирівнявся, бо цим же циркуляром оголосив деяке послаблення обмежень на пересування номенклатурних працівників. Але ЦК залишається свідомим, що й надалі окремим регіонам загрожуватиме нашествя винахідливих партійців, і щодо цих "теплих місць" залишає категоричні обмеження: "Переезд в Петроград, Москву и Крымскую республику, ввиду их перегруженности, разрешается только по предварительному согласию ПК, МК и Крымбкома"¹⁴¹. Життя брало своє, владним настановам Центру протистояло інтуїтивне природне масове прагнення до красивого облаштування власного життя — через те, очевидно, й довелося у жовтні того ж року продублювати застереження щодо стихійного напливу партійців до вказаних місцевостей у циркулярі "О направлении парттоварищей в МК, ЛК и КрымОК": "...ЦК предлагает всем губкомам строго придерживаться указанного циркуляра и без согласования с указанными организациями в их распоряжение никого впредь не направлять"¹⁴².

Були й інші привабливі варіанти служіння партії і народу — курортні і просто південні містечка. У зв'язку з тривалим скандалом у Маріупольській міській і повітовій парторганізації (1922 р.), який у документах проходив під назвою "Маріупольская склока", секретар Донецького губкому так, зокрема, характеризує обстановку в Маріуполі: "Социальный состав организации, в подавляющем большинстве состоящей из выходцев мелкобуржуазных партий (вступивших в нее в 20 году), и окружающая обстановка приморского городка, тянувшая

многих товарищей к ответственным местам, позволяющим пользоваться благами этой обстановки (выезды к морю и купанье, за город к фруктам в советские владения и прочее), и порождавшая конкуренцию...". У Донецкій губернії було ще одне місце, яке мало притягальну силу, — Таганрог: "За Мариуполем наиболее неблагоприятной была Таганрогская организация, главная болезнь которой заключается в местничестве и неблагополучии по части мещанского влияния — красивый приморский город обладает чрезвычайной притягательной силой и вызывает весьма нервное реагирование на отзывы сверху... Курортное положение Таганрога приводило к слабой активности в партработе"¹⁴³.

Про те, як це буває, розповідає, наприклад, заява одного діяча з Кустанайської губернії, який був направлений на лікування в Таганрог, та там і залишився, знайшовши собі джерело до існування ("должность"), а на звернення Кустанайського і Донецького губкомів відповідав так: "...Будучи только активным участником в социалистическом завоевании, и после этого отдать себя в жертву заразной болезни, я не имею мужества и нравственного права... мне как заинтересованному в сохранении здоровья, а значит и жизни, приходится заявить своему Высшему Политическому Органу — Донецкому Губкому, что я в Кустанай не поеду, так как я болен; на что имею документы и во всякое время согласен подвергнуться какой угодно экспертизе, если это нужно Губкому... Тут же находится и моя семья"¹⁴⁴.

Найбільше боялися отримати призначення на роботу в сільській місцевості; стійка нехоть "відповідальних товаришів" до периферії була загальновідомою, хоч і не схвалювалася. Секретар Запорізького окружкому С. Козлов у своїй політдоповіді за вересень–жовтень 1923 р. серед найчастіших проявів партійної недисциплінованості і порушення "кометики" називає небажання "пойти на нижеоплачиваемую должность в район и особенно на село и недопустимое суждение о разнице заработной платы"¹⁴⁵. Що це було стійке явище, яке становило головну біль окружному начальству, підтверджується поверненням до цієї ж теми у грудні 1923 р., у звіті Запорізького окружкому: "В связи с тем, что при таких условиях, которые сейчас на селе имеются (плохое материальное положение и сильная перегруженность), у товарищей, работающих там, есть тенденция "вырваться в город", как выражаются сельработники"¹⁴⁶.

На місцях склалася наступальна, категорична позиція у питанні матеріального забезпечення комуністів. Логіка була простою: переможці у священній війні мають бути винагороджені. Один зі зразків такої позиції зафіксувала стенограма 6-ї партійної конференції Донецької губернії (грудень 1921 р.). У дискусії по доповіді секретаря губкому один з делегатів заперечив: "Тов. Квиринг говорил о материальном положении

членов партии. Члены нашей партии находятся в отчаянном положении. И т. Квиринг как одну из мер борьбы с этим явлением выставляет благотворительность, т. е. установление сборов, пожертвований и т. д. Это неверно. С этим нужно покончить. Мы будем проводить благотворительные сборы для других целей, а товарищей, которых мы посылаем на войну или на какую-либо иную работу, этих товарищей мы должны без всякой благотворительности взять на государственное иждивение...".

Инший делегат, від Юзівського повіту, розвинув цю ідею далі: "...Без материального поощрения не может продолжаться нормальная работа. Почему в Великороссии, если командируют товарища, он получает обмундирование, семья его будет сыта. Здесь же он пошел на борьбу с бандитизмом, сложил свою голову за идею, а семья его голодает... Какая же может быть плодотворная работа, если человек должен беспокоиться о своей семье и о материальном существовании. Это, товарищи, раньше, когда мы не стояли у власти, тогда коллективы всякие всякими возможностями помогали товарищам, которые очутились в критическом положении. Теперь, стоя у власти, руководя властью, наши товарищи должны терпеть такие нужды...". Ще один виступ: "...Я считаю, что необходимо губкому обратить внимание на то, чтобы нищенство в ячейках было прекращено, чтобы районные организации были бы обеспечены, иначе не может быть и речи о том, что там будет выдержана политическая линия поведения"¹⁴⁷. Як видно із циркулярів ЦК, в практиці громадсько-політичного життя утвердилася саме ця ідея, але з однією особливістю: делегати ставили питання про казенне забезпечення усіх комуністів, а Центр став на шлях більш прагматичний: безумовне і повномасштабне забезпечення тільки найцінніших для партії, для системи діячів — номенклатури.

Тиск "працівників" на партійне керівництво був коректний, але потужний своєю невблаганністю і невпинністю.

Безпосередні виконавці тиснули на місцеве начальство. Начальник оперативного пункту ГПУ в Запорізькому річковому порту у червні 1922 р. пише заяву до Запорізького губкому: "...За июль месяц пайка не получали, так и жалованья за три месяца, как то: май, июнь, июль не получали. Сотрудники, поступая на службу, видя такие явления, бросают всю работу, идя рыскать себе и своей семье кусок хлеба... работать не в силах и не могут исполнять возложенные на них обязанности сидя голодными или делать какие-нибудь преступления... Я как Нач Оперпункта при таких условиях сторудников как голодных и не получая жалованья работать принудить не могу, так как вполне сочувствую потому, что сам нахожусь при таких условиях. А посему прошу Губком меня отозвать в распоряжение Губкома или снять с меня всю ответственность о

дальнейшей такой работе"¹⁴⁸. Ще один "працівник" волає: "...Считаюсь с тем, что жизнь берет свое, я обращаюсь к вам убедительно оказать мне помощь, дать мне должность, ибо семья форменным образом голодает, а также сидит в холоде" (1922 р.)¹⁴⁹.

І регіональне партійне керівництво робило все можливе, щоб задовольнити більшість потреб і побажань своїх "бійців". Звичайно, кар'єризм, здирицтво, відверте зловживання посадовим становищем зупинялися рішуче, категорично і послідовно, тут послаблень не було, це називалося "шкурництвом" і розглядалося як один з тяжких злочинів. Але в той же час до таких людських слабкостей, як жадібність, хижість, агресивність, непомірність, система ставилася відносно поблажливо. Гарною ілюстрацією може послужити протокол одного засідання бюро Запорізького окружкому з персональних справ: одному із звинувачуваних, який, будучи контролером зсипного пункту, украв 4 пуди хліба, оголосили сувору догану ("принимая во внимание его нуждаемость"), а іншого, який узяв шлюб через вінчання, виключили з партії¹⁵⁰.

Всеукраїнська нарада секретарів губернських контрольних комісій (травень 1922 р.) закликала з розумінням ставитися до злочинів і порушень, учинених на ґрунті голодування: "...Нарушение комэтики со стороны рядовых членов партии подчас совершаются по мотивам тяжелого материального положения рядовых членов партии... Тяжелое а подчас и безвыходное положение членов партии, создаваемые мобилизацией и плановыми перебросками, вызывает необходимость оказания всяческой материальной помощи... По тем же соображениям совещание считает необходимым обратить внимание соответствующих Паркомов на оказание широкой материальной помощи нуждающимся семьям мобилизованных членов партии..."¹⁵¹.

Запорізька партійна губернська контрольна комісія у своїй доповіді про діяльність за січень–квітень 1922 р. прямо зізналася, що при розгляді справ комуністів, притягнутих до відповідальності за звинуваченням у зловживанні владою ("преступления по должности"), комісія враховувала важку продовольчу ситуацію на Запоріжжі, і її підхід до оцінки такого роду злочинів ("преступления в связи с голодом") був "обережний", особливо різких заходів не вживалося¹⁵².

Добиваючись якнайкращого забезпечення, але обов'язково централізованого, керованого, контрольованого і в жодному разі не індивідуального, губернські і окружні комітети без зайвої дипломатії тиснули на Центр. Зразком тональності спілкування з Центром може бути фрагмент з виступу секретаря Донецького губкома Е. Квірінга на 7-й губернській партконференції у березні 1922 р.: "...Я по этому поводу поднял скандал и написал письмо, что если ЦК хочет, чтобы мы вели работу на селе, то он

обязан нам давать паек на содержание секретарей волячек. Это энергичное ходатайство повлияло на ЦК, оно дало уже соответствующие результаты, и на март месяц мы получили 1250 пайков"¹⁵³.

В архіві зберігається чернетка листа секретаря Донецького губкому: "ЦК КПУ. Нам на всю губернию на Парторганизацию дано 439 пайков плюс 50 для командировочных... Что же это такое. А как быть нашим 62 райкомам... Просим срочно дать ... пайков — иначе работа невозможна..." (1922 р.)¹⁵⁴.

У важкі 1921–1923 рр. наявних ресурсів не вистачало, щоб можна було забезпечити добробут сільських активістів. Проте поступово дійшла черга і до них. Так, у вересні 1925 р. Запорізький окружком розглядає питання про те, щоб узяти на утримання партійного бюджету секретарів сільських партосередків¹⁵⁵.

Для утримання партфункціонерів задіювався увесь арсенал можливих способів: грошові виплати, натуральні роздачі, харчування в спеціальних їдальнях, безкоштовне користування житлом, електрикою, телефоном, транспортом тощо.

Грошові виплати партійним діячам різних рівнів незмінно називалися "жалуванням". Наприклад, у кошторисі Гришинського райкому на Донеччині у 1920 р. були передбачені статті витрат "жалованье председателю ячейки" і "жалованье секретарю ячейки"¹⁵⁶. Склалася розкішна система сполучення офіційного нормування "зарплати" з безмежним роздуванням виплат. Застосовувалися хитромудрі схеми преміювання, оплати понаднормових завдань, різного роду відшкодувань, компенсацій, добових при відрядженнях тощо. По можливості такі дії обставлялися аргументацією і задокументовувалися, наприклад: "Ведомость на выдачу добавочного жалованья ответственным работникам Донецгубкома за сентябрь 1921 г."¹⁵⁷. Діловито, акуратно і серйозно партійне керівництво усіх рівнів ставилося до справи впорядкування тарифних сіток, розрядів постачання т.ін. На засіданні колегії організаційно-інструкторського відділу Катеринославського губкому 13 жовтня 1923 р. було розглянуто питання "О прикреплении ответработников к группам"¹⁵⁸. На засіданні бюро Запорізького окружного комітету партії у 1924 р. педантично розглядалося питання "О прикреплении к группам и масштабам товарищей..."¹⁵⁹.

Система діяла чітко і цинічно: при форс-мажорних обставинах рятувалося найголовніше — сама система і її функціонери. В найдраматичніший момент голодомору бюро Запорізького губкома КП(б)У 17 травня 1922 р., розглянувши питання "О материальном положении сотрудников парторганизации", приймає постанову: "Ввиду того что сотрудники парторганизации находятся в сильном материальном затруднении, вследствие

низкої оплати труда, — прибывший из ЦК КПУ фонд для помощи голодающим обратит в фонд заработной платы сотрудников парторганизации"¹⁶⁰.

У травні 1922 р. ЦК КП(б)У дозволив губкомам розширити свою діяльність щодо матеріального забезпечення комуністів; при всіх губкомах були утворені так звані господарські колективи, які на додаток до попередніх розподільницьких функцій опанували ще й методами посередництва, стягування ренти за оренду підприємств тощо. Досить швидко "госпколективи" при губкомах перейшли до справжнього рекету: з Катеринослава повідомляли про обкладання підприємств спеціальним податком; представники Бахмута (тодішнього центру Донбасу) доповідали, що рішенням бюро губкому всі радгоспи обкладені даниною в 10% їх прибутків; в Одесі велася підготовча робота: обстежували підприємства на предмет їх обкладання. Протягом півроку губкомівські "госпколективи" виявили такий інтерес до підприємництва, включаючи гендлярство і посередництво, що ЦК вирішив від гріха подалі забрати у них право на проведення комерційних операцій.

Окрім централізованого постачання, партійний актив споживав ще й певну частину місцевих ресурсів, розпоряджатися якими могли практично безконтрольно — обмеженням міг бути лише окрик з Центру, але це — коли справа набувала скандального розголосу. У Державному архіві Донецької області зберігаються документи під назвами, що не потребують особливих коментарів: "Сведения о собранных продналогах и отчисления 10% для усиления питания коммунистов в распоряжение Губпаркома Донецкой губернии" та "Продналог в совхозах Донецкой губернии 1921 г. 10% отчисления Донецгубкому". Згідно з цими відомостями, губком зідрав з радгоспів різного збіжжя — жита, пшениці, картоплі, проса, гречки тощо — в загальному обсязі понад 1818 пудів¹⁶¹.

Очевидно, якесь розуміння неспіврозмірності забезпечення партійців з тодішнім рівнем життя основної маси населення, включаючи й промислових робітників (яких компартійна влада намагалася всілякими способами підтримувати), усвідомлювалося конструкторами периферійної компартійної системи, — бо вся "побутова" робота комітетів, а особливо та, яка виходила за межі так званого жалування, велася напівлегально. Восени 1921 р. циркуляр ЦК РКП(б) за підписом В. Молотова пояснив, що соромитися, власне, нічого: "Практические мероприятия выражались до сих пор в выдаче пособий, продовольственной помощи, обмундирования, в устройстве домов отдыха, санаториев, коммунальных кооперативов и т. д. При чем почти все Комитеты рассматривают оказание помощи как некоторые нарушения ком. этики и проводят ее нередко полуконспиративно... Не только допустимо, но безусловно необходимо оказывать

материальную поддержку той категории членов партии, которая в данный момент действительно ведет активно партийную, профсоюзную и советскую работу... Помощь должна оказываться открыто, без какой бы то ни было маскировки...".

З другої половини 1922 р. справа з централізованим матеріальним забезпеченням комуністів УСРР стабілізувалася, але місцеві ресурси продовжували залучатися. Як це робилося, видно, зокрема, з листа Центральної комісії допомоги комуністам, адресованого Донецькому губкому партії від 2 серпня 1922 р.: "По полученным сведениям, в губерниях широко использовались совхозы как место отдыха для членов партии с семьями. Использование совхозов производится неорганизованным порядком, причем продовольственное снабжение обычно производится тут же из складов данного совхоза. В связи с этим явлением при условиях невысокой зарплаты сельскохозяйственных рабочих создается большое недовольство со стороны рабочих совхозов". Далі Центральна комісія сором'язливо рекомендує Донецькому губкому: "Наметить 1–2 совхоза, куда только и направлять нуждающихся в отдыхе коммунистов, при необходимости снабжать отдыхающих продовольствием за счет совхоза, не производит означенное непосредственно из складов данного совхоза, в котором помещаются отдыхающие товарищи"¹⁶².

У циркулярному листі ЦК РКП(б) від 9 січня 1923 р. за підписом В. Куйбишева вказується на той неприпустимий факт, що повітові комітети, а то й губкоми, висувають вимогу до продорганів, а то й напряму до заготівельних контор, про видачу продуктів на їх місцеві потреби¹⁶³. ЦК був правильно поінформований. Ось Катеринославський губком, розглядаючи у січні 1923 р. питання про покращення побутових умов активістів комсомолу, дає вказівку фракції комуністів губвиконкому, а фактично самому губвиконкому, терміново віднайти необхідні кошти!¹⁶⁴. На засіданні бюро Запорізького окружного 15 січня 1924 р. йшлося про обкладання органів управління економікою спеціальними податками на потреби окружного¹⁶⁵.

Та комунари і самі не дрімали. Увесь голодний 1922-й рік пройшов під знаком "самопомощи". В аналітичній записці Донецького губкому за 1922 р. серед "хвороб у партії" було виділене "непообростання", а саме: купівля партфункціонерами будинків у містах, торгівля через дружин, комісіонерство, заведення посівів у сільській місцевості. З'явився тип комуністів-посівників — осіб, для яких сільське господарство не було основним заняттям, але які тимчасово завели власне господарство: "...Причем эти посеы производились главным образом за счет зерна, полученного в ссуду от государства, или даровым трудом крестьян, используя свое служебное положение, или же наемным трудом...

Юзукомом было проведено большое обследование имущественного положения членов партии, которое показало значительный процент коровников и небольшой процент собственников недвижимого имущества"¹⁶⁶. У черговій політичній доповіді секретаря Запорізького окружкому за червень 1923 р. Катеринославському губкому зазначалось: "Заметно омещанивание некоторых коммунистов под влиянием их семейств, и отсюда порывы к хозобрастанию, к совершению религиозных обрядов..."¹⁶⁷.

Сільські комуністи рятувалися як прийдеться. Якщо для городян "хозобрастание" означало, як загальне правило, облаштування побутового затишку з елементами задоволення, то для сільських партфункціонерів воно було засобом виживання, боротьбою за існування. Це, зокрема, зафіксував протокол 6-ї партконференції Запорізького повіту 10–11 березня 1923 р.: "Тов. Кравченко: говорит о склоках... отмечает тяжелое положение сельских коммунистов, не получающих жалования по несколько месяцев. Это заставляет их вначале входить в задолженность, потом становится взяточниками и мошенниками"¹⁶⁸.

На цій же конференції уповноважений Катеринославської губерньської партійної контрольної комісії Гончаров загострив увагу на таких негараздах: "В городе влияние нэпа рисуется в следующем виде: пьянство, которое является одним из главных зол, разлагающе действует на членов партии... Следует отметить также стремление отдельных членов партии вести широкий образ жизни, пользоваться услугами других. Эти явления, главным образом, имеют место среди наших хозяйственников, оклады которых гораздо выше окладов средних работников. Отсюда часто вытекают разговоры о материальном неравенстве... Влияние нэпа на селе выражается в следующем: сильно развивается пьянство, которым кулацкий элемент старается разложить членов партии, устраивая для этой цели частые пирушки, попойки и втягивают их в разного рода преступления. Стремление к собственности у сельских коммунистов очень велико. До сих пор имеются среди них такие, которые еще не вступили в коллектив и живут своим индивидуальным хозяйством. Незаметно для самих себя такие коммунисты начинают окулачиваться и при малейшем нажиме со стороны партии подают заявление о выходе из ее рядов, мотивируя это несогласием с нэпом..."¹⁶⁹.

"Мещанство", "обрастание имуществом", які наївно (чи лукаво?) подавалися як результат ворожого дрібнобуржуазного оточення, стали масовим явищем. Коли на тій же 6-й партконференції Запорізького повіту один з делегатів закликав вжити радикальних заходів: "... Таким коммунистам нет места в партии... исключать из партии еще и тех товарищей, которые стремятся к частной собственности", — то завідуючий органі-

заційно-інструкторським відділом окружкому Гальчанський застеревив: "...Если применять предлагаемый Береславичем метод, то придется исключить почти всех партийцев..."¹⁷⁰.

Хоч компартійна система діяла злагоджено і чітко, єдність і злагодженість трималися не на благородних відносинах товариської взаємопомоги і взаємовиручки одностумців. Нерівність в лавах РКП була вражаючою — не тільки в плані неспівмірності повноважень "рядових" партійців і керівництва; нерівність проходила також по лінії матеріального забезпечення, особистої захищеності і ін. У Слов'янському райкомі на Донеччині влітку 1921 р. місячне "жалування" секретаря райкому становило 8450 руб., завідуючої жінвідділом — 6000 руб., прибиральниці — 2100 руб. У Солянському районі тієї ж губернії за серпень–вересень 1921 р. секретар райкому отримав "жалування" 292 500 руб., завідуючий організаційним відділом — 72 800, діловод — 9882, прибиральниця — 6450 руб.¹⁷¹

У 1921–1922 рр., коли розладнана економіка не могла забезпечити іншого реального способу забезпечення, як натуральне утримання через пайки, — "відповідальні працівники" отримували "відповідальні пайки". І ось Запорізький губернський комітет професійних спілок, який за сумісництвом виконував ще й роль годівниці для місцевого начальства і його оточення, пише в губком КП(б)У: "Вследствие постановления Губфондкомиссии от 15/І (1922), выдача ответственных пайков в январе месяце будет производиться следующим категориям работников: членам коллегий учреждений; заведывающим отделами; заместителям заведывающих отделами; членам Президиума ГСПС и заведывающим отделами; членам Правления Губотдела профсоюзных работников в профорганизациях. Вследствие этого просим срочно составить список на указанные категории ответственных работников"¹⁷². В якийсь момент — а це був пік голодомору в Україні — стався збій у надходженні пайків, і "губфондкомісія" знайшла можливість по-джентльменськи залагодити справу: видати пайок за березень місяць грошима (бо наступного місяця, коли постачання у повному обсязі відновилося, було б дивним видавати "працівникам" подвійну норму продуктів, а в попередньому місяці вони вижили і без пайків — мабуть, було знайдено способи): "Запорожский (бывший Александровский губернский совет профсоюзов. 27/ІІІ–1922. Губкому. В целях компенсации ответработников за невыданный в марте месяце ответственный паек... сверх установленной прожиточной нормы, ответработникам компенсируется стоимомость невыданного ответпайка по средним рыночным ценам. Стоимосьть ответпайка установлена в 5 800 000 руб."¹⁷³. І порушити цей порядок було нікому, адже рішення про пайки приймали саме "відповідальні працівники" на своїх колегіях, бюро, закритих нарадах, комісіях (були "комісії з питань покращення побуту

комуністів"; "ремонтні комісії", які розглядали питання розподілу курортних путівок, направлення на лікування, тобто "ремонту" здоров'я партійців...).

Разом з нерівністю в лавах партії з'явилися задрість, роздратування, ремствування. В одній із скарг, адресованих Донецькому губкому у листопаді 1920 р., говорилося: "...Среди рядовых бахмутских коммунистов наблюдается недовольство по поводу образовавшейся столовой при партийном комитете якобы для ответственных работников. На самом деле там кроме ответственных работников обедают их семьи, между тем как рядовые коммунисты довольствуются в советских столовых общественного питания, где обеды в несколько раз хуже, чем в столовой паркома... Такие явления в коммунистическом царстве недопустимы..."¹⁷⁴.

Автор скарги помилявся... Ось у січні 1922 р. співробітники Донецького губкому отримують продукти (борошно, цукор, сіль, м'ясо і крупу) відповідно до "Ведомости на выдачу натурального заработка". Причому, секретар губкому Е. Квірінг, який має 15-й тарифний розряд і стоїть у списку першим, м'яса, наприклад, отримує 13 фунтів, співробітник 8-го розряду, який стоїть у списку 28-м, — 7 фт, співробітник 3-го розряду (66-й номер) — 2,5 фт. Солі теж видано неоднаково: відповідно 3, 1,75 і 0,6 фт: чи не тому, що на підсолювання меншої кількості м'яса треба менше солі? На всіх 73 співробітника губкому видано борошна 61 пуд, крупи 6 пудів, цукру понад 1 пуд, солі за 2 пуди...¹⁷⁵ Примітно, що у відомості стоять підписи усіх співробітників у отриманні продуктів — усіх крім Е. Квірінга і С. Гопнер (13-й розряд); навпроти їхніх прізвищ стоїть позначка: "Отослано". Чи через особливу зайнятість не було можливості підійти до продуктового складу губкому, а чи тому, що ніяково було перед своїми колегами? У лютому цього ж року 65 співробітників Донецького губкому разом отримали 82 пуди борошна, 6 пудів масла, 3 пуди цукру, 4 пуди мила. У березні на 64 губкомівців припало 123 пуди борошна, 16 пудів крупи, 66 фт цукру, 123 фт м'яса, понад 3 пуд. жирів, а потім ще понад 10 пудів цукру і 40 пудів повидла, причому 15-розрядівець Е. Квірінг отримав 50 фт (понад 20 кілограмів!) повидла, яке теж було "відіслане" на його квартиру. У травні крім традиційних названих продуктів були видані ще сало і цукерки¹⁷⁶.

Циркулярний лист ЦК РКП(б) "Про встановлення єдиного тарифу для всіх відповідальних працівників членів РКП" від 13 травня 1924 р. констатував надзвичайну нерівномірність в оплаті праці "відповідальних працівників", яка виникла через те, що на місцях місцеві діячі знайшли різноманітні способи обходити існуючий тариф для партійних працівників і забезпечувати їм підвищену оплату. ЦК наполягав на дотриманні єдиних тарифів, за винятком додаткових заробітків від літературної і лекторської

роботи, а також у випадках виконання місій, які вимагають особливих представницьких витрат. Найвищою була ставка 17-го розряду, яка могла бути збільшена 50% надбавкою за особливе навантаження¹⁷⁷.

"Люди номенклатури" були діяльними і енергійними. Проте не можна сказати, що вони були невтомними. За рівнем дієвої експресивності вони скоріше наближалися до пересічних громадян: тиск хронічних побутових нестач зазвичай породжував у них розгубленість і падіння ентузіазму, а можливість зосередитись на засвоєнні "радощів життя", навпаки, розманіжувала. Секретар Запорізького окружкому у своїй політдоповіді за 1924 р. констатував, що "летний период и отпускная кампания отразилась на работе во всех областях в сторону затишья таковой"¹⁷⁸. Аналогічні оцінки надходили з різних місць. Так, секретар Бердянського окружкому у своєму інформаційному звіті за травень–червень 1924 р. зауважує: "С начала летних месяцев наблюдалось некоторое ослабление в работе горячек, причиной чему являлись отпуска целого ряда работников, ожидание отпусков и создавшееся купальное и летнее настроение. Были случаи нарушения партдисциплины: выражались они в слабой посещаемости собраний ячеек, невыполнении партзаданий, халатном отношении к работе и проч."¹⁷⁹.

Труднощі 1921–1922 років пригнічували, сіяли розпач. У лютневій 1921 року підбірці партійних новин для членів ЦК КП(б)У і губкомів повідомлялося, що у Миколаївській губернії після ліквідації фронтів "как в широких рабочих массах, так и среди партийных товарищей появилось стремление к отдыху и удовлетворению личных потребностей... среди партийных масс появляются анархические настроения; дисциплина снижается, появляется расхлябанность..."¹⁸⁰. Приблизно така ж атмосфера запанувала в Одеській губернії. В бюлетені партійних новин за квітень 1921 р. повідомлялося, що через сваволю партійців губком змушений був розпустити парторганізацію Вознесенського повіту; а для обмеження апетитів партійців контрольна партійна комісія спромоглася лише на циркуляр щодо врегулювання порядку забезпечення комуністів, який, зокрема, увіщував: "Членам партии запрещается получение внекатегорийных ставок, тем из них, которые работают по ставке ответственного работника, воспрещается получение премиальных сверхурочно и по совместительству... ни один член партии не имеет права на получение более одного пайка и на пользование перевозочными средствами для личных надобностей"¹⁸¹. Руїна і голод зробили розповзання партійних сил хронічним явищем. В огляді справ в Одеській губернії за лютий 1922 р. визнавалося: "В Одесском уезде из 300 членов партии не менее половины разбрелось по сытым местам, частью предварительно вышедши из партии...". Аналогічний огляд ситуації в Миколаївській губернії за

березень—квітень 1922 р. подано з відтінком несподіванки: "Несколько неожиданным для губкома явились факты выхода из организации членов партии. В подавляющем большинстве случаев эти выходы вызваны, как в городе, так и по периферии, материальным положением членов партии. В городских районах имело место 14 случаев подачи заявлений, в Херсонском уезде подала заявление о выходе целая ячейка поселка Березнеговатого, в Елисаветградском уезде, если не будет улучшено материальное положение членов партии, по заявлению укома, следует ожидать массовой вспышки выходов из партии". І це при тому, що двома місяцями раніше повідомлялося, що у Миколаївській губернії, на відміну від Одеської, губком вжив енергійних заходів щодо рятування членів партії від голоду¹⁸².

Поступово стає зрозумілим, що без налагодження розміреного робочого ритму годі сподіватися на стабільну віддачу. Про це нагадували самі виконавці. Ось зразок спроби привести власні сили у відповідність з партійним дорученням (січень 1921 р.): "Прошу Губком откомандировать меня из Донгубчека... Имея от роду 17 лет, еще раз напоминаю, не могу нести эту серьезную работу, которая притом в ближайшем будущем совершенно может разрушить мой слабый организм"¹⁸³. Типовими були звернення й такого роду: "Все время рискуя жизнью за дело пролетариата, выполняя все возложенные обязанности, за что потерял свое здоровье, испытывая все тернистые пути за дело социализма... До настоящего времени работаю на ответственных постах и потому на вышеизложенное прошу Губком не забывать моей работы так, что я за таковую потерял все мое здоровье и все мои больные нервы расстроены, то прошу меня отправить на курортное лечение и обеспечить меня в материальном отношении..." (березень 1923 р.)¹⁸⁴.

Або таке нехитре мотивування, яке підказує, що не все було так просто з масовим потягом партійців до освіти, про яке бадьоро доповідали в своїх регулярних донесеннях партійні керівники повітового і окружного масштабу: "...Я мобилизован был на продрабату, но в настоящее время меня сняли с продрабату, но препроводили на курсы, партшколу то есть. Но это хорошо было бы, если бы я не женатый. Я то я как семейный, и так мне в пользу ученье нейдет, то прошу я вас товарищи отозвать меня в свой уезд..." (грудень 1921 р.)¹⁸⁵. Схоже, люди партійно-державної системи виснажувались не лише в ході класових боїв і нескінченних авралів в управлінській сфері. Вони звалювалися і від нестерпного для них заняття — навчання. Ось перед нами рапорт "курсанта Сониной", відрядженої на навчання в Запорізьку "совпартшколу": "Прошу Вашего ходатайства перед секретарем Укома об откомандировании меня в Геническую организацию ввиду того, что я неспособна продолжать

учиться дальше, принимая во внимание утрату здоровья в 80%, я училась из последних сил и теперь чувствую, что дальше учиться я не имею ни физических, ни умственных сил. Отдохну и возьмусь за работу по Советской линии, где только буду способна. В настоящий момент я боюсь слечь и превратиться в балласт. Чем скорее, тем лучше. *Я не ручаюсь за свой мозг*" (квітень 1923 р.)¹⁸⁶.

Доводилося налагоджувати регулярний відпочинок співробітників. У 1920 р. було не до відпочинку, і тому керівні органи надавали відпустки скупю. Хоч уже тоді бажаючих перепочити було чимало, про що свідчить, наприклад, така постанова бюро Донецького губкому: "Ввиду массового поступления заявлений от товарищей с просьбой отпусков постановить: выдавать таковые в исключительных случаях..."¹⁸⁷.

Певний час, доки партія перебувала на воєнному становищі, комітети поводитися з кадрами "співробітників" не церемонячись, жорстко і суворо. Надавалися відпустки, працювали лікарняні комісії, здійснювалося лікування, — але все це поки що призначалося, як правило, для добре відомих персон. Тому, мабуть, і доводилося вдаватися до пошуку протекції у цих делікатних справах. Звичайно, не афішуючи своїх клопотань. В архіві в одній із справ підшита записка на клаптику паперу, без дати, автора і адресата: "...Мартыновский, Ваш однокамерник по каторге, просил Вас разрешить его сыну Кострову (работает в Бахмуте) приехать на некоторое время в Одессу ввиду его тяжелой болезни". Обставини появи записочки дещо проясняє телефонограма ("записка по прямому проводу"), яка підшита поруч: "Луганск, упарком. Т. Кострову разрешен 2-недельный отпуск в Одессу, согласно просьбе секретаря ЦК. 26/VII-21 г. Завучет-постатотделом Донецгубкома Орловский"¹⁸⁸. Отже, спрацювало.

У червні 1922 р. бюро Запорізького губкому прийняло рішення надавати відпустки відповідальним працівникам на 1 місяць для відпочинку і 1,5 місяця — для лікування¹⁸⁹.

З 1923 р. відпустки стають нормою, неодмінним атрибутом життя партійного чиновництва. Складаються графіки відпусток, списки почерговості; виробляється стандартний розмір відпусток — один місяць.¹⁹⁰ При окружкомі діяла "комісія з регулювання відпусток". Бюро Катеринославського губкому на своєму засіданні у квітні 1923 р. встановило почерговість відпусток "відповідальних працівників" і при цьому вирішило, що тривалість відпусток має бути "як мінімум 1½ місяця", а також що установи повинні забезпечити таким працівникам подвійне "утримання" а також видати кошти на проїзд до курорту¹⁹¹. Бюро Запорізького окружкому на своєму засіданні 11 червня 1924 р. затвердило "план відпусток працівникам по партійній лінії"¹⁹². Про джерела коштів на відпочинок можна здогадатися, врахувавши такий факт: фракція

комуністів у складі Запорізького окрвиконкому у червні 1924 р. обговорювала питання про віднайдження коштів (звичайно, за рахунок виробників) на лікування і відпустки партфункціонерам¹⁹³.

Надзвичайно важливим привілеєм, що його отримали носії нової влади, було першокласне медичне та курортне обслуговування відповідальних працівників та їх сімей. Підвищена турбота про стан здоров'я "нової еліти" різко дисонувала з примітивним медобслуговуванням решти населення. Для відновлення здоров'я номенклатури 1922 р. була офіційно узаконена так звана "відпустка ЦК", яка включала в себе повне грошове, продовольче та медичне обслуговування. Така відпустка, згідно з постановою оргбюро ЦК КП(б)У від 11 квітня 1922 р., надавалася "секретарям губкомів, членам бюро губкомів, головам губвиконкомів, головам і секретарям губрадпрофів, центральним працівникам наркоматів, членам колегій, наркомам і центральним працівникам тієї ж категорії", тобто вищій ланці номенклатури УСРР¹⁹⁴.

ЦК РКП(б) у березні 1921 р. з огляду на граничну перевтому відповідальних партійних працівників спеціальним циркуляром оголосив переведення справи їх лікування і оздоровлення на засади плановості і повідомив, що на кожну губернію виділяється 30–50 місць на курортах Криму і Кавказу, а для ЦК КП(б)У — окремо ще 20 місць¹⁹⁵.

Контроль за станом здоров'я відповідальних працівників та їх родичів було покладено на Центральну ремонтну комісію (ЦРК), створену при Раднаркомі УСРР. Очолював ЦРК заступник наркома охорони здоров'я УСРР. ЦРК мала свій спеціальний фонд, з якого виділяла кошти для лікування та оздоровлення номенклатурників, що входили до списків осіб, які мали право користуватися її послугами. Відбір до основного та додаткового списків ЦРК був досить жорстким і контролювався центральними партійними інстанціями (передовсім оргбюро ЦК КП(б)У), адже належність до списку осіб, яких обслуговувала ЦРК, надавала право на безкоштовне лікування в найкращих вітчизняних та зарубіжних санаторіях. Так, зокрема на балансі РНК УСРР у 1920-ті рр. перебували санаторій Харакс в Криму, де лікували хворих на туберкульоз, пансіонати в Дергачах, урядова дача в Помірках тощо. Українська номенклатура ревно охороняла право розпоряджатися своїми курортами від зазіхань центральної влади, що в особі наркома охорони здоров'я СРСР М. Семашка наполегливо домогалася контролю над курортами України через призупинення їх кредитування¹⁹⁶.

Керівництво УСРР мало можливість безкоштовно лікуватися в санаторіях Берліна (Німеччина) і Карлсбада (Чехо-Словаччина) упродовж двох–трьох місяців щорічно. Попри те, що положення ЦРК про медобслуговування в санаторіях і будинках відпочинку поширювалося лише на політфункціонерів, цим правом користувалися й їхні сім'ї.

Згідно рішення секретаріату ЦК КП(б)У від 17 травня 1923 р. "товаришам, які направляються на партліжка", відраховували кошти із ремфонду у розмірі місячної платні за місцем роботи із збереженням заробітку за час перебування на лікуванні¹⁹⁷. Для лікування за кордоном видавалося по 150 дол. США або 200 руб. золотом і безкоштовні квитки на проїзд в обидва кінці¹⁹⁸.

З метою утримання в належному стані санаторіїв для нової "еліти" секретаріат ЦК КП(б)У 20 квітня 1922 р. створив спеціальний фонд¹⁹⁹. Окрім отримання коштів на лікування, привілейовані номенклатурники мали право безкоштовного проїзду на курорт в обидва кінці у м'якому вагоні. У той час як відпустки робітників не перевищували 18 робочих днів, відповідальні працівники закріпили за собою право на 1,5–2-місячні відпустки, що підкріплювалося рішенням ЦРК у кожному конкретному випадку.

Боротьбу за курортні місця вела і місцева номенклатура.

Секретар Донецького губкома Е. Квірінг у квітні 1924 р. надіслав до ЦК РКП(б) телеграму з проханням вплинути на Наркомздрав, щоб той виділив регіону курортні місця у кількості не менше минулорічного сезону: на Кавказ — 150, до Криму — 100, на курорти Слов'янська — 150 — і пояснив: "Много больных коммунистов ждет возможности выехать (на) курорты (в) начале мая"²⁰⁰.

Те, що нагорі задумувалося як раціональне підкріплення працездатності, внизу перетворювалося на банальні радощі життя. У політичній доповіді секретаря Запорізького окружкому за червень 1923 р. Катеринославському губкому повідомлялося про прикрі випадки, коли робітники і рядові комуністи висловлювали незадоволення тим, що "многие спецы и ответственные работники посещают курорты со своими семьями"²⁰¹. Доводилося давати пояснення, як, наприклад, у листі ЦК КП(б)У секретареві Донецького губкому у 1923 р.: "Препровождая при сем 39 курортных бланков, ЦК ставит Вас в известность, что на означенные места следует направлять исключительно ответственных партработников Губ. и Уездмасштаба... категорически воспрещается предоставлять курортные парткойки кандидатам, беспартийным и членам семьи партработников и техническим работникам парткомов"²⁰².

Як завжди, переваги мали улюбленці партії — чекісти. Так, на закритому засіданні бюро Донецького губкому 8 серпня 1923 р. було прийнято постанову: "Дать директиву всем комиссиям ремонтных и по фонду Артема удовлетворять сотрудников ГПУ в первую очередь"²⁰³.

Окрім права на безкоштовне лікування усіх членів сім'ї номенклатурника в найкращих закордонних та союзних санаторіях, постійне членство у списках Ремкомісії, ЦК КП(б)У також давало право на

безкоштовне харчування в їдальні Раднаркому, отримання грошової, речової та інших видів матеріальної допомоги з боку держави, на яку було перекладено тягар утримання функціонерів та їхніх родин. Ось чому потрапити до основного списку ремонтної комісії вважалось престижним для кожного номенклатурника, оскільки таке членство автоматично було гарантоване лише ветеранам більшовицької партії, тобто тим, хто став її членом не пізніше 1905 р.

Дані про персональний склад списку ремкомісії у 1923 р. засвідчують, що до її основного списку входили члени ЦК і ЦКК КП(б)У, народні комісари, їх заступники та члени колегій наркоматів, президія ВУЦВК та його члени, що працювали у Харкові, завідувачі відділами ЦК КП(б)У, члени ЦК ЛКСМУ, Південбюро ВЦРПС, голови ЦК галузевих спілок, голови правлінь трестів, члени політуправління УВО, правління ВУКСу та відповідальні працівники комуністичного університету імені Артема²⁰⁴.

Фонд для лікування відповідальних працівників у 1923 р. мав у своєму розпорядженні кошти на суму 1,3 млрд. руб., отримані шляхом реалізації матеріальних цінностей та коштовних речей, вилучених більшовицьким режимом у підконтрольного йому населення²⁰⁵. Окрім коштів, здобутих у такий спосіб, ремкомісія розпоряджалася коштами центрального лікувального фонду у сумі 120 тис. зол. руб. Цей фонд, створений згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 4 травня 1923 р., фінансувався з коштів, що надходили від міжнародної діяльності наркомату зовнішньої торгівлі та резервного фонду ЦК КП(б)У. Кошти фонду використовувалися для збільшення розміру матеріальної допомоги сім'ям функціонерів на лікування²⁰⁶. Саме за рахунок фонду відповідальні працівники, що від'їздили за кордон, лише на кишенькові витрати отримували по 150 дол. на місяць²⁰⁷.

Відповідальні працівники губерньського і окружного масштабів теж мали можливість скористатися коштами фонду, 50% яких спрямовувалися на місця. Іншим важливим джерелом поповнення скарбнички місцевих ремфондів були кошти, які партійним структурам "добровільно" переказували банки, господарські та кооперативні організації. Це спонсування мало на меті не лише отримання режиму найбільшого сприяння цим організаціям, але й дозволяло користуватися коштами ремкомісій керівним працівникам структур — донорів фондів. Так тривало, доки оргбюро ЦК КП(б)У своїм циркуляром від 15 червня 1925 р. не заборонило місцевим парторганізаціям наповнювати ремфонди у такий спосіб²⁰⁸.

Створення ремфонду дало можливість задовольнити потреби в лікуванні та оздоровленні практично всіх категорій номенклатури. Зокрема, "товаришам, які не отримували направлень на партліжка", з коштів ремфонду виділялася матеріальна допомога, що дорівнювала розміру їх

місячної зарплатні. Тим представникам верхівки, що отримували направлення на так звані "держліжка" виділялася матеріальна допомога у розмірі, еквівалентному їх півторамісячній зарплатні, а тим функціонерам, що не отримували направлень ні на "партійні", ні на "державні" ліжка, ремфонд видавав грошову допомогу у розмірі, що не перевищував 200 руб. золотом. Ті з номенклатурників, які лікувалися за кордоном, отримували матеріальну допомогу, еквівалентну 300 руб. в іноземній валюті²⁰⁹.

Намагання у будь-який спосіб потрапити до списків центральної ремонтної комісії змусило ЦКК КП(б)У обмежити кількість "обраних" 150 особами. Зокрема, проект постанови з цього питання від 25 березня 1924 р. передбачав, що повноправними пацієнтами центральної ремонтної комісії могли вважатися лише ті функціонери, які отримували "основну санітарну картку" і "спеціальну карту режиму". Між іншим, відомості про стан здоров'я номенклатурника, що містили ці два спецдокументи, дуже часто були визначальними при вирішенні його подальших кар'єрних перспектив²¹⁰.

Для якісного лікування та медичного обслуговування представників нової "еліти" наркомат охорони здоров'я був зобов'язаний "забезпечити лікування партпрацівників центрального списку шляхом виділення відповідних кадрів лікарів з усіх спеціальностей"²¹¹. Послугами кращих лікарів, а також безкоштовними медпрепаратами користувалися усі члени сім'ї відповідального працівника. Ті функціонери, що вибували з складу номенклатури, автоматично втрачали й членство у списках ремкомісії. Виняток складали лише старі більшовики і невелика частина колишніх підпільників.

Розбухання бюрократичного апарату у другій половині 20-х рр. мало своїм наслідком збільшення кількості функціонерів, які обслуговувалися Центральною ремонтною комісією, попри регуляторні заходи, що здійснювалися центральними партійними органами. Так, 13 червня 1925 р. оргбюро ЦК КП(б)У затвердило положення про ЦРК, яким обмежувалось коло осіб, що обслуговувались комісією, до двохсот і визначалась головна функція ЦРК як організації з "систематичного ремонту здоров'я і обслуговування кваліфікованою меддопомогою активу керівних працівників центральних установ"²¹².

Згідно з цим положенням, до складу ремкомісії ЦК входили: нарком охорони здоров'я, член партійної колегії ЦКК і член ЦК КП(б)У, який очолював комісію. Бюджет ЦРК мали утворювати спеціальні суми, виділені ЦК КП(б)У і кошти, що надходили з Головоцстраху. На чолі окружних ремонтних комісій, що створювалися згідно з положенням про ЦРК і були їй підзвітні, перебували члени окружкомів КП(б)У²¹³.

Режим найбільшого сприяння у справі підтримання здоров'я було надано вищій номенклатурі ЦК КП(б)У у складі 20–25 осіб. Медичний

огляд цієї категорії функціонерів лікарі ЦРК мали проводити не рідше одного разу на місяць, причому "не тільки на квартирі, під час відпочинку, але й під час роботи, на службі, одразу після доповідей, засідань та ін."²¹⁴. Так "полум'яні революціонери" турбувались про власне здоров'я.

Більшовицькі політфункціонери стали й найбільш привілейованою групою квартиронаймачів в СРСР, оскільки їхнє житло знаходилось в найкращих будинках центральних вулиць і колишніх престижних готелях. Цю норму було закріплено ленінським декретом від 16 серпня 1918 р., який дозволив народним комісаріатам приймати пропозиції відповідального управління Московської ради про оренду окремих готелів і будинків для службових приміщень і проживання відповідальних працівників. У вересні 1922 р. було навіть опубліковано спеціальний перелік готелів Москви, закріплених за державними установами, мешканці яких не підлягали виселенню²¹⁵.

Аналогічними були рішення ЦК КП(б)У та РНК УСРР щодо квартирних привілеїв української номенклатури. Питання забезпечення житлом представників нової "еліти" було передане до компетенції ВУЦВК, що створив спеціальний квартирний фонд для відповідальних працівників. Вищі партійно-державні діячі проживали у найкращих квартирах центральних кварталів Харкова, Києва, Одеси, інших адміністративних центрів УСРР, наймаючи для їх утримання обслуговуючий персонал. Окрім права на позачергове отримання житла, сім'ї номенклатурників користувалися низкою інших преференцій. Так, наприклад, у 1925 р. 70 вищих посадовців УСРР реалізували право на безкоштовний робочий кабінет²¹⁶, надане їм рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада 1923 р.²¹⁷

Користування житлом було, по суті, безкоштовним, оскільки відповідальні працівники, згідно з рішенням кошторисно-фінансової комісії ЦК КП(б)У від 6 лютого 1923 р., мали право на компенсацію за державний кошт сум, які вони сплачували за проживання в будинках ЦК КП(б)У, господарської комісії РНК, ВУЦВК та ін.²¹⁸ Тобто, утримання квартир номенклатурників, окрім сплати за воду, перекладалося на госпчастину ЦК КП(б)У²¹⁹. Те, що житлової проблеми для номенклатурних працівників не існувало, підтверджує той факт, що відповідальні працівники ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ, які перебували на постійній роботі в апараті і не мали помешкань, отримували їх упродовж місяця²²⁰.

Досить просто вирішувалася і проблема дачного відпочинку сімей номенклатурників. Оскільки на початку 20-х рр. лише деякі з партфункціонерів мали в своєму розпорядженні державні дачі, ЦК КП(б)У своїм рішенням надав у користування сім'ям відповідальних працівників облаштовану усім необхідним для відпочинку дачу в Помірках, що під Харко-

вом, де вони могли проживати почергово²²¹. Вище керівництво, як правило, проживало в колишніх "панських" маєтках, величезних багатокімнатних квартирах або в новозбудованих віллах, як, наприклад, родина всеукраїнського "старости" Г. Петровського, для якої 1923 р. під Харковом було збудовано великий будинок, до якого вела асфальтована дорога.

Ще одним важливим привілеєм номенклатури можна вважати її право на безкоштовний проїзд у поїздах. Особливі правила, що регулювали поїздки відповідальних працівників ВЦВК, РНК, наркоматів у військових справах, пошти і телеграфів, закордонних справ РСФРР, були розроблені ще у вересні 1918 р. Їм надавалися у постійне користування вагони всіх класів, у тому числі й салони. 9 січня 1920 р. уряд заборонив довготермінове використання вагонів в особистих цілях, проте аж до 1926 р. існувала система надання індивідуальних вагонів. Так, воєначальникам, згідно з їх рангом, надавалися в користування салон-вагони, вагони-ресторани і м'які вагони. Декрет РНК РСФРР від 23 липня 1920 р. зберігав за наркоматами право користуватися окремими вагонами (їх кількість становила до 5% від загального парку вагонів). Аналогічні рішення згодом були ухвалені виконавчими структурами усіх союзних республік, у тому числі й УСРР.

До розряду виняткових привілеїв належало право вищої номенклатури на закордонні поїздки та відрядження. Від самого початку більшовицького панування воно було дуже обмеженим, аж доки не перетворилось на рідкісний політичний привілей. Відбір провадився дуже ретельно і регламентувався декретом Раднаркому Російської Федерації, прийнятим у квітні 1919 р., згідно з яким закордонні паспорти, що до того часу видавалися не лише НКЗС РСФРР, але й деякими місцевими радами, іншими організаціями та установами, віднині міг видавати тільки НКЗС і то лише особам, від'їзд яких "не викликав заперечень" з боку народних комісаріатів військових і внутрішніх справ. Від червня 1919 р. на НКЗС РСФРР було покладено обов'язок отримувати від усіх радянських організацій, що направляли своїх співробітників у службових справах за кордон, документи, які б засвідували необхідність такої поїздки, а також гарантії їх відданості та лояльності режиму.

Між іншим, закордонний паспорт з візою для громадянина РСФРР станом на вересень 1921 р. коштував 3 тис. руб., тобто дорівнював тодішній місячній зарплаті спеціаліста вищої кваліфікації, а віза на повторну поїздку — 100 тис. руб. Державні службовці, які відправлялися у ділову поїздку, паспорт отримували безкоштовно.

Від травня 1922 р. право виїзду за кордон було різко обмежене, а поїздки дозволялися лише за "особливим рішенням" НКЗС, що видавалося після отримання довідки органів ГПУ про відсутність законних перешкод

для поїздки. Отримати таку довідку можна було за наявності шести документів, в тому числі заяв від двох громадян, які раніше не перебували під слідством і не притягувалися до суду, що свідчило про політичну благонадійність особи, що виїздила за кордон, довідки з місця роботи тощо. Закордонний паспорт був дійсним упродовж шести місяців. Усі ці обмеження, зазвичай, не стосувалися номенклатурної касти. Наприклад, довідка ГПУ не вимагалися від членів ВЦВК, наркомів і їх заступників, членів колегій наркоматів, керівних працівників губвиконкомів. Дозволи на закордонні відрядження в УСРР видавала створена при ЦК КП(б)У комісія у закордонних відрядженнях.

Слід зазначити, що номенклатурники та їх родини настільки вподобали цей особливий привілей, що нерідко ним зловживали. Тому 12 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про заборону відряджень для відпочинку та лікування, за винятком "особливо важливих випадків"²²², а 4 липня 1922 р. ухвалило рішення заборонити "посилку за кордон в особистих або сімейних справах"²²³. Однак ці рішення стосувалися далеко не всіх номенклатурників, оскільки 17 березня того ж року оргбюро ЦК КП(б)У утворило "спецфонд для закордонних відряджень на лікування членів партії за рахунок цінностей, що залишились від Закордоту"²²⁴.

Однією з ознак належності до номенклатури було право на отримання персональної пенсії. Вперше вони були встановлені декретом Раднаркому РСФРР від 16 липня 1920 р., що передбачав виплату пенсій особам, які "мають особливі заслуги перед Робітничо-Селянською Революцією у боротьбі з світовим імперіалізмом, з контрреволюцією буржуазії і поміщиків, а також у справі соціалістичного будівництва і партійної роботи"²²⁵. 10 серпня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) затвердило порядок нарахування "посилених пенсій" сім'ям осіб, які мали вагомні заслуги перед республікою²²⁶. Розмір пенсії був доволі значним, зокрема у лютому 1923 р. персональні пенсії було встановлено на рівні, який удвічі перевищував найвищий розмір зарплати відповідальних радянських і профспілкових працівників. У разі інфляції пенсії автоматично підвищувались у такому ж співвідношенні.

4 січня 1921 р. Раднарком УСРР видав декрет "Про пенсії особам, які мають особливі заслуги перед революцією", згідно з яким право на підвищену пенсію отримали особи, які мають особливі заслуги "у справі соціалістичного будівництва, партійної і профспілкової роботи"²²⁷. Рішення про призначення персональної пенсії приймала спеціально створена для цього комісія, що функціонувала при наркоматі соціального забезпечення.

Взявши владу, більшовики оголосили про доступність вищої освіти для всіх громадян, які досягли 16 років, незалежно від статі і національності, однак на практиці було не зовсім так, адже здійснення заходів,

спрямованих на підтримку при вступі до вузів вихідців з робітників та селян, означало автоматичну дискримінацію тих соціальних груп, що раніше давали більшість студентства. Так, наприклад, профспілковий циркуляр, опублікований в газеті "Труд" 15 травня 1923 р., відкрито закликав приймати до вузів тільки робітників і членів комуністичної партії²²⁸, а правила, затверджені в березні 1924 р., встановлювали систему квот, згідно з якою перевага при вступі надавалась молодим людям, які закінчили робітничі факультети. Інші вакансії заповнювали кандидати, висунуті партійними, комсомольськими і профспілковими органами²²⁹. Існувала різниця і в платі за навчання у вищих закладах освіти, що була введена 22 березня 1923 р. і становила 50 руб. в новій ревальвованій радянській валюті. При цьому, однак, допускалось чимало винятків, що стосувались інвалідів війни, найбільш вразливих робітників і селян, дітей рядових червоноармійців і матросів, командирів, комісарів, армійських і флотських працівників, військово-адміністративних службовців. Тобто, можливості отримання освіти для різних соціальних верств створюваного тоталітарного суспільства можна однозначно кваліфікувати як такі, що надавали суттєву перевагу тим станам, від імені яких більшовицька влада здійснювала "революційні перетворення".

Вагомі привілеї отримав командний склад Червоної армії. Зокрема, за військовими командирами і начальниками по закінченні громадянської війни були закріплені персональні оклади, які постійно зростали. Якщо у 1921 р. платня командира корпусу становила 150 руб. і була сумірна тій, що її отримувала значна частина номенклатурних працівників інших галузей, то вже 1924 р. її розмір у три рази перевищував показник середньої зарплати в країні в цілому. У березні 1926 р. керівний склад Червоної армії отримав право на пенсії та страхові виплати на дуже вигідних умовах. Певними преференціями у радянському суспільстві користувалися й діти вищих армійських чинів, зокрема, вони мали переваги при вступі до вищих закладів освіти, звільнялися від плати за навчання тощо.

Найсуттєвішим привілеєм для усіх членів більшовицької партії вважався той, що надавався їм у справі судочинства. Неписаним законом партії ще в роки громадянської війни стало положення, згідно з яким судова справа на комуніста мала передаватися до відповідних органів лише після її розгляду партійною інстанцією. Тому зокрема, при порушенні справи проти представників вищого номенклатурного прошарку суд керувався у першу чергу рішенням, що ухвалювалося з кожного конкретного питання політбюро ЦК КП(б)У. В 1920 р. при ЦК КП(б)У для розгляду таких справ було створено партійний суд. Але навіть цього права на безкарність за перевищення своїх повноважень членам номенклатурного клану було, вочевидь, недостатньо, вони хотіли цілковито

підпорядкувати діюче судочинство. Несміливою реакцією на такі дії керівних осіб були окремі рішення ВУЦВК, в яких йшлося про "неможливість втручання адміністративних органів в діяльність судових установ", зокрема, від таких дій застерігала однойменна постанова ВУЦВК від 22 червня 1921 р. Однак ця та інші постанови ухвалювалися вищими державними та партійними інстанціями не для того, щоб впровадити в життя принцип загальної рівності та відповідальності перед законом, а лише для заспокоєння громадської думки.

У циркулярному листі від 19 червня 1920 р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор просив силові органи не принижувати гідність членів партії, навіть коли щодо них доводиться вживати надзвичайних заходів впливу: не конвоювати їх у наручниках, не тримати в ув'язненні у відділках міліції, а конвоювати "по-людськи" і утримувати "у відповідному приміщенні ЧК"²³⁰.

Вище керівництво постійно нагадувало про принцип вищості партійного суду. Зокрема, у циркулярному листі ЦК РКП(б) від 9 січня 1923 р. за підписом В. Куйбишева зазначалося: "...Факт привлечения наших ответственных т.т. к суду и фигурирование их на скамье подсудимых не могло не переживаться ими чрезвычайно тяжело и с этой точки зрения находилось в противоречии с принципом экономии людей и сил... Чтобы избежать повторения этих нежелательных явлений в будущем, ЦК предлагает организовать при всех Губкомах временные комиссии... возложив на эти комиссии обязанности заслушивать доклады Губпрокуроров по существу дел, возбуждаемых против всех ответственных коммунистов, особенно хозяйственников. Заключение этих комиссий обязательной силы для судебных органов не имеют, но все прокуроры должны со всем вниманием относиться к сообщаемым на заседании комиссии сведениям о положении той или иной отрасли промышленности к данным о личности того или иного работника, учитывая сообщаемый материал для наиболее правильного и целесообразного подхода к делу при дальнейшем направлении"²³¹.

На місцях заповзято відстоювали таку становість радянського судівництва. Наприклад, коли органи внутрішніх справ здійснили обшук у голови одного з донецьких кооперативних структур — "старого члена партии и ответственного продработника", то бюро партосередка Опродкомарма Донбасу звернулося з протестом "против таких мер, предпринятых без санкции партийных органов"²³².

Шанси уникнути справедливого суду за несправедні вчинки суттєво зростали у випадку наявності великого стажу перебування у лавах більшовицької партії. Цією обставиною та можливістю доступу до різноманітних пільг пояснюється запекла "боротьба" за збільшення партійного стажу, що її вели не тільки "правовірні" більшовики, але й їх колишні опоненти, що

вступили до лав правлячої партії. Ті з "колишніх", що перейшли до більшовицького табору, не просто активно включалися в роботу, щоб завоювати довіру і змити своє "ганебне" минуле, але й у будь-який спосіб намагалися збільшити свій стаж перебування в лавах більшовицької партії. Характерним прикладом, що підтверджує сказане, є рішення оргбюро ЦК КП(б)У від 7 вересня 1920 р., згідно з яким колишнім боротьбистам, що вступили до лав РКП(б), зараховувався партійний стаж від часу утворення партії боротьбистів. Їх, зокрема, було прирівняно в усіх правах, що їх надавав партійний стаж, до "старих членів партії комуністів"²³³.

Отже, один лише перелік преференцій, що їх отримали представники номенклатурної касти перед іншими членами радянського суспільства, засвідчує, що разом з формуванням тоталітарного режиму в СРСР відбулося становлення цілісної системи як законодавчо закріплених, так і прихованих пільг та привілеїв номенклатури. Увірувавши в те, що цими пільгами вони користуються на законних підставах, більшовицькі функціонери поступово набули рис того класу, на зміну якому вони прийшли у жовтні 1917 р. Слово "совбур" — радянський буржуа — по відношенню до привілейованого сановника дуже рано й практично одночасно увійшло до словника і рядового комуніста, і пересічного громадянина країни Рад.

Про привілейований статус номенклатури в радянському суспільстві, як про доконаний факт, колишній голова РНК УСРР Х. Раковський в 1928 р. писав: "У пролетарській державі, де капіталістичне накопичення не дозволено членам правлячої партії, диференціація була спочатку функціональною, а потім перетворилася на соціальну", тобто, "соціальне становище комуніста, який має у своєму розпорядженні автомобіль, гарну квартиру, регулярну відпустку і отримує партмаксимум, відрізняється від становища комуніста, який працює на вугільних шахтах і одержує від 50 до 60 руб. на місяць"²³⁴. Ще більшою була прірва між життєвим рівнем номенклатурника і рядового громадянина.

Природно, що безконтрольність і особливий статус носіїв нової влади породжували зловживання службовим становищем представників правлячої верхівки. Стрімке перетворення учорашніх підпільників, борців зі старим режимом на когорту відповідальних працівників з особливим статусом і привілеями викликало серйозну кризу у стані правлячої партії. Особливо гостро вона проявилася восени 1920 р. під час дискусії про профспілки, коли опозиція в РКП(б) відкрито заявила про існування проблеми у стосунках партійних "верхів" і "низів".

Головною причиною кризи в партії опозиція називала невідповідність нового статусу державної партії її програмним засадам, оскільки проголосивши себе партією пролетаріату, РКП(б), а точніше її верхівка, вже в

роки громадянської війни перетворилася, на їх погляд, на касту привілейованих членів суспільства. В ситуації, що склалася, опозиція в РКП(б) пропонувала позбавити будь-яких привілеїв партійне керівництво.

На ІХ конференції РКП(б) (вересень 1920 р.) вже не тільки опозиція, але й деякі делегати з когорти професійних революціонерів говорили про розтлінний вплив привілеїв на внутрішньопартійне життя. "Нам потрібно домогтися того, — заявляв О. Риков, — щоб кожен комуніст знав, що ми також в тому ж суді відповідаємо за свої зловживання, навіть більше, ніж спеці. Якщо кожен з наркомів ..., членів ВЦВК знатиме, що також підсудний загальним судам і також може бути посаджений в концентраційний табір ..., то ця хвороба буде зжита на тривалий час"²³⁵. Особливо гострій критиці таке становище в партії піддали представники опозиції Т. Сапронов, Є. Ігнатов та ін. Саме їхні виступи змусили делегатів конференції ухвалити рішення про створення спеціальної комісії з п'яти осіб, що мала виробити практичні заходи для усунення нерівності між "спецами" і відповідальними працівниками, з одного боку, і трудящою масою, з іншого²³⁶. Створювалася також Контрольна комісія, яка "повинна мати право приймати усілякі скарги і розглядати їх, погоджуючи з ЦК"²³⁷. Попри ці рішення, привілеї ліквідовано так і не було, а спеціальну комісію незабаром розпустили.

ХІ з'їзд РКП(б) в 1922 р. висунув вже більш скромне завдання — покласти край великій різниці в оплаті праці різних груп комуністів, тобто, у даному випадку, малозабезпечена категорія партійців хотіла наблизитись за рівнем свого добробуту до номенклатурної касты, але остання, відгородивши себе від суспільства, навіть у своєму середовищі створила ієрархію чинів та соціальних бар'єрів.

Про те, що створення системи напівприхованих привілеїв номенклатури час від часу викликало незадоволення рядових партійців, свідчить також циркуляр ЦК і ЦКК РКП(б) "Про боротьбу з надмірним споживанням і зі злочинним використанням службового становища членами партії" за № 58 від 19 жовтня 1923 р. Поява циркуляра була викликана різницею невідповідністю в доходах номенклатури і рядових партійців та робітників промислових підприємств, підтвердженням чому є лист секретаря Полтавського губкому КП(б)У Б. Магідова генсеку Й. Сталіну від 10 листопада 1923 р. В ньому Магідов писав, що в той час, коли максимальна платня "рядового члена партії, що працює біля верстата" складала 25–30 зол. руб., члени союзного ЦВК і ВУЦВК у вересні отримали платню розміром в 100, а в жовтні — 150 зол. руб. А ще, зазначав лідер полтавських комуністів, тільки у вигляді так званих партійних внесків він, як секретар губкому сплачував 40 зол. руб.: 35 — в комісію з поліпшення побуту комуністів і п'ять — як членський

партвнесок, що є свідченням великої різниці в оплаті праці керівного функціонера і рядового партійця чи робітника. Виходячи з цього, Магідов робив висновок, що необхідно "...нам самим, керівникам мас, бути трішечки скромнішими — слугувати прикладом і зразком. А цього насправді немає"²³⁸.

У руслі викладених ідей та настроїв слід сприймати й пропозицію скасувати партмаксимум та пайки і збільшити зарплату апаратникам, поставивши її розмір в залежність від ефективності керівництва економікою, висловлену у 1924 р. народним комісаром фінансів РСФРР Г. Сокольниковим. Генсек оцінив пропозицію наркомфіна і ... збільшив розмір партмаксимуму для комуністів, які працювали в галузі економіки до 360 руб.²³⁹

Така ж доля спіткала й інші рішення та циркуляри вищих партійних інстанцій, спрямовані на ліквідацію окремих привілеїв номенклатури. Власне, це був закономірний результат, адже досягнувши повної єдності партії і держави і перетворивши останню на свою приватну власність, більшовики отримали можливість роздавати цю власність своїм членам під виглядом державних служб, посад та привілеїв з тим, щоб зацікавити їх матеріально у зміцненні свого режиму.

4. Контроль за номенклатурою

Від самого початку більшовізації України було ясно, що партійна демократія веде до анархії.

У бюлетені новин для членів ЦК і губкомів від 27 липня 1920 р. змальовується драматична ситуація в Одеській губернії: "Отъезд ряда ответственных работников сильно ослабил организацию. Значительная часть работников проявляет упадок энергии, усталость. Предпринятая губбюро мобилизация 200 товарищей по наряду ЦК окончательно обескровила организацию... На местах существует антагонизм между местными работниками и "назначенцами". Ввиду того, что многие работники в уездах слишком засиделись на своих местах и обросли связями, губбюро предприняло общую переброску работников в губернии. Во всех уездах теперь назначены новые ревкомы и новые зав. отделами. Организации встряхнулись, и советская работа оживилась.... Перемещение засидевшихся работников встречает сильную оппозицию среди шкурнических и махновских элементов. Процесс оздоровления можно провести успешно только при условии присылки свежих, честных и здоровых работников..."²⁴⁰. Бюлетень від 2 вересня 1920 р. покращення не показує: "Непрерывные мобилизации на продработу и на фронт истощили организацию. Наблюдающийся приток в Одессу членов партии

не может смягчить нужды в работниках. Большинство прибывает в Одессу в отпуск по болезни и не регистрируется... Переброска проводилась широко вплоть до сельских комячеек и исполкомов"²⁴¹. Бюлетень від 9 вересня 1920 р. малює схожу картину, яка склалася в Бердянську: "...В организации замечается сейчас партийное расслоение на верхи и низы. Низы во главе с председателем паркома тов. Максимовым ведут поход против верхов, обвиняя последних в преступлениях по должности. По постановлению Губкома тов. Максимов отозван из Бердянска. Губком послал в Бердянск члена губкома тов. Куропатенко, дав ему полномочия производить отзывы и перемещения работников"²⁴².

Утримати свавільну масу "революціонерів" під контролем можна було тільки надзвичайними заходами. Для наведення елементарного порядку застосовувалися розпуск цілих організацій, виключення з партії, чистки, переміщення. Був запроваджений партійний суд, здійснювалися арешти, ув'язнення і покарання.

Світовий досвід показує, що будь-які пільги та привілеї, якими користується бюрократичний прошарок суспільства, неминуче породжують численні зловживання. Не став винятком управлінський апарат, створений більшовиками. Масштаби зловживання номенклатури не співставні з тими, що притаманні неономенклатурі пострадянського періоду історії, передусім тому, що більшовицький політичний режим створив систему подвійного контролю за носіями влади в СРСР: їхнє повсякденне життя перебувало під пильним наглядом партійних структур і силових органів.

В історичній науковій та публіцистичній літературі ще з радянських часів усталився стереотип, що органи державної безпеки "недрімаючим оком" здійснювали нагляд за усіма сферами життєдіяльності суспільства, в тому числі й за компартійно — державними структурами та їх працівниками. Однак дослідники лише побіжно згадували про те, у який спосіб здійснювався контроль силовими структурами над представниками вищої ланки номенклатури і керівниками усіх рівнів на місцях та до яких наслідків він призвів.

З історії відомо, що вже в період громадянської війни Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (рос. абревіатура — ВЧК) здійснювала негласний контроль за керівними кадрами (в першу чергу — господарськими) і найбільш гучні справи про спекуляцію та посадові злочини передавала на розгляд Особливого революційного трибуналу. Останній був створений при ВЧК декретом Раднаркому РСФРР від 21 жовтня 1919 р. Як зазначалося у декреті, Особливий ревтрибунал "...у своїх судженнях керується виключно інтересами революції і не зв'язаний будь-якими формами судочинства"²⁴³.

Отримання надзвичайними органами державної безпеки таких широких і важкодоступних для контролю (з боку партійних і радянських установ) повноважень не на жарт занепокоїло не лише функціонерів державної партії, але й рядових комуністів. Захистити від чекістського свавілля членів партії покликаний був циркуляр ЦК РКП(б) "Про подвійну відповідальність комуністів", видрукуваний 18 серпня 1920 р. на шпальтах видання "Известия ЦК РКП". В ньому, зокрема, наголошувалося, що за вчинений злочин комуніст передовсім несе відповідальність перед партією і лише потім — у судовому порядку²⁴⁴.

Органами, що вели досудовий розгляд справ підозрюваних у скоєнні злочинів комуністів, стали контрольні комісії більшовицької партії. Створила контрольні комісії і українська філія РКП(б) — КП(б)У. Загальне керівництво ними було покладене на Центральну контрольну комісію КП(б)У (ЦКК) КП(б)У, утворену 26 листопада 1920 р.

ЦКК, що створювалася для охорони партійної єдності і розгляду скарг членів партії, одразу ж заявила про себе, як про конкурента Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. абревіатура — ВУЧК) у справі контролю за представниками номенклатурної касти. Підставою вважати так слугувало те, що до складу ЦКК було введено кількох колишніх чекістів, а очолив ЦКК КП(б)У колишній голова Харківської губернської надзвичайної комісії (губчека) і Харківського губернського революційного трибуналу (губревтрибуналу), член більшовицької партії з 1905 р., в минулому робітник харківського заводу "ВЕК" Сильвестр Покко.

Рішучість, з якою взявся до справи голова ЦКК, серйозно занепокоїла передовсім керівників таких структур, як Верховний ревтрибунал і ВУЧК, що мали не лише особливий статус у системі влади, але й виконували функцію вищих контролюючих інстанцій. Однак, незважаючи на існування циркуляра ЦК РКП(б) "Про подвійну відповідальність комуністів", органи ЧК, особливі відділи, трибунали, народні суди та інші структури, наділені судово-слідчими функціями і правом порушувати в судовому порядку кримінальні справи проти комуністів, певний час ігнорували документ, що спричинилося до виникнення тертя з партійними органами.

Розрядити ситуацію мав таємний циркуляр ЦК РКП(б) від 7 травня 1921 р. за підписом секретаря ЦК В. Молотова, що містив конкретні вказівки стосовно того, як мають діяти судово-слідчі органи при порушенні справ щодо комуністів. Зокрема, циркуляр встановлював, що протягом 24 годин судово-слідчі органи мали поінформувати відповідний партійний комітет про порушення кримінальної справи щодо члена цієї організації, а у разі арешту члена партії до губкому партії у той же термін мала надійти відповідна інформація.

Крім того, судово-слідчі органи на прохання місцевих партійних комітетів повинні були надати інформацію про характер справи і можливість ознайомлення з нею, а також "зобов'язані звільняти комуністів, заручившись підтримкою партійного комітету за персональною відповідальністю тих членів РПК (районний партійний комітет. — *Авт.*), кого на це уповноважує комітет"²⁴⁵.

Здавалося б, що цей документ має покласти кінець міжвідомчій конкуренції ЦКК і органів ВЧК, однак в УСРР вона переросла, по суті, в конфлікт, який посилювався жорсткою позицією С. Покко щодо правопорушників з чекістського середовища. Ситуація, що склалася, стала предметом окремої розмови на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в липні 1921 р. Безпосереднім приводом до розгляду питання стала скарга голови ВУЧК В. Манцева в ЦК КП(б)У про упереджене ставлення ЦКК до партійців — працівників ЧК, засуджених за "різке порушення комуністичної і пролетарської моралі"²⁴⁶.

Намагаючись захистити своїх підлеглих, керівник ВУЧК "застерігав", що у разі, коли постанова ЦКК буде "приведена до виконання і вказаних тт. доведеться зняти з адміністративних посад", услід за цим наступить "занепад роботи в ЧК"²⁴⁷. У листі до ЦК КП(б)У Манцев у відкритій формі зажадав від вищої партійної установи вплинути на ЦКК, лінія поведінки якої щодо ВУЧК, суперечила, на його думку, лінії ЦК КП(б)У²⁴⁸.

Останньою краплею, що перепополнила чашу терпіння Манцева стала, ймовірно, газетна стаття "Залізною мітлою", у якій йшлося про виключення з партії голови Волинської губчека Потапова за зловживання "своїми привілеями і становищем"²⁴⁹. Потапов, — писав автор статті, "докерувався" до того, що піддавав арештам тих своїх підлеглих, які не бажали виконувати "доручення особистого характеру"²⁵⁰. Саме таких "потапових" (а серед особового складу органів ВУЧК їх було чимало, на що вказував, зокрема й В. Ленін), прикриваючись особливим статусом надзвичайності, яким каральні органи користувалися практично з перших днів більшовицького правління, захищав В. Манцев від санкцій з боку ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР.

У своєму прагненні допомогти своїм підлеглим він був послідовним і щирим, адже при цьому він керувався наказом по Центральному управлінню надзвичайними комісіями України (рос. скорочення — ЦУПЧРЕЗКОМ) при Уряді УСРР (так у період з 17 березня 1920 р. до початку березня 1921 р. називалась ВУЧК) № 11 від 4 березня 1921 р., один з пунктів якого зазначав: "Вважаючи, що Чека є бойовим органом диктатури пролетаріату, особливо важливим в умовах загострення громадянської війни, що громадянська війна потребує швидкої й нещадної розправи з ворогами Радянської влади, Робітничо-селянська інспекція у

своєму нагляді над можливими злочинами окремих агентів Чека повинна особливо стерегтися того, щоб не зробитись опорою невдоволеного міщанства..."²⁵¹.

Оскільки ухвалу будь-якого рішення, а тим більше керівної директиви, ВУЧК погоджувала з Москвою, Манцев, що був переконаний у своїй правоті і, відповідно, в неправильності дій свого недавнього підлеглого Покко, поскаржився Ф. Дзержинському. Надвпливовий шеф Лубянки відреагував миттєво, про що свідчить фактичне засудження з боку ЦК КП(б)У тактики поведінки ЦКК "щодо надзвичайних органів", що пролунало з вуст виконувача обов'язки секретаря ЦК КП(б)У Ф. Кона²⁵².

Про те, що ЦКК була "поставлена на місце", свідчить розгляд справи колишнього голови Верховного революційного трибуналу УСРР, згодом голови Херсонської губчека, члена РСДРП(б) з 1907 р. О. Аросєва, проти якого ЦКК КП(б)У 11 лютого 1922 р. висунув 14 пунктів звинувачень, з-поміж яких: самоуправство, перевищення влади та зловживання нею в особистих корисливих цілях, безпідставні самочинні арешти за одноосібними постановами, використання апарату губчека для розправи з підлеглими та використання підлеглих для виконання особистих доручень, невиконання партійних обов'язків, зухвала заява губернській контрольній комісії і таке інше²⁵³. Попри більш ніж серйозні звинувачення, ЦКК КП(б)У "врахувавши колишні заслуги старого партійця", залишила його не лише в партії, але й у складі номенклатури, про що свідчать факти з його подальшої біографії: з 1924 р. О. Аросєв перебував на відповідальній дипломатичній та державній службі.

Заради справедливості слід зазначити, що підхід до подібних явищ з боку вищого партійно-державного керівництва був диференційованим, бо, скажімо, колишній голова Запорізької губчека Рудаков за аналогічні вчинку Аросєва дії був таки виключений з партії, попри те, що ЦКК КП(б)У провадження справи щодо нього припинила²⁵⁴.

Починаючи з 1923 р., коли ВУЧК була реорганізована в Державне політичне управління (рос. абревіатура — ГПУ) УСРР, його керівник В. Балицький обійняв ще й посаду наркома внутрішніх справ, а ЦКК КП(б)У була об'єднана з НК РСІ УСРР, обидві об'єднані структури працювали вже узгоджено, доповнюючи одна одну. З цього часу вони стають надійною опорою генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталіна у боротьбі за владу, що розгорнулася в Кремлі після відходу від справ В. Леніна. Тобто і ЦКК–НК РСІ, і ГПУ–НКВД були втягнуті у внутрішньопартійну політичну боротьбу.

Щоб витіснити з керівного ядра партії так звану "стару гвардію" і замінити її своїми висуванцями, Сталін залучив на свій бік вищих посадовців ВЧК–ГПУ на чолі із своїм давнім соратником Ф. Дзержинським,

які володіли різною, у тому числі й компрометуючого характеру, інформацією про всіх більш-менш впливових діячів партії та Радянської держави.

У цьому Сталін не був оригінальним, адже подібну специфічну інформацію свого часу нерідко використовував В. Ленін для зміцнення більшовицької диктатури. Зокрема, в Україні вона була застосована у 1920 р., коли за допомогою органів ЧК правлячим режимом було здійснено "лагідне знищення" Української комуністичної партії (боротьбистів).

Конфіденційну інформацію про своїх опонентів, що її генсек отримував від чекістського керівництва, він використовував для їхньої дискредитації. Внаслідок цього, вже 1925 р. лідерство Сталіна в компартії та державі стало беззаперечним, а переважну більшість керівної верхівки складала чиновники — його висуванці, які були зацікавлені в призначеннях, підвищеннях, пільгах та привілеях, тобто під політичним реалізмом розуміли турботу насамперед про власні інтереси. Так само вміло Й. Сталін використав для зміцнення своєї влади ще один ленінський винахід — генеральні чистки партії. Від часу проведення першої генеральної чистки партії 1921 р. до складу спеціальної контрольної комісії неодмінно делегувалися член ЦКК і представник ВЧК — ГПУ.

Але якщо представництво ЦКК у складі комісії впливало з її прямого призначення та було логічним продовженням її функціональних обов'язків, то наявність серед її членів відповідального працівника — чекіста була викликана не лише особливим статусом силових структур у більшовицькій системі влади, але й їх прагненням закріпити за собою право втручатися в усі сфери суспільного життя. Усією своєю попередньою діяльністю ВЧК зарекомендувала себе не лише структурою, що боролася з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами, але й органом, що виконував специфічну функцію боротьби з політичними опонентами державної партії. Використання більшовицькою партією органів ВЧК для встановлення паралельного контролю над суспільством ставило чекістів у цілком особливе, незалежне становище щодо місцевих, у тому числі й республіканських, органів влади. Це давало змогу московському партійному центру мати ще один важіль впливу на регіони.

Відомо, що ще за життя В. Леніна Й. Сталін шляхом кадрових переміщень забезпечив собі підтримку з боку силових та контролюючих структур. Тому, коли восени 1923 р. Л. Троцький звинуватив Й. Сталіна та його прибічників в узурпації влади та бюрократизації партії, генсек відреагував на ці закиди своєрідно, розпочавши "нешадну" боротьбу із

зловживаннями у вищих ешелонах влади, використовуючи інформацію про негідні вчинки номенклатурних працівників, своєчасно надану органами ГПУ.

Кампанія боротьби із зловживаннями номенклатури, для керівництва якою ЦКК РКП(б) у вересні 1923 р. ініціювала створення при своїй партійній колегії особливої комісії на чолі з відомим чекістом Я. Петерсом, мала вибіркового характеру і була використана передовсім для відсторонення від влади опонентів сталінському курсу. "Комісія Петерса", яка фактично так і не приступила до виконання своїх обов'язків у зв'язку з тим, що її функції були передані партколегії ЦКК РКП(б), мала широке коло завдань, виконання яких мало сприяти поверненню моральної довіри до нової влади та приведенню її у певну відповідність до декларованих принципів. Наведемо перелік цих завдань, оскільки саме він дає змогу оцінити масштаби зловживань у середовищі нової "еліти" на шостому році існування радянської влади.

Отже, головними завданнями комісії були: "боротьба із зловживаннями посадових осіб при виконанні службових обов'язків, з придбанням у приватну власність автомобілів, колясок та коней, з надмірною розкішшю при обладнанні власних квартир та службових приміщень за державний кошт; ... з особами, які грають на тоталізаторі, в карти, лото; ... з тими, що допускають надмірні витрати на ресторани, кафе і т. ін. з державної кишені; ... з використанням службового персоналу" та "... службових відряджень в особистих цілях ..." ²⁵⁵.

Особливе занепокоєння ЦК РКП(б) викликало те, що вища номенклатура, згідно з інформацією ГПУ, поступово набула звичок справжнього пануючого класу, що проявилось у використанні службового транспорту в корисливих цілях, придбанні за державний кошт розкішних автомобілів, карет і коней, використанні для поїздок на курорти протекційних вагонів і т.ін.

Окремі члени партії, як зазначалося у циркулярі ЦКК РКП(б) по боротьбі із зловживаннями від 11 листопада 1923 р., мали навіть "власні конюшні з біговими кіньми і грали на перегонах" ²⁵⁶. Документ зазначав, що тільки протягом 1923 р. на закупівлю для відповідальних працівників 700 службових автомобілів за кордоном було витрачено 1 млн. 842 тис. руб. золотом, а середньодобова вартість утримання цих автомобілів складала 30 золотих карбованців ²⁵⁷.

В заключній частині наведеного циркуляра, прийнятого під тиском партійних "низів", йшлося також про необхідність ліквідації великої різниці в оплаті праці між ними і вищою ланкою партійно-державного керівництва. Це положення документа стало своєрідною реакцією на численні скарги рядових комуністів щодо фактів безпідставних виплат

апаратникам премій, натуральних видач (особливо часто практикували таке наркомати фінансів і продовольства), великих розмірів матеріальної допомоги, що виплачувалась усім членам сім'ї номенклатурника тощо. Необхідний рівень життя відповідальних працівників, підсумовував циркуляр, "має забезпечуватися більш високою зарплатнею і підлягати відповідній бухгалтерській перевірці"²⁵⁸.

ЦК КП(б)У у 1923 р. також створив комісію по боротьбі із зловживаннями керівних кадрів на чолі з секретарем ВУЦВК В. Єрмощенком, що працювала до грудня 1924 р. й була ліквідована згідно з рішенням оргбюро ЦК КП(б)У²⁵⁹.

Незважаючи на вибірковий характер боротьби із зловживаннями високих посадовців, спільна боротьба силових та контролюючих структур нерідко мала своїм наслідком розкриття гучних справ на кшталт "краснощоківщини", "херсонщини" і т. ін. Поява таких справ не дивує, адже недемократичні умови діяльності верхівки суспільства сприяли зловживанню владою, що подекуди виявлялося у своєрідній формі — створенні місцевих мікрокультів. Про деякі з них, за погодженням з вищими партійними органами, повідомляла тодішня преса. Зокрема, у 1925 р. газети рясніли повідомленнями про те, як ЦК КП(б)У, за сприяння органів ГПУ УСРР, викрив протизаконні дії керівної верхівки Херсонського округу й ініціював показовий суд над її представниками.

Найтипівішими рисами так званої "херсонщини", як зазначалося в постанові ЦК КП(б)У, стали беззаконня, адміністративні утиски, хабарництво, казнокрадство, розкрадання народного майна, пияцтво тощо²⁶⁰. До суду у цій справі притягнуто 266 посадовців середньої та нижчої ланки номенклатури, в тому числі чотирьох голів райвиконкомів, голову районного комітету незаможних селян (комнезаму), 27 начальників і співробітників міліції, 68 голів сільських рад, 15 голів сільських комнезамів, п'ятьох народних суддів і слідчих, трьох секретарів партійних і комсомольських осередків і т. ін.

Згідно зі статтею 105 (зловживання владою) Кримінального кодексу УСРР було засуджено 70 осіб, за статтею 106 (перевищення влади) — 31, за статтею 113 (розтрати і привласнення) — 130, за статтею 114 (хабарництво) — 31 особа²⁶¹. За подібним сценарієм у 1927 р. пройшов судовий процес за фактами зловживань і перевищення влади очільниками Шепетівської окружної партійної організації²⁶².

Подібні факти зловживань на місцях викривалися ЦКК регулярно, а тому вимагали кардинальних змін у формуванні владних структур. Однак система добору та розстановки керівних кадрів залишалася традиційною, а викриття і засудження таких явищ, як "херсонщина", мало скоріше пропагандистське значення, оскільки боротьба із зловживаннями поса-

довців була однією з умов існування створюваної тоталітарної системи. Показові судові процеси над тими, хто підозрювався у зловживанні владою, мали, зазвичай, політичне забарвлення. Вони використовувалися вищими владними структурами для посилення свого авторитету і переконання широких трудящих мас у відданості існуючої влади ідеям справедливості.

Між тим, партколегія ЦКК КП(б)У пильнувала не лише за діями і вчинками представників партійно-державної номенклатури всередині країни, а й за поведінкою відповідальних працівників дипломатичного відомства УСРР за кордоном. Пильність партслідчого ЦК КП(б)У Мухіна коштувала, зокрема, членства в правлячій партії, а відтак і кар'єри номенклатурника вищої ланки, торговельному представнику УСРР у Німеччині П. Жигалку, якого було звинувачено у придбанні для особистого користування за рахунок торговельного представництва книг на суму 500 руб., численних відрядженнях в особистих цілях та інших "тріхах", у тому числі й у "небажанні скомунізувати апарат торгпредства". Виключено Жигалка з лав більшовицької партії як "елемент, що розклався", за "безгосподарність, некомуністичну поведінку", а також за приховування інформації про те, що він в минулому притягувався до партійної відповідальності²⁶³.

Принагідно зауважимо, що подекуди скоординовані дії ЦКК–РСІ і органів ГПУ приносили вагомий результат, особливо коли йшлося про боротьбу з корупцією у вищих ешелонах влади. Так, наприклад, саме інформація голови ГПУ УСРР В. Балицького про факти хабарництва посадовців тресту "Донвугілля" та керівництва Макіївського райкому партії, стала приводом до відсторонення від роботи кількох відповідальних працівників Донецького регіону у 1929 р.²⁶⁴

Ці факти є зайвим підтвердженням того, що органи ВЧК–ГПУ–НКВД, які від початку свого функціонування мали неофіційний статус структури, призначеної для виявлення й ліквідації опозиції небільшовицького походження, за сталінського режиму закріпили за собою право стежити за поведінкою та настроями членів правлячої партії, які, таким чином, підпадали під подвійний контроль — партійних контрольних комісій і радянської таємної політичної поліції. Остання вела активну і цілеспрямовану боротьбу за розширення свого впливу, доводила необхідність і важливість свого існування, працюючи в "тіні" і збираючи через своїх таємних співробітників компрометуючі матеріали, що за слушної нагоди використовувались контролюючими та каральними органами.

У цьому чекісти беззастережно виконували ленінські настанови про те, що аморальність, якщо вона в інтересах партійної справи, може бути моральною. Цю тезу швидко засвоїли і впровадили в життя. Старий

більшовик, член ЦКК ВКП(б) С. Гусєв (Я. Драбкін) в своєму виступі на XIV з'їзді ВКП(б) з цього приводу заявив: "...Ленін нас колись учив, що кожен член партії має бути агентом ЧК, тобто дивитись і доносити... В нас є ЦКК, у нас є ЦК, я думаю, що кожен член партії повинен доносити. Якщо ми від чого-небудь і страждаємо, то це не від доносів, а від того, що не доносять... Можна бути чудовими друзями, але якщо ми починаємо розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати нашу дружбу, але йти далі — доносити"²⁶⁵.

Разом з донесеннями таємних співробітників, що їх органи ВУЧК-ГПУ впровадили до всіх владних структур, широко використовувалися дані анкетних опитувань, введені в практику організаторами з'їздів, конференцій, нарад партійних, радянських, інших органів влади та управління. Згодом анкетні дані стали основним джерелом інформації про номенклатуру, яка накопичувалася і зберігалася в обліково-розподільчому відділі ЦК КП(б)У та його структурних підрозділах. Анкетні методи роботи з кадрами відіграли свою роль під час чисток та їх підготовки.

Неабияк прислужилися зміцненню більшовицької диктатури й керманічі ВУЧК-ГПУ-НКВД республіки. Найпомітнішою з-поміж них є постать Всеволода Балицького, який за час перебування на чолі чекістських органів УСРР в 1923–1937 рр. (з перервою в 1931–1932 рр.) безпосередньо працював з трьома лідерами КП(б)У — Е. Квірінгом, Л. Кагановичем і С. Косіором — і ставав у нагоді кожному з них, коли потрібно було сфабрикувати "націоналістичний ухил" або не допустити поширення в республіці ідей, "блоків" та "ухилів", опозиційних сталінському курсу. У цих делікатних справах він був незамінним, оскільки мав "компрометуючі матеріали" на "опозиціонерів", на підставі яких згодом виростили політичні справи. Будь-який номенклатурник, який хоч одного разу перебував в тій чи іншій "опозиції" генеральній лінії партії (читай, особисто Й. Сталіну) або ж якимось чином виявив співчуття опозиціонерам, одразу ж потрапляв у поле зору чекістської структури.

Так, наприклад, у 1927 р. Балицький сприяв трансформації "справи" наркома освіти УСРР О. Шумського, невдоволеного місцем українських кадрів в ієрархії КП(б)У, в цілий "націоналістичний ухил". Він же, оперуючи на X з'їзді КП(б)У міфічними даними про "українську опозицію", спровокував розправу над тими, хто підтримав свого часу троцькістсько-зінов'євську опозицію.

Тоді ж, у 1927 р., Одеський окружний відділ ГПУ УСРР вів безперервний нагляд за такими відомими українськими "троцькістами", як І. Ніколаєнко, М. Голубенко та іншими опозиціонерами — авторами відомої "заяви 84-х", які приїздили до Одеси для агітації опозиційної платформи²⁶⁶. У січні 1935 р. нарком внутрішніх справ УСРР В. Балиць-

кий став організатором складання списків виключених з партії у 1926–1928 рр. "за належність до троцькістів і троцькістсько-зінов'євського блоку"²⁶⁷.

Наведені вище факти підтверджують висновок багатьох дослідників радянської історії міжвоєнного періоду: компартійно-радянська номенклатура перебувала під подвійним контролем — партійних органів і чекістських структур.

Якщо вести мову про статки номенклатури та їх повсякденне життя у 1920-ті рр., то дозволити собі розкішне життя могли, на думку автора книги "Советские портреты" С. Дмитрієвського, лише окремі представники кремлівського більшовицького керівництва, зокрема, такі "більшовики-аристократи", як Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв. У цілому, життя вищої ланки більшовицької номенклатури було далеким від життя колишньої російської аристократії і західної еліти. Пояснювалося це не лише загальним низьким рівнем культури представників номенклатури, але й системою цінностей соціалізму, якої вони мали дотримуватись. А ще добробут і стиль життя номенклатури значною мірою залежав від рівня економічного розвитку суспільства і типу пануючої в ньому економіки. Тому найбільшим привілеєм номенклатури — керівної верстви радянського суспільства — було саме життя.

¹ Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України. — Ч. III: 1917–2003. — Х., 2004. — С. 145; Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 6; 1929. — № 12. — С. 12.

² Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. П–1. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 14.

³ ДАДО. — Ф. П–1. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 5.

⁴ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф. П–1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 11.

⁵ ДАЗО. — Ф. П–1. — Оп. 1 а. — Спр. 9. — Арк. 6–21.

⁶ ДАЗО. — Ф. П–1. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 25; Спр. 69. — Арк. 80, 82, 95, 131.

⁷ ДАЗО. — Ф. П–47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 9.

⁸ ДАЗО. — Ф. П–47. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 3.

⁹ ДАЗО. — Ф. П–1. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 33.

¹⁰ ДАЗО. — Ф. П–1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 8.

¹¹ ДАДО. — Ф. П–1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 10.

¹² ДАЗО. — Ф. П–47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 17.

-
- ¹³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 81.
- ¹⁴ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26.
- ¹⁵ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 349. — Арк. 5.
- ¹⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 99зв.
- ¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 230.
- ¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1373. — Арк. 31.
- ¹⁹ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1373. — С. 68–89.
- ²⁰ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1659. — Арк. 17. — 32.
- ²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1373. — Арк. 66.
- ²² Отчёт Центрального комитета коммунистической партии (большевиков) Украины и его отделов за период с VI по VII-ую партконференции (декабрь 1921 г. — март 1923 г.). — Х.: Изд. ЦК КП(б)У, 1923. — С. 47.
- ²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1373. — Арк. 68–69.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1373. — Арк. 68–69.
- ²⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 391.
- ²⁶ Там само. — Спр. 42. — Арк. 143.
- ²⁷ Там само. — Арк. 147.
- ²⁸ XI съезд Российской Коммунистической партии (большевиков). — Москва, 1922. — Бюллетень № 6. — С. 26.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1373. — Арк. 17–32.
- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 59. — Арк. 149.
- ³¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2440. — Арк. 13.
- ³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2440. — Арк. 13.
- ³³ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 1–272.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2717. — Арк. 65–67.
- ³⁵ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 215.
- ³⁶ Там само. — Спр. 980. — Арк. 316.
- ³⁷ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.
- ³⁸ ДАЗО. — Ф. П-6638. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 48.
- ³⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 112.
- ⁴⁰ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 14.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 82. — Арк. 3.
- ⁴² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1015. — Арк. 2.

-
- ⁴³ Там само. — Спр. 600. — Арк. 92.
- ⁴⁴ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 23.
- ⁴⁵ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 294.
- ⁴⁶ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 68а. — Арк. 4.
- ⁴⁷ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 108. — Арк. 24.
- ⁴⁸ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 210. — Арк. 324.
- ⁴⁹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 49.
- ⁵⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 45.
- ⁵¹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 38.
- ⁵² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1073. — Арк. 48.
- ⁵³ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 15.
- ⁵⁴ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 25.
- ⁵⁵ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 4.
- ⁵⁶ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 37.
- ⁵⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 6. — Арк. 25.
- ⁵⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 82.
- ⁵⁹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 25.
- ⁶⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 125.
- ⁶¹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 73.
- ⁶² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 2, 5, 6.
- ⁶³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 39.
- ⁶⁴ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 75.
- ⁶⁵ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 1-2. — С. 38.
- ⁶⁶ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 9. — С. 13.
- ⁶⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 1. — Арк. 5, 8, 30.
- ⁶⁸ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 5.
- ⁶⁹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 231.
- ⁷⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 11.
- ⁷¹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 600. — Арк. 187.
- ⁷² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 893. — Арк. 35.
- ⁷³ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 2.
- ⁷⁴ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1350. — Арк. 203.

-
- ⁷⁵ ДАЗО. — Ф. П-6638. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 12.
- ⁷⁶ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1832. — Арк. 8.
- ⁷⁷ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 108.
- ⁷⁸ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 17.
- ⁷⁹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3.
- ⁸⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1415. — Арк. 211, 214, 263, 269.
- ⁸¹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 11.
- ⁸² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 52.
- ⁸³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 99.
- ⁸⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 111.
- ⁸⁵ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 26.
- ⁸⁶ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 171. — Арк. 1.
- ⁸⁷ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 105.
- ⁸⁸ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 6.
- ⁸⁹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 28.
- ⁹⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 1. — Арк. 30.
- ⁹¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 26.
- ⁹² ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 44.
- ⁹³ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 62.
- ⁹⁴ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 119.
- ⁹⁵ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1015. — Арк. 46.
- ⁹⁶ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 6.
- ⁹⁷ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 1.
- ⁹⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 32.
- ⁹⁹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 12.
- ¹⁰⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 980. — Арк. 117.
- ¹⁰¹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 980. — Арк. 117.
- ¹⁰² ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 3.
- ¹⁰³ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 60.
- ¹⁰⁴ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 9.
- ¹⁰⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 17.
- ¹⁰⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1 а. — Спр. 1. — Арк. 26.

¹⁰⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 82.

¹⁰⁸ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.

¹⁰⁹ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 9. — С. 13.

¹¹⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 41.

¹¹¹ Див., наприклад: Дорошко М. С. Становлення системи номенклатурних привілеїв у радянській Україні в 20-ті роки// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К.: Інститут історії України, 1998. — Випуск 4. — С. 154–170; Його ж. Контроль за діяльністю партійно-державної номенклатури УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття// Історична пам'ять: Наук. зб.: Полтава, 2004. — № 1. — С. 72–81; Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве// Вопросы истории. — 1992. — № 2–3. — С. 45–61; Осокина Е. За фасадом "сталинского изобилия": распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941 гг. — М., 1999 та ін.

¹¹² Ленін В. І. Про оклади вищим службовцям і чиновникам. Проект постанови РНК// Повне збір. творів. — Т. 35. — К., 1973. — С. 101.

¹¹³ Ленін В. І. Про норму оплати вищих службових осіб. Проект постанови РНК// Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 209.

¹¹⁴ Ленін В. І. Записка Ф. Е Дзержинському з проектом декрету про боротьбу з контрреволюціонерами і саботажниками// Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 150.

¹¹⁵ Ленін В. І. Держава і революція// Повне збір. творів. — Т. 33. — С. 89.

¹¹⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 9. — Арк. 108.

¹¹⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 7. — Арк. 8.

¹¹⁸ Сироткин В. Г. Вехи отечественной истории: Очерки и публицистика. — Москва, 1991. — С. 176.

¹¹⁹ Тариф ответственных работников в профсоюзных, экономических, советских и партийных организациях: Постановление ВЦСПС// Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства РСФСР (далі — СУ РСФСР). — Москва, 1921. — № 53. — Ст. 326. — С. 421–422.

¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 40. — Арк. 2, 89.

¹²¹ Там само. — Спр. 37. — Арк. 130.

¹²² Данилова Е. Н. Действующее законодательство о труде. — Москва, 1927. — С. 421.

¹²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2207. — Арк. 17.

¹²⁴ Там само. — Спр. 2205. — Арк. 37.

¹²⁵ Об удостоверении для особо ответственных работников: Постановление ВУЦИК и Совнаркома УССР от 30 августа 1921 г.// СУ Украины. — 1921. — № 16. — С. 568–569.

¹²⁶ Постановление Совета Народных Комиссаров о расширении прав городских самоуправлений в продовольственном деле// Декреты Советской власти. — Т. 1. — Москва, 1957. — С. 26.

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 368. — Арк. 7, 39.

-
- ¹²⁸ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1026. — Арк. 28.
- ¹²⁹ Там само. — Арк. 26.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 671. — Арк. 11.
- ¹³¹ Известия. — 1978. — 22 января.
- ¹³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 10. — Арк. 149.
- ¹³³ Там само. — Арк. 204.
- ¹³⁴ Там само. Арк. 178.
- ¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 671. — Арк. 60.
- ¹³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 17. — Арк. 48.
- ¹³⁷ Там само. — Арк. 68.
- ¹³⁸ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 25.
- ¹³⁹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 14.
- ¹⁴⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 55.
- ¹⁴¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 11.
- ¹⁴² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 193.
- ¹⁴³ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 980. — Арк. 91, 92.
- ¹⁴⁴ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1180. — Арк. 16.
- ¹⁴⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 99.
- ¹⁴⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 43а. — Арк. 53.
- ¹⁴⁷ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 118, 122–123, 146.
- ¹⁴⁸ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 42.
- ¹⁴⁹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1356. — Арк. 165.
- ¹⁵⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 92,97.
- ¹⁵¹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 4.
- ¹⁵² ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 3.
- ¹⁵³ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 960. — Арк. 37.
- ¹⁵⁴ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1350. — Арк. 172.
- ¹⁵⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 5. — Арк. 199.
- ¹⁵⁶ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 930. — Арк. 9.
- ¹⁵⁷ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 947. — Арк. 138–139.
- ¹⁵⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 53.
- ¹⁵⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 2. — Арк. 41.

-
- ¹⁶⁰ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 17.
- ¹⁶¹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 930. — Арк. 69,70.
- ¹⁶² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1411. — Арк. 80.
- ¹⁶³ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 8.
- ¹⁶⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 10.
- ¹⁶⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1 а. — Спр. 2. — Арк. 5.
- ¹⁶⁶ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 980. — Арк. 116.
- ¹⁶⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 44.
- ¹⁶⁸ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 7.
- ¹⁶⁹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 8-10.
- ¹⁷⁰ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 10.
- ¹⁷¹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 928. — Арк. 31.
- ¹⁷² ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 7.
- ¹⁷³ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 38.
- ¹⁷⁴ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 3.
- ¹⁷⁵ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1415. — Арк. 6-7.
- ¹⁷⁶ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1415. — Арк. 58, 59, 108.
- ¹⁷⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 87.
- ¹⁷⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 119.
- ¹⁷⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 82.
- ¹⁸⁰ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8.
- ¹⁸¹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 24.
- ¹⁸² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 600. — Арк. 117, 123, 155.
- ¹⁸³ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 719. — Арк. 28.
- ¹⁸⁴ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1350. — Арк. 27.
- ¹⁸⁵ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1165. — Арк. 3.
- ¹⁸⁶ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 48.
- ¹⁸⁷ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 51.
- ¹⁸⁸ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 38, 39.
- ¹⁸⁹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 21.
- ¹⁹⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 19.
- ¹⁹¹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 24.

-
- ¹⁹² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1 а. — Спр. 2. — Арк. 48.
- ¹⁹³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1 а. — Спр. 2. — Арк. 46.
- ¹⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 17. — Арк. 68.
- ¹⁹⁵ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 18.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1649. — Арк. 166.
- ¹⁹⁷ Там само. — Спр. 1653. — Арк. 69.
- ¹⁹⁸ Там само.
- ¹⁹⁹ Там само. — Спр. 1420. — Арк. 126.
- ²⁰⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1411. — Арк. 46.
- ²⁰¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 44.
- ²⁰² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1350. — Арк. 88.
- ²⁰³ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1350. — Арк. 67.
- ²⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 28. — Арк. 166.
- ²⁰⁵ Там само. — Спр. 31. — Арк. 15.
- ²⁰⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 74.
- ²⁰⁷ Там само. — Арк. 27.
- ²⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 17.
- ²⁰⁹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 31. — Арк. 29.
- ²¹⁰ Там само. — Спр. 37. — Арк. 29.
- ²¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 37. — Арк. 29.
- ²¹² Там само. — Спр. 50. — Арк. 18.
- ²¹³ Там само.
- ²¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 50. — Арк. 16.
- ²¹⁵ Перечень гостиниц г. Москвы, закрепленных за государственными учреждениями// СУ РСФСР. — 1922. — № 57. — Ст. 724. — С. 935.
- ²¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 54. — Арк. 56.
- ²¹⁷ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1649. — Арк. 147
- ²¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1674. — Арк. 3.
- ²¹⁹ Там само. — Арк. 6.
- ²²⁰ Там само. — Спр. 2208. — Арк. 31.
- ²²¹ Там само.
- ²²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1420. — Арк. 92.
- ²²³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 2

-
- ²²⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1420. — Арк. 102.
- ²²⁵ О пенсиях лицам, имеющим особые заслуги перед Рабоче-Крестьянской Революцией: Декрет СНК РСФСР от 16 июля 1920 г.// СУ РСФСР. — 1920. — № 66. — Ст. 300. — С. 316.
- ²²⁶ Деятельность Центрального Комитета партии в документах (события и факты). Июль — август 1920 г.// Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 2. — С.122.
- ²²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 610. — Арк. 1.
- ²²⁸ Шишкин С. Н. Права учащихся и учащихся. — М.: Б.и., 1925. — С. 55.
- ²²⁹ Там же. — С. 45.
- ²³⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 28.
- ²³¹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 7.
- ²³² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1055. — Арк. 24.
- ²³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 5. — Арк. 82.
- ²³⁴ Письмо Х. Г. Раковского о причинах перерождения партии и государственного аппарата 2 августа 1928 г.// Троцкий Л. Что такое С. С. С. Р. и куда он идет? — Париж: "Слово", 1988. — С.12.
- ²³⁵ РКП(б). Конференция, 9-я. Москва. 1920. Протоколы. — Москва, 1972. — С. 149.
- ²³⁶ Известия ЦК РКП(б). — 1920. — 20 декабря.
- ²³⁷ РКП(б). Конференция, 9-я. Москва. 1920. Протоколы. — С. 187.
- ²³⁸ Большевицкое руководство. Переписка. 1921–1927. — С. 283–284.
- ²³⁹ Сироткин В. Г. Вехи отечественной истории: Очерки и публицистика. — С. 176.
- ²⁴⁰ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 116–117.
- ²⁴¹ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 183.
- ²⁴² ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 176.
- ²⁴³ О борьбе со спекуляциями, хищениями в государственных складах, подлогами и другими злоупотреблениями по должности в хозяйственных и распределительных органах: Декрет СНК РСФСР от 3 ноября 1919 г.// СУ РСФСР. — 1919. — № 53. — Ст. 504. — С. 545–546.
- ²⁴⁴ Известия ЦК РКП. — 1920. — 8 августа.
- ²⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 10.
- ²⁴⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 24. — Арк. 72.
- ²⁴⁷ Там само.
- ²⁴⁸ Там само. — Арк. 74.
- ²⁴⁹ Там само. — Арк. 73.
- ²⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 24. — Арк. 72.

-
- ²⁵¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 33.
- ²⁵² Там само. — Оп. 6. — Спр. 24. — Арк. 72.
- ²⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 14. — Арк. 106.
- ²⁵⁴ Там само. — Спр. 20. — Арк. 13.
- ²⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1640. — Арк. 23.
- ²⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1640. — Арк. 24.
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ Там само. — Арк. 75.
- ²⁵⁹ Там само. — Арк. 83.
- ²⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1640. — Арк. 189.
- ²⁶¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 73. — Арк. 292–293.
- ²⁶² Там само. — Оп. 20. — Спр. 2535. — Арк. 40–51.
- ²⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2535. — Арк. 6–7.
- ²⁶⁴ Там само. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 10–11, 14.
- ²⁶⁵ XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18–31 декабря 1925 г.: Стеногр. отчёт. — М.-Л., 1926. — С. 600–601.
- ²⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2535. — Арк. 56–59.
- ²⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1640. — Арк. 6.

Наукове видання

**З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО
ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

**НАРИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ
(1921–1928 рр.)**

**Колективна монографія в 2-х частинах
Частина 1**

Верстка та оригінал-макет *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 09.02.2010 р. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 34,5. Обл. вид. арк. 29,5.
Наклад 300 прим. Зам. 02. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4.